

Bir Sultan Bir Paş3

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD
VE GAZİ OSMAN PAŞ3**

Gaziosmanpaş3 Belediyesinin
Bir Kùltür Hizmetidir

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

BİR SULTAN BİR PAŞA

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

BİR SULTAN BİR PAŞA

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ KÜLTÜR VE
SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

Gaziosmanpaşa Belediye Başkanlığı Adına Sahibi
Hasan Tahsin USTA

Proje Yöneticisi ve Editör
Dr. Coşkun YILMAZ

Genel Koordinatör
Zekeriya EROĞLU

Yayın Yönetmeni
Serdar KIZILDAĞ

Yayın Koordinatörü
İbrahim KELEŞ

Görsel Araştırma
Serkan OSMANLIOĞLU

Fotoğraf
SMEY, TSM, YSM, BOA

Tasarım ve Uygulama
SMEY, Bülent Avnamak

Tashih
Nusret GEDİK, Serkan OSMANLIOĞLU

ISBN: 978-605-86384-8-8
İstanbul, Haziran 2018

GAZİOSMANPAŞA BELEDİYESİ
Merkez Mahallesi, Merkez Cd. No:20, GAZİOSMANPAŞA / İSTANBUL
Tel: 444 0 467

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Gaziosmanpaşa Belediyesi'nin izni olmadan çoğaltılamaz, iktibas yapılamaz.

Sunuş

HASAN TAHSİN USTA
Gaziosmanpaşa Belediye Başkanı

Gaziosmanpaşa, ismini tarihî kahramandan alma bahtiyarlığını yaşayan, Plevne kahramanımız ve Sultan II. Abdülhamid döneminin en önemli devlet adamlarından birisinin; Gazi Osman Paşa'nın ismini yaşatan bir ilçedir. Biz de, Gaziosmanpaşa Belediyesi olarak bu sorumluluk şuuruyla hareket etmeye, şanlı mazîmiz ile bağımızı sadece isim olarak değil faaliyetlerimizle de ortaya koymaya çalışıyoruz. Bu manada bugünü yaşanır kılıp, geleceği planlamaya çalışırken geçmişi de anlamaya ve anlatmaya gayret ediyoruz.

Şüphesiz bir belediyenin sürdürmesi gereken, gündelik hayattan, şehrin geleceğini planlamaya kadar çok yönlü ve çeşitli hizmetler vardır. Ancak gelişmiş belediyeciliğin en önemli özelliklerinden birisi kültürel belediyeciliktir. Kültür-sanat faaliyetleri, şehrin gerçek kimliğini gün yüzüne çıkaracak ve geleceğini inşa edecek, çalışmalarımızı zenginleştirecek ve anlamlı kılacak en önemli çalışmalardandır. Bu nedenle biz de bu çalışmalara büyük önem veriyoruz. Elinizdeki kitap da bu anlayışımızın ve gayretlerimizin yansımalarından birisidir.

Sultan II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa, ilçemizi de yakından ilgilendiren, yakın tarihimizin en önemli şahsiyetlerindedir. Her çağın bir

ruhu ve o çağa ruh verenler vardır. Bu manada Sultan II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa da çağına ruh üfleyen şahsiyetlerdendir.

Sultan II. Abdülhamid, hakkı yenmiş, iftiralara uğramış bir padişah'tır. Yaşadığı dönem, yönettiği coğrafya, maruz kaldığı oyunlar, takip ettiği siyaset ve aldığı tedbirler sadece dünü anlamak açısından değil, günümüzü de anlamının en önemli anahtarlarından birisidir. Halbuki iç ve dış siyasetinden eğitime, bayındırlık hizmetlerinden sağlığa ve iktisadi hayata varıncaya kadar pek çok alanda başarılı hizmetlere imza atmış, sadece yaşadığı döneme değil, günümüz Türkiye'si'ne de tesir etmiş büyük bir devlet adamıdır.

Gazi Osman Paşa da yakın tarihimizin en önemli zaferlerinden Plevne Savaşı'nın unutulmayan kahramanı olarak bilinir. Ancak Sultan II. Abdülhamid gibi haksızlığa uğramamakla birlikte gerektiği gibi tanıdığımızı söylememiz de mümkün değildir. Ne yazık ki, tarihi şöhreti altında tarihi şahsiyeti adeta kaybolmuş, Plevne dışındaki hususiyetleri unutulmuş gibidir.

Gazi Osman Paşa, pek çok aydın ve devlet adamının muhalefetinin aksine Sultan II. Abdülhamid'in politikalarını desteklemiş, ıslahat çalışmalarında millî ve yerli duruş sergilemiş, yenilik faaliyetlerinde bu ülkenin ve tarihimizin temel değer ve dinamiklerini esas alan bir anlayışı savunmuştur. Sultan II. Abdülhamid de iki kızını Paşa'nın iki oğlu ile evlendirerek bu kahramanımızla yakın akrabalık bağı kurmuştur.

Sultan'ı ve ilçemize adını veren Paşa'yı bir arada anmak, tarihimizin birbirinin değerini bilmiş iki büyük şahsiyetine gösterilen bir vefa olmasının yanında, dünü ve bugünü bir arada anmak ve anlamak yolunda önemli bir adım olduğuna inanıyoruz.

Bu minvalde Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilişinin (27 Nisan 1909) yıldönümü münasebetiyle, 28-29 Nisan 2016 tarihlerinde çok değerli ve ülkemizin önde gelen bilim adamlarının katılımlarıyla iki gün süren, İstanbulumuzun, Gaziosmanpaşamızın ve medyamızın da büyük ilgi gösterdiği bir sempozyum ve sergi düzenledik. Toplantımızın gördüğü yoğun ilgi ve insanlarımızın ısrarlı talepleri doğrultusunda bu bilimsel etkinliğimizi kitaplaştırmaya karar verdik.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sempozyumun ardından yoğun bir çalışma neticesinde ortaya çıkan “Bir Sultan Bir Paşa” eserimizi neşretmenin mutluluğu içerisindeyiz. Hem sempozyuma başkanlık yapan, hem de kitabın hazırlanmasını üstlenen Dr. Coşkun Yılmaz hocamıza, yazılarıyla kitabımızın ortaya çıkmasını sağlayan çok değerli hocalarımıza, fikir ve emeğini esirgemeyen dost ve mesai arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

“Bir Sultan Bir Paşa” kitabımızın, yakın tarihimizi ve en önemli iki şahsiyetini anlama konusunda önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyorum...

Daha nice güzel eserlerde ve hizmet ikliminde buluşmak ümidiyle...

İçindekiler

- 5-7** Sunuş
- 13-15** Önsöz
- 17-72** PROF. DR. AZMİ ÖZCAN
Bir Sultan Bir İnsan
- 73-86** PROF. DR. İDRİS BOSTAN
II. Abdülhamid'in Selanik Sürgünü ve Alatini Köşkü
- 87-108** PROF. DR. GÖKHAN ÇETİNSAYA
II. Abdülhamid'in İç Politikası: Temel İlkeler ve Politikalar
- 109-126** PROF. DR. CEZMİ ERASLAN
Yıldızdan Dünya'ya Bakış: II. Abdülhamid'in Dış Politikası

- 127-148** PROF. DR. ZEKERİYA KURŞUN
Sultan Abdülhamid'in Arap ve Afrika Coğrafyası Politikaları ve
Bazı Kamu Diplomasisi Araçları
- 149-162** PROF. DR. Ş. TUFAN BUZPINAR
II. Abdülhamid ve Hıristiyan Siyonizmi
- 163-178** PROF. DR. MUSTAFA BUDAK
Sultan II. Abdülhamid'in Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) Siyaseti
- 179-204** MÜMİN YILDIZTAŞ
II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Ülkelere Yapılan
İnsanî Yardımlar
- 205-236** PROF. DR. FATİH ANDI
Sultan II. Abdulhamid'e Karşı Edebî Muhalefet
- 237-262** PROF. DR. SAMİ ŞENER
Abdülhamid Dönemi Siyasi Düşünce Hareketleri

- 263-276** İRFAN DAĞDELEN
II. Abdülhamid Dönemi Haritalarında İstanbul'un
Topoğrafik Tarihine Bir Bakış
- 277-328** PROF. DR. HÜSEYİN ÇINAR
Sultan II. Abdülhamid'in Vakıf, Hayrat ve Akararı:
1888 Tarihli Vakfiyesine Göre
- 329-356** DOÇ. DR. MEHMET MERCAN
Askeri Şahsiyet Olarak Gazi Osman Paşa
- 357-382** DR. ÖNDER BAYIR
Arşiv Belgelerinde Gazi Osman Paşa, Plevne Muharebesi ve
Abdülhamid Han
- 383-398** YRD. DOÇ. DR. RECEP ÇELİK
Gazi Osman Paşa'nın Siyasi Ufku ve Sultan II. Abdülhamid
- 399-408** SABAHATTİN BAYRAM
Gazi Osman Paşa'nın Vasiyeti ve Miras Taksimi

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresini 33 sene elinde bulunduran Sultan II. Abdülhamid, sadece Türkiye'nin değil, İslâm ve dünya tarihinin de önemli şahsiyetlerindedir. Etkisi sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmayan, eğitimden sağlığa, mimariden şehir hayatına, sanattan teknolojiye varınca-ya kadar gündelik yaşamımızda hissedilen Osmanlı sultanlarındandır. Aynı zamanda tarihimizin hakkında en çok konuşulan, birbiriyle taban tabana zıt değerlendirmelere konu olan devlet adamlarının da başında gelen II. Abdülhamid'in tarihi şahsiyetini ve hizmetlerini ortaya koyan bilimsel çalışmalar son yıllarda giderek artmakta, ciddi sayıda doktora tezi, bilimsel makale, kitap ve sempozyumlara konu olmaktadır.

Gazi Osman Paşa da Sultan II. Abdülhamid devrinin önde gelen devlet adamlarındandır. Buna mukabil pek çok icraatı ve şahsiyeti "Plevne Kahramanı" olarak öne çıkan tarihi kişiliğinin gölgesinde kalmıştır. Fikir ve icraatlarına baktığımızda Sultan II. Abdülhamid'le uyum içinde hareket eden bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Bir Sultan Bir Paşa” isimli bu eser II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa’yı ele alan bir çalışmadır. Makaleler büyük çoğunluğu itibarıyla her iki tarihi şahsiyeti tek tek ele alırken bazı çalışmalar da ikisini bir arada ele almakta ve ortak yönlerini konu edinmektedir. Kitap dikkatlice incelendiğinde görülecektir ki, konular tarihi belgeler ışığında bilimsel bir üslup ve ciddiyetle ele alınmakta, eser hem Sultan II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa’yı hem de yakın tarihimizle ilgili önemli bilgi ve belgeleri ihtiva etmektedir.

Bu eserin ortaya çıkmasında en önemli amil Gaziosmanpaşa Belediyesi’nin hem Sultan II. Abdülhamid’e, hem de ismini yaşattığı Gazi Osman Paşa’ya vefasının bir yansımasıdır. Belediye yönetimi, II. Abdülhamid’in tahttan indirilişinin 107. sene-i devriyesi münasebetiyle bir sempozyum düzenlenmesini arzu etmiş, Sultan II. Abdülhamid ile Gazi Osman Paşa arasındaki fikri yakınlık, idari münasebet ve akrabalık ilişkisi dikkate alınarak 28-29 Nisan 2016 tarihlerinde ülkemizin önde gelen bilim adamlarının katılımıyla bir sempozyum gerçekleştirilmiştir. İki gün süren sempozyum büyük ilgi görmüş, yoğun bir izleyici topluluğu tarafından ilgi ile takip edilmesinin yanında basında da ciddi bir yankı uyandırmıştır. Kitaplaşması doğrultusundaki yoğun talepler dikkate alınarak bu eserin hazırlanması sağlanmıştır.

Eserin hazırlanmasında sempozyumda sunulan tebliğlerin bir araya getirilmesi yolu tercih edilmemiş, yazarlarla görüşülerek genişletilmesi sağlanmıştır. Tashih ve redaksiyon çalışması yapılmış, makaleler konuyla ilgili fotoğraf, tablo ve haritalar ile desteklenmiş, mümkün olduğunca ilgi çekecek ve istifade edilecek bir eser hazırlanmasına gayret edilmiştir.

Sempozyumun bir fikir olarak ortaya çıkmasından kitaplaşmıncaya kadar çok sayıda kurum ve şahsın katkısı olmuştur. Gaziosmanpaşa Belediye Başkanı Hasan Tahsin Usta başta olmak üzere, yardımcılara, kültür yöneticilerine, yazılarıyla eserin ortaya çıkmasına sağlayan hocalarımıza ve değerli yayın ekibimize kalbî şükranlarımızı sunuyoruz.

Sultan II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa'ya dair pek çok söz söylemek mümkün. Ancak önemli olan sözü ehline havale etmek ve onların söylediklerine kulak vermektir. Bu kitaba karar ve emek verenler olarak biz de buna gayret ettik.

Nice faydalara vesile olması ve gölgemizin dahi kalmayacağı bu dünyada hayırla anma ve anılmaya vesile olması niyazıyla...

Sultan II. Abdülhamid, Bir Sultan-Bir İnsan

PROF. DR. AZMİ ÖZCAN*

II. Abdülhamid, 1 Eylül 1842'de Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. Annesi Tirimüjgan Kadın Efendi'dir. 34. padişah olarak 31 Ağustos 1876'da tahta geçti. Yaklaşık 33 sene hükümlerinden sonra 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. "Sultan-ı Sabık" olarak yaşadığı hayatının son on yılını önce Selanik, ardından İstanbul'da gözetim altında geçirdi. Şubat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etti. Hafifçe uzun boylu, duruşu öne doğru biraz eğik ve muhataplarına tesir eden vakur bir görünüme sahip idi. Osmanlı ailesinin irsî özelliklerini taşıyan iri ve hafif kemerli burnu ve büyük gözleri vardı.¹

II. Abdülhamid'in çocukluğu kalabalık bir saray (harem) ortamında Osmanlı tarihinin en önemli değişim hamlesi olan Tanzimat'ın ilk şaşaası içerisinde geçti. Bu şartlarda babasından her çocuğun ihtiyaç duyduğu kadar ilgi göremediği, annesi de verem hastası olduğu için ebeveyn sevgi ve şefkatini yeterince tadamadığı söylenir. Nitekim annesinin vefatı üzerine 11 yaşında Sultan Abdülmecid'in hanımlarından Perestu Kadın Efendi'nin himayesine verildi. Bütün bunlar onun şahsiyetinin oluşmasında belirleyici olacak ve içine kapanık, yalnızlığı seven, kendi kendine yeterli olmayı tercih eden mücadeleci bir ruh hali sergileyecekti. Çok sonraları bunun izlerini şöyle ifade etmiştir: "İnsan içinde yetiştiği hayat şartlarının tesirlerine göre meydana gelir ve yetişmesinde bilhassa tahsil ve terbiyenin

* Sakarya Üniversitesi

1 H. Woods, *Türkiye Anıları; Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl*, İstanbul 1976, s. 121.

II.Abdülhamid'in
şehzadelik mührü

rolü çok fazladır. Benim ne şartlar altında yetiştiğim her zaman unutuluyor. Kız ve erkek kardeşlerim sevilip şımartılırken, bilmediğim bir sebeple babam bana iyi muamele etmezdi. Beni yalnız zavallı kardeşim Murad anlardı. Çocukluğumdan beri ciddi bir tabiatım vardı, oyun oynamayı sevmezdim. *Daha pek küçük yaşımda beşeriyetin mevcudiyetine dair ciddi mevzular üzerinde düşünmeye başladım. Hayalperesttim. Bu halimden dolayı, hocalarım beni azarlarlar, babama şikâyet ederlerdi. Muhitimdekilerin beni anlamadıklarını hissederek büsbütün içime kapanmıştım.*"²

2 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıraım*, İstanbul 1984, s. 207.

Saray geleneğinde şehzadeler özel eğitim gördükleri için II. Abdülhamid de ilk eğitimini devrin iyi hocalarından [Ömer Efendi (Türkçe), Ali Mahvi Efendi (Farsça), Ferid ve Şerif Efendiler (Arapça ve dini ilimler) ve Vakanüvis Lütfi Efendi (Osmanlı Tarihi)] aldı. Yabancı hocalardan da Fransızca ve Batı musikisi tahsil etti. Saray hayatı içerisinde kendi kendine Arnavutça ve Çerkezceyi de konuşulanları anlayabilecek kadar öğrenmiş, böylece çevresinde gelişen olaylar ve yaşanan hadiseleri takip imkanı kazanmıştı. II. Abdülhamid'in gençlik yılları ise Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat hissedip, yaşayarak geçti. Kırım Savaşı'nın devlete ve halka getirdiği külfetler, Islahat Fermanı'nın ilanı ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan karışıklıklar, değişen geleneksel yapının tesiri ile Hıristiyan ve Müslüman tebaalar arasında yer yer gerginliklerin başlaması, devlet adamları arasında görülen iktidar ve güç mücadeleleri, gittikçe yaygınlaşan israf, maliyeti hesaplanmadan alınan dış borçlar ve nihayet Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri II. Abdülhamid'in gençlik döneminde şahit olduğu gelişmeler arasında idi. Amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'dan sonra Osmanlı tahtının üçüncü varisi olduğu için bu gelişmelerden de etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim kendi ketum kişiliğiyle devletin ahvalini ve gidişatını hep takip etmek durumunda idi.

1861'de babasının veremden ölümü ve Sultan Abdülaziz'in tahta geçişinden sonra Saray'dan ayrıldı. Tarabya'daki yazlığı, Maslak'taki köşkü ve Kağıthane'deki çiftliğinde geçen daha sakin bir hayatı tercih etti. Bu dönemde Perestu Kadın Efendi'den kalan miras ve kendisine tahsis edilen parayı tasarruflu kullanarak ticaretle meşgul oldu. Etrafındakilerin ifadelerine göre çok tutumlu ve tedbirli yaşar, israftan ve şaşaalı yaşantıdan uzak dururdu. Hanımı, iki çocuğu ve birkaç cariyesi ile müşfik bir baba ve aile reisi olarak düzenli bir hayatı vardı. Sabahları erkenden kalkar, namazını eda eder, temizliğe dikkat eder, itinalı giyinir, atıcılık, binicilik, jimnastik, yüzme ve ağırlık kaldırma gibi düzenli olarak yaptığı sporlarla kendisini zinde tutmaya çalışırdı.³ Zamanının geri kalan kısmını açık havada dolaşmak, zamanla takdir edilecek bir maharet kazandığı marangozluk, ağaç oymacılığı ve kakmacılıkla uğraşmak, opera ve tiyatro eserleri seyretmek, Batı müziği dinlemek, piyano çalmak ve kitap okumakla doldurmaya çalışırdı. Okuduğu veya bir başkasına okutarak dinlediği eserler daha çok eğlendirici mahiyette seyahatnameler, polisiye romanlar, tarih, siyaset ve hukukla ilgili yazılardı. Tarihe karşı meraklı olup özellikle yakın tarihin olaylarını ve kahramanlarını bilenlerden öğrenmeye çalışır ve sık sık sohbetler düzenleyerek tartışmalara katılırdı. Keza ikametgâhını

³ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931; İ. M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, III, İstanbul 1982, 1266.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid

ziyaretçilere açık tutar yerli ve yabancı devlet adamları ile yaşadıkları devrin olaylarını değerlendirir onlardan bilgiler alırdı. Padişahlığı süresince de devam ettirmeye çalıştığı bu alışkanlıklarının dışında hayatının hiçbir döneminde aşırı zevk ve sefahate bulaşmadığı, içkiden de uzak durduğu bilinmektedir.

II. Abdülhamid 15 sene süren bu döneminde serbestliği ve sakinliği seçmiş olmasına rağmen gelişmelerden uzak kalmamış, özellikle saray etrafında ve siyaset alanında olup bitenleri yakından izlemeye çalışmıştır. Normal şartlarda amcasının tahta geçmesiyle II. veliaht olarak tahtın yakın namzetlerinden birisidir. Ancak Sultan Abdülaziz'in veraset geleneğini değiştirerek oğlu Yusuf İzzettin Efendi'yi veliaht yapmak istediği rivayetleri çıkmaya başlayınca, ağabeyi V. Murad'ın aksine bu duruma kayıtsız kaldığı izlenimini vererek amcası ile yakınlık kurar. Onunla birlikte Mısır ve Avrupa seyahatlerine katılır, bilgi ve tecrübesini arttırır. Bu arada bazı devlet ricali ve Yeni Osmanlılar tarafından taht arzusu kışkırtılan V. Murad ile de irtibatını devam ettirir, onun köşküne ziyaretlerde bulunur ve burada yapılan toplantılara katılırdı.⁴ Veliaht Abdülhamid'in bu aşamada Sultan Abdülaziz ile kardeşi V. Murad arasında bir tercih hissettirmediği, fakat devletin istikrarını bozucu, geleneklere aykırı gelişmelere karşı tedbirli davranmaya gayret ederek sessizce olup biten her şeyden haberdar olmak istediği anlaşılmaktadır. Ancak ağabeyi V. Murad ise onun hakkında pek rahat değildir. Zira çeşitli çevrelerce II. Abdülhamid'e karşı ihtiyatlı davranılması ve gizli mevzuların ona duyurulmaması gerektiği hususunda zaman zaman uyarılmıştı. Ancak Yeni Osmanlı kaynaklarına göre bu uyarının pek faydasının olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Namık Kemal bu durumla ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Bizim korktuğumuz insan Hamid Efendi idi. Mamafih meşveret meclislerinde kendisini hazır bulundururduk. Çünkü onu içimize almazsak Yeni Osmanlıların tertibatını Sultan Aziz'e haber vererek cemiyetimizi esasında mahvedebilirdi. Halbuki bizimle beraber bulduğukça taht-ı saltanatına biraz daha takarrüb (yakınlaştığı) için tertibatımıza hadim olurdu. Onu çaresiz beraber bulundururduk, fakat Sultan Murad'ın ihtarına ittibaen Hamid Efendi'ye karşı gayet ihtiyatkar davranırdık".⁵ Öyle anlaşılıyor ki, II. Abdülhamid bir taraftan Sultan Abdülaziz'le iyi ilişkilerini devam ettirirken diğer taraftan onun aleyhinde oluşan gelişmelerin de yakinen takipçisi olmuştur. Devlet ricali ve Osmanlı aydınlarının saltanat ve devletin kaderi üzerinde bu kadar etkili olmalarına bizzat şahit olmak tabiatıyla onun şahsiyetinin bariz vasıfları arasındaki vehim ve korkunun yerleşmesinde önemli olacaktır.

4 İbnülemin M. K. İnal, s. 1266.

5 *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, (nşr. M. K. Özgül) İstanbul 1991, s. 368-9.

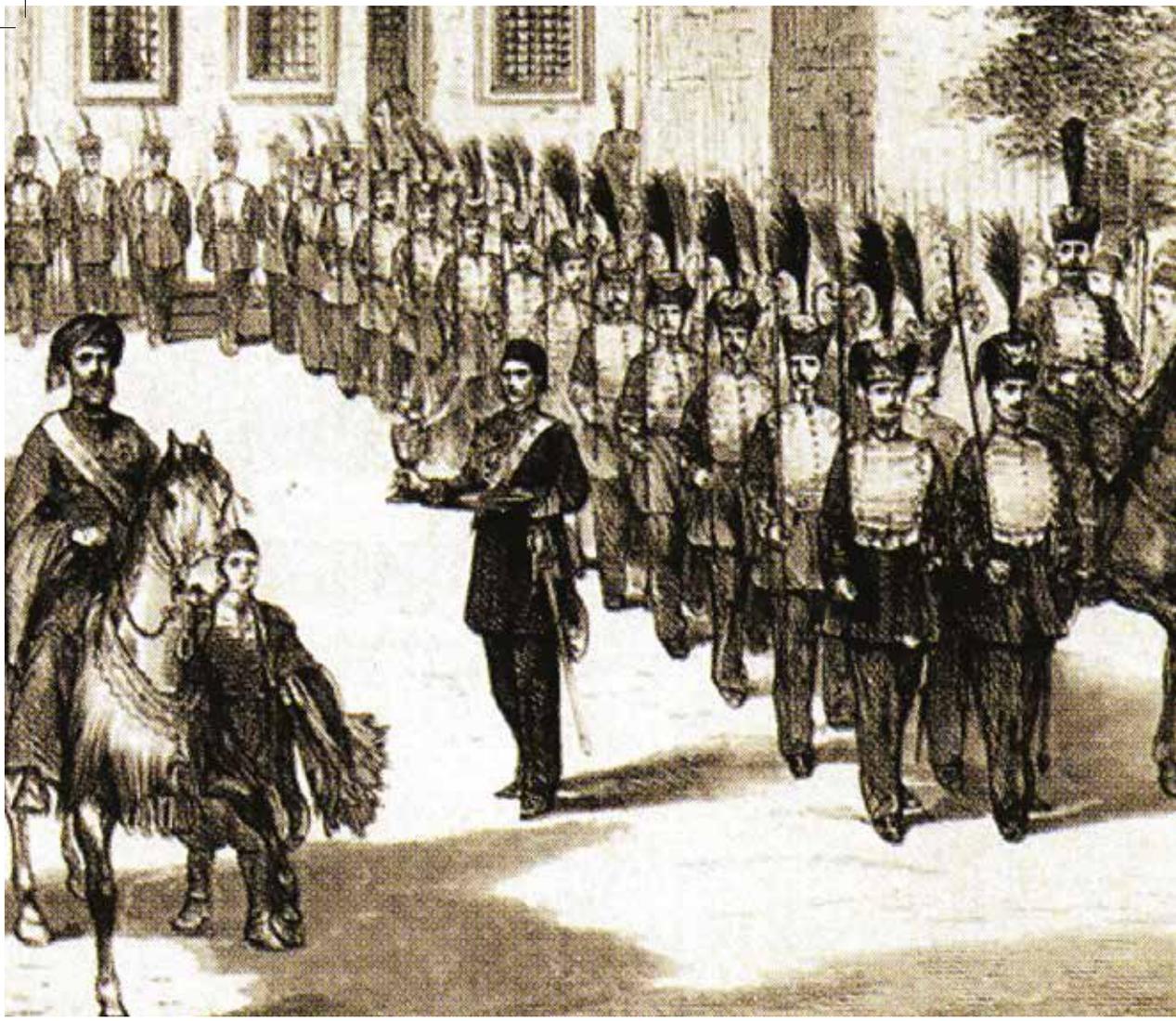

Eyüp Sultan'da kılıç kuşanma merasimi

Bu sırada devlet içeride ve dışarıda birçok gailelerle uğraşmaktaydı. Maliye iflas noktasında olup, Babıâli borç ve faiz batağında idi. Balkanlar'da ise Hersek, Karadağ ve Sırbistan'dan sonra Bulgaristan da ayaklanmıştı. Devlet, bunların hamiliği iddiasında bulunan Rusya'nın baskısına maruz kalırken, Babıâli'nin Balkanlar'daki isyanları bastırmak için uyguladığı tedbirler Avrupa'da çarpıtılarak iç politika malzemesi olarak kullanılmış ve gelişmeler "zalim Müslümanlar mazlum Hristiyanları vahşice öldürüyorlar" söylemleriyle bir anda bütün Avrupa kamuoyu Osmanlıların aleyhine dönmüştü.⁶ Böylece Kırım Savaşı'ndan beri süregelen geleneksel müttefik ve dostluk havası yerini bir hilal-haç kamplaşmasına

⁶ W. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London 1876. Birkaç sene sonra İngiltere başbakanı olan Gladstone'nin yazdığı bu kitapçık yayımlandığı ilk ay içerisinde 200.000 satacak kadar kamuoyu gelişmelerden etkilenmişti. II. Abdülhamid İngiliz sefirinden bu aleyhte kamuoyunun durdurulması için yardım istemişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), YEE, 8-2009/7-3. Bu konuda bir inceleme için bkz. D. Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Chicago 1939.

bırakmıştı. Bu arada Balkanlar'daki olayları ve maliyenin sıkıntılarını halledebileceği iddiasıyla sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın dış borçların ödenmesinde "Tenzil-i Faiz" kararını ilan etmesi (6 Ekim 1875) ellerinde çok miktarda Osmanlı tahvilleri bulunan Avrupalı ticaret erbabı ve sermaye çevrelerini de infiale sürüklemiş ve Avrupa'da Balkan olaylarında görülen aleyhte kamuoyundan daha şiddetli protestolara yol açmıştı. (Bu kararın alınmasında Rus sefiri İgnatıyef'in çok etkili olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Şurası muhakkak ki, Rusya Osmanlı Devleti'ne yönelik hesaplarında çoğu kere Avrupalı devletlerin engellemeleriyle karşılaşmıştı. Tenzil-i Faiz kararı Avrupa kamuoyunu bütünüyle Osmanlı aleyhine çevirdiğine göre bu kararın aynı zamanda Rus siyasetinin beklentilerine de çok uygun düştüğü ortadadır.) Nitekim bir müddet sonra Rusya Babıâliye karşı 93 Harbi'ni başlatacaktır. Bu savaşta da Avrupalı devletler daha önceki taahhütlerinin aksine Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı desteklememişlerdir. Fakat alınan tedbirlerden başarılı sonuçlar alınamamış, isyanlar bastırılmamış

ve maliye düzeltilip borçlar ödenememişti. Bu arada Rus tehdidi yakından hissedilmeye başlanmıştı. Hatta bir aralık İstanbul'da Rusların pek yakında Balkan müttefikleri ile beraber İstanbul'u işgal edecekleri söylentileri yayılmış, halk korku ve endişeyle için için kaynamaya başlamıştı. Kulaktan kulağa bir taht değişikliği ihtimalinden bile bahsedilmekteydi. Bu arada bir kısım Yeni Osmanlı aydınları ve Tanzimatçı paşalar Padişah'tan ümitlerini kesmişler ve yeni oluşumlar düşünmeye başlamışlardı. Sultan Abdülaziz ise etrafında olup bitenlere karşı zamanında tedbir almakta geç kaldı. Son olarak muhtemel bir tehlikeyi önlemek için şehzadelerin saray dışına çıkmalarını ancak mücbir sebeplerle izne tabi kılmış ve kendince durumu kontrol altına almaya çalışmıştı. Fakat gelişmeler onun beklediği gibi olmadı. Nihayet Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir grup tarafından tahttan indirildi (30 Mayıs 1876). Altı gün sonra da odasında nedeni hâlâ tartışılmakta olan bir şekilde ölü bulundu. Yeni padişah V. Murad hızlı gelişen olayların etkisi altında ve bunalımlı bir dönemde tahta çıkmıştı. İstanbul'da da Meşrutiyet'in ilanı tartışmaları yapılmaktaydı. Her ne kadar Sultan V. Murad, Padişah yetkilerine haiz gibi görünse de ortada bir fiili durum vardı ve Abdülaziz'in hal'inde başı çeken paşalar idareyi ellerine almışlardı. Son olarak Sultan Abdülaziz'in öcünü almak gerekçesiyle ortaya çıkan ve Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan meşhur Çerkez Hasan hadisesinin (15/16 Haziran 1876) gerginliği Padişah V. Murad'ın zaten zayıflamış olan sinir sistemini büsbütün altüst etti. Uygulanan tedaviler bir netice vermeyince 93 gün süren padişahlıktan sonra tahttan indirildi (31 Ağustos 1876).

Sultan V. Murad'ın hasta günlerinde veliaht Abdülhamid'in önemi birden artmış ve padişahlığa getirilmesi konuşulmaya başlanmıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle de Meşrutiyet'in ilanının önündeki en büyük engel ortadan kalkmış Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların önderliğinde Meşrutiyetçi bir hava oluşmuştu. Bu ortamda II. Abdülhamid bir taraftan devlet siyasetinde İngilizlerin ağırlığını bildiği için İngiliz Büyükelçisi Henry Eliot'a reformlar hakkında teminatlar ulaştırdı, diğer taraftan da Mithat Paşa'yla olan görüşmesinde padişah olması halinde Meşrutiyet ilan edilmesi için çalışmalarda bulunacağı ve vükela heyetinin teklif edeceği yenilikleri kabul edeceği vaadinde bulundu. Böylece 31 Ağustos 1876'da tahta geçti.

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında devlet içeriden ve dışarıdan maruz kaldığı tehditlerin baskısı altında, tıkanmış bir durumdaydı. Çok kısa bir zaman diliminde arka arkaya gelen gayrı tabii taht değişiklikleri istikrarı altüst etmiş, dengeler sarsılmış, yaşanan kanlı olaylar Babiâli'de belirsizlik, güvensizlik ve

karamsarlık uyandırmıştı. Balkanlar'da gelişen bunalım bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Avrupa kamuoyu ise bir taraftan Balkanlar'daki hadiselerden dolayı uyandırılan "haçlı ruhu", diğer taraftan Tenzil-i Faiz kararının etkisiyle tamamıyla Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüş, bunu fırsat bilen Rusya ise artık tehditlerinin dozunu arttırmaya başlamıştı. Öyle ki, Balkanlar'da aylarca süren çatışmalar, Osmanlıların galibiyetiyle sonuçlansa bile, Rusya mevcut durumun değişmesine müsaade etmeyeceğini açıkça ilan etmişti. Bunun aksi durumunda ise Balkanlar'ın tamamen elden çıkacağı hatta Doğu Anadolu'da dahi bir paylaşım gidileceği gün gibi aşikârdı.

Bu gerçeklerin ışığında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ikinci ayında Osmanlı orduları Sırp ordularına karşı kesin bir galibiyet elde ettiler. Artık askeri açıdan ayaklanmaların bastırılacağı ve durumun kontrol altına alınacağı belli olmuştu. Rusya beklenildiği gibi bu duruma müdahale ederek, Babıâli'nin Sırbistan ve Karadağ ile kayıtsız şartsız mütareke yapmasını istedi. Avrupa desteğinden mahrum Babıâli çaresiz bu tehdide boyun eğdi. Mütareke sonrası Balkanlar'daki Rus planları ve ıslahat talepleri Babıâli'yi güç durumda bırakacakken İngiltere son anda Rus yayılcılığının kendi çıkarlarını da tehdit edeceği endişesiyle Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini istedi (5 Kasım 1876). Taraflar bunu kabul etmekle birlikte artık Rusya çoktan savaş hazırlıklarına başlamıştı. II. Abdülhamid'i bekleyen bu acil ve son derece hassas konuların yanı sıra Tanzimat'ın iyice girift hale getirdiği derhal çözüm gerektiren köklü meseleler vardı. Mesela imparatorluğun diğer taraflarında da görülen ayrılıkçı veya özerklik eğilimleri, hukuk sisteminde ortaya çıkan ikilik, 'gayesi olmayan' ve ihtiyaç duyulan kadroları yetiştirmekten uzak bir eğitim sistemi, din ve mezhep farklılıklarının Osmanlılık fikrine yaşama imkanı vermemesi, mevcut imtiyazlar yüzünden memleketin pazarlarının Avrupalı tüccarların hakimiyetine girmiş olması, buna bağlı olarak yerli üretimin neredeyse durma noktasına gelmesi ve nihayet gelir kaynaklarının gittikçe daralmasıyla devlet çarkının işleyişinde görülen zafiyetler acil çözüm bekleyen meseleler arasında idi. Aynı şekilde bürokrasinin Tanzimat'la birlikte diğer sosyal ve siyasal baskı gruplarının zayıflamalarına karşın ciddi bir şekilde güç kazanması yine Sultan II. Abdülhamid'in uğraşması gereken bir diğer mesele idi. Bir de cülus Hatt-ı Hümayunu'nda taahhüt edilen Meşrutiyet konusu vardı. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk anlarda 'her birinin devlet tecrübesi kendi yaşı kadar' olan ve taht değişikliklerinde rol oynayan paşalarla ilişkilerini hemen gerginleştirmek istemedi. Hatta bu yüzden ilk anlarda Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'nın istifasını kabul etmemişti. Aynı şekilde Yeni Osmanlılarla da güven tazelemek istemiş ve Namık Kemal'i

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid

kabul ederek ona “Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım; bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim” demiş ve açıkça işbirliği teklif etmişti. Namık Kemal bu görüşmeyi Ebuzziya Tefik’e nakledince Ebuzziya, “Al-danma Kemal O, daima Sultan Murad’ın dediği ademdir. Bu gün sana başka türlü görünebilir. Lakin hiçbir vakit başka türlü olamaz. Çünkü hilkatı müsait değildir” demiştir. Namık Kemal buna mukabil “Sen istediğin kadar sui zan et. Zaten senin huyundur. Lakin göreceksin ki Abdülhamid, hürriyetperverlikte dünyaya tek gelen bir padişah olduğunu cihana tasdik ettirecektir” der. Ebuzziya daha sonra bununla ilgili olarak “Va hayfa ki sui zan dediği hakikatler üç dört ay sonra birer birer saha-i havâdisde cilvekâr oldular” diyecektir.⁷ II. Abdülhamid aynı şekilde başarılı ve etkili bir idare için kamuoyu ve ordunun da desteğini almanın önemini bildiği için, bu konuda saltanat kibir ve ihtişamından çok tevazu ve alçak gönüllülük mesajları veren tavır ve davranışlarla işe başlamıştır. Mesela halkın arasında ibadete katılmış askerler ve memurlarla samimi havada yemekler vermiş, cülus bahşişlerini kendi varlığından dağıtmış, saray masraflarında hemen tasarrufa başlamış, hastanelere ziyaretlerde bulunup, Balkanlar’dan gelen yaralı askerlerin tedavileriyle ilgilenerek onlara şefkat göstermiş, böylece kısa zamanda bütün çevrelerin güvenini kazanmıştı.

Bu arada Ekim 1876’nın başlarında hemen Kanun-i Esasi hazırlıklarına başlandı ve bu gaye ile ilgili Server Paşa başkanlığında aralarında asker, bürokrat, cemaatler ve ilmiyeden üyeler bulunan otuz kişiyi aşkın bir komisyon kuruldu. Çok kısa bir zamanda komisyon bir metin hazırladı ve 6 Aralık’ta bu metin hükümet tarafından tasdik edildi. Osmanlı Devleti’nde ilk Anayasa olarak kabul edilen ve Batı’daki benzerlerinden ilham alınarak hazırlanan bu metinde geleneksel hak ve hürriyetler genel olarak teminat altına alınmakla birlikte, padişaha da geniş yetkiler tanınmaktaydı. Devletin resmi dini İslâm ve dili Türkçe idi. Padişah halife olarak İslâm dininin koruyucusu ve bütün Osmanlıların hükümdarı ve padişahıdır. Meclis-i Umumî, Mebusan ve Ayan meclislerinden oluşuyor, mebuslar halk tarafından, Ayan ise padişah tarafından seçiliyordu. Meclisin toplantıya çağırılması ve gerektiğinde yeni seçim yapılması şartıyla dağıtılması padişahın haklarındandı.

Bunun dışında kabinenin atanması ve azli padişahın yetkisindeydi. Hükümetin Meclise karşı sorumluluğu ise tam net değildi. Bir de Sultan II. Abdülhamid’in ısrarı ile metne ilave edilen 113. madde vardı ki, buna göre Padişah, hükümetin güvenliğini bozdukları soruşturmayla tespit edilen kişileri memleket

⁷ İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar III*, 1278.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid'in
kılıcı

dışına sürgün edebilecekti. Kanun-i Esasi'nin kabulünden iki hafta sonra Sultan II. Abdülhamid'in gözden düşürdüğü Sadrazam Rüştü Paşa istifa etmek durumunda kaldı. Onun yerine memleket içinde ve dışında tanınan Mithat Paşa sadrazamlığa getirildi (20 Aralık 1876).

Bu sırada İngiltere'nin girişimiyle İstanbul'da yapılması planlanan Tersane Konferansı toplanmıştı. Kanun-i Esasi'nin bu konferansa katılan delegeler üzerinde müspet tesirler uyandıracığı beklentileriyle 23 Aralık'ta konferans toplantı halinde iken top sesleriyle Meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı temsilcisi Hariciye Nazırı Saffet Paşa top sesleriyle dikkat kesilen delegelere “*Artık Meşrutiyet ilan edildiğine göre talep edilen ıslahatlar kanun garantisini altındadır dolayısıyla görüşmeleri uzatmakta fayda yoktur*” dediyse de konferans buna itibar etmemiş ve toplantı devam etmiştir. Osmanlı heyeti de çaresiz konferanstan çekilme kararı almıştır. Konferansta büyük oranda Rusya'nın teklifleri rağbet gördü ve karar Babıâli'ye bildirildi. Buna göre genel olarak, Bulgaristan doğu ve batı olarak iki vilayete ayrılarak valileri Hıristiyanlardan seçilecek, Sırbistan'da savaş öncesi durum korunacak, diğer vali tayinlerinde büyük devletlerin görüşü alınacak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da kurulacak yeni istinaf mahkemelerinde mahalli diller de kullanılabilir, yeni vergi düzenlemeleri yapılarak merkezi idarenin payı düşürülecek, yalnızca Müslümanlar askerlik yapacak, şehirlerin korunmasında ise Hıristiyan askerler de nüfus oranına göre görev yapacaklar, Balkanlar'daki Çerkez mülteciler Anadolu'ya gidecek ve yerlerine de Hıristiyanlar yerleştirilecekti. Doğrudan Osmanlı Devleti'nin hükümlerine müdahale eden ve Balkan vilayetlerine önce özerklik verip sonra da bağımsızlık yolunu açacak olan bu hükümlerin kabul edilmeleri imkânsız konumdaydı. Her ne kadar büyük devletlerin delegeleri Kanun-i Esasi ile ilgilenmemişler ve kararlarını hükümete iletmişlerse de, İstanbul'da özellikle gayrimüslimler arasında bir coşku ve bayram havası esiyordu. Sadrazam Mithat Paşa kendisini adeta icranın başı olarak telakki ederek süratle faaliyetlere başladı. Fakat bu arada bürokrasiden, saraydan ve özellikle Yeni Osmanlı aydınlarından Mithat Paşa'ya karşı bir muhalefet oluşmaya başladı. Sarayın ve bürokrasinin muhalefeti belli ölçüde paşanın keyfi uygulamalarından kaynaklanırken, Yeni Osmanlılar ise onu II. Abdülhamid'e çabuk teslim olmakla, padişaha sürgün etme yetkisini veren ünlü 113. maddeyi kabul etmekle ve memleketteki hürriyetçi gelişmeleri tek başına sahiplenmekle suçluyorlardı. Böylece Sultan II. Abdülhamid ile Mithat Paşa arasında önceleri kişilik uyuşmazlığından kaynaklanan soğukluk giderek gerginliğe ulaşmıştı. Padişah, Tersane Konferansı'nın kararlarını hiç değerlendirmeden reddederek devletin başına daha büyük gaileler açacak dediği Mithat Paşa'ya bir muhtıra göndererek bunlardan Kanun-i

Esasi'ye uygun olanların kabul edilebileceğinin taraflara bildirilmesini istedi. Bu kararlara karşı direnilmesi kanaatinde olan Mithat Paşa muhtırayı sadece şahsına hitap eden özel bir metin şeklinde telakki ederek Padişah'ın kararını konferansa iletmemeyi tercih etti. Konferanstaki delegeler ise küçük bir takım düzenlemeler yapılabileceğini, fakat kararların bir bütün olduğunu ve eğer bir hafta içinde kabul edilmezse İstanbul'u terk edeceklerini bildirdiler. Mithat Paşa durumu Meclis-i Umumî'ye götürdü, Meclis-i Umumî kararların kabul edilemeyeceği yönünde görüş belirtti. Meclis-i Umumî'den, Padişaha arz edilen mühürlü mazbatada özetle *"Avrupa'da dostumuz olan millet ve devletler arasında, devlet ve milletimizin devam ve istikrarı temennilerinin gerçekleşmesi, ancak bizim meşru haklarımızı, şeref ve istiklalimizi kendi kendimize korumaya samimiyetle ve birlikte çalışmamıza ve o yolda birlik ve sebatımızı dünyaya göstermekliğimize bağlı olacağı; bunun aksine istiklal ve hukukumuzun yabancıların tahakkümü altında kalmasına razı olduğumuz takdirde, dünyanın nazarında zerre kadar itibarımız kalmayacağından, meşru haklarımızın korunması hususunda direktmekten⁸ başka kurtuluş yolu olmadığı; işin sonunun bazı tehlikelere yol açabileceği korkusuyla yapılan teklifler kabul etmek, yok olmamızı çabuklaştırmaktan başka bir mana ile yorumlanamayacağı"* gibi ifadeler yer alıyordu.⁹ Aynı şekilde basının desteğiyle halk ve medrese öğrencileri de Avrupa devletlerini protesto ettiler ve konferansın isteklerini kabul etmektense savaşıma hazır olunması gerektiği yolunda gösteriler yaptılar. Böylece Babıâli Avrupalı devletlerin taleplerini kabul etmedi ve delegeler 20 Ocak 1877'de İstanbul'dan ayrıldılar. Mithat Paşa, konferans kararlarının reddine dair kesin tutumuna rağmen, Kanun-i Esasi'nin öngördüğü reformların bir an önce uygulanmasıyla Balkanlar'da durumun düzeltilebileceği ümidini hâlâ yitirmemişti. Sultan II. Abdülhamid ise yaklaşan savaş tehlikesinden dolayı daha esnek davranılması ve görüşmelerin müzakerelerle uzatılarak bu tehlikenin bertaraf edilmesi düşüncesindeydi. Ancak henüz hükümete ve meclise tam hâkim olamadığı için işler kendi istediği gibi yürümüyordu. Artık Mithat Paşa ile iplerin kopma zamanının geldiğine inanarak onun gönderdiği arizaları imzalamayıp bekletmeye başladı. Bundan etkilenen Mithat Paşa da Osmanlı geleneğinde görülmemiş bir üslupla gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı Padişaha belirtti ve Kanun-i Esasi'ye göre hem kendisinin hem de hükümdarın yetki ve sorumluluklarını hatırlatan bir mektup yazdı.¹⁰ Bu mektup bardağı taşıran son damla oldu ve Mithat Paşa 5

8 1876 Anayasa metni için bk. S. Kili, A. S. Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, Ankara 1982.

9 Mahmut Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, (nşr. İ. Miroğlu), İstanbul 1983, s. 219.

10 Mithat Paşa'nın mektubundan bazı bölümler onun üslubu hakkında kanaat verecektir. *"Padişahım, Meşrutiyeti*

II. Abdülhamid'in tıraş takımı

Şubat 1877'de sadareten azledilerek Avrupa'ya sürgün edildi. Karar son derece hassas ve doğurabileceği sonuçlar itibariyle önemliydi. Bu karara karşı kuvvetli bir tepkinin oluşması halinde bunun bertaraf edilebilmesi, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid için kendi otoritesini kabul ettirebilme aşamasında çok önemli bir adım olacaktı. Beklenenin aksine halktan ve aydınlardan çok fazla bir tepki gelmedi. Sultan II. Abdülhamid bununla ilgili olarak şöyle söyleyecekti: *"Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki, azlettiğim anda büyük bir ihtilal çıkararak benim hal' ve belki idam edileceğimi saklamağa bile*

vaz ve ilandan muradımız istibdadı kaldırmak ve zatı şahanenizi vazifelerinizde ikaz ve devlet vükelasının vazifelerini tayin ve milletimizin halkı arasında kâmil müsavatı temin edip elbirliği ile ve gerçekten mülkün islahına çalışmaktır. Evvela zatı mülukanelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bütün hareketünüzden millet nazarında mesul olacaksınız. Bendenizin zatı mülukanelerine fevkalade riayetim vardır. Ancak ahkâmı şer'i şerife tatbiken milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmemekte mazurum... Dokuz gün oluyor ki arzları is'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz. Hâlbuki aletsiz iş görülmez bu hal ise henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim." Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1909, I, 188-189.

lüzum görmezdi. Hâlbuki ben onu Avrupa'ya uzaklaştırdığım zaman hiç kimse ağzını açmadığı gibi, birçok vüzerâ ve vekil beni tebrik etmişler, şairler bana kaside, ona hicviyeler yazarak gazetelerde kitaplarda neşe yayımlamışlardı.”¹¹

Mithat Paşa'nın azlinden sonra Sultan II. Abdülhamid savaşın hâlâ önlenilebileceği ümidiyle 1 Mart 1877'de, Sırbistan ile eski durumu koruyan bir antlaşmanın imzalanmasını kabul etti. Fakat artık savaş rüzgârları etrafı kaplamış; bir taraftan Rusya açıkça hazırlıklarına devam ederken, diğer taraftan İstanbul'da savaş lehinde büyük bir kamuoyu belirmişti. Bu kamuoyunun oluşmasında bir kısım aydınlar ve basın önüne çıkardığı İslâmcı telakkilerin de büyük payı vardı. Zira aydınlar ve basın Osmanlı Devleti'nin güçlü ve Osmanlı padişahının da bütün Müslümanların halifesi olduğunu vurguluyor, haysiyetsiz yaşamaktansa savaşmanın gerektiği ifade ediliyor ve Rusya ile girişilecek bir savaşta yeryüzündeki bütün Müslümanların cihada hazır ve gönüllülerin İstanbul'a gelmek için işaret bekledikleri yönünde haberler yayıyorlardı. Bu arada Rusya, Tersane Konferansı'na katılan devletlerin Osmanlılara yaptırımlardan vazgeçebilecekleri ihtimalinden hareketle tek başına savaşmak durumunda kalmamak veya en azından böyle bir durumda diğer devletleri karşısına almamak için Londra'da bir toplantı düzenlenmesine öncülük etti. 31 Mart 1877'de ortaya çıkan Londra Protokolü, Sırbistan ile barış yaparak Osmanlı Devleti'nin attığı adımı olumlu bulmakla beraber, ana hatlarıyla Tersane Konferansı kararlarında hâlâ ısrar ediyordu. Buna ilaveten Osmanlı ordusunun seferberliği iptal etmesi ve lüzumundan fazla asker silahlandırılmaması da istenmişti. İngiltere benzer şeylerin Rusya tarafından da taahhüt edilmesinde ısrar edince Rusya bunun için görüşmeler yapmak üzere bir Osmanlı elçisinin Petersburg'a gelmesini şart koştu. Ancak Babiâli kendi dışında olduğu gerekçesiyle Londra Protokolü'nü tenkit etti ve Balkanlar'da istenen Karadağ lehine sınır değişikliğine itiraz ederek Rus ve Osmanlı ordularının aynı anda terhis edilmeleri gerektiğini belirtti. Babiâli'ye göre Avrupalı devletler Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması hükümlerine uymuyorlar ve ülkede ilan edilen Kanun-i Esasi vatandaşlar arasındaki eşitliği garanti ettiği halde hâlâ Hıristiyan unsurlar lehine ıslahat talepleriyle haksızlıkta ısrar ediyorlardı. Kaldı ki, yabancı elçi ve temsilcilerin Osmanlı Devleti'nin uygulamalarını kontrol etmelerini kabul etmek haysiyet kırıcıydı. Buna ilaveten Rusya ordularını terhis etmeden böyle bir şeye Osmanlı Devleti'nin razı olması ateşle oynamaktı. Londra Protokolü'nü ret kararı meclis tarafından da onaylandı ve ilgili devletlere bir nota ile bildirildi. Artık savaş kapıda idi.

11 O. Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 244.

Bu kritik günlerde bir yandan da Kanun-i Esasi'ye mutabık olarak seçimler yapıldı ve oluşan Meclis 20 Mart 1877'de çalışmalarına başladı. Sultan II. Abdülhamid Meclisi açış nutkunda duyduğu memnuniyeti belirterek devlet idaresinin adalet üzerine kurulu olduğunu ve asırlardır Osmanlıların tebaası arasında bu hususa riayet ettiğini vurguladı. Bu aşamada meşruti idareye hakikaten inanan ve memleket için faydasını kabullenen bir tavır sergileyen Sultan II. Abdülhamid devamla “*Memleket kanunlarının umumun reyine dayanmasını lüzumlu gördüm ve Kanun-i Esasi'yi ilan ettim. Kanun-i Esasi'yi kurmaktan maksadımız ahaliyi yalnız idareye iştirak ettirmekten ibaret değildir. Aynı zamanda memleketimizin idaresinin ıslahına, kötülüklerin ve istibdat idaresinin yok edilmesine de bu usulün tek amil olacağına inanıyorum. Kanun-i Esasi, esas ve asli faydalarından başka, kavimler arasında birlik ve kardeşlik esasını hazırlayacak ve halka refah ve edep dahi sağlayacaktır*” demiştir.¹² Üye sayısı altmış dokuzu Müslüman ve kırk altısı gayrimüslim olan toplam 141 (Ayan 26 ve mebus 115) kişiden müteşekkil Meclisin çalışmalarının ilk devresi 28 Haziran 1877'ye kadar sürdü ve alınan kararlar arasında Tersane ve Londra Konferansı kararlarının reddedilmesi de vardı. Çalışmalarda çok büyük bir coşku görülüyordu. Özellikle Rusya'nın savaş ilanı 25 Nisan'da meclise getirildiği zaman heyecan doruğa çıkmış ve üyeler çok büyük bir çoğunlukla Rusya'ya karşı savaşla cevap verilmesi kararını almışlardı.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta yeni çıkmış olması ve Kanun-i Esasi'nin ilanı sebebiyle esasen pek taraftarı olmadığı savaşı önleyebilmesi mümkün olmamıştı. Bu savaşa girişmenin pek hayırhah olmayacağını düşünüyor, fakat kaçınılmaz olarak memleketin savaşa doğru gittiğini de izliyordu. Bu vetirede bir taraftan hükümetin yekvücut olamamasının diğer taraftan da İngiltere'nin uyguladığı politikanın Osmanlı Devleti aleyhine geliştiğini çok sonraları belirtecek, bu yüzden de İngiltere'ye artık hiç güvenmeyerek İngilizleri açıkça iki yüzlülükle suçlayacaktı. Sultan II. Abdülhamid'i böylesine etkileyen gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür: Tersane Konferansı'na İngiltere adına birinci delege olarak Lord Salisbury ve ikinci delege olarak İstanbul Büyükelçisi Henry Eliot katılmışlardı. Lord Salisbury İngiltere'nin bundan önceki yıllarda Osmanlı Devleti'ni desteklemesini hata olarak değerlendiriyor ve artık yavaş yavaş bu siyasetten vazgeçilmesini savunuyordu. Bu yüzden Tersane Konferansı'nda sert bir tavır takınmış ve Osmanlı Devleti için ağır şartlar isteyenlerin safında yer almıştır. Buna mukabil Eliot ise İngiliz hükümetinin tavrının farklı olduğu imalarıyla değişik bir yaklaşım sergilemiş ve Osmanlıları kararlarını reddetmeye teşvik etmiştir. Ba-

12 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII*, Ankara 1988, 233.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

II. Abdülhamid'in tören kıyafeti

biâli bu iki yaklaşımdan birincisinin bir taktik gereği olduğu zehabıyla İngiltere desteğinin hâlâ devam ettiği kanaatine vararak kararlarında daha cesur davranmıştır. İngiltere'nin Londra Protokolü'ne imza koyarken de çekimser davranması Babıâli'nin bu kanaatini kuvvetlendirmiş ve Rusya ile savaş çıksa bile hep İngiltere'nin kendilerini destekleyeceğini ummuştur. Hatta yalnız devlet ricali değil aydınlar ve basın bile aynı kanaatleri paylaşmış ve muhtemelen Eliot'tan alınan güvenle fütursuz tavırlar sergilemişlerdir. Sultan II. Abdülhamid daha sonra bu günleri hatırlarken, “İngilizlerin devamlı kendilerini teşvik ettiğini, Rusların durumunun korkulacak boyutlarda olmadığını kendilerine defeatle ilettiklerini, şayet bir savaş çıksa bile Osmanlı ordularının daha iyi şartlarda bulduklarını, buna rağmen eğer Rusların galip gelme ihtimali söz konusu olursa İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askeri yardım yapabileceğini ifade ettiklerini” söyleyecektir.¹³ İngiliz devlet adamları arasında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin desteklenmesini savunan çok sayıda kişi olduğu bir gerçektir. Eliot ve daha sonra onun yerine İstanbul'a büyükelçi olarak gelen Henry Layard ile Hindistan Genel Valisi Lord Lytton gibi diplomatlar kesinlikle bu görüşte idiler. Ancak bu kişilerin şahsi görüşlerinin devlet görüşünü ne derecede yansıttığını tespit etmek ve diplomatik manevraların arkasında yatan niyetleri anlayabilmek ilgili devletlerin bilgi ve becerisinde olması gereken hususlardır. Şurası bir gerçek ki Babıâli, Balkan bunalımında ve Doksan Üç Harbi sırasında İngiltere'nin hesaplarını anlamakta yanılmıştır ve bu yanılğı çok pahalıya mal olmuştur. Nitekim Doksan Üç Harbi başlayıp da Rus ordularının hızla ilerlemeleri gerçeği ortaya çıkınca Babıâli İngilizlere müteaddit defalar taahhütlerini hatırlatmış, fakat bir sonuç alamamıştır.

Rusya savaş ilan ettiği zaman savaş taraftarı komutanların ifade ettiği kadar savaşa hazır olmadığını ve savaş için gerekli plan ve taktiklerin tam olmadığı anlaşılmakta gecikilmedi. Ruslara karşı Kafkas Müslümanlarının ayaklandırılması bir strateji olarak teklif edildiği zaman Sultan II. Abdülhamid “*bu konuda iyi düşünülmesini istemiş ve eğer bu milletler hazırlıklı değillerse Ruslar karşısında telef olmalarından Allah katında mesul oluruz*” diyerek dikkatli olunmasını istemişti.¹⁴

13 BOA, YEE, 8-2625-77-3, Bkz. Hocaoglu, s. 82-90; İ. H. Uzunçarşılı, “II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları”, *İ. Ü. Tarih Dergisi*, VII, 1954, 453-460.

14 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat'ı Hakikat*, s. 310-313. Paşa'ya göre, “Savaşa istekli görünen ve bu işe kafa yoran devlet ileri gelenleri, Rusya'ya tabi Çerkez kabilelerinin ve Dağıstan kavimlerinin isyana teşvik edilmesi fikrini de ortaya atıp, bu yolla büyük ümitlere kapılmışlardı.” O sıralarda İstanbul'da bulunan bazı Abaza ve Dağıstan ileri gelenleri de bu fikri teşvik edince hemen bu yolda faaliyetlere başlanmıştı. Fakat paşaya göre bütün bu yapılanlar düşüncesizce ele alınmış, gerçekleşmesi imkânsız olan şeylerdir ve “Doğu memleketlerinde girilen bu tahrirler, boşuna birtakım Müslüman kanı dökülmesine sebep” olmuştur. Başlangıçta II. Abdülhamid de bu mesele hakkında tereddütlerini açıklamış ve eğer oralardaki insanlar, Ruslara karşı direnebilecek durumda değiller ise onların felake-

Savaşın başlangıcında halka ve ordulara şevk verir inancıyla bizzat cepheye gitme arzusu ise, İstanbul'u terk etmenin, Sultan Murad taraftarlarının taht arzusunu kamçılacağı telakkileriyle bir kısım devlet ricali tarafından engellendi. Engelleme bir yana bu tür yaklaşımlar Padişah'ın taht değişiklikleriyle ilgili vehimlerini de iyice tahrik etmiş ve onu nihai noktada belki de dönemin özel şartlarının gerektirdiğinin aksine Yıldız Sarayı'na kapanmaya ve etrafına setler çekmeye sevk etmiştir. Bu sırada bütün şiddetiyle devam etmekte olan savaşta Osmanlı ordularının silah ve mühimmat bakımından iyi durumda olmalarına rağmen, komuta kalitesi itibarıyla yetersiz oldukları acı bir şekilde ortaya çıktı. Doğuda ve batıda Gazi Osman Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın mevzi başarıları genel gidişatı değiştirmemiş, Rus orduları İstanbul ve Erzurum önlerine kadar gelmişlerdi. Harp tarihi uzmanları bu kötü gidişatta, genel karargâh ile cephe komutanları arasındaki irtibat kopukluğunun âmil sebepler arasında bulunduğunu ve cephe şartları bilinmeden İstanbul'daki Meclis-i Askeri'nin birtakım kararlar alarak bunlarda direktivesinin yanlış olduğunu söylerler. Sultan II. Abdülhamid'in isteğiyle kurulan Meclis-i Askeri'nin bu tür müdahalelerinin başta Çerkez Rauf Paşa olmak üzere bazı müşavirlerin ısrarlı telkinlerinin sonucu olduğu bilinmektedir. Böylesine hayati anlarda dahi bir kısım paşaların padişaha kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için onun hal' ile ilgili zaaflarından faydalanmak istemeleri Sultan II. Abdülhamid'de hal' endişesinin bir fikr-i sabit haline geldiğinin veya getirildiğinin göstergeleridirler. Mesela Balkanlar'da ilerleyen Ruslara karşı geniş cephelerde savunma yapmanın Osmanlı ordusu için uygun olmayacağı ve bu gaye için en uygun mevziinin Süleyman Paşa komutasındaki orduların Edirne-Çatalca hattında savunma yapmaları herkesçe teklif edilmişken, Çerkez Rauf Paşa, Süleyman Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'inde etkin olduğunu ifade etmiş ve onun ordularıyla beraber İstanbul'a yakın bir yerde toplanmasının II. Abdülhamid'in tahtı için tehlikeli olabileceği ihtimalini ileri sürerek Padişahı tahrik etmiştir. Böylece Süleyman Paşa'nın daha batıda 300 kilometrelik bir sahayı savunmak sorunda kaldığı ve nihayet Osmanlı orduları buralarda tutunamadığı hep tekrar edile gelmiştir.

Doksan Üç Harbi sırasında Rus orduları İstanbul kapılarına kadar dayanınca bir aralık Padişahın Bursa'ya gitmesi gündeme gelmiş hatta bunun için hazırlıklar bile yapılmıştı.¹⁵ Ancak İngiliz Büyükelçisi Henri Layard'ın da dahil olduğu bazı kişiler bunun İstanbul'u Ruslara teslim etmek manasına geleceğini söyleyerek padişahı İstanbul'dan ayrılmamaya ikna etti. Öte yandan Balkanlar'da

tinden Allah katında sorumlu olmamak için bu işten vazgeçilmesini istemiştir. BOA., İrade Dahiliye, 61133.

¹⁵ İbnülemin M. K. İnal, III, 1268.

kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlara karşı uygulanan zulümler neticesi İstanbul'a doğru büyük bir muhacir akını başlamıştı. Bunun üzerine, Babıâli ülkenin daha fazla mahvolmasını önlemek için Osmanlıların toprak bütünlüğüne Kırım Savaşı sonrasındaki Paris Antlaşması'yla garantör olan İngiltere ve Fransa gibi devletlere müracaat ederek barış için aracılık yapmalarını istedi fakat bir netice alamadı. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid bizzat Rus Çar'ına telgraf çekerek savaşı durdurmak istedi. Çar'ın cevabı barış taleplerinin Rus ordusunun başkomutanı, Grandük Nikola ile görüşülmesi şeklinde oldu. Nikola tarafından şart koşulan istekler son derece ağır ve Balkanlar'daki Osmanlı varlığını hemen hemen tamamen yok etmeye matuftu. İstanbul'da olağanüstü toplanan meşveret meclisi büyük bir endişe ve telaş içerisinde çaresiz Rus tekliflerini kabul etti ve 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı.

Bu sırada İstanbul'da ikinci meclis çalışmalarına başlamıştı. Meclisin açılışı (13 Aralık 1877) Osmanlı ordularının neredeyse tamamen dağıldığı ve Rusların Edirne'ye dayandığı olağanüstü şartlara rast geldiği için sadece savaşla ilgili hususlar tartışılmaya başlanmıştı. Mebuslar özellikle savaşın sevk ve idaresi hakkında çok şiddetli tenkitlerde bulunuyorlar, bu kötü gidişattan hükümeti sorumlu tutuyorlar ve hatta zaman zaman padişahı bile hedef alıyorlardı. Bu durum padişahı oldukça rahatsız ediyordu. İstanbul Mebusu Astarıcılar Kethudası Ahmed Efendi'nin Meşveret Meclisi'ndeki tenkitleri ise padişaha cidden çok ağır gelmişti. Ahmet Efendi, bu meclisin toplanılmasında geç kalındığından bahisle *"Huzuru şahanede böyle meclis akdiyle işlerimizi çare düşünülmesi vaktinde gerikti. Harpte durumumuzun güzel zamanları geçirildi. İş bu dereceye geldikten sonra ne denir? Meclis-i Mebusan dahil bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir. Zaten Meclisin görüşleri hiç dikkate alınmadı. Kararlarından hiçbiri tatbik edilmedi. Tekrar ediyorum Meclis-i Mebusan bugünkü felaketleri doğuran sebeplerden bir sorumluluk kabul etmemektedir"* deyince, padişah *"Devlet ve milletin hakkını ihlal etmediğini, devletin çöküşünden en çok kendisinin zarar gördüğünü ve göreceğini belirterek"*, Sait Paşa'ya cevap vermesini işaret etti. Sait Paşa'nın savaşa nasıl girildiği ve nasıl cereyan ettiği hususlarındaki izahatına rağmen Ahmet Efendi görüşlerinde ısrar edince Sultan II. Abdülhamid ayağa kalkarak *"Bu Meclisi ben topladım. Şu efendi evvela bunu bilmiyor. Ve şimdi eğer Rusların sevk edecekleri fırkanın İstanbul'a girmesi şu mecliste kabul olunmaz ise benim yapacağım bir vazife kalmıştır. O da içinde bana kimler uyar ve tebaamdan arkama kimler düşerse onları alıp ölünceye kadar cenk etmektir. Ve eğer benimle hiç kimse gelmezse din ve milletime sadakatle can vermiş olduğumu ispat için yalnızca Rus karargâhı karşısına gidip ve komutanına kendimi bildirip*

evvela bir tabanca ile onu öldürmek ve sonra nefsimе olunacak hücumа karşı durup ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben bu fedakârlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmeyerek şu mecliste hükümdarınıza karşı ettiği cüret üzerine tedibini yine meclisinizden beklerim. Zira bir takım garazkârlar bu makule efkâr ve hareket ile şu vakitte maslahat-ı Devleti işgal etmeye çalışıyorlar. Ben her türlü müsadatı adliyyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeye mecbur olacağım” diyerek tepkisini dile getirdi.¹⁶ Bundan çok kısa bir süre sonra da Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiyi gerekçe göstererek meclisi süresiz olarak tatil etti (13 Şubat 1878).

Padişahın büyük bir can sıkıntısıyla terk ettiği bu toplantıdan sonra İstanbul'un da elden gitmesi korkusuyla Rus isteklerine boyun eğilmiş ve bir miktar Rus askerinin İstanbul'a gelmesi kabul edilmişti. Fakat tam bu devrede Osmanlı mülkünü tek başına Rusya'ya kaptırmaktan endişelenen İngiltere donanmasını Marmara Denizi'ne gönderdi. Bunun üzerine Rusya askerlerini İstanbul'a göndermekten çekindi ve kuvvetlerini Çekmece'de durdurdu. Daha sonra imzalanan Yeşilköy Antlaşması'yla savaş tamamen sona erdi. Yeşilköy Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya muazzam bir savaş tazminatı ödemeyi kabullenmesinin yanı sıra artık Romanya, Sırbistan, ve Karadağ Osmanlı hakimiyetinden tamamen çıkmış, Bulgaristan sözde Osmanlı idaresinde kalmış olmakla birlikte fiilen Rus kontrolüne bırakılmış, keza Bosna-Hersek idaresinde Avusturya ve Rusya etkileri kabul edilmiş ve nihayet doğuda Kars Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt Rusya'ya terk edilmişti. Ancak Rusya'nın bu kazançları başta İngiltere ile Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerini telaşa düşürdü ve duruma müdahale ederek Rusya'yı, Yeşilköy Antlaşması'nı Avrupa'da istikrarı tehdit etmeyecek bir şekilde yeniden gözden geçirmeye davet ettiler. Tek başına bütün Avrupa'ya karşı direnmeyi göze alamayan Rusya çaresiz boyun eğdi. Avrupalı devletlerin kaygısının Rusya'ya karşı Osmanlı kayıplarını kısıtlamak olmadığı aksine pastadan kendilerinin de pay almak olduğu açıldı. 17 Nitekim bu aşamada toplanacak Berlin Kongresi'nde Rus tehditlerine karşı İngilizlerin Osmanlı'yı müdafaa etmeye mukabil Kıbrıs'ı istemeleri, Avusturya'nın da aynı gerekçeyle Bosna-Hersek'i istemesi bunu göstermektedir. Babıâli Avusturya isteklerine boyun eğmemekle birlikte İngilizlerin zaman zaman tehditkârane ısrarları karşısında şeklen kira olmak üzere Kıbrıs'ı İngilizlere vermeyi kabul etmek zorunda kaldı (4 Haziran 1878) ve İngilizlerin tavrı karşısında bir kez daha hayal kırıklığına uğradı.

16 M. Celaleddin Paşa, III, 72.

Sultanın marangozluk masası ve marangozluk takımları

13 Haziran 1878'den 7 Temmuz 1878'e kadar süren Berlin Kongresi neticesinde Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden çok Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançları sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Büyük devletlerin kendi aralarındaki pazarlıkları sonucunda Paris Antlaşması'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma prensibini bir tarafa bırakmışlar, artık paylaşma imkânlarını arar olmuşlardı. Nitekim Berlin Kongresi'yle Makedonya dışında Balkanlar'ın hemen hemen tamamen elden çıkması, Rusya'nın doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesinin yanında, daha sonra Yunanistan'ın Tesalya'yı (2 Temmuz 1881) ve Fransa'nın Tunus'u (12 Mayıs 1881) işgal etmeleri de bu pazarlıkların birer neticeleridir.

Sultan II. Abdülhamid Berlin Kongresi'nden sonra devletin toparlanabilmesi için rahat bir nefes alabilmeyi umuyordu. Zira tahta çıktığından o ana kadar özellikle harici siyasetle ilgili olarak hep gergin günler yaşanmıştı. Artık fırtına sona ermiş, Osmanlı Devleti kaybedilmiş bir savaşın yol açtığı sıkıntılarla baş başa kalmış, başta mülteciler meselesi olmak üzere bozulan maliye, dağılan idari yapı ve sarsılan güvenin yeniden toparlanması için çalışmalarına başlanmıştı. Padişah kendisini çok zor şartların beklediğini fakat elindeki imkânların yetersiz olduğunu artık anlamıştı. Her şeyden önce devletin başka felaketsizliğe tahammül edemeyeceği tespitiyle daha fazla parçalanmadan mevcut haliyle koruyabilmenin çarelerini araştırırken, diğer taraftan da bir an önce ülkedeki iktisadi, sosyal ve idari istikrarı yeniden tesis etmenin zarureti üzerinde duruyordu. Artık yavaş yavaş devletin kontrolünü eline alıyordu. Savaşın en kritik günlerinde mebusların tavırlarından dolayı Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkileri gerekçe göstererek meclisi süresiz tatil etmişti. Ona göre, belki Kanun-i Esasi değil ama meclis kendisinden beklenen yararları sağlayamayıp aksine en önemli zamanlarda istikrarı ve birliği bozucu tavırlar sergilediği için bu haliyle açık bulunması memleket için faydadan ziyade zararı mucipti. Bütün bunlara tuz biber olmak üzere padişahın şahsına yönelik ve onu tahttan indirmeye matuf iki girişimin ortaya çıkması, Sultan II. Abdülhamid'in canını fena halde sıkmış, zaten her an teyakkuz halinde bulunan ruh halini iyice tahrik ederek bilinen vehimlerini ziyadesiyle arttırmıştır. Bu olaylardan ilki Ali Suavi olayıdır.

Ali Suavi, Yeni Osmanlılarla birlikte yıllarca Avrupa'da Babıâli'ye muhalefet ettikten sonra Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin akabinde memlekete dönmüş ve Padişahın güvenini kazanarak Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi'ne) müdür olmuştu. İngilizlerle yakın irtibatından söz edilen Ali Suavi, ne var ki bir müddet sonra yine İngilizlerin baskısıyla görevinden azledildi. Bu sırada Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştı. Bu hassas günlerde bir de Mason localarının artık iyileştiği gerekçeleriyle Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek istedikleri söylentileri dolaşmaktaydı. Ali Suavi, Rusya'ya karşı direnilmesi ve Yeşilköy Antlaşması şartlarına muhalefet edilmesi hususunda Sultan II. Abdülhamid'i ikna edemediği gerekçeleriyle daha önceden irtibatta bulunduğu birkaç yüz Rumeli göçmeni peşine takıp Sultan Murad'ın bulunduğu Çırağan Sarayı'na baskın düzenleyerek onu tekrar tahta oturtmak istemiştir. Ancak bu sırada saray muhafızlarıyla çıkan çatışmada başına vurulan bir sopayla ölünce bu hareket kısa sürede akamete uğramıştır.

İkinci girişim ise Temmuz 1878’de yine Masonların organize ettiği aynı gayeye yönelik bir hazırlıktı. Bir Rum olan Kleanti Skalyeri ile Ali Şefkati ve Aziz Bey adlı kişilerin elebaşı olduğu bu hazırlık bir ihbar neticesinde ortaya çıkmış ve bertaraf edilmiştir. Bu hareketlerin diğer kesimlerden destek görüp görmediği, İngilizlerin veya Mason localarının bu işlerle ne derecelerde irtibatlarının olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte sonuç itibarıyla Sultan II. Abdülhamid’in idare tarzında etkili olduğu açıktır.

Bu gerçekler karşısında, mübalağalı da olsa, Sultan II. Abdülhamid’in taht değişikliği vehimlerinde ‘gerekçeleri’ bulunduğu ortadadır. Zira kendisinden önce yaşanmış iki hal’ hadisesinin izlerinin tazeliğinin yanı sıra, bir taraftan da kötü giden bir savaşın ortasında bir kısım asker, bürokrat ve mebusların sorumluluğu kendi üzerlerinden atmak için padişahı suçlamaya çalışmalarını peşinde tabii olarak sorumlunun değiştirilmesi fikrini gündeme getirebilirdi. Kaldı ki, bununla ilgili birçok ihbarların yapıldığı da bir gerçektir. Buna ilaveten Sadrazam Hamdi Paşa’nın düşmanın İstanbul’a dayandığı bir zamanda padişahın Yıldız Sarayı’nda uzlette bulunmayıp Dolmabahçe Sarayı’nda halkıyla birlikte yaşamasının gerekliliğinden bahsetmesi, ondaki korkuları canlandırmış ve Dolmabahçe Sarayı’na inmesi tavsiyelerini hal’ini çabuklaştırma gayretlerinin bir parçası olarak telakki etmesine yol açmıştır (Bu durum Hamdi Paşa’nın da görevden alınmasını hazırlamıştır). Son olarak ortaya çıkartılan mezkûr iki teşebbüs bütün bu endişeleri doğrular mahiyette olmuştur. Birbirleriyle doğrudan irtibatta görünmeseler bile çok kısa aralıklarla cereyan eden bu gelişmelerin zaten tabiaten vehimli olan ve “*şüphe basiretin temel şartıdır*” inancını taşıyan bir insanı bu derece etkilemesi anlaşılabilir bir durum olmalıdır.

Berlin Kongresi’nin akabinde ortalık biraz durulunca Sultan II. Abdülhamid idare tarzını etkileyen bir başka ‘gerçekle’ de yüz yüze geldi. Ona göre bu gerçek Babî’deki mevcut kadroların ve devlet adamlarının birçoğunun ülkenin o an içinde bulunduğu hassas durum ve meselelerinin gerektirdiği ehliyet ile fedakârlıkta olmamalarıdır. Hatta zaman zaman bizzat bazı nazırlar aralarındaki çıkar ilişkilerini veya çatışmalarını daha çok önemseyip memleket menfaatlerini ikinci planda değerlendirme durumunda bile olmuşlardır. Bazılarının ise Avrupalı büyükelçilerle yakınlık içerisinde olmaları ve bazen adeta onlar adına faaliyet gösteriyormuş gibi davranmaları artık kabullenilmeleri güç olan hususlardır. Yayımlanmış muhtıralarında da sık sık ifade ettiği bu şartlar çerçevesinde istikrarlı bir yönetimin vazgeçilmez unsurları arasındaki idari kadrolara karşı duyduğu güvensizlik Sultan II. Abdülhamid’in bir başka çıkmazı oldu. Etrafında güvenebileceği çok az kimsenin

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan kendi eliyle yaptığı çalışma masası ve şifreli çekmecelerin bulunduğu dolap

bulduğunu düşünmesi onu hem ketum olmaya hem de hemen her işi bizzat kontrol etmeye sevk etti. Buradan hareketle ifade edilebilir ki, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında devlet adamları arasında sık sık değişiklikler yapmasında bu hususun da etkisi bulunmuş olmalıdır. Aksi takdirde güvenebileceği, bilgisini takdir ettiği ve tarzlarının uyduğu kimseler bulduğu zaman tereddütsüz onları göreve çağırılmış ve Tunuslu Hayreddin Paşa örneğinde olduğu gibi ısrarla vazifede kalmasını istemiştir. Aynı şekilde Sait Paşa'nın da müteaddit defalar ve bazen de uzun süreler sadarete bulunması bunu doğrulamaktadır.

Bütün bu gelişmeler karşısında Sultan II. Abdülhamid yavaş yavaş tek adam yönetiminin gerekliliği hususunda ikna olmuş olmalıdır. Meclisi dağıtmadan önce söylediği "Sultan Mahmud'un yolunu benimseyeceğim" ifadeleri de bunu ima etmektedir. İlk iş olarak devlet işlerinde istihbaratın sağlanması ve olup biten her şeyden haberdar olunabilmesi için güçlü bir hafiye yapılanmasının oluşmasına zemin hazırlandı. Padişaha göre bu mutlaka gerekliydi. Zira her ne kadar muhbirliği teşvik etmek hoş bir şey değil ve kötüye kullanılmaya müsait bir yol idiyse de, olup bitene dair duyulan bilgi ihtiyacı ve bunlardan bazılarının doğru olma ihtimali bunu gerekli kılıyordu. Birçok devlet adamı ve asker memleketi sadece kendilerinin kurtarabileceği zehabıyla hareket ediyorlar bunu gerçekleştirmek için her türlü düzen içine girmeye hazır bekliyorlardı. Zaman zaman kötü niyetli kişilerin menfaat çatışmalarında bir iftira vasıtası olarak kullanacakları bu uygulamanın yanı sıra Sultan II. Abdülhamid mesela basın alanında olduğu gibi birtakım hürriyetlerde de kısıtlamalara gitti ve yine bazen işgüzar memurların tahammülü güç hale getirdiği sansür uygulaması yaygınlaştı. Ancak çoğu muhaliflerince ileri sürüldüğü gibi daha tahta çıkar çıkmaz bu görüşte olduğu tartışmalıdır. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid, meclisi tatil etmekle Meşrutiyet'ten ve Kanun-i Esasi'den vazgeçtiğini beyan etmemiş, devlet salnamelerinde Kanun-i Esasi uzun süre yayımlanmaya devam etmiştir. Aynı şekilde meclisin tatil edilmesine rağmen Nisan 1880'e kadar Ayan Meclisi'ne atamalar devam etmiş, bu arada çıkartılan bazı kanunlar ise meclis tekrar toplandığı zaman kesinleşmek üzere geçici olarak yürürlüğe konmuştur. Bütün bunlardan hareketle padişahın en azından Doksan Üç Harbi'nin yaralarını sarma aşamasında Kanun-i Esasi'yi tamamen askıya almak gibi bir düşüncede olmadığı sonucu çıkartılabilir. Diğer taraftan Sultan II. Abdülhamid gerek hal' vehminin etkisiyle gerekse devlet işlerini kontrolü altına alma düşüncesinden hareketle, saltanatının başlarında kendisine tahakküm etmeye matuf tavırlarıyla zihninde yer tutan Mithat Paşa gibi bazı güçlü simalardan ve Sultan Abdülaziz'in hal'ine karışmış askerlerden kurtulmaya çalışmıştır. Nitekim Berlin Kongresi'nden sonra evvela

Gazi Osman Paşa ve Cevdet Paşa gibi kendisine sadakatle bağlı kimseleri etrafına toplamış ve öncelikle eski hesapları gündeme getirmiştir.¹⁷ Bunda saraya gelen jurnallerin de etkili olduğu bilinmektedir. Şöyle ki, Sultan Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü şeklindeki bir ihbardan sonra yapılan adli soruşturmada bu iddianın doğru olabileceği yönünde bir kanaat hasıl olunca sabık padişahın hal' ve öldürülmesiyle ilgili oldukları isnad olunanlar tutuklanarak yargılanmaya başlamışlardı. Bu sırada Aydın valisi olan Mithat Paşa, eski sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Damat Mahmut Celaleddin Paşa gibi kimseler de tabiatıyla bunlar arasında idi. Mithat Paşa durumdan haberdar olduğunda Fransız Konsolosluğu'na sığınmış, fakat daha sonra Fransızlar paşayı hükümete teslim etmişti. Yıldız Mahkemesi'nde yargılanan Mithat Paşa, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte suçlu bulundu ve idama mahkûm oldu. Ancak Sultan II. Abdülhamid tarafından cezaları müebbet hapse çevrildi. Daha sonra Taif'e sürgün edilip orada hapishaneye konuldular.

Aynı şekilde hal fetvasını yazan Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi her ne kadar aynı suçtan yargılanmadıysa da, Yıldız Mahkemesi'nin akabinde diğerleriyle birlikte Taif'te hapsedilmişti. Fakat bir müddet sonra Mithat ve Mahmut Celaleddin Paşalar hapislileri tarafından boğularak öldürüldüler. Bu hadise başlangıcı, gelişmesi ve sonucu itibariyle Sultan II. Abdülhamid dönemiyle ilgili olarak hâlâ tartışılmakta olan bir hadisedir. Konu üzerinde araştırma yapan tarihçilerden bazıları Mithat Paşa'nın öldürülmesinin II. Abdülhamid'in bilgisi dâhilinde olduğunu iddia ederken, diğer bir kısmı da şayet padişahın böyle bir kastı olsaydı mahkemenin verdiği idam cezalarını değiştirmes ve aynen onaylardı demektedirler.

Sultan II. Abdülhamid böylece etrafını rahatlatıp, hakimiyetini tamamen sağladıktan sonra içte huzur ve istikrarı temin etmek, dışta müdahaleleri önleyip itibarı arttırmak için bir dizi tedbirlere başvurdu. Islahat Fermanı'ndan beri Devlet'in sırtında ağır bir kambur olan dış borçlar Avrupalı ülkeler tarafından mütemadiyen bir baskı unsuru olarak kullanılmaktaydı. Öncelikle bundan kurtulmak gayesiyle 1881'de alacaklılarla Muharrem Kararnamesi adı verilen bir antlaşma imzalandı ve borçların tasfiyesi için alacaklı devletlere Duyun-ı Umumiye (Borçlar İdaresi) kurmaları izni verildi. Devletin resmi gelirlerinin bir kısmı borçların ödenmesine ayrıldığı gibi bazı yer üstü ve yer altı kaynaklarının işletilmeleri de

17 Özellikle Cevdet Paşa'nın derin bilgi ve tecrübesi ile padişah üzerinde çok tesirli olduğu muhakkaktır. Mesela bk. "Sultan II. Abdulhamid'in 'Pan-İslam' Siyasetine Cevdet Paşa'nın Tesiri", TDV Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu 10-11 Haziran 1995. (yay. Ankara 1997).

yabancı şirketlere ve bankalara verildi. Zaman içerisinde çok geniş imtiyazlar elde eden Duyun-ı Umumiye, konumu etkisi ve devlet içindeki ağırlığı ile bazen devletin maliyesinin de önüne geçti. Bunlara mukabil borçların temizlenmesinde ciddi adımlar atılmış, belli bir hafifleme sağlanabilmişti. Bu bakımdan yeni dönemde ekonomik bunalım, kuraklık ve bazı zorunlu yatırımlar gibi bir kısım haller dışında mümkün mertebe borçlanmaya gidilmemiş tasarrufa önem verilmeyle çalışılmıştır. Sultan II. Abdülhamid tabiat itibariyle seleflerinin aksine mali hususlarda dikkatli bir yapıya sahip olduğu ve israftan hoşlanmadığı için tasarruf girişimlerinde belli ölçüde başarı sağlanabilmiştir. Bununla birlikte mali sıkıntı daima kendisini hissettirmiş özellikle maaşların zamanında ve tam ödenmesinde güçlüklerle karşılaştığı olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid dönemi dış siyasetinin kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslandığı zaman daha istikrarlı ve görece başarılı olduğu söylenebilir. Doksan Üç Harbi akabinde devletin ve toplumun kendisini toparlayabilmesi için acil ve uzun süreli bir barışa mutlak ihtiyaç olduğuna inanan padişah bunun için bir yandan tarafsızlık anlayışıyla büyük devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, diğer yandan da ortaya çıkan meseleleri mümkün olduğunca sulh yolu ile halletmeye gayret ederek sonuca ulaşmaya çalışmıştır.¹⁸ Zaman zaman korkaklık ve pasiflik iddialarına muhatap olacak derecede bu siyasetinde ısrarlı olan II. Abdülhamid'in son tahlilde pek de isabetsiz olmadığına hükmedilir. Berlin Kongresi akabinde 1857 Paris Antlaşması kararlarının geçerliliğini kaybetmesiyle Osmanlı Devleti'nin önünde ya bir devletle müttefik olarak devam etmesi ya da tarafsızlık siyaseti gütmesi gibi iki yol kalmıştı. Ona göre birinci tercihte yaşanmış tecrübelerin ittifak taahhütlerine ne kadar güvenilebileceğini ortaya koyması bir tarafa eşit şartlar ve güçlerde gerçekleşmeyen bir ittifakın bir bakıma güçlü müttefikin güdümüne girmek demek olacağı açıktı. Böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün olmadığı gibi Osmanlı Devleti'nin böyle bir arayışı da söz konusu olamazdı. Kaldı ki dönemin şartları devletlerin birbirleriyle ittifaka girmelerinden ziyade müstakil olarak siyasetlerini devam ettirmelerini gerektiriyordu.

Sultan II. Abdülhamid'in tarafsızlığı ise şartlar gerektirdiği zaman yakınlaşmaları kabul edebilen (mesela Almanya ile) bir anlayışta zorunlu bir tercih değil, Avrupalı devletlere duyulan güvensizliğin ışığında bilinçli bir tercihtir. Gaye bi-

18 Padişah'a göre mevcut şartlarda Avrupa devletlerine karşı izlenebilecek en iyi politika tarafsızlık idi. BOA, YEE, 9-1820-72; 8-2609-77-3; 9-2727-72-4; A. Çetin-R. Yıldız, Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşleri*, İstanbul 1976, s. 31-39; 47-55; 56-61.

rinci planda mümkün olduğunca savaşlardan uzakta kalmak sonra da eldeki mevcut toprakları muhafaza edebilmektir. Bu çerçevede 1880'lerden itibaren başka devletlerin iştahını kabartan Kuzey Afrika, Hicaz ve Balkanlar'daki Osmanlı topraklarına özel hassasiyetle eğilmiş, buraları en azından hukuken Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmek için gayret sarf etmiştir. Özellikle Tunus ve Mısır konusunda Fransa ve İngiltere'ye olan tutumu bu anlayışa örnek olarak gösterilebilir. Nitekim Babıâli bu fiili durumu hiçbir zaman kabullenmemiştir. Ancak bundan sonra ortaya çıkan daha büyük keyfiyetli Mısır meselesi dikkatleri bu yöne toplandı.

İngiltere'nin Mısır üzerindeki emelleri daha eskiye dayanmakla birlikte en son Doksan Üç Harbi sonrasında da bir ara Kıbrıs yerine Mısır'a yerleşmeyi düşünmüş fakat diğer devletlerin buna razı olmayacağı düşüncesiyle vazgeçmişti.¹⁹ Bu sırada Hidiv İsmail Paşa'nın müsrif yönetimi neticesi Mısır maliyesi iflas etmiş büyük borçların altına girilmişti. İngiltere ve Fransa bu borçların tasfiyesi için Mısır'da bir komisyon kurmuşlar fakat komisyonun çalışmaları ve tedbirleri halk üzerinde tepki uyandırmıştı. Bu tepkilerden endişelenen İsmail Paşa hem komisyonun çalışmalarını kısıtladı hem de daha önce hükümete dahil ettiği Fransız ve İngiliz bakanları azletti. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, İsmail Paşa'nın hidivlikten ayrılması için baskı yaptılar. İsmail Paşa'nın direktmesine rağmen Babıâli de bu görüşe katılınca İsmail Paşa'nın yerine oğlu Tevfik Paşa geçti. Sultan II. Abdülhamid'in bu durumu kabul etmesi aksi takdirde muhtemel olan bir işgali önlemeye matuf idi. Tevfik Paşa'nın hidivliğinde İngiliz ve Fransız etkinliği tekrar başlayınca açığa alınan birçok memur ve subay kendi aralarında teşkilatlanarak Vatanîler hareketini başlattılar. "Mısır Mısırlılarıdır" anlayışıyla hareket eden Vatanîler ağırlıklarını hissettirerek hükümete dâhil edildiler. Vatanîlerin reisi konumundaki Arabi Paşa da harbiye nazırı oldu. Ancak gelişmelerden rahatsız olan İngiltere ve Fransa hükümetin değiştirilmesini talep etmeye başladılar. Hidiv iki kutup arasında kalırken Arabi Paşa da muhtemel bir İngiliz-Fransız saldırısına karşı tedbirler almaya başlamıştı. Sultan II. Abdülhamid kendi hukukuna bir hâlel gelmeden hem Mısır'ın işgalini önlemek hem de meseleyi çözmek için Mısır'a bir temsilci gönderdi; fakat bu sırada İskenderiye'de Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında çıkan bir kavgada çoğu Hıristiyanlardan oluşan kırk kadar insanın ölmesi durumu bir anda gerginleştirdi. İngiliz ve Fransızlar bu hadiselerden Vatanîleri sorumlu tutarak Babıâli'nin Mısır'a asker gönderip Vatanîleri tasfiye etmesini talep ettiler. Böyle bir adımın kardeş kavgasına sebep olacağı yönünde istihbarat alan II. Abdülhamid asker göndermekte isteksiz

II. Abdülhamid'in kullandığı çeşitli kaşıklar

davrandı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa 15 Temmuz'da İskenderiye'yi topa tutarak "Babıâli adına barış ve istikrarı temin" gerekçesiyle Mısır'ı işgal etti. İngiliz teminatlarına göre bu işgal geçici idi ve durumun müsait olduğu en kısa zamanda sona erecekti. Vatanî kuvvetleri mağlup edilerek dağıtıldı, sorumlular tutuklandı ve Arabi Paşa da Seylan'a sürgün edildi. Sultan II. Abdülhamid bu oldu bittiyi kabullenmeye yanaşmadığı gibi hiçbir zaman da Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek istememiştir. Fakat Osmanlı Devleti İngilizleri Mısır'dan çıkartabilecek güce sahip olmadığı için de bu fiili duruma karşı çaresiz kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in, Mısır'a asker göndermekte çekimser davranarak İngilizlerin işini kolaylaştırdığı ileri sürülmüşse de Mısır'a gelecek Osmanlı askerlerine Vatanî kuvvetlerinin ellerinde Kur'an-ı Kerim'le karşı koyacakları haberlerinin alınması bu çekimserlikte etkili olmuştur. Zira Halife kuvvetlerine karşı yine Halifenin Müslüman tebaalarının bu şekilde direnişi başka Müslümanlar

üzerinde çok kötü tesirler bırakabileceğinden ve Osmanlı topraklarında da başka huzursuzluklara yol açabileceğinden endişe duyulmuştu.

Mısır meselesi Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de çok önemli dönüm noktalarından birisidir. Bir başka deyişle İngiltere'nin Mısır'a bizzat yerleşmesi onun Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni dolaylı destekleme siyasetinden vazgeçip kendisi açısından stratejik önemi olan Osmanlı topraklarını doğrudan hâkimiyeti altına almak siyasetine yöneldiğinin göstergelerinden birisidir. Bu değişimin en az stratejik konum kadar önemli olan bir başka boyutu da ticaret ve ekonomidir. 1880'lere gelindiğinde Mısır ekonomisi büyük oranda İngiltere'ye bağımlı ve İngiliz finans kuruluşlarına borçlu idi. Mısır'da yaşanan istikrarsızlık ve Vatanî hareketinin siyasi-ekonomik hedefleri aynı zamanda İngiliz çıkarlarını tehdit ediyor, büyük meblağlara ulaşan İngiliz alacaklarını da tehlikeye atıyordu. İngiliz siyasetinde etkili olan birçok kurum ve kişinin Mısır'da yatırımları vardı. Hatta Mısır'a müdahale kararı veren İngiliz hükümetinin Başbakanı William Gladstone'nin şahsi servetinin üçte birlik bir kısmı da Mısır tahvillerine yatırılmıştı. Şüphesiz bu tür şahsi ilgiler işgal gibi büyük bir kararda birinci derecede amil olmamakla birlikte bu insanların hükümetin kararlarında etkili olduğu da bir gerçektir.

Sultan II. Abdülhamid'in Berlin Kongresi'nden hemen sonra uğraşması gereken meselelerden bir diğeri de Doksan Üç Harbi'yle Balkanlar'da ortaya çıkan yeni sınır düzenlemelerinin halk üzerinde kargaşalara sebep olmasıyla ortaya çıkan bunalımdır. Nitekim Berlin'de Osmanlı idaresinde bırakılan Doğu Rumeli Bölgesinde Bulgarların Osmanlı valisini kovarak bölgeyi ilhak ettiklerini ilan etmeleri başka bir gerginlik kaynağı oldu (Eylül 1885). Balkanlar'da yeni (bağımsız veya otonom) devletlerin kurulmasıyla bunlar üzerinde nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Rusya, Osmanlı idaresinde kalan Doğu Rumeli bölgesine yönelik planlarında Babiâli üzerinden rekabete başlamışlardı. Bu iki kuvvetin zıt baskılarına maruz kalan Sultan II. Abdülhamid bölgede askeri bir çözümün yeni meseleler doğuracağı endişesiyle bölgedeki Osmanlı haklarını diplomasiyle korumak istemiştir. Bu sırada bozulmaya yüz tutan Balkan dengesi yüzünden Bulgaristan ile Sırbistan arasında savaş çıkınca Bulgaristan Doğu Rumeli'yi boşalttı. Ancak savaşın Bulgarların galibiyetiyle sonuçlanmasından sonra da Babiâli ile varılan bir antlaşmayla Doğu Rumeli'de halkı Müslüman olan bölgeler doğrudan Osmanlı idaresine bırakılırken geri kalan bölgeler Bulgaristan Prensiği'ne verildi (Nisan 1886). Sultan II. Abdülhamid özellikle Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki savaş sırasında bölgeye asker göndererek kazançlı çıkmak fırsatı varken bunu yapmadığı için suçlanmıştır. Fakat ona göre, büyük devletlerin çıkar

mücadelesinin merkezinde bulunan bir bölgeye asker göndermek sıcak savaşa katılma ihtimali demektir ki Osmanlı Devleti ise bunu göze alabilecek durumda değildi. Daha önceki tecrübeleri böylesine hassas bir bölgede başka devletlerin taahhütlerine güvenilemeyeceğini açıkça gösteriyordu. Diğer taraftan, Yunanistan da öteden beri fırsat kolladığı Makedonya'yı ilhak etmek için hazırlıklara başlamıştı. Babıâli buna karşı tedbirler düşünürken Avrupa devletleri de böyle bir hareketin Balkanlar'ı tamamen karıştıracığı düşüncesiyle Yunanistan'a karşı çıktılar. Yunanistan her şeye rağmen kararında ısrar edip Osmanlı topraklarına girdi, fakat Osmanlı kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü. Bu aşamada istediğini elde edemeyeceğini anlayan Yunanistan ilerleyen yıllarda "*Megalo İdea'nın*" (Büyük Ülkü) bir parçası olan Girit'te isyan hazırlıkları başlattı. Yunanistan bir taraftan da bu hususta Avrupa devletlerinin desteğini almak için yoğun bir faaliyet gösteriyordu. Nihayet 1896'da Girit'te isyan patlak verince Avrupa devletleri muhtemel bir Osmanlı-Yunan savaşını önlemek gerekçesiyle Girit'e özerklik tanımmasını istediler. Ancak Yunanistan Girit'e asker çıkardı ve adayı ilhak ettiğini ilan etti. Bunun üzerine Avrupalılar Yunanistan'dan adayı boşaltmasını talep ettiler, fakat Yunanistan dikkatleri başka yöne çekmek için Teselya ve Makedonya'daki Osmanlı mevzilerine karşı saldırılara başladı. Son ana kadar meseleyi savaş olmadan çözmeye çalışan Osmanlı Hükümeti bu durumda 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etti. Avrupa devletleri ise kendi kararlarını dinlemeyen Yunanistan'a duydukları kızgınlık sebebiyle tarafsız kalacaklarını belirttiler. Ancak savaş tahminlerin aksine kısa sürede Osmanlı ordularının kesin zaferiyle sonuçlanıp Atina yolları açılınca büyük devletler duruma müdahale edip Osmanlı Devleti'nden ilerlemesini durdurmasını istediler. Böylece 20 Mayıs 1897'de ateşkes ilan edildi. Avrupalı devletler barış antlaşmasına dair hükümlerin kararlaştırılması için İstanbul'da bir konferans tertip ettiler. 13 Kasım'da imzalanan antlaşmaya göre Osmanlı Devleti ordularının zaferinin karşılığını alamıyor, savaştan önceki durum aynen muhafaza ediliyordu.

Yunan savaşı ve sonuçları Sultan II. Abdülhamid için birçok açıdan ders verici oldu. Her şeyden önce bu savaş akabinde büyük devletlerin tutumu açıkça bir daha göstermiştir ki, eğer gelişmeler aynı zamanda Avrupa'nın da çıkarlarına uygun düşmezse Osmanlı Devleti haklı olduğu bir meselede dahi karşılığını alamayacak, sadece kaybettikleriyle kalacaktır. Bununla birlikte Yunanlara karşı kazanılan askeri başarı manevi açıdan hem Osmanlılar hem de bütün İslâm âlemi için önemli olmuş ve hemen her yerde coşkuyla kutlanmıştır. Zira her ne kadar küçük çaplı da olsa bu galibiyet son yarım yüzyıl içerisinde Müslümanların Hıristiyanlara karşı kazandığı tek galibiyettir. Bu yüzden bütün İslâm âlemine bir

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Cülusunun 25.
yılı münasebetiyle
Mısır Hidivi'nin
II.Abdülhamid'e
hediye ettiği
termometre,
barometre ve
higrometre gibi çeşitli
özellikleri havi saat

ümit ışığı gibi gelmiş bu arada da Sultan II. Abdülhamid'in şöhretinin yayılmasına ve onun muzaffer bir halife olarak selamlanmasına vesile olmuştur.²⁰

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid'i en çok uğraştıran meselelerden birisi de Anadolu İslahatı ve Ermeni meselesidir. Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Hıristiyan milletler, yüzyılın başından itibaren gelişen nasyonalist-ayrılıkçı düşünceler ve Avrupa devletlerinin sağladığı destekler sayesinde birer birer Osmanlı Devleti'nden kopuyorlardı. En son Doksan Üç Harbi'nde fiilen Bulgaristan da ayrılınca geriye sadece Ermeniler kalmıştı. Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Batılıların çıkar kavgasında öncelikli olmadığı için onlara yönelik çalışmalar diğerlerine nazaran oldukça geç başlamıştır denilebilir. Bunun yanında, Osmanlı sosyal ve idari sisteminde Ermeniler, millet-i sadıka olarak nispeten iyi durumda buldukları için ayrılıkçı fikirlerin Ermeniler arasında yayılıp kabul görmesi de yine geç olmuştur.

1856 İslahat Fermanı ile Hıristiyanların dini hakları ve mezhep değiştirebilme serbestliği konusunda özellikle, İngiltere ve Fransa kendilerine imtiyazlar elde edince Osmanlı topraklarındaki misyoner faaliyetlerinde gözle görülür bir canlılık başlamış,²¹ bunlara Amerikan Protestan kiliseleri de dâhil olunca Ermeniler üzerine hesaplar gündeme gelmişti. Doğuda açılan çok sayıdaki misyoner okulları hem Ermeniler arasında Protestanlaştırma çalışmaları yapıyor hem de onlara ayrılıkçı fikirler aşıliyordu. Ancak Ermeniler için en önemli başlangıç sayılabilecek gelişme Doksan Üç Harbi sırasında ve akabinde Rusların onlara yönelik planlarıdır. Nitekim Rusya Yeşilköy Antlaşması'na, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul ettiği şeklinde bir maddeyi koydurmuş bu suretle Ermenilerin hamisi olduğunu göstererek müdahale için zemin hazırlamak istemiştir. Ancak bu hesaplardan endişelenen İngiltere, Rusya'dan geri kalmadığını göstermek için aynı ıslahat maddelerinin Berlin Kongresi'nde kabul edilmesinde ısrarlı olmuştur. Böylece Berlin Kongresi'nden sonra başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa devletleri Babiâli'yi Ermeni ıslahatları konusunda sıkıştırmaya başladılar. Çok geçmeden bu devletlerin desteğiyle Ermeniler arasında ihtilalci hareketler canlandı ve Hınçak (1887) ile Taşnak (1890) cemiyetleri kuruldu. Esasen bu tür cemiyetler Doksan Üç Harbi'nin hemen akabinde de kurulmuş (1878'de Kara Haç ve 1881'de Anavatan Müdafileri) fakat Babiâli bun-

20 Osmanlı basını bu vesileyle dünyanın muhtelif yerlerinden gelen tebrik telgraflarını yayımlamıştır. Mesela bk. *Malumat*, 5 Haziran 1897.

21 A. Özcan, Ş. T. Buzpınar "Tanzimat, İslahat ve Misyonerlik, Church Missionary Society İstanbul'da", *İstanbul Araştırmaları Dergisi*, c. I. Bahar 1997.

ları tespit ederek dağıtmıştı. Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin hedefi pek çoğu dışarıdan gelen komitacıların desteğiyle bir yandan Müslüman halka saldırılar düzenleyip onları tahrik etmek, diğer yandan da bizzat Ermenileri taciz ederek iki halkı birbirlerine düşürerek, daha sonra da hükümetten gelecek sert tepkilerle tıpkı Bulgaristan olaylarında olduğu gibi Avrupa'yı ayağa kaldırmaktı. Nitekim kısa süre sonra Ermeniler arasında bir hareketlilik başladı ve 1890-1895 arasında birbiri ardına Musa Bey Olayı, Erzurum Olayı, Kumkapı gösterisi, Merzifon, Tokat ve Yozgat olayları, Sason İsyanı ve nihayet bütün bu olaylarda hükümetin tavrını protesto için Ermenilerin kanlı Babıâli yürüyüşü yaşandı. Gelişmeler Ermeni cemiyetlerinin beklentileri doğrultusunda gerçekleşiyordu. Avrupa kamuoyu Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine dönmüş, her türlü vasıta ile menfi propaganda yapılmaya başlamıştı. Babıâli Avrupa devletlerinin baskısıyla bir ıslahat programını kabul etmek zorunda kaldı (Ekim 1895). Sultan II. Abdülhamid gerçekten de birtakım yeni düzenlemelerin yapılmasındaki zarureti teslim etmekle beraber, ona göre ilan etmek zorunda kalınan “mevadd-ı muzırır” hemen tatbikine başlanılacak tedbirler değil, baskıları geçiştirmeye yönelik bir adım olmalıdır. Zira padişah bu gelişmelerin arkasında yatan emellerin Anadolu'da önce muhtar sonra da bağımsız bir Ermenistan olduğunu düşünüyor, dolayısıyla nihai noktada “*Muhtariyete götüreceğ bir ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim*” diyordu.²²

Ermeni olayları Sultan II. Abdülhamid'i hakikaten çok tedirgin etmişti. Her ne kadar bölgedeki aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alayları asayiş ve devlet hakimiyetini tesis etmede başarılı olduysa da bu nihai bir çözüm değildi. O yüzden bir taraftan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu konudaki baskılarını diplomasi ve sözde bazı adımlarla geçiştirmek istiyor, diğer taraftan da nihai bir çıkış yolu arıyordu. Padişahın bunun için başvurduğu yollar arasında meseleyi komisyonlara havale ettiğini bildirerek zaman kazanmak ve bunlar da kâfi gelmez ise bazen ıslahatı gerçekleştirmekle görevli kişileri azlederek yeni tayin edilen sorumluların durumu incelemek için zamana ihtiyaçları olduğu gerekçesiyle Avrupa devletlerini oyalamak gibi usuller de vardı. Ancak bu arada Ermeni olayları dinmemiş, mesela 26 Haziran 1896'da Van'da ayaklanma çıkarmışlar arkasından 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası bir grup Ermeni Komitacısı tarafından basılmış ve görevlilerin bir kısmı rehin alınmış bir kısmı da öldürülmüştü. Banka baskının duyulmasıyla olaylar sokaklara da sıçradı ve Ermeniler ile Müslümanlar arasında yer yer çatışmalar oldu. Bunun üzerine hükümet bankadaki yirmi kadar

22 Geniş bilgi için bkz. C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 112.

Sultan II. Abdülhamid'in tesbihi

eylemciyi tutuklamak istedi fakat Avrupa devletlerinin araya girmesiyle bunlar tutuklanmayıp sınır dışına çıkarıldılar. Bu arada İngiltere Babıâli'ye baskılarını sürdürdü ve hatta bunun için İstanbul'a bir filo göndermek istedi.²³ Ancak diğer devletlerin bu konuda öncelikleri değiştiğinden İngiltere'ye destek vermediler. Böylece Anadolu Islahatı ve Ermenilerin durumu meselesi yavaş yavaş gündemden kalktı ve yerini Girit isyanının doğurduğu bunalıma ve Osmanlı-Yunan savaşına bıraktı. Ancak Ermeni meselesi ile ilgili propagandalar Avrupa'da Osmanlı Devleti için "imaj" bakımından silinmesi güç izler bırakmış, dönemin gelişmiş iletişim vasıtalarının yardımıyla hem Türkler hem de Padişah'ın bizzat kendisi son derece vahşi atıflarla zikredilmişlerdir. İşte Sultan II. Abdülhamid için bir kısım çevrelerde kullanıla gelen "Kızıl Sultan" nitelemesi de esasen o günlerin bakiyesidir.²⁴ Ermeni meselesinde Avrupa'nın tavrının sadece insani duygulardan kaynaklanmadığı ortadaydı. Bu gelişme Avrupalı devletlerce üzerinde bir türlü anlaşılamayan Osmanlı'nın paylaşımı hesaplarının değişen güç dengeleri

23 İngilizler bir taraftan da padişaha Ermenilerin ihtilal hazırlığı içerisinde olduğunu söylüyordu. bkz. Y. A. Hus, 358-02, BOA.

24 Bu dönemdeki Avrupa kamuoyu için bk. W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, N. York 1969.

içerisinde yeniden gündeme gelmesinin bahanesi olmuştur. Özellikle İngiltere'nin Ermeni reformları hususunda diğer devletleri Osmanlı Devleti aleyhine yaptırımlara sevk etmeye çalışması ve hatta güç kullanmakla tehdit etmesi artık İngiltere'nin öncelikle Rusya ile bu gayeye yönelik bir antlaşma arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir.

Nitekim XX. yüzyıl bu hesapların yoğun olarak tartışıldığı bir başka bunalım olan Makedonya olaylarıyla başlamıştır. Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerini içine alan bir bölge olarak Makedonya, Doksan Üç Harbi'nden sonra Osmanlı'nın elinde kalabilen Balkanlar'daki son toprak parçalarından birisiydi. Şüphesiz bunun en önemli sebebi bazı bölgelerdeki Müslüman ve Türk nüfusunun çoğunlukta olmasıydı. Gerek etnik yapının gerekse dini (mezhebi) yapının çok çeşitli ve karışık olması Makedonya'daki istikrar için bir tehdit teşkil etmekle beraber başka devletlerin siyasi çıkar hesapları durumu zorlaştırmadığı zamanlarda Babıali ciddi bir sıkıntı ile karşılaşmıyordu. Ancak Doksan Üç Harbi'nden sonra Makedonya'da yaşayan unsurlarla etnik bağı olan Balkanlar'daki diğer devletler birtakım dini, milli, tarihi ve coğrafi hak iddialarıyla buraya göz dikerek fırsat kollamaya başlamışlardı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Bulgarlar diğer unsurları sindirmek ve korkutmak için yoğun komitacılık faaliyetlerine giriştiler. Çok geçmeden diğer grupların da çeteleri oluştu ve tedhiş hareketleri başladı. Yaşanılan huzursuzluklar giderek yoğunlaşınca Avrupa devletleri de işe karışıp Babıali'den ıslahat uygulamalarını derhal gerçekleştirmesini istediler. Esasen Makedonya'nın geleceği ve muhtemel taksimi hakkında her devletin bir düşüncesi olmakla birlikte bu planlar uygulanamıyor, dolayısıyla Osmanlı idaresi büyük sıkıntılar içerisinde bütün huzursuzlukların faturasını üstlenerek

Çulusunun 25. sene-i devriyesi
münasebetiyle Kızı Zekiye
Sultan'dan II. Abdülhamid'e
hediye edilen III. Ahmed Çeşmesi

devam ediyordu. Nihayet 1902 ve 1903'te Bulgarlar aylarca süren iki isyan çıkardılar. Bunun üzerine Osmanlı idaresi birtakım tedbirlerin lüzumuna inanarak bazı ıslahat hükümlerini yürürlüğe koyduysa da bununla ne Avrupa devletlerini tatmin edebildi ne de Makedonya'daki huzursuzlukları tamamen önleyebildi.²⁵ 1903 sonlarına gelindiğinde neredeyse Balkan savaşı çıkacakmış gibi bir hava vardı.

Müdahale eden Avrupa devletleri 1904 Ekim'inde aralarında anlaştıkları çoğunlukla Hıristiyan halkların isteklerini havi bir ıslahat planını Babıâli'ye kabul ettirdiler. Sultan II. Abdülhamid bununla birlikte Makedonya'daki ıslahat isteklerinin ardında yatan özerklik beklentilerine daima karşı koymaya çalışmıştır.

Durumu fiilen kontrol eden büyük devletler 1905'ten itibaren ıslahat hükümlerini mali alanlara da teşmil ederek bölgenin mali idaresinin Osmanlı Bankası'na devrini talep ettiler. Babıâli buna direnmek isteyince Almanya dışındaki Avrupa devletleri bir donanma göndererek Midilli ve Limni adalarını işgal edip, gümrük ve posta merkezine el koydular. Babıâli çaresiz boyun eğmek zorunda kaldı (2 Aralık 1905). Ancak, bu uygulamalar Makedonya'daki huzursuzlukları ve ilgili devletlerin hesaplarını sona erdirmemiş, aksine bir müddet sonra daha büyük oranda ortaya çıkacak şekilde gelişmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan Makedonya'daki belirsizlik ortamında daha rahat hareket etme fırsatı bulan Genç Türkler faaliyetlerini burada yoğunlaştırmışlar, bölgedeki çetelere karşı mücadele içinde bilenen ve devletin maruz kaldığı onur kırıcı muamelelerin ızdırabını duyan genç subayları kolaylıkla etkilemek imkânı elde etmişlerdi. Bu genç Osmanlı subayları birkaç sene sonra Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanında hayati bir rol oynadılar.

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tarihinin belki de en buhranlı dönemlerinden birinde hüküm sürmüş ve bahsedildiği üzere sadece dış siyaset ve devletler arası ilişkiler nokta-i nazarından bile saltanatının sonuna kadar rahat bir nefes alamamıştır. Hatıralarında ve değişik vesilelerle sadır olan irade ve muhtıralarında hep ifade ettiği şey devletin en önemli ihtiyacının savaşlardan, gerginliklerden uzak uzun bir sulh devri olduğu ve yeniden toparlanıp ayağa kalkmak için bir nefes almaya ihtiyaç bulunduğuudur. Nitekim bunu sağlayabilmek için özellikle çalışılmış, hatta büyük boyutlu denilebilecek herhangi bir savaşa girişilmemiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti gerginliklerden uzak kalamamış ve tabiatıyla çok ihtiyacı olan rahat nefesi alamamıştır. Bir başka deyişle Sultan II.

25 - Y. Hamza, "II. Abdülhamid ve Makedonya 1876-1909", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli II*, İstanbul 2000.

Abdülhamid tahta geçişinden itibaren her biri birbirinden daha çetin geçen beka meseleleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunların yanında ilgilenilmeyi bekleyen bir de maliye, ticaret, sanayi, ordu, güvenlik, eğitim ve kültürle ilgili zorluklar, Müslüman tebaanın ihtiyaçları gibi devasa meseleler vardı. Esasen birinin çözümü diğeri ile yakından alakalı olan bu meselelerle layıkıyla ilgilenilebilmesi büyük oranda devletin dışta ve dış ilişkilerinde rahat olabilmesine bağlıydı. Devletin mevcut sınırlarında varlığının devam ettirebilmesinin kendi güç ve dinamiklerinin yanı sıra başka devletlerin arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklara da dayandığının aşikâr olması Sultan II. Abdülhamid'in zihninde hep yer etmiştir. Hal böyle olunca gün gelip ilgili devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarında anlaşabilmeleri ihtimali daima bir tedirginlik sebebi olmuştur. Dolayısıyla onun dış siyasetteki en önemli uğraşısı bu ihtimali önlemeye çalışmak, devletler arası anlaşmazlıklardan istifade ile her devlete karşı farklı siyaset izlemek şeklinde özetlenebilir. Bu cümleden, II. Abdülhamid'in Avrupa devletlerine yaklaşımı daima bir şüphe, güvensizlik ve tereddüt ihtiva etmektedir. En tehlikeli devlet olan İngiltere'nin "*maksad-ı aslîsi tevsî-i daire-i ticaret olup... Devlet-i Aliyye'ye zâhîren gösterdiği asar-i dosti ve muhaleset dahi maksad-ı aslisine hizmet içindir.*"²⁶ "*Amal ve makasidına mümanaat eylediğini gördüğü gün refi nihab-ı garazkârı ederek alenen ibrâz-ı husûmete*" başlar.²⁷ Sultan II. Abdülhamid hilafet konusunda da İngilizlerin tutumundan şikâyetçidir. Hiçbir şekilde İngiltere'nin vaatlerine güvenilemeyeceğinden emin olan Padişah Mısır'ın işgal edilmesindeki hedeflerden birisinin kendisinin "Hilafet otoritesinin İslâm dünyasında zaafa uğratılması ve daha sonra da Hilafetin İngilizlerin kontrolünde Cidde veya Kahire'ye nakli" olduğunu düşünür.²⁸

Abdülhamid İngiltere'ye kıyasla Rusya'dan her zaman daha az çekinir olmuştur. Zira her ne kadar iki devletin dost olabilmesi için birçok tarihi ve coğrafi sebepler var olmakla birlikte Rusya açık bir düşmandır ve siyaseti her zaman bellidir. Pan-Slavizmle Balkanlar'ı kontrol altına almak ve boğazlar yoluyla açık

26 BOA, YEE, 9-1820-72-4.

27 BOA, YEE, 8-2609-77-3, II Abdülhamid aynı yerde 93 Harbi'ne İngiltere'nin sebebiyet verdiğini de söylemektedir.

28 BOA, YEE, 9-2638-72-4, II. Abdülhamid'e göre İngiltere'nin artık "Devlet-i Aliyye'yi neuzubillahi teala tavaif-i müluk şekline koymaya sa'y eylemekte olduğu bedihidir." Hilafeti Araplara nakletmekle de bu kurumu "kendi maiyyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle müminini istediği gibi tasarruf etmektedir". İngiltere'de bu dönemde zaman zaman gerginleşen Osmanlı ilişkilerinde hilafetin dünya Müslümanlarını kendileri aleyhine harekete geçirme ihtimaline karşı alternatif politikalar üzerinde çalışıldığı bir gerçektir. Bunlar arasında en çok tartışılan da hilafetin Araplara intikali projeleri idi. Geniş bilgi ve tartışmalar için bkz A. Özcan "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları 1873-1909", *İslam Araştırmaları Dergisi*, II, İstanbul 1998, 49-71.

II. Abdülhamid'in tuğrasının
yer aldığı porselen tabak

denizlere inmek olarak ifade edilebilecek bu siyaset Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesiyle yakından ilgilidir. Bu durumda Rusya'ya karşı başka devletlerle işbirliğine ihtiyaç vardır. Fakat böylesine hayati bir hususta II. Abdülhamid artık İngiltere ve Fransa'ya güvenilemeyeceği kanaatindedir. Bu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yanında Almanya'nın da diğer bir güçlü devlet olarak ortaya çıkması öteden beri Almanlar hakkında nispeten iyi duygular besleyen Sultan II. Abdülhamid için bir alternatif olabilirdi. Üstelik Almanya'nın Müslüman ülkelere yönelik emperyalist bir yayılma içinde olmaması veya bunun için çok geç kalmış olması Almanya-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi için olumlu bir durumdur. Ayrıca daha önceleri Almanya'nın Avrupa dışı siyasetine taraftar

olmayan dolayısıyla Osmanlı Devleti ile yakınlık düşünmeyen Bismark'ın politikası etkinliğini kaybedip İmparator II. Wilhelm'in «Welt Politik» anlayışı Alman siyasi düşüncesine hâkim olmuştu. Böylece iki devlet arasında önce ticari ve kültürel alanlarda bir yakınlaşma başladı. Daha sonra Alman imparatorunun Osmanlı ülkesini iki defa ziyaret etmesi ve sonra da “Müslümanların halifesi olan Osmanlı padişahı ile dost olduğunu ve daima dost kalacağımı” ilan etmesi iki devlet arasında siyasi birliktelik işaretlerini veriyordu. Buna uygun olarak Almanların teklif ve taahhütleriyle İstanbul’u Anadolu’nun ve Arabistan’ın büyük şehirlerine bağlayacak ünlü Bağdat Demiryolu projesi başlatıldı. Osmanlı-Alman ilişkilerindeki bu gözle görülür gelişme ile stratejik önemi çok büyük olan demiryolunun Almanlara verilmesi bu iş için istekli olan diğer Avrupa devletlerini telaşlandırmaktan geri kalmadı. Rusya, İngiltere ve Fransa çeşitli vesilelerle tepkilerini açıkça belirttiler (hatta Rusya buna mukabil Karadeniz Demiryolu imtiyazını elde etti), ancak nihai olarak bunu kabullenmek durumunda kaldılar. Sultan II. Abdülhamid Almanya ile ilişkilerinden kendisinin hakkında çokça söz edilen ‘Pan-İslâmizm’ ya da ‘İttihad-ı İslâm’ siyasetinde de yararlanmıştı.²⁹

Sultan II. Abdülhamid’in ‘İttihad-ı İslâm’³⁰ anlayışı ve siyaseti ile ilgili burada ifade edilebilecek tespit, Sultan’ın İslâm âlemindeki bu imkanı uluslararası denge siyasetinde zaman zaman gündeme getirerek koz olarak kullanmış olmasıdır. Söz konusu imkân da inananların birliğini vaz eden İslâm’ın kendi mesajının yanı sıra tarihi şartlar da belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıktığı dönem sömürgeciliğin İslâm âlemi üzerine (Osmanlı toprakları dışında) hegemonyasını büyük oranda gerçekleştirdiği ve buna karşı Müslüman toplulukların belirli bir şaşkınlıktan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başladıkları zamandır. Bu aşamada öncelikle diğer Müslümanlara karşı sorumluluklar taşıdığına inanılan Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve aynı zamanda tarihi telakkilerle İslâm âleminin gururu olmuş Osmanlı Devleti bütün Müslümanlar için en azından gerektiğinde başvurulacak, sığınacak bir merci konumundadır. Sultan II. Abdülhamid Müslümanların tesellisi olan ve hayalini süsleyen bu konumunu bir taraftan çeşitli tedbirlerle güçlendirmeye çalışmış diğer taraftan da Avrupa devletleri ile ilişkilerinde değerlendirmeye çalışmıştır. Kendi tebaasından olan Müslümanlarla ilişkilerine gelince, Sultan II. Abdülhamid’in yaklaşım ve beklentilerini kısaca şöyle ifade edebiliriz. Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların ümididir. O halde Müslü-

29 Konu ile ilgili genel olarak bkz. İ. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983.

30 Geniş bir değerlendirme için bk. A. Özcan, “İttihadı İslam”, *DİA*, c. XXIII, 470-475.

manların ve öncelikle Osmanlı tebaasından olan Müslümanların en önemli sorumluluğu bu devleti korumak, hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmak ve mesele çıkarmamaktır.³¹ Bunun aksi din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmaktır ki, böyle bir şeyin İslâm'da yeri yoktur. Burada belirleyici unsur İslâm'dır, dindir. Zira II. Abdülhamid'in tahta çıktığı olağanüstü şartlarda Tanzimat'ın yerleştirmeye çalıştığı birlik anlayışının, Osmanlıcılığın, maksada hizmet etmediği anlaşılmış, akamet ile sonuçlanan meclis ve meşrutiyet tecrübeleri tebaanın devlete ve saltanata karşı konumunu belirsiz bırakmış, akabinde gelen savaş felaketleri özellikle uzak mesafelerdeki Müslüman tebaanın devlet ve saltanata olan güven ve bağlılığını zedelemişti. Doksan Üç Harbi'nden sonra Hıristiyan unsurların çoğunlukla imparatorluktan ayrılması, buna mukabil kaybedilen topraklardan gelen muhacirlerin de etkisiyle Müslüman nüfusunda görülen artış devletin tebaası arasında birlik için belirleyici unsurlar içerisinde en tabii olarak din gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Şartların gerektirmesiyle kendiliğinden ortaya çıkan bu hususa II. Abdülhamid'in sadece pragmatist bir anlayışla sarıldığını söylemek mümkün değildir. Samimi bir Müslüman olarak inandığı bir değerler sisteminin devlete ve ülkesine sağlayacağını umduğu faydaları göz ardı etmesi düşünülemez. Kaldı ki, bu gerçek aynı zamanda o devleti oluşturan insanların çok büyük bir kısmının ortak inancıdır. O halde burada yapılması gereken şey zaten dinin kendisinde var olan bu anlayışı insanların davranışlarında, devlete ve saltanata karşı olan tutumlarında ön plana çıkarmak, bir başka deyişle onları “eğitmektir”.

Bu cümleden hareketle Müslümanlara verilmek istenen mesaj “Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan ulü'lemre itaat edin” 4/59 ayetini, benzer manalar ihtiva eden hadisleri ve diğer dini otoritelerin görüşlerini iyi anlamaları ve mucibince amel etmeleridir. Bu sağlandığı takdirde birlik kendiliğinden gelecektir. Zira “Osmanlı sultanı İslâm'ın halifesidir ve ona hizmet etmek bütün Müslümanlara hizmet” etmek demektir.³² Bu durumda devlet ve saltanat meşrutiyetini dinden almalıdır ki, padişah İslâm'ın kaynaklarında kendisine itaat emredilen “ulü'l-emr” konumunda değerlendirilebilsin. İşte Sultan II. Abdülhamid zamanında üzerinde hassasiyetle durulan hususlardan birisi de budur. Daha 1876'da İslâm'ın halifesi, din ve devletin koruyucusu olduğu Kanun-i Esasi'de ilan edilmiştir. Sonra da devletin resmi evraklarında ve padişaha ait unvanların kullanımında halife ve emirül-müminin gibi alemşümül gibi dini keyfiyetler taşıyan unvanlar yaygınlaşmıştır. Benzer hususlara basın ve yayın faaliyetlerinde de yer

31 BOA, YEE, 9-2008-72-4; YEE, 11-1763-130-5.

32 BOA, YEE, 9-2610-72-4.

verilmiş, gerek gazete makalelerinde gerekse müstakil olarak yayımlanan risale ve kitaplarda birlik, beraberlik, halifeye itaat ve devlete sadakat gibi konular sık sık işlenmiştir. Aynı şekilde onun tasavvufa olan ilgisi ve memleketin muhtelif bölgelerindeki tarikat şeyhleri ile olan yakın irtibatı geniş halk kitlelerinin padişaha ve devlete karşı olumlu tavır takınmalarında etkili olmuştur.³³

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde sosyal hayatta gözle görülür derecede bir "dindarlaşma" fark edilir. Din devletin en önemli temel taşıdır. Zira bizzat padişaha göre, devletin bekası "*dört şeye münhasırdır: Birincisi dinimiz olan Din-i İslâm'ın muhafazası, ikincisi Hanedan-ı Saltanat-ı Seniyye'nin bekası, üçüncüsü Haremeyn-i Şerifeyn'in vikaye ve muhafazası, dördüncüsü payitahtımızın İstanbul kalması*".³⁴ O halde "*Devlet-i Aliyye'nin medar-ı bekası din-i mübin-i İslâmiyet olmakla icabına ittiba*" ve "*ahali-i İslâmiyyenin Şeriat-i Muhammediye'nin kaffe-i ahkam-ı celilesine riayet-i kamilesi*" mutlaka gereklidir. O halde devlet bir taraftan dini hayatı çeşitli müesseselerle teşvik ederken halk da diğer taraftan dinini öğrenmeli ve tatbik etmeye çalışmalıdır. Bu anlamda yapılan sosyal ve hukuki düzenlemelerle genel ahlaka ve İslâm dinine uymayan davranış ve faaliyetlere engellemeler getirilmiştir. Devleti temsil etme konumunda olan kişiler devletle halkın yakınlaşmasında veya uzaklaşmasında çok önemli oldukları için resmi görevliler özel hayatlarında farklı davransalar bile görevleri sırasınca davranışlarına dikkat etmelidirler. Nitekim Sultan II. Abdülhamid bu hususu 1882'de Mısır'a görevle gönderdiği bir heyete açıkça belirtmiş ve dikkatli olmalarını istemiştir. Bununla birlikte, devlet görevlilerinin tayininde Sultan II. Abdülhamid için belirleyici unsurun "dindarlıktan" ziyade ehliyet ve liyakat olduğu devlet görevi yapan çok sayıda gayrimüslimin bulunmasından anlaşılabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in İslâm ve dini hayat konusundaki hassasiyeti devletin eğitim politikasında da kendisini belli etmiştir. "*Devletin istikbali Müslüman tebaaya bağlıdır. Fakat Tanzimat'tan beri bu kesim gayrimüslimlere nazaran eğitim alanında çok geri kalmış ve kendisini yetiştirememiştir. Müslümanların bu durumu gayrimüslimlerden daha az zeki oldukları için değil kendilerine yeterli imkân*

33 İngiliz Elçisi Layard'ın şu ifadeleri bu durumun açık bir teyididir: "*Sultan halifelik sıfatı hakkında gösterdiği hassasiyeti başka hiç bir meselede göstermemektedir. Halife unvanına yönelik herhangi bir tenkide son derece alındığı gibi, onun en büyük gayelerinden birisi de bu unvanını muhafaza etmektir. Zira hilafet onun bir çok dâhili ve harici siyasetinin anahtarı konumundadır*", Layard Papers, 38938/7, British Museum.

34 BOA, YEE, 9-2006-72-4.

Sürgün edildiği Selanik'ten getirildikten sonra Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet ettirilen Sultan II. Abdülhamid'in vefat ettiği oda

ve fırsatlar tanınmadığı içindir".³⁵ Bu tespitten hareketle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitimin yaygınlaştırılması ve niteliğinin artırılması için yoğun gayretlerde bulunulmuş ilk ve orta dereceli eğitim düzeyinde (İptidai, Rüştüye, İdadi) birçok yeni okullar açılmıştır. Aynı şekilde meslek okulları ve yüksekokul sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Sultan II. Abdülhamid'e göre, eğitim kurumları hem memleketin ilerlemesi için zaruridir hem de devletin ihtiyacı olan kad-

35 Yıldız Evrakı arasında mekteplerin durumuna, ıslahına ve gayrimüslim mekteplerle mukayesesine dair çok sayıda vesika mevcuttur mesela bkz. BOA, YEE. 11-1419-120-5.

roler buralardan yetişeceklerdir. O halde eğitimin gayelerinden birisi de eğitim kurumlarından dinini ve memleketini seven, saltanata ve hilafete bağlı nesiller yetiştirmektir. Eğer bu sağlanamazsa devletin istikbali çok karanlıktır, zira devletin kaderi eğitilmiş kişilerin elinde olacaktır. Böylece bu gayeye yönelik olarak okullardaki müfredatta yeni düzenlemelere gidilmiş dini ve ahlaki derslerin adet ve saatleri arttırılmıştır.

Dikkat edilirse burada anahtar kavramlar devlet ve millet sevgisi, saltanat ve hilafete bağlılıktır. Bunlar sağlandığı takdirde her türlü düşünce ve davranış serbest bırakılmış, hatta teşvik edilmiştir. Ancak bu noktada Sultan II. Abdülha-

mid bir çıkmazla karşılaşmıştır. İfade edilen bu kavramlar kişilerin siyasi duruşlarıyla doğrudan ilgilidir. Toplumun siyasi tavrında etkili olan kişiler (aydınlar) zaman zaman bu hususta Sultan II. Abdülhamid'le aynı düşünceyi paylaşmamışlardır. Bu da rejime muhalefet olgusunu gündeme getirmiştir. Rejime muhalif aydınlar ya Tanzimat kuşağı olarak kendilerine has 'Batıcılıklarıyla' II. Abdülhamid döneminin gelenekçi görünümünü tenkit etmişler, ya da bizzat onun zamanında açılan okullardan yetişmişler, fakat Batı düşüncesinden ve pozitivist akımlardan etkilenerek yönetim tarzına ve zihniyetine cephe almışlardır. Bu arada çok cılız da olsa muhafazakâr (İslâmcı) kesimden de yönetimin İslâmiliği hakkında tenkitler olduğunu belirtmek gerekir. Padişaha muhalefeti sürdüren Tanzimat aydınları zaman içerisinde sürgünler veya "satın almalar" yoluyla etkisiz bırakılırken, ikinci gurup muhalefet ise gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet Padişah'ın sonunu hazırlamıştır.

İttihat ve Terakki veya Jön Türk Hareketi olarak da tanınan bu muhalefetin ilk nüvelerinin 1889'da beş askeri tıbbiye talebesi tarafından oluşturulduğu söylenmekle birlikte, gerçek anlamda bir hareket olarak siyasi faaliyetlerine 1895'ten itibaren başladıkları bilinmektedir. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartlardan büyük oranda Sultan II. Abdülhamid'i sorumlu tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları "devleti kurtarmak" gayesiyle bir şeyler yapmanın lüzumunu savunuyorlar, bir taraftan aydınlar, bürokrasi ve askerler arasından taraftar bulmaya çalışıyorlarken diğer taraftan da yayımladıkları bildiriler ve dergilerle yönetimi suçluyorlardı. Bu arada 1896 ve 1897'de alelacele padişahı tahtan indirmeyi hedefleyen iki girişim planlandı, fakat bu girişimler açığa çıkartılarak önlendi. Sorumluları ise idama mahkûm olmalarına rağmen affedilerek sürgün ve hapis cezalarıyla tedip edildiler. Bazı İttihatçılar ise Mısır ve Avrupa'ya kaçarak faaliyetlerini oralarda sürdürmeye başladı. Ancak gerek ülke içinde alınan sıkı tedbirler gerekse Avrupa'daki İttihat ve Terakki üyelerinin çeşitli vaatlerle ikna edilmeleri sonucu bu hareket iyice cılızlaştı.

1906'da yeniden canlanan hareket artık gayelerine ulaşmak için mutlaka ordunun desteğine ihtiyacı olduğu fikriyle askerler arasında yoğun bir faaliyete başladı ve özellikle Makedonya'da, Bulgar ve Sırp çetecilerine karşı mücadele veren tepkili genç subayları kendi saflarına çekti. İttihat ve Terakki bu arada II. Abdülhamid'e muhalif olan fakat normal şartlarda bir araya gelmeleri mümkün olmayan başka kesimlerle de (farklı hesapları Abdülhamid sonrasında hall ü fasl etmek üzere) işbirliğini kuvvetlendirerek gücünü arttırmayı hedeflemişti. Mesela 1907'nin sonunda Paris'te yapılan II. Jön Türk Kongresi'ne katılanlar arasında

Ermeni Taşnak Cemiyeti de vardı. 1908'lere gelindiğinde İttihat ve Terakki artık Balkanlar'da kontrolü eline almış Meşrutiyet'in ilanı için İstanbul'a baskı yapmaya başlamıştı. Nihayet 3 Temmuz da Kolağası Niyazi Bey asker ve sivillerden oluşan yaklaşık 400 kişilik bir grupla dağa çıktı ve bu yolda açıkça tavır koydu. Bu arada İstanbul'da devletin görevlileri kaçırılıyor veya vuruluyordu. Durumun vahametini gören Sultan II. Abdülhamid "bir kardeş kavgasını önlemek amacıyla" 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan etti.

Meşrutiyetin ilanı memleketin birçok yerinde özellikle Balkanlar'da büyük bir coşkuyla kutlanmış, "ittihad-ı anasır" sağlanır gibi görünmüştü. Sansürün kaldırılmasıyla serbest hale gelen matbuat kamuoyunu etkiliyor ve her tarafta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri açılıyordu. Artık "Devr-i İstibdad"ın bittiği ve hürriyetin hakim olduğu ilan ediliyordu.³⁶ Ancak çok kısa süren bu "bayram havası"ndan sonra yaşanan gelişmeler yeni dönemin çok daha çetin geçeceğini habercisi gibiydi. Zira Meşrutiyet'in ilanından henüz iki ay sonra 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i işgal, Bulgaristan ise tam bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra da Yunanistan Girit'i ilhakını açıkladı. Yapılan ilk seçimlerde ortaya çıkan manzarada memleketin gidişatıyla ilgili endişeleri doğrular gibiydi. Meclisi oluşturan mebuslar arasında Türklerin sayısı azınlıkta kaldığı gibi gayrimüslim mebuslar birlikte hareket ediyorlar, hatta bazı Arap ve Arnavut mebuslar dahi farklı tavır sergiliyorlardı. Bunun yanı sıra İttihatçıların baskıcı yönetimleri, kulaktan kulağa dolaşan suikast haberleri, bir kısım subayların ordudan çıkartılması ve medrese talebelerinin askere alınması girişimleri toplumun huzursuzluğunu arttırıyordu. Bu şartlarda Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin kurduğu "İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti" etrafında oluşan muahlefet, İttihatçıların Mason olduklarını, dinden uzaklaştıklarını, memleketin bir felakete doğru sürüklendiği ve bu kötü gidişatı önlemek için bir şeyler yapılması gerektiği yolunda yoğun propagandalar yapıyorlardı. Cemiyetin sözcüsü durumundaki Volkan gazetesi, eski İttihatçılardan Mizancı Murad'ın çıkardığı Mizan gazetesi ve Mevlanzade Rıfat Bey'in mesul müdürlüğünü yaptığı Serbesti gazetesinin neşriyatıyla bu çeşit propagandalar geniş halk kitlelerine ulaştı. Nihayet 13 Nisan 1909'da tarihe Otuz Bir Mart Vakası diye geçen ayaklanma başladı (Bu olay o zaman kullanılmakta olan Rumi takvime göre 31 Mart 1325'te vuku bulduğu için bu isimle

36 II. Abdülhamid bu dönemde basında kendisi aleyhine çıkan neşriyatla ilgili olarak başkâtibine şöyle söylediği nakledilir: "Bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilafete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, fimabad ne padişahlığın ve ne de hilafetin ehemmiyeti kalmayacaktır. Zannedersem ben hatemü'l-müluk olacağım", *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, (Haz. F. R. Unat), Ankara 1985.

anılmıştır). İstanbul'da on günü aşkın süreyle kanlı olaylar yaşandı. Nihayet Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun 23 Nisan gecesini İstanbul'a girmesiyle olaylar bastırıldı. Sultan II. Abdülhamid'in başından beri gelişmeleri büyük bir üzüntü ve endişe ile izlediği, kendisine bağlı olan Birinci Ordu'nun Hareket Ordusu'na karşı koyması şeklindeki teklifleri "*bir Halife olarak Müslümanları birbirlerine kırdıramam*" diyerek kabul etmediği nakledilir. Böylece Hareket Ordusu duruma hâkim olunca ilan edilen sıkıyönetimle İttihatçılar büyük bir sindirme faaliyetine giriştiler. Olaylarla ilgisi bulunduğu iddia edilen birçok kişi idam edildi. Bu hadiselerde doğrudan bir sorumluluğu olmadığı artık bilinen Sultan II. Abdülhamid de İttihatçıların hıncından kendisini kurtaramadı; sıra onun hal'ine gelmişti. Esasen İttihatçılar buna daha önce niyetlenmişler ve Hareket Ordusu İstanbul önlerine (Yeşilköy'e) geldiğinde Meclisin çoğunluğu ile burada yaptıkları gizli bir toplantıda padişahın hal'ine karar vermişlerdi. Ancak şartlar henüz müsait olmadığı için bu kararı saklı tuttular. Nihayet 27 Nisan 1909'da toplam 274 üyenin katıldığı bir oturumda oy birliği ile "Otuz Bir Mart olaylarına sebebiyet vermek, dini kitapları yasaklamak, yırtmak ve yakmak, devlet hazinesini israf etmek, halka zulüm etmek gibi" suçlarla padişahın hal'ini caiz gören fetva tasdik edildi. Duruma itiraz eden bazı mebuslar baskıyla susturulduğu gibi isnad edilen suçların doğru olmadığı gerekçesiyle fetvayı imzalamaktan kaçınan ve bunun yerine Padişah'a tahttan feragat etme teklifinde bulunulmasını savunun Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi de zorla ikna edildi (Nuri Efendiyi ikna eden Mustafa Asım Efendi'nin bunun için şöyle söylediği ifade edilmektedir: "*Bu fetvayı imzalamazsan Abdülhamid'in hal'i mümkün olmaz, saltanatta kalmasına da imkân yoktur. Hal' edemezlerse katl ederler. Sen de böylece ölümüne sebep olursun*"). Oylama o kadar hızlı gerçekleşmişti ki, Hacı Nuri Efendi'nin ısrarla üzerinde durduğu ve fetva metninde padişaha feragat teklifinin yapılmasının meclisin tercihinin bırakılması hususu gündeme bile alınmamıştı.

Meclisin kararı bir heyet tarafından II. Abdülhamid'e okundu. II. Abdülhamid kararı dinledikten sonra uygun bulunursa Çırağan Sarayı'nda ikamet etmek istediğini bildirdi. Ancak Mahmut Şevket Paşa bunu kabul etmeyerek aynı günün akşamında ailesi ve maiyetinin bulunduğu birkaç kişilik topluluk ve birkaç valiz eşyasıyla trene bindirterek Selanik'e gönderdi.³⁷ Böylece Osmanlı tarihinde ilk

37 Yolculuğa başlarken Sultan II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'nda bulunan ve kendisinin şahsi serveti olan nakit, altın ve gümüş paralar ile bazı değerli taşları beraberinde götürmeyip orada bırakmıştı. Fakat hanımı Naciye Sultan'a ait para ve mücevherlerinin bulunduğu bir çanta ise Sirkeci Garı'nda bir makbuz mukabilinde daha sonra verilme üzere elinden alınmış, fakat bir daha iade edilmemiştir. Dönemin İttihatçı kaynakları bu olayı saklayıp valiz kargaşalıkta kaybolmuştu diye yazmakla birlikte, Osmanlı Arşivi'nde son çıkan belgeler bunun doğru olduğunu ve çantaya el konulduğu tevsik edilmektedir.

II. Abdülhamid'in cenaze merasimi

defa bir Padişah sürgüne gönderildi. Daha sonraları sık sık gündeme getirileceği gibi meclisin kararını tebliğ eden heyette bir tek Türk mebusun dahi bulunmaması ise bizzat II. Abdülhamid'i bile hayrete düşürecek bir başka gerçektir. Esasen Sultan II. Abdülhamid daha önce Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldiğinde Meşrutiyet'i korumakta kararlı olduğunu, eğer milletçe istenmiyorsa tahtı kardeşine bırakabileceğini, fakat buna mukabil meclisin bir komisyon kurarak son olaylarda kendi dahlinin bulunup bulunmadığının araştırılmasını talep etmişti. Ancak bu teklif Ayan Reisi ve Sultan II. Abdülhamid'in yedi defa sadrazamı olmuş Sait Paşa tarafından, *"eğer tebrîe ederse (suçsuz olduğu anlaşılırsa) sonra bizim hal-ü mevkiimiz nice olur"* gerekçesiyle reddedilmişti.

II. Abdülhamid bundan sonra Selanik'te Alatini Köşkü'nde sakin bir hayat yaşamaya başladı. Günlerini ibadet ve tefekkürün yanı sıra marangozluk ve demircilik gibi uğraşlarla geçiriyordu. Dış dünya ile irtibatı kısıtlı ve kendisine gazete-dergi gibi yayın organları ulaştırılmadığı için siyasi gelişmeleri de yakinen takip edemiyordu.³⁸ Balkan Savaşları sırasında Selanik'in düşme tehlikesi baş

³⁸ Yıldız Arşivinde bulunan evraklar II. Abdülhamid'in devr-i saltanatında Avrupa'da neşredilen yaklaşık 600 kadar gün-

gösterince arzusu hilafına 1 Kasım 1912'de İstanbul'a nakledildi ve Beylerbeyi Sarayı'nda yaşamaya başladı. Gelişmelerden haberdar olduğu zaman çok üzül-müş ve Balkan Devletlerinin ittifakına göz yumulmasını siyaset bilmezlik olarak niteleyerek bölgedeki Osmanlı varlığının bu devletlerin aralarındaki ihtilafa da-yandığını ifade etmiştir. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'na Almanya safında girmenin de büyük bir hata olduğunu belirten II. Abdülhamid savaşın sonların-da kendisinin tecrübelerinden faydalanmak isteyen Enver ve Talat Paşalara artık çok geç olduğunu ve bu savaşın daha başlangıçta kaybedildiğini ifade etmiştir. Bu sıralarda aradan geçen sıkıntı dolu on yılın neticesinde halkın ve aydınla-rın Sultan II. Abdülhamid ve dönemine bakışları değişmişti. Nitekim 10 Şubat 1918'de vefat ettiği zaman devlet töreniyle kaldırılan cenazesinde bu değişiklik bütün duygusallığıyla dile getirilmiş ve tahassürle toprağa verilmiştir. Mezarı Di-vanyolu'ndaki II. Mahmut Türbesi'ndedir.

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi Osmanlı tarihinin en fazla tartışılan ve hakkında en fazla söz söylenen, yazı yazılan konularındandır. Bu yüzden de ilgili literatür hem çok çeşitli hem de çoğu kere çelişkilidir.³⁹ Bu farklılık ve çelişkilerde

lük gazete ve derginin takip edildiğini işaret etmektedir. M. Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basımı*, İstanbul 1995, s. 89.

39 II. Abdülhamid ile ilgili değerlendirmeler uzun süre genellikle onun muasırları ve muhalifleri İttihatçı kalemlerin eserlerine dayandırıldığından kaçınılmaz olarak tek yanlı sonuçlara ulaşıyordu. Bu tartışmaların günümüze kadar uzanan boyutunda ise “Kızıl Sultan” ve “Ulu Hakan” uçlarıyla II. Abdülhamid'in lehinde veya aleyhinde olmak neredeyse bir kimlik tercihi gibi takdim edilir olmuştur. Tarihe akademik bir disiplin ve sorumluluk çerçevesinde yaklaşıldığında kişileri övmek ya da yermenin bu disiplin ve sorumluluğun alanı dışında kaldığı görülecektir. Hiçbir saik ve gayretle tarih değişmeyecek olduğuna göre yapılması gereken şey hakikatin, sağlam bilgiler ve belgeler ışığında her türlü peşin hüküm ve genellemelerin tasallutundan kurtararak ortaya konmasıdır. Nitekim Abdülhamid-İttihatçı çekişmesinin hissi ve fikri tesirlerinden kurtulmakta epey mesafe kat etmiş günümüz tarihçiliğinde, Türkiye'de ve yurt dışında, başta arşiv vesikalarına dayanılarak yapılan yeni çalışmalar konuyu bütün yönleriyle ele almak imkânı sağlamaktadırlar. Daha geniş ve mukayeseli okuma arzusu duyacaklar için metin içinde zikredilen eserlerin yanı sıra ilk aşamada müracaat edilebilecek kaynak hüviyetinde ve doğrudan II. Abdülhamid ve Dönemi'ni konu alan Türkçe çalışmalardan bazıları şunlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Mahfuz Osmanlı Devleti'nin resmi evrakının yanı sıra bkz, Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim* (nşr. A. Çetin-R. Yıldız), İstanbul 1976; Tahsin Paşa, *Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931; Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılap*, İstanbul 1294-95; Mahmut Celeleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, (nşr. İ. Miroğlu), İstanbul 1983; Ali Haydar Mithat, *Mithat Paşa*, İstanbul 1325; Sait Paşa, *Hatırat*, İstanbul 1328; Kamil Paşa, *Hatırat*, Konstantiniyye 1329; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1909; Ziya Şakir, *II. Sultan Hamid, Şahsiyeti ve Hususiyetleri*, İstanbul 1943, a. mlf, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, İstanbul 1943; Abdurrahman Şeref-Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair*, İstanbul 1337; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid, Hatıralar*, İstanbul 1984; Atıf Hüseyin, *Hatırat*, Türk Tarih Kurumu, Yazmalar, nr. 225; İbnül Emin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, c. III., c. IV; Cemil Koçak, *II. Abdülhamid'in Mirası*, İstanbul 1990; Coşkun Yılmaz(Ed.) *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 2014, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul / İstanbul During The Modernization Process*, İstanbul 2010, O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1945; Şükürü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul 1986; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1986; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987; a.mlf., *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamid*, İstanbul 1998; Y. Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara 1968; M. Kemal Öke, *Vambery'nin Gizli Raporlarında İkinci Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983; A. Fuat Türkgeldi, *Mesail-i*

ideolojik ve şahsi hassasiyetlerden kaynaklanan önyargıların payı ile ilerleyen yıllardaki gelişmelerin tesiriyle geriye dönük tarih inşa etme gayretlerinin payı bir tarafa bırakılırsa göze çarpan bir diğer önemli faktör, dönemin, Osmanlı tarihi ve uluslararası ilişkiler açısından çok kırılğan ve Sultan II. Abdülhamid'in de çok girift bir kişiliğe sahip olmasıdır. Her şeyi kontrol etmek isteyen ve bunda da titiz olan bir iradenin böylesine hassas bir dönemde otuz seneyi aşkın bir süre devlet mekanizmasının başında bulunması onu tabiatıyla çok yıpratmıştı. Günden güne çözülmeye sürüklenen bir imparatorluğu bir arada tutabilme gayret ve endişesi normal şartlarda farklı gelişmesi mümkün olan siyasi tecrübeyi katı bir merkezîliğe götürmüş, buna bir de bürokrasi ve üst düzey devlet ricaline (bazen gerekçeleri olsa da) güvensizlik eklenince ortaya mevcut durum çıkmıştır. Diğer taraftan XIX. yüzyıl şartlarında Osmanlı Devleti gibi bir devletin bu kadar uzun bir süre padişahlığını yapabilmek tabiatıyla bir takım kişisel özelliklere de sahip olmayı gerektirirdi. Nitekim yakın irtibatla bulunanların şahitliklerine göre, Sultan II. Abdülhamid şüpheli ve vehimli olmasının yanı sıra cesur ve soğukkanlı bir yapıdaydı. Zekâsı keskin, hafızası ise çok kuvvetliydi. Öyle ki, yıllarca önce cereyan etmiş bir olayı ve kişileri bütün detaylarıyla hatırlar, bu konuda kâtiplerini uyarır, evrakların yerlerini bile söylerdi. Çalışmayı sever ve devlet işlerini çok ciddiye alırdı. Onun bu özellikleri belki de en çarpıcı bir şekilde devrinde İstanbul'da Avrupa devletleri adına sefaret görevlerinde bulunmuş yabancıların hatıratlarında da nakledilmektedir.

Bütün bunların ışığında sonuç olarak şunlar ifade edilebilir: Zor zamanda ve zor şartlarda bulunulmasına rağmen, Devletin varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli görülen uzun süreli barış temin edilmiştir. Tanzimat'ın hedeflediği idari, bürokratik ve hukuki teşkilatlanmayla ilgili yeni arayışlara devam edilmiş, bürokrasinin işleyişini hızlandırmada, resmi daireler arasındaki uyumu sağlamada ve iş takibinde ciddi adımlar atılmıştır. Büyük ölçüde Tanzimat'tan devralınan ağır mali şartlara rağmen iktisadi altyapıda da düzelmeler

Mühimme-i Siyasiyye, (nşr. B. S. Baykal) Ankara 1987; Cezmi Eraslan, *Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992; *II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sempozyum Bildirileri, Haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul 1992; C. Küçük, «Abdülhamid», *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 216-221; İ. Ü. Tarih Araştırma Merkezi, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, Bildiriler, İstanbul 1994; A. Özcan, İ. Şahin, "II. Abdülhamid'in Hususi Mektup ve Telgrafları", *İ. Ü. Tarih Dergisi*, No. 34, 1984; I. Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *İ. Ü. Tarih Dergisi*, 1954; amlf, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, 44, 1946. Mithat Sertoğlu, "II. Abdülhamid'in Millete, Mebuslara, Askere En Son Hitabı ve Serveti Hakkında Yeni Belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 79-81, 1974; Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1991; Sabuncuzade Luis Alberi, (Haz. M. Aydın), *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, İstanbul 1997; Metin Hülagu (ed), *Devri Hamid, Sultan II. Abdülhamid (5 Cilt)*, İstanbul 2011.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid'in sandukası

gerçekleştirilmiştir. Eğitimde ülkenin ihtiyaçlarına uygun yeni okullar açılmış bunların teknik imkân ve kabiliyetleri arttırmaya çalışılmıştır. Ülkenin imar durumunda belirgin bir gelişme sağlanmış, Anadolu ve Arap vilayetlerinin birçok yerinde “devletin şanına” uygun resmi binalar inşa edilmiş, yollar, köprüler, demiryolu ve telgraf ağı yapımı ile ulaşım ve haberleşmede büyük bir mesafe kaydedilmiştir. Kısacası Sultan II. Abdülhamid Dönemi yakın zamana kadar özellikle muhaliflerince çokça vurgulandığının aksine kaybedilmiş bir zaman dilimi değil, Osmanlı Devleti’nin artık atıl durumu gelmiş ihtiyar yapısına neşter vurulmaya devam edilen, birçok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla «modern» bir devlet olmanın gerektirdiği altyapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

II. Abdülhamid'in Selanik Sürgünü ve Alatini Köşkü

PROF. DR. İDRİS BOSTAN

II. Abdülhamid'in hal' edilmesi ve Selânik'e sürgün edilme kararının alınması aynı günde gerçekleşmiş ve süratle uygulama safhasına konmuştu. İttihat ve Terakî mensubu ayan ve mebuslardan oluşan bir grup, 25 Nisan 1909 (12 Nisan 1325) Pazar günü Ayastefanos-Yat Kulüp'te toplanarak II. Abdülhamid'in hal' edilmesi ile ilgili olarak müzakere açılmasını istemişler ve alınacak kararın temin edilecek hal' fetvası ile birlikte uygulanmak üzere Hareket Ordusu'na bildirilmesini kararlaştırmışlardı. Bu heyet arasında Amasya mebusu Fazıl Arif, Ayandan Ferik Şevket, Mersin mebusu Arif Hikmet, Antalya mebusu Ebuzziya Tevfik, Ankara mebusu Mahir Seyyid, Ayandan Mehmed Ali, Divaniye mebusu Şevket, Adana mebusu Ali Münif, Manisa mebusu Müfid, Canik mebusu Nail, Antalya mebusu Mehmed, Edirne mebusu Tal'at, Ankara mebusu Kasım Nuri bulunuyordu.¹ Bu toplantıdan iki gün sonra 27 Nisan 1909'da tahttan indirilen II. Abdülhamid, 28 Nisan'ın ilk saatlerinde Selânik'e gitmek üzere Sirkeci Garı'na doğru yola çıkarıldı. Bütün bu gelişmeler büyük bir sürat ve titizlik içinde yürütülüyordu. Abdülhamid Sirkeci'ye geldiğinde kendisini ve maiyetini biri salonlu diğeri yataklı iki vagon beklemekteydi. Elektrikle

1 II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Selanik'e sürgün edilmesi ile ilgili pek çok kaynak bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak muhtemelen Ali Fuat Türkgeldi tarafından toplanan bir defterdeki kayıtlar önem taşımaktadır. Abdülhamid'in Selanik'te iken kaleme aldığı 17 Cemâziyelâhır 1327 (6 Temmuz 1909) tarihli "Devlet ve Millet ve Mebusân ve Askere hitâben arzuhâlimdir" başlıklı açıklaması ile Meclis ve âyandan bir grubun padişahu hal' teklifi, hal' fetvası ve Meclis-i Umûmî-i Millî'nin Abdülhamid'i hal' ve yerine Mehmed Reşad'ın iclâsına ait kararname suretleri yer almaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, nr. 18/8).

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid hal' tablosu

II. ABDÜLHAMİD'İN SELANİK SÜRGÜNÜ VE ALATINI KÖŞKÜ

aydınlatılmış bu iki vagon 1,5 milyon frank harcanarak Sultan II. Abdülhamid'in zamanında ve onun için yaptırılmış, ancak o zamana kadar padişah tarafından hiç kullanılmamıştı.² *İkdam* gazetesinin sürgünle ilgili haberine göre ise vagonlar, Şark Demiryolları umumî müdürü Mösyö Gross için yaptırılmış ve şimdi de Abdülhamid'in Selânik'e götürülmesine tahsis edilmişti.³ Sirkeci'den kalkan tren, aynı gün akşam saat onda yaklaşık yirmi saatlik bir yolculuktan sonra otuz üç yıl dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kendine has bir siyasetle yöneten II. Abdülhamid'i sessizce Selânik'e ulaştırmıştı.⁴

Abdülhamid'in Selânik'e sürgün edilmesi ile ilgili karar, Hareket Ordusu ve aynı zamanda Üçüncü Ordu kumandanı olan Mahmud Şevket Paşa tarafından bizzat alındığı için resmîyet kazanması daha sonra gerçekleşti. *İkdam* gazetesinin 30 Nisan 1909 tarihli nüshasında yer alan bilgilere göre Abdülhamid, Selânik'e ulaştıktan sonra Mahmud Şevket Paşa tarafından "Meclis-i Umûmî-i Millî Riyâset-i Celîlesine" bir tezkire ile mesele arz edilmiş ve kararın onaylanması istenmişti. Oldukça kısa süren göstermelik müzakerelerden sonra karar tasdik edilmiş ve sonuç 29 Nisan 1909'da (16 Nisan 1325) Meclis Başkanı Said Paşa imzasıyla Üçüncü Ordu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'ya bildirilmişti.⁵

Verilen kararlara göre sabık Sultan, Selânik'te Alatini Köşkünde kalacaktı. Köşk yaklaşık altı sene kadar önce aslen Yahudi ve bir İtalyan vatandaşı olan Georgio Alatini tarafından yaptırılmıştı. Şehrin doğusunda Serez yolu üzerinde yer alan 12 bin m²'lik bir arazide yüksek bir tepe üzerinde inşa edilen köşkün önü denize kadar açıktı. Denize 800 m. uzaklıkta bulunan ve etrafı duvarlarla çevrili olan köşkün civarında güzel çamlıklar ve bahçeler yer alıyordu. Köşkün inşası tamamlanınca Alatini, buraya taşınmış, ancak çok geçmeden hastalanarak felç olmuş ve tedavi için Avrupa'ya gitmesi gerektiğinden köşkü terk etmek zorunda kalmıştı.⁶ Köşk daha sonra, Selânik'te görevli jandarma genel müfettişi olan İtalyan generali Robilan Paşa tarafından kiralanmıştı.

2 Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, (terc. Nihal Önel), İstanbul 1990, s. 217.

3 *İkdam*, sayı 5360, 9 Rebi'ülâhır 1327 (29 Nisan 1909) tarihli nüsha, s. 1.

4 II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndan Sirkeci'ye götürülmesi, Sirkeci'den trene bindirilmesi ve Selânik'te Kılıç askerî istasyonunda karşılanması ile ilgili merasimler için kısaca bk. Yavuz Selim Karakışla, *Exile Days of Sultan Abdülhamid II in Salonika (1909-1912)*, İstanbul 2015, s. 29-35.

5 Meclis görüşmeleri ve yazışmalar ile ilgili olarak bk. *İkdam*, sayı 5361, (10 Rebi'ülâhır 1327), s. 1.

6 *Servet-i Fünûn*, 16 Rebi'ülâhır 1327, sayı 935. Vitaliano Poselli tarafından 1880'lerde inşa edilen Alatini Köşkü'nün 537,5 m²'lik bir alanı kapladığı konusunda bk. Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912, Une ville Ottomane à l'âge des Réformes*, Leiden 1997, s. 130.

Sultan II. Abdülhamid

Abdülhamid'in Selânik'e sürgünü söz konusu olunca korunması için akla ilk gelen iki ikametgâhtan biri Alatini Köşkü, diğeri ise İttihat ve Terakki'nin on kurucusundan biri olan ve daha soma İzmir valiliği yapacak olan Rahmi Bey'in yalısı olmuştu. Ancak güvenlik sebebiyle Alatini Köşkü tercih edilmişti.⁷ Köşkün sahibi olan Georgio Alatini ve kardeşleri, Selânik'te pek çok ekonomi ve sanayi tesisinin kurucusu idiler, Selânik'te kurdukları un fabrikası aynı zamanda Balkanlar'daki ordunun un ihtiyacını karşılayan önemli bir kaynaktı.⁸ Tüccar Alatini'nin Selânik'te kurduğu diğer tesisler arasında imbik,⁹ ispirto¹⁰ ve bira fabrikaları ile yakınındaki buz fabrikası en önemlileri idi ve bu fabrikaların pek çok makina ve aletleri yurt dışından getirtilmişti.¹¹

Alatini Köşkü'nün kiralanması ve II. Abdülhamid'in buraya yerleştirilmesi Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın isteği ile gerçekleşti. Bunun üzerine Robilan Paşa, köşkü eşyasıyla birlikte yeni sakinine bırakmak zorunda kaldı.

Abdülhamid ve maiyetinin Selânik'teki geçimlerinin nasıl sağlanacağı konusu da önemli bir mesele idi ve Meclis-i Vükelâ'da karara bağlanması uygun görüldü. Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın teklifi ile Meclis-i Vükelâ'da görüşüldükten sonra Abdülhamid'e yolculuk masrafı olarak 1000 lira ve Robilan Paşa'ya iki aylık kira bedeli olarak 940 lira ödenmesini kararlaştırıldı. 10 Mayıs 1909 (19 Rebî'ülâhır 1327) tarihinde alınan bu karara göre paralar Abdülhamid'e ait olup el konulan şahsi servetinden ödenecekti. Ayrıca mayıs ayından itibaren kendisi, ailesi ve 20 yaşından küçük çocukları için aylık 1000 lira tahsis edilmesi ve paranın hazineden ödenmesi kararlaştırıldı.¹²

7 Karakışla, *Exile Days*, s. 35-37; Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkiyalık*, s. 246.

8 Latini Kardeşlerin un fabrikasından ordu için temin edilen un ile ilgili pek çok arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunlar daha çok un paralarının ödenmesi, unun taşınması sırasında ödenecek vergiler vs. ile ilgilidir. (Msl. BOA. Şurâ-yı Devlet (ŞD), nr. 2055/19; BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO). Nr. 11429; 146249, 149252, 153008, 161400, 181412, 181466, 182168, 184348, 196619); ayrıca *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)* Katalog IV'te bilgi bulunmaktadır.

9 26 Rebî'ülâhır 1298 (28 Mart 1881) tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla Avrupa'dan getirteceği aletlerden gümrük resmi alınmaması kabul edilmişti (BOA. Bab-ı Asafi, Amedi Kalemî Evrakı (A.AMD). MV. dos. 30. iç sıra nr. 40).

10 24 Ramazan 1301 (18 Temmuz 1884) tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatasında Selânik'teki ispirto fabrikasında üretilen romun da yabancı mamulâta rekabet edebilmesi için iç gümrükten muaf tutulması uygun görülüyordu (BOA, A. AMD. MV. dos. 41, iç sıra nr. 20).

11 Buz fabrikası için gerekli aletlerin de gümrük vergisinden muaf olması için yapılan başvuru Muharrem – Rebî'ülevvel 1322 (Mart-Mayıs 1904) tarihleri arasında Selânik Valisi, Rüşumat Emîni ve Ticaret ve Nafia Nezareti bürolarında incelenmişti (BOA, ŞD. Nr. 2048/38).

12 BOA, MV, nr. 127, s. 49. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu, babasına 800 lira validelere, kendilerine ve kalfalara onar lira verildiğini yazmaktadır. (*Babam Sultan Abdülhamid*, s. 169).

۲۰

دائرة مشیخت

صورت فتوی

اہم المسلمین اولاد زید بعض مسائل مہمہ شرعیہ بی کتب شرعیہ، طلی و افواج
 و کتب مذکور بی منع و خرق و اجراق و بیت المالدہ تیزرو و اسرافلہ مسوع شرعی
 خلافتہ تصرف و بلا سبب شرعی قتل و جس و تغریب رعیتہ و سائر کونہ
 مظالمی اعتیاد ایلدکنہ صلاحد رجوع ایتک اوزرہ عہد و قسم ایتیشکن
 یمیندہ حانت اولہ رق احوال و امور مسلمینی بالکلیہ نخل قبیلہ حق فتنہ عظیمہ احدندہ
 اضرار و مقاتلہ ایفاح ایتکلمہ منعتہ مسلمین زید مزبورک تغلبنی ارالہ ایتد کلرندہ
 بلاد اسلامیہ تک جوانب کثیرہ سننہ مزبورہ مخلوع طانید کلرینہ دائر اخبار متوالیہ
 ورود ایدوب مزبورک بقاسندہ ضرر محقق وزوالندہ صلاح ملحوظ اولمغین
 زید مزبورہ امامت و سلطنتہ فراغت تکلیف ایتک و یا خلع ایتک صورتلرندہ
 هانکیسی ارباب حل و عقد و اولیای امور طرفندہ ارجح کوریلیرسه ابراسی واجب
 اولورمی الجواب اولور کتبه الفقیر محمد
 صالح الدین
 عمده

Sultan II. Abdülhamid'in Selanik'te sürgün günlerini geçirdiği Alatini Köşkü

Abdülhamid'e ikametgâh olarak kiralanan Alatini Köşkü daha sonra onun isteği doğrultusunda satın alındı. Kendisinin Deutsche Bank'taki parasını orduya bağışlaması hususunda yapılan baskı karşısında ileri sürdüğü şartlardan biri de bu köşkle ilgili idi. Abdülhamid, servetini Üçüncü Ordu'ya bağışlaması karşılığında Alatini Köşkü'nün ordu tarafından satın alınmasını istemişti. Daha sonra bu isteği yerine getirilmiş ve köşk sonraları Ordu Köşkü olarak anılmıştır.¹³

Abdülhamid'in Alatini Köşkü'ndeki sürgün hayatı dört yıl sürecekti. Bu dönemi anlatan hatırat ve araştırma olarak pek çok neşriyat bulunmaktadır. Burada sadece mahlû' padişahın korunması için köşk ve çevresinde alınan tedbirlere temas edilecek ve Abdülhamid'in nasıl bir koruma altında tutulduğundan bahsedilecektir.

Onun Selânîk'e gönderilmesinden sonraki on beş gün içinde köşkün muhafazasıyla ilgili özel koruma talimatnâmeleri hazırlandığı anlaşılmaktadır. Abdül-

13 Karakışla, *Exile Days*, s. 36; Uzer, *Makedonya'da Eşkiyalık*, s. 251; Osmanoğlu, aynı eser, s. 177-178; McCullagh ise, köşkün terki karşılığında Robilan'a 18 bin frank tazminat ödendiğini yazmaktadır (s. 218).

Alatini Köşkü, günümüz

hamid'in Alatini Köşkü'ndeki ikameti sırasında nasıl korunacağı konusunda yapılan düzenlemeler Selânik'teki ordu kumandanlığı tarafından tespit edilmişti. Bu konuda iki ayrı zamanda iki ayrı metin oluştuğu görülmektedir. Bu metinler içinde yer alan kararların incelenmesi ve birinin tercih edilmesi için İstanbul'a, Hareket Ordusu kumandanı birinci ferik Mahmud Şevket Paşa'ya sunulmuş, o da 30 Mayıs 1909'da (17 Mayıs 1325) bir karar verilmesi için konuyu sadrazama takdim etmişti. Ertesi gün, sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bu talimatları incelemiş, ancak iki ayrı talimatnâme bulunması sebebiyle herhangi biri üzerinde karar verememiş veya hangisinin tavsiye edildiğinin anlaşılabilmesi için yeniden Mahmud Şevket Paşa'nın fikrine müracaat edilmesini istemişti. Belki de Sadrazam, o sıralarda yönetimin perde arkasındaki en güçlü temsilcisinin görüşünü alma mecburiyetini hissediyordu. Mahmud Şevket Paşa 1 Haziran 1909'da (19 Mayıs 1325) sadrazama gönderdiği notta bu metinler arasındaki farklılığın iki ayrı zamanda hazırlanmış olmasından kaynaklandığını, hangisinin uygun görülürse gerekli değişikliklerle uygulanması için emir verilmesi gerektiğini hatırlatıyordu. Bunun üzerine sadrazam, meseleyi 2 Haziran 1909'da (13 Cemâziyelevvel

1327) görüşülmek üzere Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'ya sevk etti.¹⁴ Nihayet Meclis-i Vükelâ'da alınan bir tavsiye kararı ile muhtasar olan talimatın esas alınması ve yapılacak harcamalar için Sadaret'in tahsisât ayırması uygun görüldü.¹⁵

Sürgün Talimatnâmesi

Üçüncü Ordu Erkân-ı Harbiye Dairesi'nden hazırlanan iki ayrı talimatnâmeden biri 17, diğeri ise 40 maddeden ibaretti.¹⁶ Aslında her iki talimatnâme arasında önemli farklar yoktu. Bu sebeple daha özet olan 17 maddelik talimatnâme kabul edilmiş böylece Abdülhamid'in nasıl korunacağına karar verilmiştir. Genelde kanının aksine İttihatçılar, Abdülhamid'e karşı oldukça saygılı davranmışlar, küçük düşürücü hiçbir ifade kullanmamışlardır. Nitekim belgelerde onun hakkında geçen tabirler arasında geleneğe uyularak 'Hakân-ı sâbık' veya 'Hakân-ı mahlû' ifadeleri kullanılmıştı. Yine bu talimatnâmelerden anlaşıldığına göre Abdülhamid'i kalabalık bir koruma ordusu muhafaza etmekle görevlendirilmişti.

Ekte yer alan krokideki tarihe göre 29 Nisan 1325 (12 Mayıs 1909)'de hazırlandığı anlaşılan 17 maddelik muhtasar talimatnâmenin en önemli maddelerinden bazılarını şu şekilde zikretmek mümkündür.

Köşkün, bahçe içinden ve dışından korunması için sorumlulukları ortak bir koruma müdürü ve bir yardımcı bulundurulacaktı. Bunlara yardımcı olmak üzere de çeşitli rütbelerde güvenilir on beş zabıt verilecek ve bunlar köşk ile dış duvar arasındaki bahçede görev yapacaktı. Dış korumada ise, biri bölük kumandanı olmak üzere 9 zabıt, 250 mevcutlu bir jandarma bölüğü, iki komiser, altı polis ve altı kanun neferi görevli idi. Sahilin korunması için bir torpido tahsis olunacak ve Küçük Karaburun'daki piyade kuvvetinin bulunduğu istihkâma seri ateşli bir batarya topu yerleştirilecekti. Abdülhamid ve maiyetinin iâşe ve ihtiyaçlarının temini için bir idâre heyeti kurulacak, bu heyet askeriyeden iki, mülkiye ve zabıtaban birer memurdan oluşacaktı ve refakatlerine belediyeden üç komiser verilecekti. Bu muhafız ve memurları kontrol etmek üzere de iki müfettiş tayin edilecekti. Bahçede görevli iç muhafızların asıl görevi, Abdülhamid ve maiyetinin dışarı ile temaslarına ve haberleşmelerine engel olmak, köşke

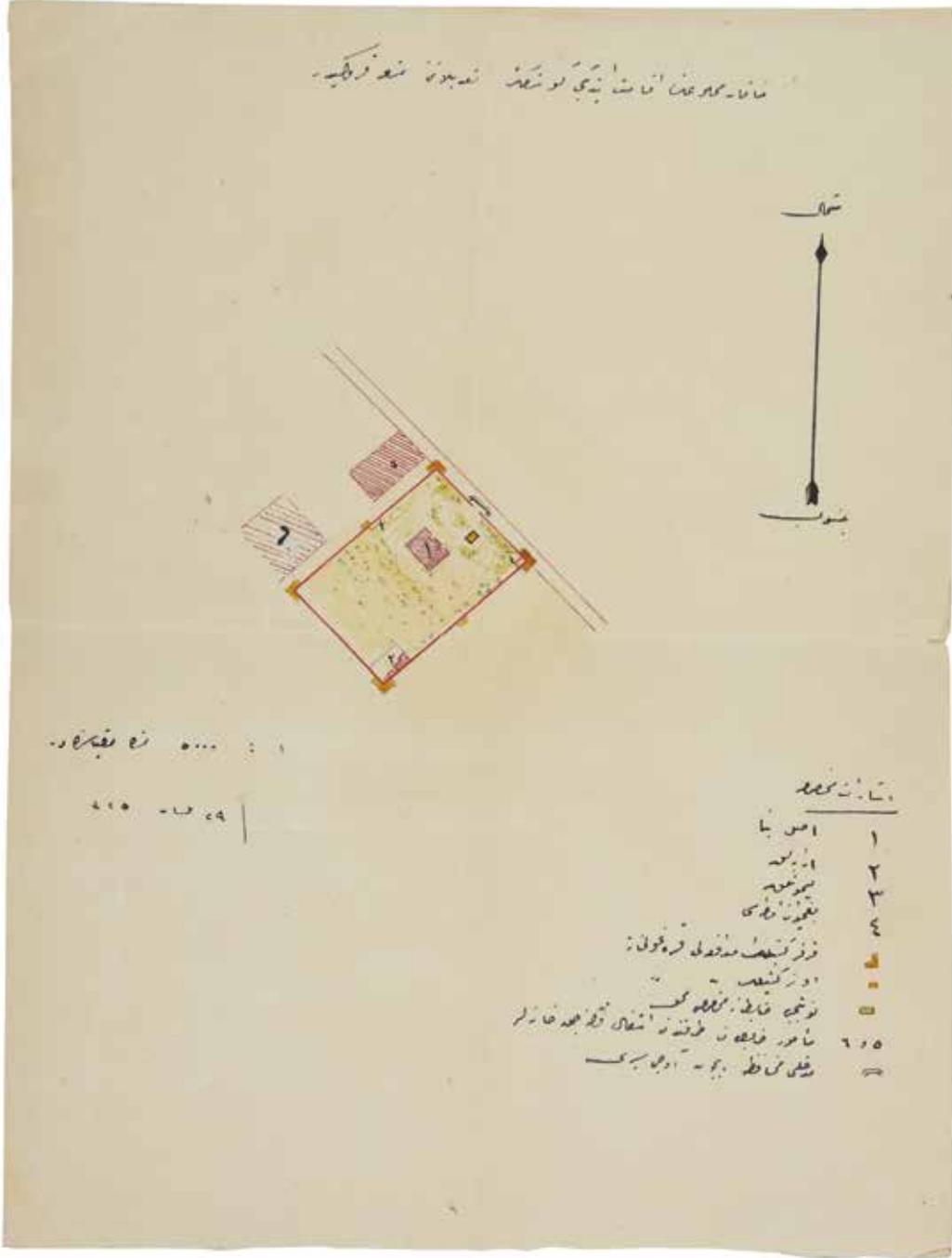
14 BOA. A. AMD. MV. dos. 93, iç sıra nr. 5/10.

15 BOA. A. AMD. MV. dos. 93, iç sıra nr. 5/2.

16 17 maddelik talimatnâme (BOA, A. AMD. MV. dos. 90, iç sıra nr. 5/3), 40 maddelik talimatnâme ise 5/5 nr.da bulunmaktadır.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Alatini Köşkü'ne ait binaları gösteren kroki

girecek yiyecek, içecek ve eşyayı kontrol etmekte. Dış korumaların vazifeleri ise, dışarıdan gelecek saldırılara karşı köşkü korumaktı. Koruma müdürü ve karakol kumandanları 24 saatte bir ordu kumandanlığına ayrı ayrı rapor vereceklerdi. Koruma işinin yapılabilmesi için köşkün bahçe duvarlarının 5 m yükseltilmesi ve parmaklık olan kısımların da aynı yükseklikte duvara çevrilmesi, fazla kapıların kapatılarak sadece bir kapının açık bırakılması ve bu kapının demirden yapılması isteniyordu. Kapının iç tarafına ve bahçe içine koruma müdürünün ve nöbetçi korumaların ikametine mahsus bir baraka inşa edilmesi uygun görülüyordu. Yine bahçe duvarlarını dış köşelerine 30-40 kişilik mazgallı ve kârgir dört büyük karakolhane ve krokide gösterildiği gibi tramvay deposu yakınına, deniz kenarına, filuka kahvehaneleri önüne ve köşkün bahçe kapısı karşısında olmak üzere 15'er mevcutlu dört küçük karakolhane yaptırılacaktı. Ayrıca bahçe içine 8-10 lüks lambası konulması ve Daire-i Askeriye ile köşk karakolu - Küçük Karaburun istihkamı arasında telefon hattı kurulması gerekiyordu. Köşke yakın olan bazı evler ya istimlak edilmeli veya kiralanmalı, bu evler bölük subayları ile idare heyeti ve diğer memurların idaresine bırakılmalı idi. Bunların dışında koruma bölgesinde halkın toplanmasına ve caddeden geçmesine izin verilmeyecekti. Bunu sağlama amacıyla da Selânik-Serez yolunun depodan filuka ilerisine kadar olan kısmı kapatılacak ve yol değiştirilecekti.

Üçüncü Ordu Kumandanlığı'nın hazırladığı bu talimatnâmelere kararların nasıl uygulanacağını göstermek üzere iki de kroki ilave edilmişti. Bunlardan biri Alatini Köşkü'nü ve civarını en ayrıntılı şekilde gösteriyor, diğeri ise köşkte yapılacak tadilata işaret ediyordu.

Bu kararların uygulanmış olduğu izlenimini veren bazı bilgilere gerek Ayşe Osmanoğlu'nun hatıralarında ve gerekse Abdülhamid'in Selânik'teki günleri hakkında bilgi veren ve koruma ile ilgili görevlerde bulunan Tahsin Uzer ve Fethi Okyar gibi önemli kişilerin hatıralarında rastlamak mümkündür.

Bu kısa yazının amacı Abdülhamid ile ilgili bilgilere, belgelere dayalı bazı ilavelerde bulunmak ve bu dönemle ilgilenenlere arşivlerden bazı ipuçları sunmaktır.

Abdülhamid'in İç Politikası: Temel İlkeler ve Politikalar

PROF. DR. GÖKHAN ÇETİNSAYA *

Sultan II. Abdülhamid'in iktidardaki ilk yılları, savaş, isyan, siyasi ve mali krizler, dış güçlerin siyasi ve askeri müdahaleleri, iç politikada vesayet mücadeleleri, tasfiyeler, darbeler ve darbe teşebbüslerinin tarihidir.¹

Berlin Antlaşması (Temmuz 1878) imzalandıktan sonra da devam eden bu türbülânsta Avrupalı büyük güçlerin oluşturduğu dış baskı ve tehdit, ancak Düyun-ı Umumiye'nin kurulması (Aralık 1881), Rusya'ya savaş tazminatını düzenleyen antlaşmanın imzalanması (Mayıs 1882) sonrası durulmuştur. Bu aslında doğrudan İstanbul üzerindeki baskının sona ermesidir. Yoksa bu dönemde Abdülhamid yönetimi bir dizi dış sorunla uğraşmaktaydı: Mısır Krizi veya Urabi Paşa İsyanı (1881-1882); Mısır'ın İngilizlerce işgali (1882); Sudan'da Mehdi İsyanı (1883-1884); Kızıldeniz'in Afrika kıyılarının İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından işgali (1884-85).

II. Abdülhamid'in iç politikada kendi iktidarını ve otoritesini kullanmak bakımından 'geçiş süreci' denebilecek dönem 1882 yılına kadar sürmüştür. Bu zaman zarfında yaşadıklarından çıkardığı derslerin de etkisiyle Sultan Abdülhamid kendi iç, dış ve mali politikalarını belirlemeye başladı. Bu doğrultuda Tanzimat dönemi politikalarını sorguladığı, bunlardan çoğunu koruduğu, bazılarını

¹ Bu tebliği hazırlarken şu makalemden faydalandım: Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi," *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 353-409.

Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi ilan fermanının halka okunması

daha da geliştirdiği, ama bir kısmını da ciddi bir eleştiriye tabi tuttuğu söylenebilir. Tanzimat politikaları arasında, mali alandaki sınırsız borç alma politikasını, Avrupalı büyük güçlerin nüfuzunun imparatorluk içinde yayılmasına izin vermesini, Hıristiyan tebaa arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimleri önlemekteki acziyeti ve aynı şekilde Müslüman tebaayı korumadaki başarısızlıkları eleştirdiği görülür. Böyle bir muhasebenin ve yakın geçmişten alınan derslerin ışığında iç politikada Tanzimat'tan daha farklı bir yön belirlenmiştir.

II. Abdülhamid'in siyasi rejimini ve iç politikasını anlamak için değinilmesi gereken temel ilkeleri ve politikaları aşağıdaki başlıklar halinde ele alabiliriz:²

- a) Muhafazakârlık
- b) Mutlakiyet/Otokrasi

² Bu konuda bkz. F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996), s. 19-39 ve Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq* (London: Routledge, 2006), s. 10-12.

- c) Merkezîyetçilik
- d) İttihad-ı İslâm
- e) Reform
- f) Statüko

Sultan Abdülhamid'in, kendi ifadesiyle söylersek, yegane emeli, “*devlet ve milletin saadet ve selameti ve din-i mübin-i İslâmın bekasıdır.*”³ Bu uğurda, “*Devlet ve memleketseverler için iki büyük vazife vardır: devletin toprak bütünlüğüne zarar getirecek her şeye karşı durmak ve devletin bekası, kuvvet ve serveti ve halkın saadet, emniyet ve asayiş içinde yaşamalarını temin eylemektir.*”⁴ Devletin bekası “*dört şeye münhasırdır. Birincisi, dinimiz olan din-i İslâmın muhafazası; ikincisi, hanedan-ı saltanat-ı seniyye-i Osmaniyenin bekası; üçüncüsü, Haremeyn-i şerife'nin vikaye ve muhafazası; dördüncüsü, payitahtımızın İstanbul kalması hususlarıdır.*”⁵ ‘Müslüman milletin’ bekası için ise: “*Bir hükümetin ve bir kavmin bekasına ancak birkaç şey lazımdır. Birincisi: din ve o dini muhafaza etmek için bir miktar taassup. İkincisi: maarif. Üçüncüsü: milliyet. Dördüncüsü: sanayi ve servet.*”⁶

Kısaca, iki büyük vazife vardır: devletin bekası ve milletin terakkisi. Bu vazifeleri gerçekleştirebilmek için izlenmesi gereken prensipler ve politikalar ise şunlardır:

a) Muhafazakârlık: Sultan Abdülhamid siyasi bakımdan muhafazakârlığa inanır, liberalizme (serbesti ve hürriyete) karşıdır. 1881 tarihli bir muhturada yer alan aşağıdaki ifadeler, Sultanın liberal ve muhafazakâr politikalar arasında gördüğü karşıtlığı ve kendi tercihini açık bir şekilde yansıtır:⁷

“*Bu ise aksam ve derecatı muhtelifesinden sarfı nazarla “liberalizm” ve “konservasyon” namlarile iki kısma münkasım mesaliki muhtelifeden ibaret bulunduğundan ve fekat “libralizm” lâfzı her ne kadar serbesti demek olup serbesti ve hürriyet ise mevaddı meşrua ve matlubeden ise de bu lâfzın Avrupalılar nez-*

3 Atilla Çetin ve Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Çığır Yay., İstanbul 1976, s. 171. Krş. “*Benim uğraşım, nefsim için değildir, din ve devlet ve milleti muhafaza etmek içündür.*” İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1299.

4 İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, II, 678-680.

5 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 167.

6 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 303; Hocaoglu, *Abdülhamid Han ve Muhturaları*, Selekte Yay., İstanbul 1989, s. 127.

7 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 929-930.

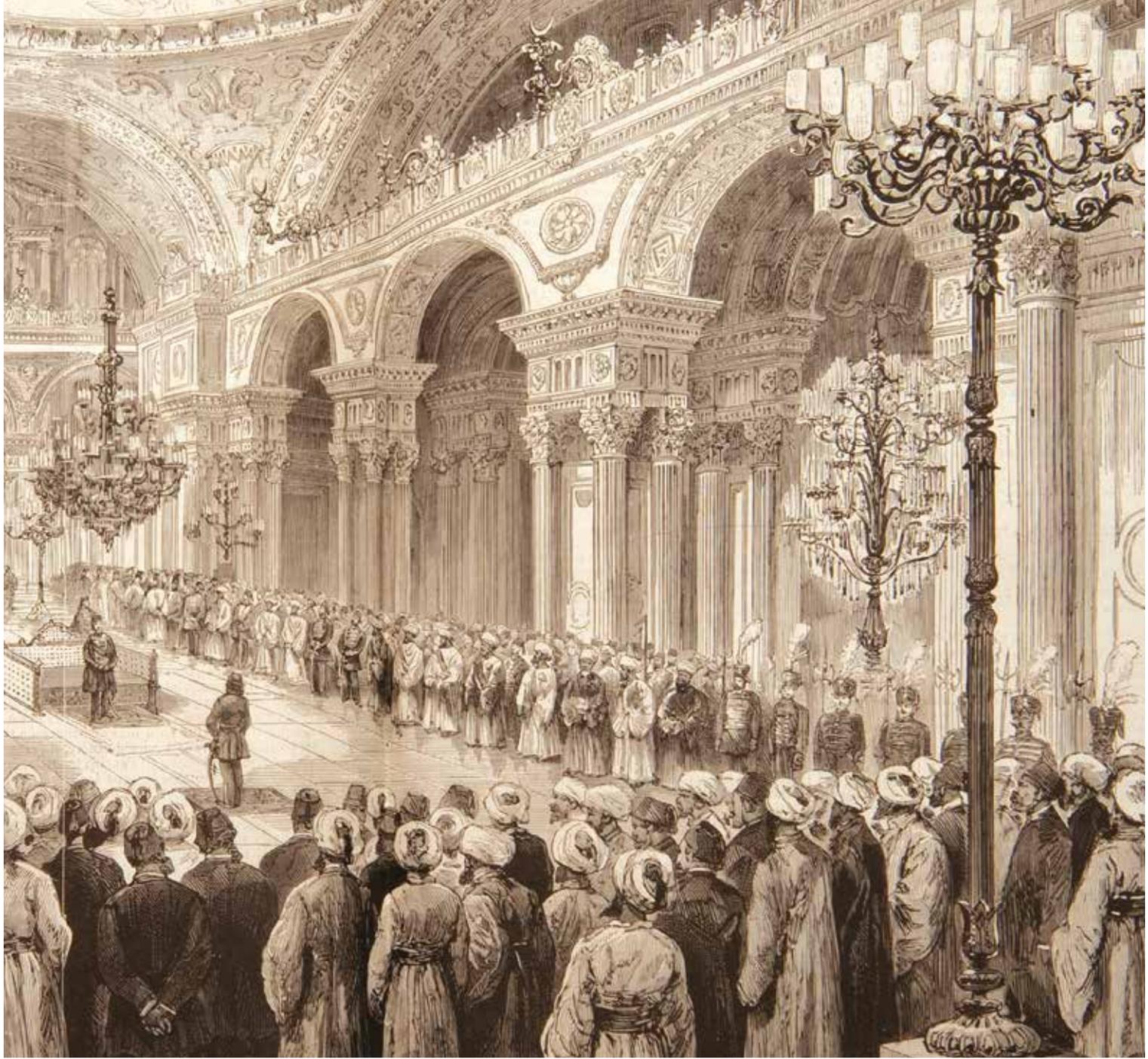

dinde haiz bulunduğu meanii muhtelifeden ve mucib olduğu sui istimalât noktai nazarıncıdan bakılarak ahkâmı celilei şer'i şerif ile mukayese ve ehalimizin tabiat ve istidadı ile tatbik edildikte müntici fevaid olmak şöyle dursun bilâks idarei devlet ve saltanatı esasından tehviz ve tahrib etmekle beraber pek az müddet içinde huda nekerde memalikin izmihlâline badi olacağından ve "konservasyon" lâfzı dahi usulî müstahsenei hâzırancın ibkası mânasını mütazammın ise de bunda dahi haddi itidal ve tarîkı savabdan inhiraf edilmiyerek şimdiye kadar edilen hataları tamir ve sui istimalât ve seyyiatı ıslah ve alehusus saltanat ve devlete na'fi ve ihtiyacatı mülk ve hükumete müvafık suretde hareketle âtiyi te'min ve memleketin tarîkı refah ve saadetde terakkisini tahkim esaslarına istinad edilmek hususları hedef ve maksud ittihaz olunmak muktezayı şimeî diyanet ve hamîyyet bulunduğundan velhasıl tafsilâtı meşruhadan müsteban olduğu vech ile serbesti ve hürriyetde dini mübini islâmın irae ve beyan eylediği suretde ve "konservasyon" usulünde dahi kezalik şer'i şerifin evamiri celilesine tebeiyeten tedabiri saibe ve müfide ittihazı mânaları murad olunarak yoksa idarâtı ecnebiyyeye tevfiiki hareketle usul ve kavaidi ecnebiyyeyi bilâ teemmül kabul ve icra ile mülk ve saltanatı mahve ilka etmek hiç bir ferdi âkile seza görülemeyeceğinden.."

İngiliz parlamenter Bartlett'in "Milletle niçin hürriyet vermiyorsunuz" sorusuna karşılık vermiş olduğu rivayet edilen cevap da yukarıdaki ifadeleri teyit etmektedir: "Hürriyet, keskin bir kılıçtır. Millet de cahil-

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: TEMEL İLKELER VE POLİTİKALAR

Meclis-i Mebusan'ı açış nutkunun okunması

Meclis-i Mebusan'ı açış konuşmasının yapıldığı yer, Muayede Salonu

dir. Kılıcı ele alırlarsa birbirlerini keserler.”⁸ Bu aynı zamanda aşağıda görüleceği gibi padişahın bir siyasi rejim olarak mutlakiyet taraftarlığına da bir işarettir.

b) Mutlakiyet/Otokrasi: Hürriyete ve serbestiyeye karşı olduğunu ifade eden Sultan doğal olarak meşruti (anayasal ve parlamenter) rejime de karşıdır. Sultan Abdülhamid, ‘meşruti monarşiye’ karşı, ‘mutlak monarşi’ye taraftardır. Bütün iktidarı boyunca parlamenter sisteme (meşruti monarşiye) karşı otokrasiyi (mutlak monarşiye) imparatorluğun problemlerine en iyi çözüm olarak müdafaa etmiştir. Sultan Abdülhamid bu konuda, diğer politikalarına karşı çıksa da, Âli ve Fuad Paşalar ekolü ile aynı çizgidedir.⁹ Bismark’ın Berlin’de Müşir Ali Nizami Paşa’ya

⁸ İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 678.

⁹ Osmanlı siyasi hayatındaki bu ekol için bkz. Gökhan Çetinsaya, “Tanzimat Zihniyeti,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: *Tanzimat ve Meşrutiyyet’in Birikimi*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 54-71.

söylediği, “Bir devlet, milleti vahideden mürekkep olmadıkça onun parlamentosunun faidesinden ziyade mazarratı olur.” (Aralık 1881) sözleri de, Abdülhamid'in bu kararlılığına destek olmuş olmalıdır.¹⁰

c) Merkeziyetçilik: Sultan Abdülhamid, adem-i merkeziyet (yerinden yönetim), otonomi (özerklik), tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği) gibi yönetim usulleri söz konusu olduğunda sıkı bir merkeziyetçidir.¹¹

“İdare-i umur hususunda devletlerin ittihaz ettikleri usul-i idare esasen iki türlüdür. Bu usullerin birisi merkeziyet ve diğeri tevsi-i mezuniyet esasları üzerinedir ki her ikisi de bir mülkün ecnas-ı muhtelif-i seknesi [ülkede oturan çeşitli ırklar] ve ahval-i mevkiyye ve coğrafiyesi nazar-ı ehemmiyet ve mülahazaya alınarak ba'dettatbik te'sis ve icra kılındığı halde mucibi faide ve menfaat yogıse alelamya [gözü kapalı] ihtiyar ve icra olunacak olur ise muzır ve mühlik [helak edici] olur.”

“Mesela tevsi-i mezuniyet usulü bir mülkte [memlekette] badii mamuriyet olup diğesinde müstevcib-i harabiyyet olabilir. Ve idare-i merkeziyye dahi bunun gibidir ki merkeziyet de mülkü hem mamur hem de harap edebilir.”¹²

Son tahlilde, Osmanlı mülkünü mamur edecek olan merkeziyet usulüdür. Adem-i merkeziyeti ise neredeyse bütün kötülüklerin kaynağı olarak görmektedir.¹³

“Maddi ve manevi gelişmeyi temin etmek ve ahalinin mutluluğunu sağlamak üzere pek çoklarının ademi merkeziyet usulü taraftarı oldukları meçhul değildir. Ademi merkeziyet usulü bizde adeta otonomi hükmünü almıştır. (...) otonomi usulünün devlet için aşikar bunca sakınca ve tehlikeleri Girit ve Şarki Rumeli örnekleriyle ispatlanmış iken, yine pek çok kişiler vardır ki, bir takım çıkarıcılar ve yufka akıllıların fesatçı beyanlarına kapılarak, ademi merkeziyet ve Otonomi usullerinin bütün vilayetlere uygulanması lüzumundan söz etmektedirler. Bundan devlet ve millet için doğacak zararları ve tehlikeleri asla göz önüne bile almamaktadırlar.”

10 Aralık 1881 tarihli layihadan naklen, İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 680.

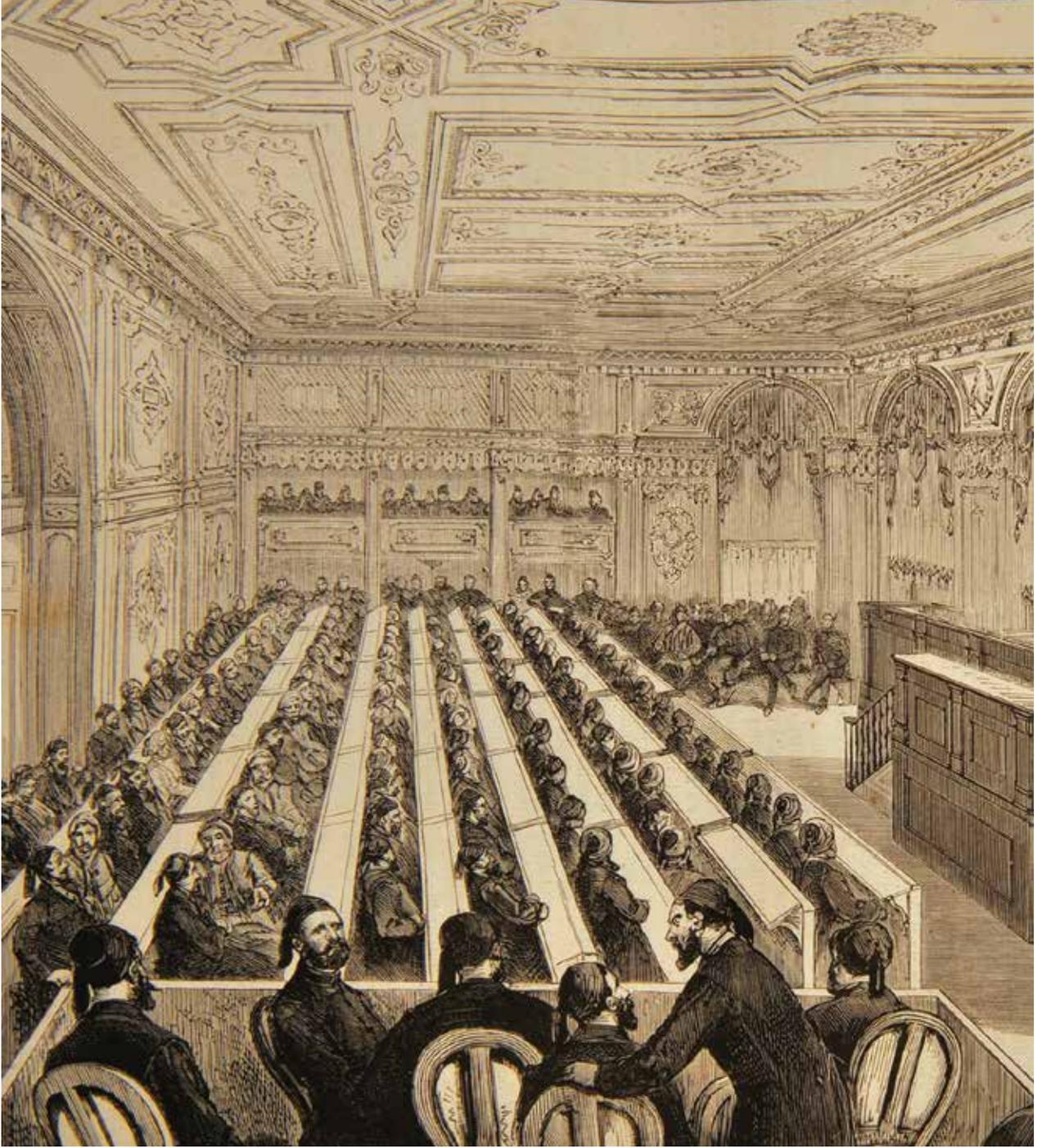
11 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 19-20, 35-36, 160, 212-213, 260.

12 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 212-213.

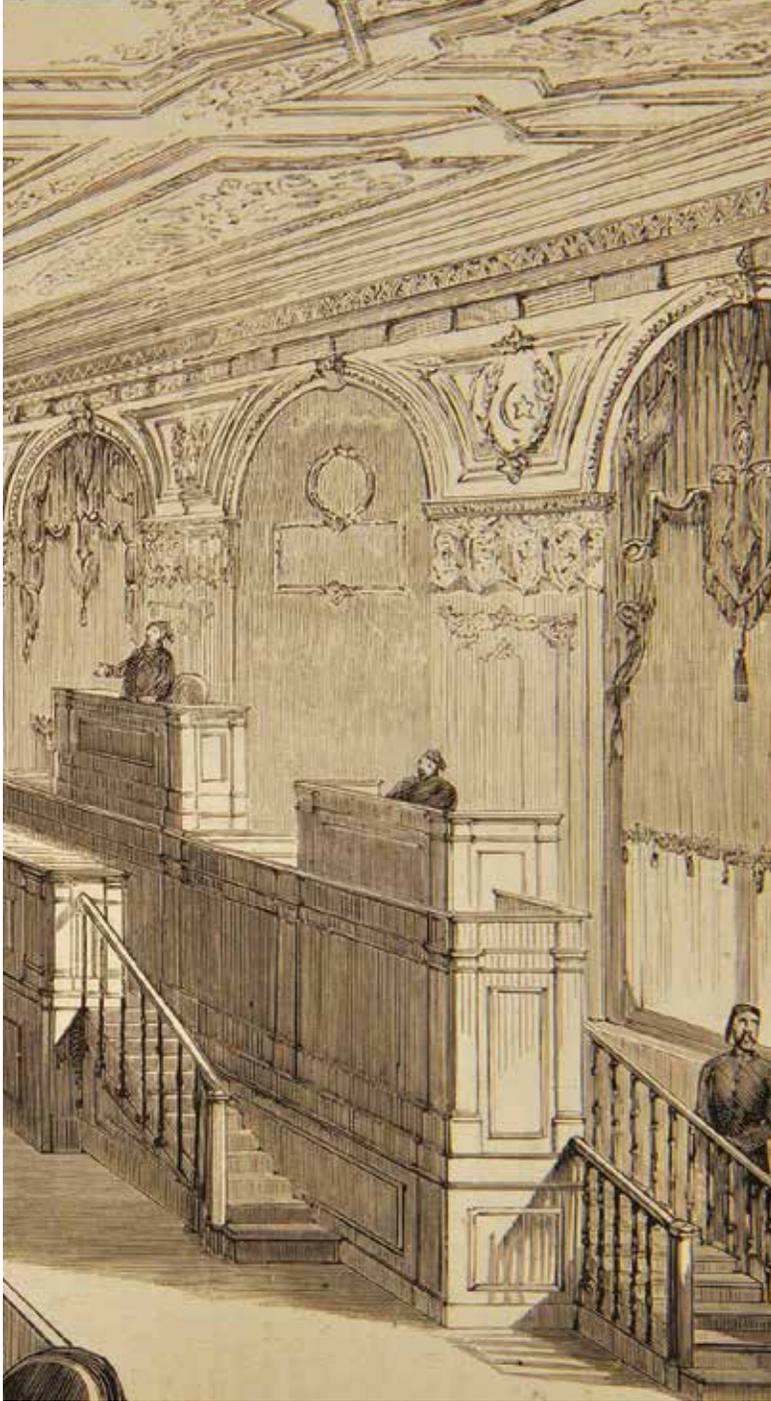
13 Hocaoglu, *Abdülhamid Han ve Muhturaları*, s. 108-109.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Meclis-i Mebusan toplantı halinde

Sason vakasından (1894) sonra Almanya sefiri Radolen'e söyledikleri de bu konudaki kararlılığını gösterir: “*Yemin ederim ki Ermenilerin [ve İngilizlerin] haksız tazyikina katiyyen boyun eğmeyeceğim ve muhtariyete götüreceğim ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim.*”¹⁴

Sultan Abdülhamid'in merkezîyetçiliği hem merkezi idarede hem de vilayet idaresinde son derece belirgindir. Merkezi idare açısından bakıldığında Sultan, Bâbiâlî (hükümet ve bürokrasi) üzerinde mutlak bir kontrol kurmuştur. Tanzimat padişahları gibi hükümet işlerini sadrazam ve nazırlara bırakmamıştır. Başka bir deyişle, sadece saltanat sürmekle yetinmemiş, kelimenin tam anlamıyla yönetmiştir. Dönemindeki bütün politikaları fikir aşamasından uygulama aşamasına kadar en ince ayrıntısıyla bizzat kendisi belirlemiş ve kontrol etmiştir. Mutlak söz sahibi olduğu iç ve dış politika haricinde, askeri ve sivil bütün kurumlar, makamlar ve terfiler de zaman içinde doğrudan Yıldız'ın kontrolüne geçmiştir. Bu durumun tek istisnası Adliye Nezareti'dir.

14 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, V/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 77-78.

Yıldız'ın zaman içinde merkez ve taşradaki bütün kurumlarla doğrudan yazışma yapma tekelini ele geçirmesi, Bâbiâli'yi tamamen devreden çıkartmıştır.¹⁵ İbnülemin'in tabiriyle, bu süreçte sadrazamlar, "*Babı âlide bostan korkuluğu hükmünde idiler.*"¹⁶ Tunuslu Hayreddin Paşa'dan itibaren bütün sadrazamlarla bir noktada yetki/vazife krizine yol açan Yıldız-Bâbiâli ilişkilerindeki bu dönüşüm aşama aşama gerçekleşmiştir. Örneğin 1878'den itibaren sadrazam olarak Sultan Abdülhamid ile defalarca birlikte çalışan Said Paşa'nın altıncı sadareti (Kasım 1901-Ocak 1903), Bâbiâli'nin nasıl etkisizleştirildiğinin örnekleriyle doludur.¹⁷ İbnülemin'in: "*Dahili ve harici en mühim işler -çok defa mekama (Sadrazama) malumat verilmeksizin- saraydan idare ve devletin menafii izale edildi*" tespitini Başkatip Tahsin Paşa doğrulamaktadır: "*Bu sebeptendir ki pek çok mesail, ait olduğu dairelerde müzakerat ve muhaberat ile uzayıp dururken Saray'da hal ve tesviye olunurdu.*"¹⁸

15 Bu konuda bkz. Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babiali'yle (Hükümet) İlişkileri," *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, III, 286-297; Ali Akyıldız, "Mabeyn-i Hümayun," *TDVİA*, XXVII, 283-286; Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yay., İstanbul 2007).

16 İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1547, 1552.

17 Ayrıntılar için bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 1046-47.

18 Ibid., *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990, 207.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: TEMEL İLKELER VE POLİTİKALAR

Yıldız Sarayı'nın yönetim merkezi olan Büyük Mabeyn Köşkü

Sultan Abdülhamid bu süreçte Yıldız Sarayı'nda oluşturduğu bir danışmanlar yahut uzmanlar grubundan faydalandı. Saray merkezli danışmanlar ve bunların bir kısmının oluşturduğu komisyonlar 'alternatif bir hükümet' gibi çalıştı. Yıldız Sarayı'nda her alanda bir dizi danışman istihdam edildi. Bunlar arasında belli bir ırkî, dinî ya da sosyal yaşantı tercihi yapılmadığını, genel olarak liyakatin ve her şeyden önemlisi mutlak sadakatin dikkate alındığı biliniyor. Avrupalılar, yerli Hıristiyanlar, 'süper alafanga' kalem efendileri ve en muhafazakar tarikat şeyhleri Yıldız Sarayı'nda hep birlikte çalıştılar. Tabir caizse bir 'gayriresmî parlamento' gibi imparatorlukta her dinî, ırkî ve sosyal grup sarayda ve saray çevresinde temsil edilmiştir. Yıldız Sarayı'nda, ayrıca, çeşitli alanlarda bir dizi geçici ve daimi komisyonlar kurulmuştur. İdari karar alma süreci şöyle işliyordu: Bâbîâlî'den (sadrizamdan) saraya sunulan her türlü teklif, önce sultan tarafından bu komisyonlara havale ediliyor, komisyonların yazılı beyanları üzerine danışmanların fikirleri alınıyor ve son sözü sultan söylüyordu. Abdülhamid'in bu komisyonlar ve danışmanlardan gelen görüşleri çoğunlukla olduğu gibi kabul ettiği görülmektedir.

Bu sürece itiraz eden ve Bâbîâlî'ye eski konumunun iade edilmesini isteyen Sadrazam Cevad Paşa'ya cevaben yazdığı muhtıradan (Şubat 1895), Sultan Abdülhamid bu tür talepleri 'diktatörlük' hevesi olarak tanımlayacaktır:¹⁹

“Kâffeî ümurun mercii Babı âli olması, yâni şevket meab efendimiz hazretlerine takdim olunacak maruzatın kâmilten sadaret vasıtasile arz olunması ve başka hiç bir taraftan maruzat vuku bulmaması ve bir madde hakkında bir kaç tarafa telgraf çekilmeyüb yalnız Babı âliye çekilmesi arz olunuyor. Bu halde zatı şevket simat efendimiz hazretlerinin alacakları malumat, mekâmı sadaretin arzından ibaret kalub memleketde taş taş üzerinde kalmasa başka taraftan arzı malumat olunamayacak. Bir de yine zikr olunan arizalarında ıslahata me'mur olacak komisyonun iş'aratını yalnız Babı âliye bildirmesi lâzım geldiği arz olunuyor. Bu kadar asırlık bir devletin ümuru mühimmesi mes'uliyetini yalnız uhdelelerine almakdan nasıl ihtiraz edilmiyor, bunlar diktatörlük değil de nedir?”

Sultan Abdülhamid kuvvetli bir merkeziyetçi olarak, sadece “adem-i merkeziyete” (yerinden yönetime) değil “tevsî-i mezuniyete” (yetki genişliğine) de karşıydı. Yerel otonomiye yönelik bütün eğilimleri bastırmaya çalışmakla kalmamış, taşradaki yöneticiler üzerinde sıkı bir kontrol de kurmuştur. Bu amaç için

19 İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1494-95.

bürokratik hiyerarşinin kurallarını da görmezlikten gelmiştir. Taşradaki yöneticilerle doğrudan yazışmalar yapıp, taşraya yapılan atamalara bizzat müdahale etmiştir. Bunu tamamlayıcı ve belki de paradoksal bir öge olarak, taşradaki söz sahibi eşrafla yakın ilişkiler geliştirip, çoğu zaman devletin memurları karşısında eşrafın yanında yer almıştır. Dahası, İstanbul ile vilayetler arasında sivil ve askeri alanlarda alternatif bir iletişim kanalı yaratmıştır. Vali-Dahiliye Nazırı-Sadrizam-Sultan sırasıyla işleyen resmi bürokratik kanalın yanında, vilayetler ile saray arasında doğrudan gayri resmî bir kanal yaratılmıştı. Bunda hem vilayetlerde yaşayan, hem de o vilayetleri İstanbul'da temsil eden eşraf rol oynadı. Eşrafın talepleri resmi bürokratik mekanizmanın uzun işleyişi beklenmeden, saraydaki 'temsilcileri' tarafından -telgrafın da sağladığı kolaylıkla- hemen Sultana iletilirdi. Burada hem paralel bir karar alma süreci, hem de alternatif iletişim kanalları söz konusudur.

Bir muhtırasında Avrupalıların "otonomi"ye yönelik taleplerini "anatomiyi" ile eş tutan²⁰ Sultan Abdülhamid'in düşünce yapısı içinde vilayetlerin otonomisi hususunda en ufak bir taviz bile imparatorluğun bir dizi ufak devletçiklere bölünmesi için bir adım teşkil edecektir:

*"Bir vali, (...) tamamiyle müstakil ve istediği gibi vilayetin emvalini sarfa ve adliyesini teşkile ve kuvve-i askeriyesini sevke ve nasb ve azle me'zun olursa, merkezîyet-i idare şöyle dursun, tevsi-i idare de değil de, adeta tavaif-i müluk [ufak devletçikler] demek olur."*²¹

Sadrizam Said Paşa'nın, Rumeli vilayetlerine saldıran eşkıyayı takip ve tenkil için valilerin asker sevkine mezun olmaları hakkındaki talebine cevaben *"Bunun mahzurunu düşünmüyor mu? Edirne vakası malum"* diyerek Alemdar Mustafa Paşa'nın askerleriyle 1808'de İstanbul'a yürümesine atıf yapması zihninin bu husustaki işleyişini göstermektedir.²²

Sultan Abdülhamid adem-i merkezîyete karşı olmasına rağmen, belki muhafazakarlığının belki de "eşraf siyaseti"nin bir tezahürü olarak, kurum ve kuralların her bölgedeki nüfusun karakterine ve geleneklerine göre ayarlanması gerektiğini düşünmektedir:

20 Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, s. 126

21 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 160

22 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 1051

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Büyük Mabeyn Köşkü girişi

“Bir kanun, bir memlekette devlet ve ahalinin hayatını te'min ettiği halde, aynı kanun bir diğer memlekette harabiyeti mucib olabilir. Çünkü kanun, ahalinin din ve mizaç ve ahlakına mütenasip olmalıdır.”²³

Bir başka ifadeyle söylersek, Abdülhamid'in taşra siyasetinde (tabir caizse) ‘Basra vilayeti Bursa gibi yönetilemez!’ düsturunu görebiliriz. Nitekim İttihatçılar işbaşına geldiğinde, ‘Basra da Bursa gibi yönetilecek!’ düsturu hakim olacak, bu da her kesimden eşraf-la İstanbul arasındaki ilişkileri bozacaktır.

Burada “eşraf siyaseti”, her kesimden Müslüman eşrafa özellikle de dini hüviyete sahip eşrafa (ulema ve meşayih) özel bir önem atfedilen; bu eşrafın Halife-Sultanla Müslüman tebaası arasında bir aracı olduğu, her halükarda sadakatlerinin temin edilerek ‘hoş tutulmaya’ çalışıldığı, kendilerinin ve kontrolleri altında bulunan halkın devlete ve rejime sadakati karşılığında ‘her türlü müsaadeye mazhar’ bir statü elde ettikleri bir politikadır. En yaygın olarak Arap vilayetlerinde uygulanmıştır. Bu siyaset aynı zamanda ittihad-ı İslam siyasetini gerçekleştirebilmenin de bir vasıtasıdır.

d) İttihad-ı İslâm: Sultan Abdülhamid şahsi dindarlığının yanı sıra, siyasi ve sosyal fonksiyonlarıyla İslam'ın gücüne, Müslümanlar arası birlik ve dayanışmaya, buna vasıta olarak da Halife unvanına özel bir önem vermiştir. 19. yüzyıldan bugüne ilgili literatürde çokça tartışılan “Panislamizm” yahut “İttihad-ı İslâm” kavramı/politikası, Abdülhamid döneminde üç ayrı manada kullanılmıştır: iç politika, dış politika ve ‘Sünni-Şii ittihadı’ boyutu. Burada iç politika boyutu üzerinde duracağız.²⁴

II. Abdülhamid döneminde iç politikadaki en önemli yön değişikliği Tanzimat'ın imparatorluktaki gayrimüslimlere önem veren, onları devlete entegre etmeye, dolayısıyla milliyetçilik ve ayrılıkçılık akımlarını önlemeye yönelik politikası yerine; imparatorluktaki çeşitli ırklara mensup Müslüman tebaayı öne çıkaran, Müslüman unsurları ortak bir payda etrafında birleştirmeye ve her ba-

23 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 160 Krş. Tahsin Paşa: “Sultan Hamid'in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.” *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 205

24 Diğer boyutlar için bkz. Gökhan Çetinsaya, “İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet’: II. Abdülhamid’ in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme,” *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, II, 380-388; Idem., “İslami Vatandaşlıktan İslam Siyasetine,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 265-271; Idem., “Pan-İslamizm,” Gabor Agoston and Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts On File, New York 2009, s. 453-456. Sünni-Şii ittihadı boyutu için ayrıca bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s. 99-126.

kımdan kalkındırmaya yönelik bir politikanın benimsenmesidir. Bu yeni yönelimi, Tanzimat döneminin “İttihad-ı Osmani” (Osmanlıcılık) siyasetinden Abdülhamid döneminin “İttihad-ı İslâm” siyasetine doğru bir değişim olarak da tasvir edebiliriz.

Bu tabii ki temelsiz bir dönüşüm değildir. Bu dönüşüm, 1860’ların ikinci yarısından başlayarak Tanzimat politikalarına karşı büyüyen siyasi muhalefetin, 1870’lerde yaşanan krizlerin ve 93 Harbi sonrası oluşan yeni nüfus yapısının sonucudur. Bir kere, 1875-1878 krizi/savaşı sonrasında imparatorlukta müslim-gayrimüslim nüfus dengesi değişmiştir. 1800’lerin başlarında gayrimüslimler imparatorluk nüfusunun yaklaşık %40’ını oluşturmaktaydı. Tanzimat yöneticilerinin en büyük açmazı bu husus olmuştur: Milliyetçilik rüzgarlarının estiği bir çağda, %40’ı devlete bağlamak, imparatorluktan kopmamalarını temin etmek. Bunun için öncelikle Tanzimat Fermanı ile birlikte hukuki bakımdan eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çare olmayınca, özellikle Islahat Fermanı (Kırım Savaşı) sonrasında, sosyo-ekonomik kalkındırma, karma eğitim ve idari kademelere entegre etme çözümü gündeme gelmiş ve bu yönde politikalar uygulanmıştır. Ancak 1860’ların sonlarında ve 1870’lerin başlarında bunun da çözüm olmadığı anlaşıldığında, bu sefer son çare olarak anayasal ve parlamenter bir rejimde siyasi eşitliğin sağlanarak gayrimüslim milliyetçiliğinin yahut ayrılıkçılığının önünün kesilmesi tezi gündeme gelmiştir. Bu son tezin başta Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar olmak üzere dönemin fikir çevrelerinde ve basın organlarında tartışıldığı bilinmektedir. Lakin bütün bu çözümlerin işe yaramadığı 1875-1878 döneminde ortaya çıkmıştı.

1875-1878 döneminde yaşananlar sonucu imparatorluk Hıristiyan nüfusun çoğunluk olduğu vilayetlerini kaybettiği ve önemli miktarda Müslüman göçü aldığı için, gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki payı %20’ler civarına inmiştir. Şüphesiz %20 de önemli ve (Doğu Anadolu ve Makedonya’da olacağı gibi) merkezi idareyi meşgul edecek bir orandır. Ancak artık Tanzimat yaklaşımlarının Hıristiyan unsurlar arasındaki milliyetçiliği önlemekte bir faydasının olmadığı anlaşılmış, geriye kalan %20’nin de (Anadolu’da yaşayanlar her ne pahasına olursa olsun hariç tutulmak üzere) er geç bir gün ayrılabilceği kabullenilmeye başlanmıştı. Bu tabii ki Osmanlıcılık yahut İttihad-ı Osmani siyaseti tamamen terk edildi demek değildir, sadece öncelik artık Müslümanlarda demektir. Devletin temelini artık Müslüman tebaa oluşturacaktı.

Bütün dikkatler Tanzimat döneminde nispeten ihmal edilmiş olduğu varsayılan Anadolu ve Arap vilayetlerine çevrildi. Özellikle 1856 sonrası dönemde

zaten kısıtlı olan para ve imkânlar Balkanlar'a ayrılmış, Anadolu ve özellikle de Arap vilayetleri ihmal edilmişlerdi. Dolayısıyla, Tanzimat siyaseti Hıristiyanları memnun edemediği gibi, ihmal edilen Arap topraklarında devlete olan hoşnutsuzluğu arttırmış, bazı milliyetçilik kıvılcımlarının işaretleri alınmaya başlanmıştı. Şimdi bütün imkanlar Müslümanların bulunduğu bölgelere kaydırılmalı, maddi ve manevi bütün yatırımlar bu coğrafyaya yapılmalıydı.

Bu argümanın bir de malî cephesi vardı. 1877-1878 savaşında kaybedilen Balkan toprakları devletin gelirleri bakımından da önemli yerlerdi. Malî iflas ve savaşın yaralarını sarmaya çalışan devlet hazinesinin bu açığın kapatılmasına ihtiyacı vardı. Şayet Anadolu ve Arap bölgeleri sulama, ulaşım gibi gerekli altyapı yatırımları ile kalkındırılabilir, tarımsal üretim ve vergiler artırılabilirse bu malî açık kapanabilirdi.

Bu yeni siyasetin bir de uzun vadeli, 'Müslüman millet tasavvuru' olarak adlandırılacak bir siyasi cephesi mevcuttur. 1878 sonrasında Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğu bir ortaya çıkmış ve bundan sonra Müslümanlara öncelik verilmesi kararlaştırılmıştı ama ortada mütecanis bir Müslüman unsur yoktu. Eldeki bilgiler Anadolu ve Arap topraklarında belli şehir merkezleri dışında muazzam bir farklı inançlar manzumesi ile karşı karşıya bulunulduğuna işaret ediyor. Bu farklı unsurların tasavvur edilen bu Müslüman devlete uygun bir tebaa, bir 'Müslüman millet' haline getirilmesi gerekiyordu. Bir başka deyişle 'Müslüman devlet', 'Müslüman millet'i'ni arıyordu. Bu da dinî ve seküler öğelerin birlikte yer aldığı modern eğitimle sağlanacaktı. Sultan Abdülhamid'e atfedilen "Her köye bir mektep ve bir cami" lafzını bu manada anlamak gerekir. 'Müslüman millet' ortak bir ideoloji, ortak bir kimlik etrafında şekillenmeliydi. Bu harç da 'İslam'dı. Bu açıdan İslam, ortak bir kimlik unsuru, sosyal ya da milli dayanışma temeli, ortak vatandaşlığın bir ögesi, devlet-tebaa ilişkilerinde bir referans noktası, imparatorluğun Müslüman unsurlarını bir araya getirmek için kullanılacak bir sosyal çimento olarak görülmüştür.

Buna ilaveten, Abdülhamid'in bir endişesi de 1875-1878 krizinin bir sonucu olarak Türk olmayan Müslüman unsurlar, özellikle de Araplar ve Arnavutlar arasında hissedilmeye başlanan hoşnutsuzlukların önüne geçerek, Müslüman tebaanın sadakatini temin etmektir. Araplar örneğinde en büyük endişesi, Avrupalı güçlerin de teşvikiyle Mısır ya da Hicaz merkezli bir rakip Arap hilafeti kurulması ve bu yolla imparatorluğun temelden yıkılması idi. Bu endişesine yönelik ipuçları özellikle 1878-1885 döneminde Suriye, Hicaz, Mısır ve Sudan gibi bölgelerde belirgindir.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Büyük Mabeyn Köşkü merdivenler

Bütün bu mülhazalar çerçevesinde 1880'lerin başlarından itibaren (devam edegelmekte olan bütün iç ve dış sorunlara rağmen) eğitimden ulaşımaya kadar her alanda Müslüman milleti devletine bağlamak ve her bakımdan kalkındırmak projesi başladı. Bu politikadan Türkler, Kürtler, Araplar, Arnavutlar, Çerkezler gibi imparatorluktaki bütün Müslüman unsurlar çeşitli derecelerde istifade etmiştir. Bu durum Arap vilayetlerini Salnamelerde en başa koymak gibi sembolik jestlerden Bağdat ve Hicaz Demiryolu gibi önemli yatırımlara kadar pek çok konuda kendini gösterir.²⁵

e) Reform: 'İttihad-ı İslâm' da dahil, bütün prensip ve politikaları başarıyla uygulamak yahut gerçekleştirmek için elzem olan şey her alanda yapılacak reformlardı. Padişahın maddi alanda yahut bayındırlık, iktisadi gelişme, fen ve teknoloji alanlarında terakkiye inancı ve tabir caizse 'muasır medeniyet seviyesine' ulaşma isteği çok belirgindi. Kızı Ayşe Osmanoğlu'nun kendisine atfettiği şekliyle: "Babamın bir sözü vardı: 'Din ve fen' derdi. 'Bu ikisine de itikat etmek caiz' olduğunu söylerdi."²⁶ Osmanlının diğer Avrupa devletlerine kıyasla, sahip olduğu eksikliklerin farkındaydı; her alanda reformun, imparatorluğun bekası için olmazsa olmaz şart olduğunun bilincindeydi. Abdülhamid'in en önem verdiği alan ister sivil, ister askeri alanda olsun modern eğitimidir. İkinci olarak iktisadi kalkınmayı, özellikle de modern tarımı teşvik etmiştir. Ulaşımın, özellikle de demiryollarının, geliştirilmesinin tarım ve tarımsal ticaretteki gelişmede ve dolayısıyla devletin vergi gelirlerinin arttırılmasında ne kadar önemli olduğunun farkındaydı.²⁷

25 Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1979, s. 44-60; Idem., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner, E.J. Brill, Leiden 1986, s. 75-85.

26 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, Selçuk Yayınları, Ankara 1986, s. 25.

27 II. Abdülhamid dönemi reformları için toplu bir monografi ihtiyacı devam etmekle birlikte, her bir reform alanı için ayrı monografiler mevcuttur. Bazı örnekler için bkz: Eğitim için, Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline, the Ottoman Empire and its Heritage*, Brill, Leiden, 2001; Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, OUP, New York 2002; Mehmet Alkan, "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism," *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal Karpat, Brill, Leiden 2000, s. 47-132; Adliye için, Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri, 1876-1914*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008; Maliye için, Şevket Kamil Akar, 'Bütçeler Işığında II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi' İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999; Ordu için, Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri, 1826-1914*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010); Tarım için, Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008; Bürokrasi ve idari teşkilat için, Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton 1980; Idem., *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton University Press, Princeton 1989.

f) Statüko: Reform siyasetinin ardından statüko prensibinden bahsetmek her ne kadar bir çelişki olarak gözüke de, Abdülhamid rejiminin önemli bir hususiyetinin de, 'her alanda aşırı ihtiyat/tedbir içinde olmak' olduğu söylenebilir. İmparatorluğun zayıflığı yahut kırılma eğilimi göz önüne alınarak hiç bir risk almamak, statükoyu bozmamak, çatışmak yerine uzlaşmak bu dönemin temel prensibi olmuştur. Hem iç hem de dış politikada kısa vadede istikrar ve emniyet gözetilmiş, kısa vadeli çözümlerle yetinilmiştir. Saray Başkatipli Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid'in "idare-i maslahat politikası" olarak tanımladığı bu hususiyetini şu kelimelerle ifade eder:

*"Sultan Hamid'in siyasetinde 'sızılı çıkarmamak' ve 'çıban başı koparmamak' tedbirleri hakim idi. İleriye doğru hamlelerden ve statükoya hanel getirecek yeniliklerden hilkaten müctenib olan Sultan Hamid herhangi bir meselenin gaili şeklini almadan halline taraftar idi."*²⁸

Tahsin Paşa bir başka yerde de şöyle yazıyor: *"Sultan Hamid'in bu meselede de işin had devresi geçinceye kadar itidal ile hareket siyasetini takip etmek istediği kaviiyen zannolunabilir. Çünkü ara sıra fırsat düşüp de vukuat-ı tarihiyeden bahsederken, 'Devlet işlerinde buhranı geçiştirinceye kadar itidal ile hareket hayırlı olur. Her işin bir vakt-i merhunu vardır, o gelince iş yapılır' derdi. Bu Abdülhamid'de yer eden kanaatlerden idi."*²⁹

II. Abdülhamid dönemini, iktidarın ilk yıllarında benimsenen prensiplerin ve politikaların otuz küsur yıl boyunca taviz vermeden uygulandığı statik bir dönem olarak değil, zaman zaman değişen, yer yer farklılaşan bir dönem olarak görmek gerekir. Değişen iç ve dış koşullara göre Abdülhamid rejiminde bazı konularda 'revizyon' yapılmış, farklı arayışlara girilmiş, yeri geldiğinde 'tavizler' verilmiştir. Nitekim, Sultan Abdülhamid'in 1880'lerde kesinlikle karşı çıktığı bazı tekliflere, belli kriz durumlarında evet dediği bilinmektedir.

Örneğin, uzun yıllar valilere geniş yetkiler verilmesine yahut birkaç vilayeti birleştirerek bölge valilikleri kurulmasına itiraz eden Sultan Abdülhamid, Avrupalı güçlerin müdahale etmeye başladığı ve işlerin kontrolden çıkmaya başladığı noktalarda, daha büyük bir zararı önlemek için 'ehven-i şer'e razı olmuştur. Teftiş veya Islahat komisyonları denilen bu uygulamalara farklı zamanlardan ve bölgelerden üç örnek verilebilir. İlk örnek, Ermeni meselesinin tekrar gündeme geldiği ve büyük devletlerin müdahale etmeye başladığı noktada, Yaver-i Ekrem

28 Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, s. 207.

29 Ibid., s. 372.

Müşir Ahmet Şakir Paşa'nın bütün valiler üzerinde geniş yetkileri haiz olarak 'Anadolu vilayat-ı umum müfettişliği'ne tayin olunmasıdır (1895-1899). İkinci örnek, yine benzer koşullarda, Makedonya meselesinin hız kazandığı ve yabancı müdahalesinin arttığı noktada, Hüseyin Hilmi Paşa'nın 'vilayat-ı selase' (Manastır, Kosova, Selanik) umum müfettişliğine yahut Rumeli genel müfettişliğine atanmasıdır (1902-1908). Üçüncü örnek, Irak vilayetlerinde (Bağdat, Basra ve Musul) iç ve dış kaynaklı problemler sonucu işlerin kontrolden çıkmaya başladığı noktada, Mustafa Nazım Paşa'nın bütün Irak'ı içine alan 'hıttai Irak heyet-i ıslahiye reisliğine' atanmasıdır (1907-1908).³⁰

30 Ayrıntılar için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899*, Eren Yay., İstanbul 1993; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*, Afa Yay., İstanbul 1996); Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s. 40-47.

Yıldız'dan Dünyaya Bakış: II. Abdülhamid'in Dış Politikası

PROF. DR. CEZMİ ERASLAN*

Osmanlı tarihinin en çok tartışılan ve uygulamaları eleştirilen padişahı olan II. Abdülhamid değişen dünya şartlarına göre Osmanlı Devleti'ne farklı hareket alanları yaratma çabasıyla dikkat çeken bir idarecidir. Osmanlı modernleşmesini eğitim, sağlık ve askeriyede oldukça başarılı bir noktaya çıkarmıştır. Dış politikada ise devletin geleneksel politikalarında önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. 33 yıllık saltanatı boyunca devletin kadim müttefikleri değişmiş, yeni denge arayışlarına girilmiş, müttefikler ile devletin devamını sağlayacak politikalar uygulanmıştır. Bilhassa 1870 yılında birliğini sağlamış olan Almanya'nın hızla sanayileşmesi ve sömürgecilik alanında arayışlara girmesi 1877-1878 savaşından sonra yeni politikalar uygulamaya başlayan II. Abdülhamid için İngiltere ve Rusya karşısında dayanışma yapılacak bir güç haline gelmiştir. Bununla birlikte İngiltere II. Abdülhamid'in çıkmasını beklediği büyük dünya savaşı için düşündüğü müttefik olma pozisyonunu kaybetmemiştir. II. Abdülhamid'in bütün çabalarına mukabil Şark meselesini menfaatlerine göre çözmek isteyen İngiltere, Rusya ve Fransa'nın aralarındaki ittifakı engelleyememiş olması da unutulmalıdır.

* İstanbul Üniversitesi

Sandalyeleri, Sultan II. Abdülhamid'in eseri olan Yıldız Sarayı Şale Köşkü Yemek Salonu yabancı devlet adamlarının ağırlandığı mekanların başında gelirdi

II. Abdülhamid'in Dış Politika Vasıtaları:

a- Hilafet: II. Abdülhamid Osmanlı tarihinde adı İslâm ile bütünleşen en önemli padişah olmuştur. Halifelik ünvanını saltanatın önüne koyarak dünya Müslümanlarıyla her alanda kurulan temaslar dış politika kadar iç politikaya da yönelik olmuştur. XVI. asrın başında Yavuz Sultan Selim'in Halife ünvanını Abbasilerden devraldığı yolunda bir gelenek oluşturulmuşsa da bütün bir asır boyunca Kanuni Sultan Süleyman devrinde Uzak Doğu'daki Müslüman topluluklardan gelen bir iki yardım ricası dışında Halifelik makamı pek de gündeme gelmemiştir¹. Osmanlı hanedanının devletin asli bünyesinden saydığı, çoğunluğu Müslüman nüfusun oluşturduğu beldeler elden çıkma tehlikesi ile karşı

¹ Osmanlı padişahlarının daha İstanbul'u alarak bir cihan devleti haline gelmeden çok önce de bu ünvanı kullandıkları bilinmektedir. Devleti İslami esaslara göre yöneten devlet başkanlarının bu ünvanı kullanmaya haklarının olduğu anlayışına dayanan bu kullanım hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.

Yıldız Sarayı Şale Köşkü Yemek Salonu

karşıya kalınca, devleti yönetenler padişahların aynı zamanda halife sıfatını da taşıdıklarını ve bunun kendilerine birtakım hak ve sorumluluklar yüklediğini hatırladılar. Nitekim 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'yla, Kırım gibi XVI. asırdan beri devletin dış ilişkilerinde önemli roller oynayan bir belde elden çıkınca Osmanlı padişahının Müslümanların halifesi olmak sıfatıyla Kırım'da yaşayan Müslümanların da dini reisi olduğu muhataplara hatırlatıldı. Müslümanların dini hayatlarının düzenlenmesi işinin doğrudan İstanbul'dan Halifenin onayı ile yapılması anlaşmaya dâhil edildi. Babası Abdülmecid döneminde İngiltere'nin Hind kıtasında ve Fransa'nın Afrika'daki sömürge faaliyetlerine yardımcı olmak adına gündeme gelen hilafet mevzuu Abdülhamid'in tahta çıkmasından hemen önce olması gereken mahiyetine yaklaşmıştı.

1870'li yıllarda Doğu Türkistan'daki Rus ve Çin yayılcılığına karşı son Müslüman direnişler dolayısıyla gelen yardım çağrıları kamuoyunun da hassasiyetini arttırırken devletin ilk somut adım olarak kabul edilebilecek hareketi

Süferâ Köşkü'nde elçilerin kabul edildiği salon

Türkistan coğrafyasında görüldü. Doğu Türkistan'da Rus ve Çin baskısına karşı bağımsızlığını ilan eden ve korumak için de 'İslâmların Halifesi' olarak gördüğü Osmanlı padişahının himayesine iltica etti. Yakup Han'ın hutbeyi Osmanlı halifesi adına okutması, sikkeyi Osmanlı adına kestirmesi karşılığında tabiiliği kabul edilmişti. Sembolik miktarda silah ve askeri eğitimci yardımı Kaşgar'a gönderildi². Osmanlı yönetiminin Sultan Abdülaziz'in iradesiyle başlatıp II. Abdül-

2 Bu hususta en kapsamlı araştırma Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul 1984 adlı çalışması olmuştur. Ayrıca, Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Tarihi*, İstanbul 1998. Konu ile ilgili en son yayın için bkz. Çağatay Gönder,

hamid ile devam ettirdiği bu ilk teşebbüs iyi başlamış ancak siyaset sahasında desteklenemediği için olumlu neticelendirilememiştir. Bundan sonraki en önemli girişim yine İngiliz politikacılarının tasarımıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak bu girişim hem Osmanlı yönetiminin hem de İngilizlerin bundan sonraki politik tercihleri için önemli ölçüde belirleyici bir mahiyet arz etmektedir. Ahmet Hulusi Efendi'nin, Rusya'yı Osmanlı Devleti ile Afganistan tarafından iki ateş arasında

“Kaşgar Emirligi'nin Osmanlı Devleti'ne Tabiiyeti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 30, İstanbul 2016, s. 1-30.

bırakmayı sağlayacak bir işbirliği için Afgan kralına gönderen İngiltere, Rusya tarafından “rüzgâr eken fırtına biçer” deyimini ile uyarılmakla kalmamış, aynı zamanda ‘Halifenin elçisi’ne gösterilen olağanüstü ilgiden de gelişmelerin kontrolünü elden kaçırmak endişesine düşmüştü.

Gerçekten de Hindistan Müslümanlarının, Halifenin manevi reisliğine ilgi-si bundan sonraki her olayda artarak kendisini gösterecek hatta İngiliz hükümet çevrelerinde Osmanlı Devleti’ne karşı net bir politika tayin edilmemesinde rol oynayacaktır. Diğer taraftan II. Abdülhamid de sahip olduğu ünvanın hem İslâm dünyasındaki gücünü görmüş, hem de muhataplarının bu makama atfettikleri olağanüstü önemin dış politikada nasıl kullanılabileceğini hissetmişti.

b- Büyük Güçler Arasında Denge Siyaseti

İngiltere’nin devletler arası siyasette duyguya yer olmadığı gerçeğini ispat ederek 1878’de Kıbrıs’ı ve 1882’de Mısır’ı ele geçirmesi, bu arada Fransa’nın da 1881’de Tunus’u işgal etmesi başta padişah olmak üzere herkesi yeni bir arayışa sevk etmişti. 1856 Paris Antlaşması ile devletin Avrupa’daki toprak bütünlüğünün garantörü olan devletler şimdi kendileri devletin topraklarını paylaşıyorlardı. Rusya’nın da kâbus gibi devletin üzerine çökmesi yeni bir müttefik ihtiyacını göstermekteydi. Daha 1875’te mali iflası ilan edilmiş devleti müttefik olarak kabul edecek bir güç bulmak pek kolay olmamıştır. Bu dönemde dünya devletlerinin, politikalarının mevcut topraklarını genişletmek, daha önce kaybedilen yerleri geri alarak gücü arttırmak, toprağını koruyarak ticaretini arttırmak düşüncelerinde yoğunlaştığını tespit eden II. Abdülhamid, bu ortamda neyi hedeflediğini şöyle açıklıyor; “Allah bize sulh ve sükûnet nasip etsin, hiçbir memleketin bizim kadar buna ihtiyacı olduğunu sanmıyorum.” Buradan anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid her yönü ile son derece yıpranmış devleti toparlamaktan başka bir şey düşünmemekteydi. Ancak Osmanlı Devleti, devletler arası arenada tek başına idi. II. Abdülhamid bu yalnızlığı, şu sözlerle dile getiriyor: “Dünyada yalnızız, düşman vardır, fakat dost yoktur. Salip her zaman müttefik bulabilmekte, fakat Hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devletinden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte, fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir”³.

Diğer taraftan padişahı en çok endişelendiren husus, Osmanlı devlet adamlarına bir süredir hâkim olan umumi ümitsizliğinin halka da yayılmış olmasıydı. Devletin devam edebileceğinden ümidini kesenler günlerini hoş geçirip, rüşvet, sahtekârlık ve vurdumduymazlık ile devlet hazinesini soyma hesapları içerisindeydi. Dolayısıyla gerek yönetici elite gerekse halka yeni bir hareket tarzı belirlemek, mecburiyeti vardı. Gerçekten de bu dönemin en büyük problemlerinden birisi devlet adamları arasındaki güvensizlikti. Padişahın hükümette görev verdiği paşalar arasında dahi sadakatini başka devletlere satmış olanlar vardı. Nitekim Doğu Anadolu ıslahatı konusunda İngiltere ile yakın ilişkiler içinde bulunan Kadri Paşa ve Abidin Paşa'nın dönemin İngiltere sefiri Goschen'e söyledikleri son derece dikkat çekicidir. “*Eğer Doğu Anadolu ıslahatı konusunda padişahı razı etmek istiyorsanız saray müşiri olan Gazi Osman Paşa'nın da sadakatini sağlamalısınız*”⁴. II. Abdülhamid'in bu durumun farkında olduğunu 1877-1878 savaşıdan sonra beklenen büyük saldırı için hazırlıklara başladığında anlıyoruz. İstanbul ve Bahr-ı Sefid boğazlarının tahkimi için görevlendirilecek tophane müşirinin işinin ehli olmasından başka “sefaretlerin adamı olmaması” özel bir özen göstermesi belgelere yansıyan bir tespittir⁵

II. Abdülhamid devletin son derece zor şartlar altında bulunduğu bir sırada tahta çıkmıştı. Yetişme yıllarında yaşadığı tecrübelerin yanı sıra şehzadeliliğinin son yıllarında şahit olduğu saltanat kavgaları onun iktidar yıllarındaki uygulamalarını derinden etkilemiştir. Amcası Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümü ile ağabeyi Sultan V. Murad'ın tahta çıkarılmasından kısa bir süre sonra akli dengesindeki bozukluk dolayısıyla tahttan indirilmesi gibi olaylar döneminin devlet adamlarına güvenmesini zorlaştırdı, vehmini artırdı. Bununla birlikte gerçekçi, elindeki imkânların kıymetini, gücünü layığıyla takdir edebilen bir anlayışta idi. Devletin mukadderatını belirleyecek dış gelişmelerin İngiltere ve Rusya gibi toprakları üzerinde çeşitli emelleri bulunan emperyalist devletlerce yönlendirilebileceğinin bilincindeydi. Bu düşüncelerle üst kademe yöneticilerine verdiği çeşitli direktiflerle, “İngiltere veya Rusya'dan hangisinin emel ve teşebbüslerinden devletin zarar görmeyeceği, devletin toprak bütünlüğüne, merkezi idare sistemine ve bağımsızlığına zarar getirmeyeceğine kanaat getirilirse “o tarafa meyledilmesini,

4 Hindistan Müslümanları arasında büyük nüfuzu olduğuna inandıkları Gazi Osman Paşa'yı karalamak için onu Rus taraftarlığı ile suçlayan İngiliz sefreti yöneticilerinin bakanlıklardaki pek çok memuru da elde ettikleri dışişleri bakanlığına gönderdikleri evraktan anlaşılmaktadır. Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Eraslan, İslam Birliği, s. 158-176, 188-191.

5 Mehmed Asaf Paşa'nın görevlendirilmesi sürecindeki yazışmalar için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, İstanbul 2014, s. 19.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Şale Köşkü'ne gelişi

politikaların bu çerçevede belirlenmesini istemişti⁶. Bununla birlikte hangisi ile birlikte hareket edilirse edilsin diğerinin maddi ve manevi zararlara sebep olacağını da bilincinde idi.

Dış politika açısından bakıldığında Sultan Abdülhamid şu karara varmıştır: *“Milletin niyeti halis olup da beyinlerinde bir ittifak ve ittihat hâsıl edilecek*

6Eraslan, *İslam Birliği*, s.184.

olursa devlet bunların her ikisinin ortasında bir politika ittihaz edebilir.”⁷. Millet in niyetini sağlamlaştı rıp, birbirine bağlayacak tek şey İslâm dini idi. Dolayısıyla iç politikada devamlı olarak devletin İslâmi niteliği vurgulanmıştır. Gelişme ve uygulamasını aşağıda ana hatları ile vereceğimiz, dâhilde İslâm unsurunun öne çıkarılması ile sağlanmaya çalışılan güç birliği devletin gözünü dış politikaya çevirmesine imkân sağlayacaktır. Bu ortamda devlet İngiltere ve Rusya’yı den-

⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 9-2638-72-4.

geleyebilecek bir alternatif güç ihtiyacı içerisinde idi. Padişah “Devlet-i Aliyye’ye karşı doğrudan doğruya bir niyet-i fâside ve tecavüzkâranesi bulunmadığının anlaşıldığı” Almanya’yı kazanmayı hedeflemiştir.

Başlangıçta Osmanlı devletini ve topraklarının paylaşılmasını önemsemeyen Almanya’da II. Wilhelm hükümeti değiştirmiş ve ülkenin dış politikasına kendisi yön vermeye başlamıştı. Buna binaen Almanya’nın dış politikasında da değişiklikler oldu. Osmanlı yönetiminin 1880 yılındaki Alman askeri ve mülki memurlar getirme isteği, Almanya tarafından da olumlu karşılanmıştı. 1882’de gelen ilk Alman heyeti ve ardından gelenlerle 1918’e kadar Osmanlı Devleti’nin merkezinde varlığını sürdüren Alman etkisi gerek askeri ıslahat ve gerekse kültürel planda derin bir iz bırakmıştır. Askeri staj için Almanya’ya gönderilen kurmay subayların arasında ciddi manada yayılan Alman hayranlığının etkileri sonraki yılların stratejik kararlarında belli ölçülerde görülecektir. Ancak hemen ifade edelim ki II. Abdülhamid’in şahsında Almanya sadece dış politikada kullanılan önemli bir unsurdan başka bir şey değildi. Öylesine ki Bismarck ile başlayan tereddütlü yakınlaşmayı çok daha ileriye taşıma kararındaki II. Wilhelm kendisini ziyaret etmek istediği zaman uluslararası ilişkiler kaidelerini hiçe sayarak “iade-i ziyaret istememe” koşuluyla kabul etmiştir. Bu bir yandan da devletin askeri ve mali sıkıntılara rağmen kendini çaresiz hissetmediğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bir diğer deyişle II. Abdülhamid, İngiltere’yi hiçbir zaman gözden çıkarmamıştır. Nitekim II. Abdülhamid de tahttan indirildiği dönemde özel doktoruna yaptığı değerlendirmelerde İngiltere’den çekincesinin hayatının sonuna kadar sürdüğünü görüyoruz. “...Ben her vakit İngilizlerden korkarım. Ona hiçbir şey olmaz. O herkese zarar verir. Yaman bir millettir. İngilizler mağrur, muannit bir millettir. Pek çok fenalıklar yapabilirler, korkarım...”. “Rusları insan kullanabilir, lakin İngilizler ele avuca sığmaz...”⁸.

II. Abdülhamid dönemin diğer güçleri için de değerlendirmelerinde siyasetinin ana çizgisinin değişmediğini düşündürmektedir. “...Ben Ruslardan korkmam. Onların Çar’ını elde etmek kâfidir. Çünkü Çar onlarca hem padişah hem de Allah gibidir. O kadar hürmet ederler. Onun dediği olur”. Rusların Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye yaklaşmasını, mecbur kalmasını istemeyeceğini belirten II. Abdülhamid bu yaklaşımına delil olarak da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı dolayısıyla yardım istendiğinde Rus Çarının tereddütsüz desteğini gösterir⁹.

8 Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918)*, (Haz: Metin Hülagu) İstanbul 2014, s. 283.

9 Atıf Hüseyin, *II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri*, s. 328-329.

Birinci Dünya Savaşı'na Almanlar ile girmeyi şartların getirdiği bir netice olarak gören II. Abdülhamid “*savaşın bitiminde Alman hâkimiyeti altına düşmekten çekinmeliyiz*” diyerek Alman ittifakını İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni gözden çıkarmaması için teyakkuzda tutmak adına bir hamle olarak gördüğünü ortaya koymuştur¹⁰.

Abdülhamid tarafından ortaya konan dış siyaset iki kısımdır. 1- İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı aktif denge. 2- Halifeti İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman sömürgeleri olan devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanma. Halifelığın etkinliğini göstermek için de dünyanın dört bir bucağındaki Müslümanlarla ilişkiler kurmak ve geliştirmek. Ancak bu surette batılı devletlerin papalık gibi bir konum ve güç vehmettikleri Halifelik bu işlevi yerine getirebilirdi¹¹.

Burada II. Abdülhamid merkezli uygulamaları iki ana başlıkta incelemekte fayda vardır. Öncelikle Batı yazınında Panİslâmizm olarak adlandırılan dış faaliyetleri ana hatlarıyla ele almakta fayda vardır. Abdülhamid'in yaptıklarına baktığımızda sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlara Kur'an-ı Kerim ve dini kitaplar göndermek, küçük Müslüman devletçiklerin idarecilerinin problemlerine arabuluculuk yapmak, haklarından tecrit edilen Müslümanlara yardımcı olmak gibi tamamen küçük çapta, Müslüman cemaatlere, onları himaye ettiği izlenimini verecek faaliyetlerde bulunduğunu görüyoruz. Ayrıca, dini günlerde, bayramlarda ve halifenin özel günlerinde İslâm âleminin çeşitli yerlerinden gelen tebrik telgraflarına cevaplar vermek de bu kısımda sayılabilir. Müslüman yerleşim birimlerinde temsilcilikler açmak, çeşitli vesilelerle İstanbul'a gelen Müslümanların acil ihtiyaçlarını karşılamak (ulaşım, yiyecek, içecek, barınma vs.) gibi ferdi çapta uygulamalar da mevcuttur. İslâm âleminin genelinde II. Abdülhamid'e destek kazandıracak faaliyetler arasında, Müslümanların dini hislerini rencide edecek davranışlara karşı tavır almak (İslâmiyet ve peygamber aleyhtarı unsurlar taşıyan oyunlara engel olunması gibi) ve bilhassa Hollanda gibi katı bir baskı uygulayan emperyalistlerin idaresindeki Müslümanların çocuklarına Osmanlı devlet merkezinde eğitim imkânı sağlamak çabaları sayabiliriz. Halifenin kendilerini düşündüğünü, onlar için bir şeyler yapmak istediğini gören, duyan Müslümanlar da daha bir sevgi ile Osmanlı Devleti'ne, onun padişah-halifesine bağlanıyorlardı. Ancak hemen ilave etmeliyiz ki, bunlar öyle geniş çaplı, yaygın faaliyetler olmaktan uzaktır. II. Abdülhamid bu

10 Atf Hüseyin, *II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 294.

11 Geniş bilgi için bkz. Eraslan, *İslam Birliği*, III. Bölüm

tip çalışmalarında sömürgelere hâkim devletler ile doğrudan problemler yaşamak istememiştir. Mesela, sömürge idaresinde yaşayan Müslümanlarla ilgili bir etkinliğe kendi adının veya mevkiinin karıştırılmasından son derece rahatsız olmuştur. (Japonlara İslâm'ı öğretmek için Batavyalı bir âlimle birlikte kitap yazan Osmanlı şehbenderinin kitaba adını koymasına izin verilmemesi gibi)¹².

Bu kısımda son olarak Çin'e ve Japonya'ya heyet gönderilmesine değinmeliyiz. XIX. asrın sonu ile XX. asrın ilk yılları Halifenin İslâm'ı yaymak için bu bölgeye heyetler, hocalar gönderdiği meselesi dikkate şayandır. Alman İmparatorluğu'nun Çin Müslümanlarının Boxer ayaklanmasına katılmamaları için Halifenin mektup göndermesi yolundaki teklifi usta bir manevra ile heyet gönderme şekline çevrilmiştir. Daha önce İngiltere ve Fransa'nın faydalandığı yöntemi bu kez II. Abdülhamid Osmanlı Devleti adına daha faydalı bir hale getirmiştir. Heyetin bütün masrafları ve naklieleri Almanya'ya yükletilmiştir. Zira hükümetin böyle bir organizasyonu gerçekleştirebilecek teşkilat kapasitesi yoktur. Ancak vesile en iyi şekilde değerlendirilmek istenmiştir. Fransız kaynaklarına da akseden hoca meseleleri ise doğrudan Halifenin faaliyeti olmaktan uzak görünmektedir. Abdülhamid baskısından kaçarak bu bölgeye giden muhalif gençler bile Fransız istihbaratı tarafından "Halifenin Panİslâmik ajanı" kabul edilmiştir¹³.

Diğer taraftan 1870'li yılların başından itibaren görülen, Güney Afrika Müslümanlarından, Japonya Müslümanlarına kadar, Halifenin İslâm'ı öğretecek din âlimleri göndermesinin istenmesi dikkat çekici bir durumdur. Ancak 1868'de Güney Afrika'da "İslâm'ı unutmamak, çocuklarını Müslümanca yaşatmak" isteyen insanlara gönderilecek vasıflarda bir hoca, iki sene sonra tesadüfen bulunabilmiş¹⁴, Japonların isteğine ise "öyle hocalar bulunursa memleket dâhilinde vazifelendirileceği" cevabı verdiğini Abdülhamid ifade etmiştir¹⁵.

c- Balkanlar'a Dönük Politikalar

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlar'da artık şekli hale gelen Osmanlı hâkimiyetine mukabil burada yaşayan halkların kendi milli devletlerini kurma ve

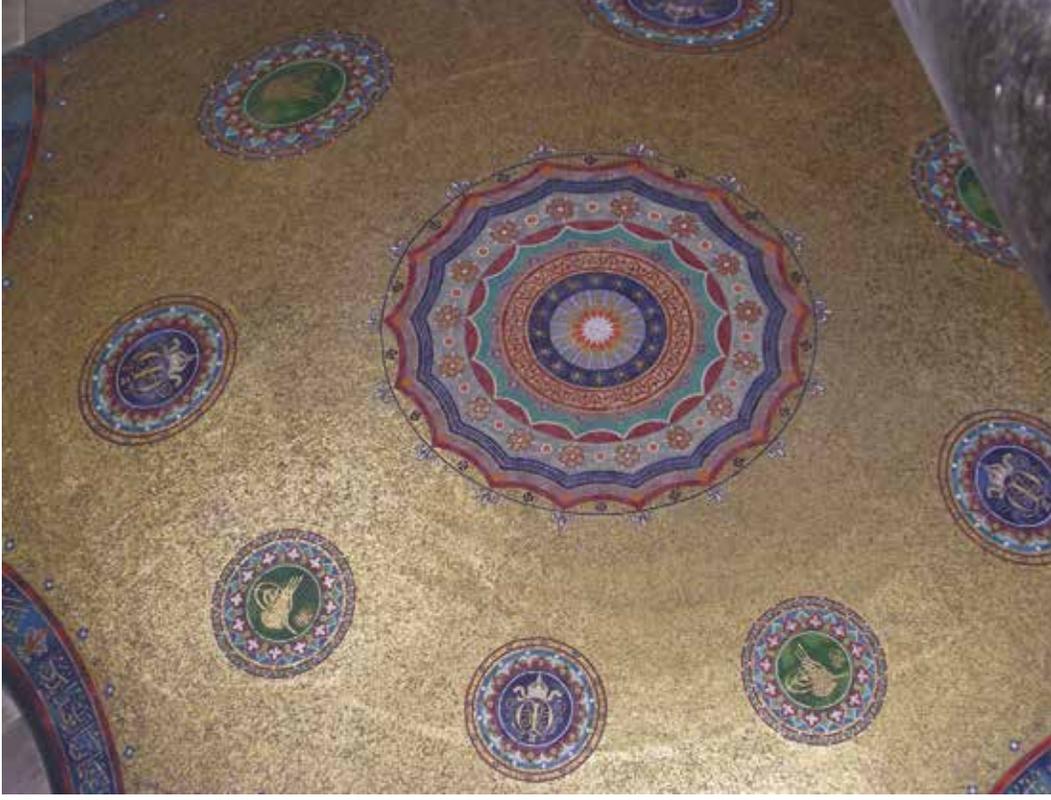
12 Batavya şehbenderi Rasim Bey'e izin verilmemesi hakkında bkz. Eraslan, *İslam Birliği*.

13 İhsan Süreyya Sırma, *İkinci Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul tarihsiz.

14 Cezmi Eraslan-Mustafa Baktır, "Ebubekir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, fasikül 67, 1994, cilt: 10, sayfa: 276-277.

15 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (Haz: Cemal Kutay), İstanbul 1980, s.100-110.

Alman Çeşmesi'nin kubbesinde yer alan tuğra ve arma

istiklallerini alma süreci hız kazanmıştır. Bölgede Slav unsurun Rusya yardımı ile ön plana çıkmasının müşahhas örneği Ayastefanos Antlaşması ile kurulmaya teşebbüs edilen büyük Bulgaristan devletidir. İngiltere ve Almanya'nın müdahalesiyle toplanan Berlin Konferansı bu adımı yarım bırakmakla birlikte Bulgarların ve Rusların ilk hedefi olarak zihinlerde varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı yönetiminin bu süreçteki politikası balkan unsurlarının en tehlikelisi olarak gördüğü Bulgarlara karşı diğer unsurlara daha yakın davranmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Öyle ki Yunanistan ile işbirliği çeşitli vesileler ile gerçekleştirilmeye çalışılmış, Ulahların kendi kültürleri çerçevesinde varlıklarını güçlendirmelerine olumlu bakılmış, hepsinden önemlisi bölgede kalan Müslüman halkın dini yaşamlarının düzenlenmesi, meselelerinin İstanbul'da halledilebilmesi için birtakım girişimlerde bulunulmuştur.

Balkanlar'daki Müslümanların dini hayatlarının düzenlenmesi çabaları bize bir asır önce devletten kopan ilk büyük Müslüman kitle olan Kırım Tatarlarının dini hayatlarının düzenlenmesi için halifelik makamının devreye sokulmasını hatırlatmaktadır. Devletin askeri, siyasi, mali kudretinin yetmediği yerde Müslüman kimliğini adeta siyasi bir güç olarak ilişkilerde belirleyici kılmaya girişimi bilhassa Balkanlar'da devletin sıkıntılarını daha açık bir biçimde ortaya koymuştur. Her şeyden önce devlet Berlin Konferansı ve Antlaşması ile ortaya çıkan statüyü dahi koruma ve devam ettirme gücünden yoksunluk söz konusudur. Halifelik makamı dolayısıyla üstlenilen fonksiyonların yerine getirilmesi sırasında yaşanan zorluklar bu gücün de etkisinin sınırlı olduğunu, aslında temel yaptırımın devletin siyasi ve askeri gücü olması gerektiğini dost düşman herkese göstermiştir.

Osmanlı Devleti Balkanlar'da kalan Müslüman cemaatin dini haklarını korumak ve dini hayatlarının belli bir düzen içinde yaşanmasını sağlamak için düzenlemeler yapmıştır. Bu faaliyetler arasında devleti en fazla uğraştıran konu Bulgaristan'ın Berlin Antlaşması ile kabul edilmiş olan temel hakların yerine getirilmesine karşı giriştiği engelleyici politika olmuştur. Bulgaristan idaresinin suret-i haktan görünmekle birlikte engellemeye çalıştığı faaliyetlerin sürdürülebilmesi yolunda Osmanlı yönetimi herhangi bir yaptırım uygulamayabilecek durumda değildir. Buna mukabil, Balkanlar'da Bulgar yayılmasına karşı Rumlar ve Ulahları ön plana çıkarmaya özel bir dikkat harcadığını söyleyebiliriz. Ulahların dillerini muhafaza ve din ve kültürlerini yaşatma hususundaki faaliyetleri çerçevesinde Manastır'da açtıkları okullara müdahale olunmazken Sırpça öğretmek için okullar açılmasına izin verilmemesi dikkat çekmektedir¹⁶.

Rumeli'de asayiş ihlal eden Bulgarlara ve bunlara destek olan Slav hükümetlerine (Rusya ve Sırbistan, Karadağ) karşı Yunan hükümetinin dostluğundan istifade edilmesi için Rum unsura ilgi göstermede ileri gidilmesi bir politika olarak benimsenmiştir. Osmanlı hükümetinin, Osmanlı vatandaşı olan Rumların sadıkane hareketlerine karşı güzellikler yapmasının yanı sıra Rumeli'deki valilere ve Rumeli müfettişi paşaya emirler verildiği görülmektedir¹⁷.

Padişah devletin yüksek eğitim kurumlarına Selanik, Yanya ve Manastır vilayetlerinden dörder Ulah talebenin parasız olarak kabulünü emretmesine karşılık üç

16 Manastır vilayetindeki eğitim faaliyetleri için Maarif Nezaretine 21 Mart 1891 tarihli tezkire, BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO) Ayniyat Defteri, nr. 1538.

17 26 Şubat 1903 tarihli resen sadır olan irade için bkz. BOA, İrade Hususi, 1320 Zilkade 101.

şehirden toplam dört talebenin kabul edilmiş olmasına tepki göstererek her vilayetten dört talebenin kabulü için resen emir vererek¹⁸ Bulgarlara karşı diğer unsurları himaye etme yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nin doğrudan kendi gücüne dayanarak politikalar yürütemediği bu süreçte büyük devletler arasında olduğu gibi Balkanlar'daki farklı unsurlar arasında da dikkatli bir denge politikası takip etmek durumunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte bilhassa Rusya destekli Bulgarların balkan hâkimiyeti politikalarına karşı Ulah ve Rum unsurların din ve eğitim sahasında kendilerini geliştirmelerine imkân veren politikalar takip ederek onların kültürlerini yaşamalarına katkıda bulunmuştur diyebiliriz.

Öyleyse II. Abdülhamid'in politikasını nasıl adlandırabiliriz sorusunu sormanın zamanıdır: “Batının anladığı ve korktuğu manada bir politikayı gerçekleştirecek güç Osmanlı Devleti'nde yoktu. Ancak sömürgeci devletlerin yersiz korkusunu görünce bu durumu bir tehdit unsuru olarak kullanmayı başardı. Ağırlıklı olarak İslâmcılığı uygularken Osmanlılığı tamamen terk etmemekle, Balkanlar'daki hareket alanını korumayı başardığına işaret etmeliyiz. Diğer yandan ilerisi için devletin ana unsuru Türklüğü gözetmesi, koruması ve güçlenmesine özen gösterebilmesi ise onun başarısının temel unsurlarını teşkil etmektedir. Hilafetin Türkiye için iki işlevli bir güç kaynağı olması, dolayısıyla Panİslâmizm gibi milliyetler üstü bir politikaya uygun bir araç olduğu aşikârdır. Ancak Türkiye'nin dış politikasında şuurlu olarak Pan nitelikli bir politika yürürlüğe koyması sadece savunma amacına yönelik olabilirdi¹⁹. İnsafılı Batılı araştırmacıların çalışmaları Türkiye'nin bir mecburiyet karşısında müdafaa durumu aldığını ortaya koymaktadır. *“İngiltere ve Rusya siyasi alanda sıkıştırırken, Fransa mali bağımlılığa sürüklemeye çalışıyor. Türkiye'nin ise bu baskılara karşı çıkarabileceği siyasi araçları yok. Öyleyse fikri araçlara başvurmak durumunda İngiltere, Fransa, Rusya gibi emperyalistlerin ise milyonlarca Müslüman tebaası vardı. Kendilerini Hristiyanlar tarafından eziliyor gören bu Müslümanlar, Türkiye İslâm birliği idealini vurguladığında ona minnet ve sempati duyuyorlardı”*. Becker, bu tespitin ardından daha dikkat çekici bir hususa işaret ediyor; *“Dinin siyaset için kullanılması Osmanlılara özgü bir şey değildir. Bu uygulama, geçen XIX. yy da İngiltere, Fransa, Rusya tarafından Türkiye üzerindeki politik ilgilerinin gerçekleştirilmesi aracı idi”*. Ancak arada önemli bir fark vardı: *“Onlar dini emperyalist amaçları için istismar ederken, Türkiye ölüm kalım*

18 4 Temmuz 1903 tarihli resen sadır olan irade için bkz. BOA, İrade Hususi, 1321 Rebiülahir 20.

19 Becker, “Panislamizm”, *Siyasi İslam ve Panislamizm* (derleyenler M. Türköne, İ. Özdağ), Ankara 1993, s. 160.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

mücadelesi için kullanıyor"²⁰. Meşhur tarihçi A.J. Toynbee de Abdülhamid'in "Türkiye'nin kalan gücünü Panİslâmizmin desteklenmesine harcamadığını, bilakis bu anlayışın vehmedilen gücünü Türkiye'ye politik destek sağlamak için kullandığına" işaret ediyor²¹.

Kendi iktidarından sonra yaşananları da dikkate alarak; II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönemin iç ve dış politik şartları, kullanma şansı bulduğu insan ve mali kaynaklar kadar kendisinin idari ve fikri birikiminin sağladığı imkânlar ölçüsünde icraat gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

20 Becker, *gös. yer*:

21 A. J. Toynbee, "The Ineffectiveness of Panislamism", in *Survey of International Affairs, 1925- I*. London 1927, s. 182.

Sultan Abdülhamid'in Arap ve Afrika Coğrafyası Politikaları ve Bazı Kamu Diplomasisi Araçları

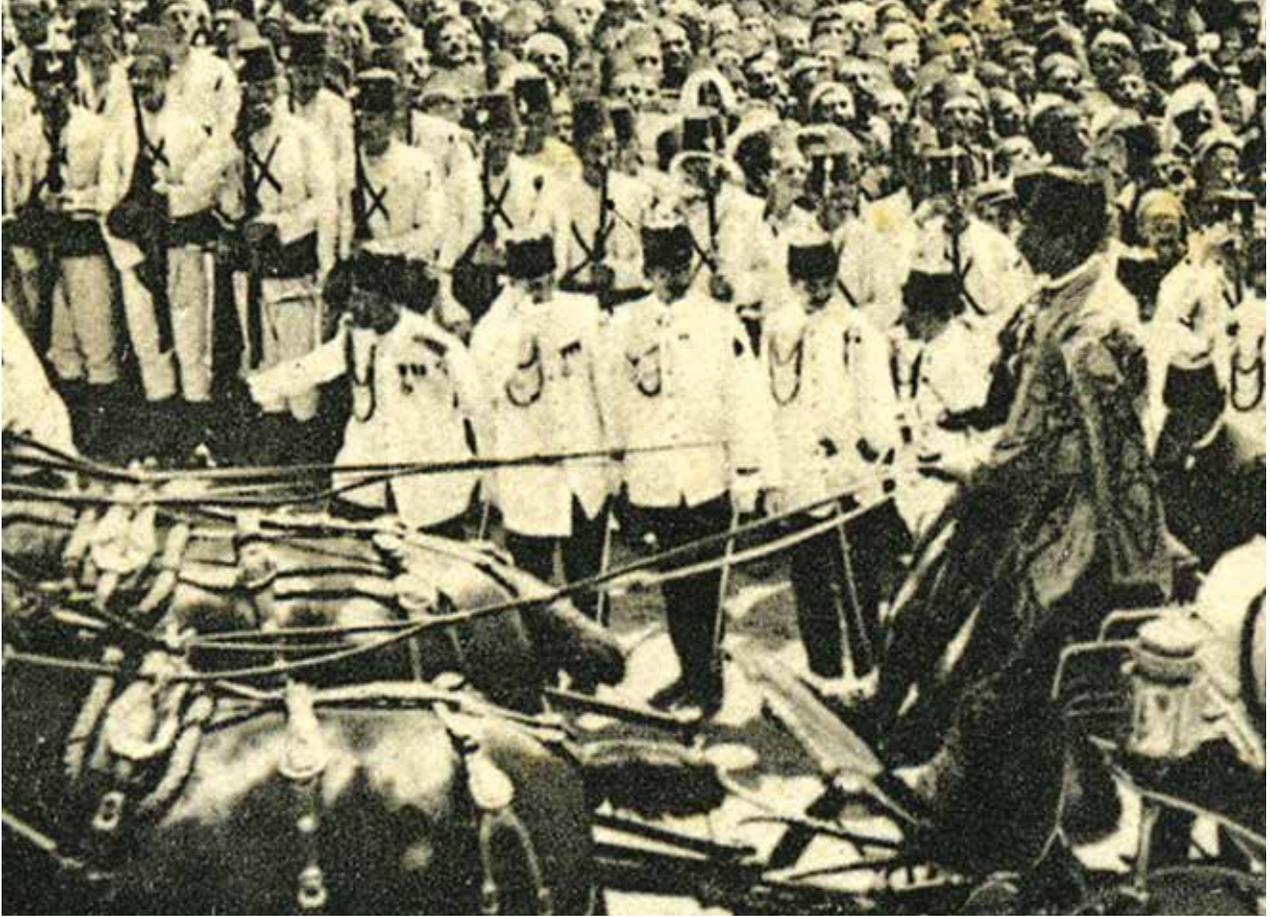
PROF. DR. ZEKERİYA KURŞUN*

Dört yüz yıl Osmanlı idaresinde kalmış olan coğrafyalarda, özellikle bugünkü Arap ülkelerinde gezildiğinde Osmanlı padişahlarının pek çok eseri ile karşılaşmak gayet tabiidir. Pek çok Osmanlı sultanının buralarda yaptırdığı muhteşem eserlere rağmen, hâlâ en çok Sultan II. Abdülhamid anılmaktadır. Bunu gözlemleyenler, hemen yüzeysel bir bakışla yakın dönem olması hasebiyle hala hafızalardan silinmemiş olmasına veya güncel bir problem olan Filistin meselesinde II. Abdülhamid'in tavrı ile açıklamak yolunu seçerler. Oysa bunu daha Sultan Abdülhamid zamanında gözleyenler, başka sebepler de ortaya koymaktaydılar.

Tahttan indirilmesinden birkaç ay önce, İstanbul'daki İngiliz konsolosu, hükümetine gönderdiği bir raporda şu ifadelere yer verir: “*Son on yılın en önemli siyasî olayı Abdülhamid'in üç yüz milyon Müslüman'a kendisini halife olarak benimsetmesi ve bütün Müslümanların kolaylıkla kutsal bölgelere ulaştıracak Hicaz Demiryolu'nun inşa edilmesidir.*”¹

Aslında II. Abdülhamid ile pek barışık olmayan bir ülkenin temsilcisinin raporuna bu ifadelerin yansımaları tesadüfi değildi. Uzun bir takip ve esasında bir nevi sukut-i hayalin işareti olan bir tespit idi. Bu tespit de konsolos yalnız değildi.

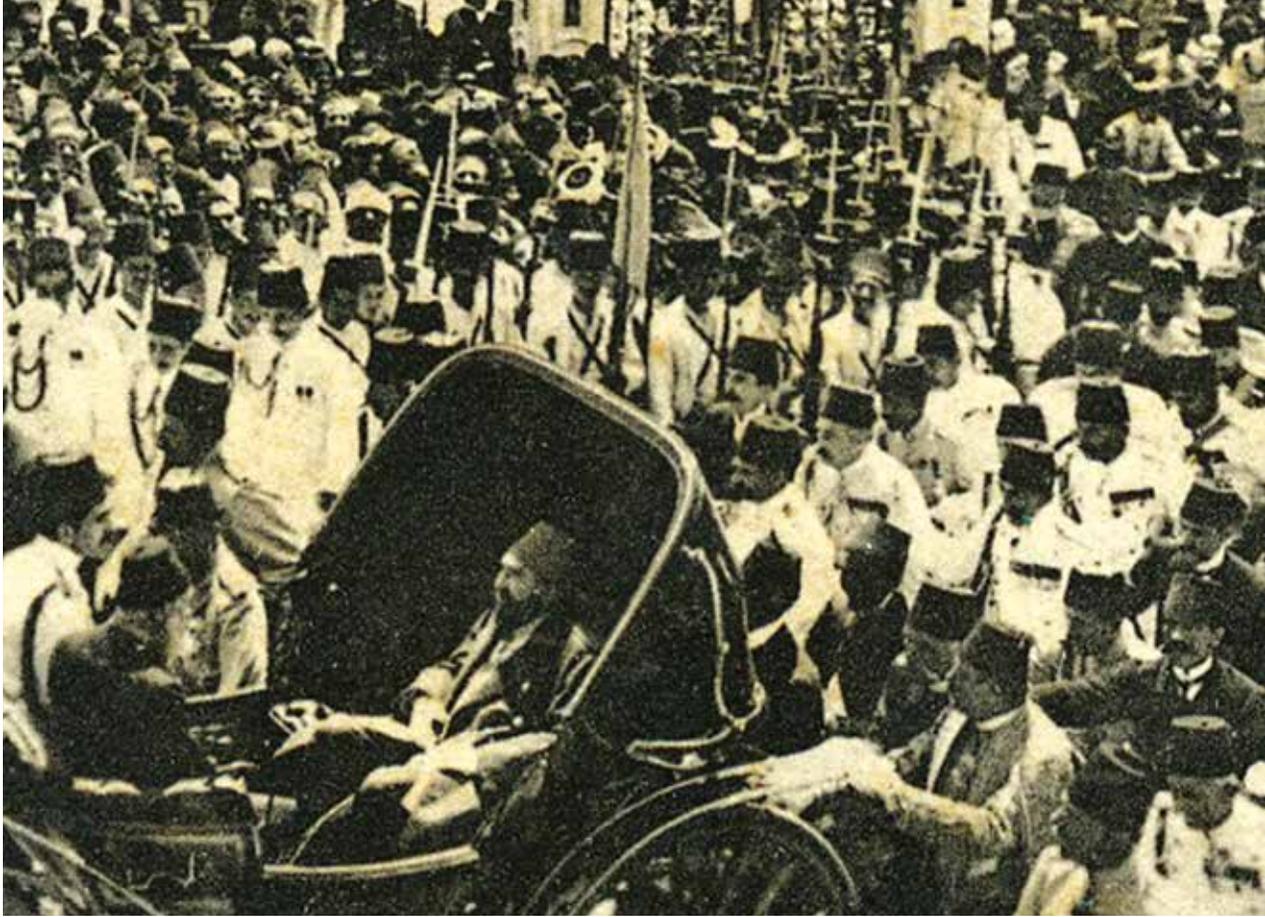
1 Goach and Temperelly, *British Documents on the Origins of the War*, V, 43.

II. Abdülhamid'in Cuma Selamlığı

Nitekim Londra'da merkezi bulunan *Central Asian Society*'de, 14 Kasım 1906'da Valentine Chirol, T. W. Arnold ve General T. Gordon'un da katıldığı bir toplantı yapılmıştı. Burada II. Abdülhamid'i yakından takip eden ünlü gazeteci oryantalist Valentine Chirol, bir konuşma yapar ve bu konuşma *National Revue*'nün Aralık 1906 tarihli nüshasında da yayınlanır. İngiltere'deki Osmanlı elçiliği de konuşma metnini İstanbul'a rapor eder. Söz konusu toplantıdaki konuşmasında Valentine Chirol, II. Abdülhamid'in takip ettiği "İslâm Birliği" siyasetinin İngiliz siyasetini zedelediğini vurgulayarak şu fikirlere yer verir:

"En fazla İslâmî gücü bünyesinde barındıran İngiltere İmparatorluğu'ndan söz ediyoruz. Dünyada hiçbir imparator Kral Edouvard kadar Müslüman

tebaaya sahip değildir. Dünyadaki Müslümanların sayısı yaklaşık olarak iki yüz elli milyon olarak bilinmektedir. Bunun onda biri doğrudan Osmanlı sultanına bağlı iken en az altmış iki milyonu Hindistan'da, diğerleri Malaya ve diğer İngiliz müstemlekelerinde, doğuda, orta ve Batı Afrika'da yaşamaktadırlar. Mısır ve Sudan'da ise on iki milyon Müslüman'ın sorumluluğunu taşımaktayız. İngiliz İmparatorluğu'nun çıkarları ve geleceği düşünüldüğünde bu durum önemli bir faktördür. Çünkü din hâlâ diğer tüm güçlerden daha etkin olma özelliğini korumaktadır. Mısır'da ve Hindistan'da olduğu gibi yakın zamanlarda şaşkınlığa uğradık. İslâmiyet'in, İngiliz diplomasisinin dikkate almak zorunda kaldığı bir güç olduğu ortaya çıktı. Bu bakış açısı bana, günümüzde Pan-İslâmizm adı ile tanınan hareketin tarihi ve gelişmesi ile ilgili bazı notları derlemenin ve

özellikle bu hareketin Hindistan'daki tesirleri üzerinde durmanın gerekli olduğunu düşündü.”

Bu ifadelerinden sonra Chirol, hilafetin tarihçesini ve Osmanlılara geçmesini, ayrıca Osmanlı sultanının halife sıfatı ile Afganistan'da ve hatta Şii olan İran Müslümanları üzerindeki etkilerini anlatmıştır. II. Abdülhamid'in Afganistan ve Hindistan arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaptığını, sultanın sarayının Mekke'ye giderken ve dönerken, Afganlı Müslümanlar ile İranlı molaların uğrak yerleri olduğunu da beyan etmiştir. Osmanlı sultanının elde ettiği başarının Afganistan başta olmak üzere diğer Müslümanları sevindirdiğini de konuşmasında belirten Chirol, konuşmasına şöyle devam etmektedir:

“Sultan Abdülhamid kendi milletinin tarihini iyi bilmektedir. Son 25 yıldır izlediği iç ve dış politikada İslâm'ın manevi otoritesi olduğu ve bu durumdan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Hristiyan âleminin en güçlü ve zorba hükümdarı olan Alman İmparatoru bile sultan hazretlerini İstanbul'da ziyaret ederek saygılarını sunmuştur. Şam'da kendisini üç yüz milyon Müslüman'ın sadık dostu ilan etmiştir. Diğer taraftan II. Abdülhamid'in İslâm birliği politikalarının en somut delili ve kendisine İstanbul'un sultanı, Mekke'nin de halifesi unvanını kazandıran en önemli olay, Hicaz Demiryolu'nun inşa faaliyetidir. Her ne olursa olsun Hindistan'daki Müslüman halk üzerinde yapılacak dikkatli bir inceleme bile şunu göstermektedir: Hint Müslümanlarının gözünde Osmanlı, İslâmiyet'i temsil etmektedir... Meseleyi fazla abartmadan değerlendirecek olursak; Sultan Abdülhamid'in, Hint Müslümanları tarafından İslâmiyet'in temsilcisi 'İslâm halifesi' olarak kabul edildiğini önemle belirtmek gerekir. Ayrıca, Hindistan'daki Müslüman toplulukları içindeki en aydın ve dürüst kesimin Abdülhamid'i bu şekilde kabul etmesi; güçlenmeden, büyüyüp gelişmeden onlara karşı koymanın zamanının da geldiğini hatırlatmaktadır”².

Burada verdiğimiz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Esasında II. Abdülhamid'in politikalarını beğenen veya tenkit eden hemen herkes, özellikle Müslümanların nezdinde edindiği itibarı itiraf etmektedir. Bu yüzden hâlâ İslâm dünyasında Osmanlı asırlarında kalan en önemli izin ve eserin onun adının olması tabiidir. Peki, çok çalkantılı yıllarda saltanat sürmüş olan II. Abdülhamid bunu nasıl başarmıştır?

II. Abdülhamid tahta geçer geçmez üç önemli muhalefet veya muhalif grup ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birincisi, Sultan Abdülaziz döneminde yaşanan mali iflastan etkilenen Avrupalı alacaklılar ile Balkanlar'daki gelişmeleri Osmanlı aleyhinde kullanmak isteyen başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerin siyasetçileri idi. Nitekim bu muhalefet, II. Abdülhamid'in hiç de istemediği ve Osmanlı Devleti'ni bir felakete sürüklemiş olan 93 Harbi'ni (1877-78) doğurdu. Bunun ile kalmadı savaş, Osmanlı Devleti'nin adeta taksimini belirleyen 1878 Berlin Antlaşması ile neticelendi.

İkinci grup muhalifler, II. Abdülhamid'in tahta geçmesinde kendi rolleri olduğunu düşünen Yeni Osmanlılara mensup kimi isimler idi. Zira onlar daha tahta geçme merasimi sırasında II. Abdülhamid'ten beklentilerini elde edemeyecekleri kuşkusuna düşmüşlerdi. Saray erkânının dizaynı konusunda yeni sultanın onlara danışmadan hareket etmesi iki taraf arasında bir güvensizliği doğurmuştu. Çok istedikleri Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesini sağlamalarına rağmen aradaki mesafe hep açılmıştır. Hatta onların Osmanlı-Rus Savaşı'na aşırı heveskâr görülmeleri belki de II. Abdülhamid ile yaşadıkları bu gerginliğin bir sonucu idi. Zaten savaştan alınan sonuçlardan padişahın alenen sorumlu tutulması, parlamentonun süresiz kapatılmasına neden olacaktır.

Üçüncü muhalefet grubu, özellikle merkezden uzak taşralarda bulunan ve savaş nedeni ile Osmanlı ile bağlarının kopacağı veya geleceklerinin “ne olacağı” endişesine düşen eşraf, ayan, kabile şeyhleri ve kimi mahalli yöneticilerdir. İlk iki grup muhalefet ile uğraşmanın kuralları nispeten belli idi. Nitekim II. Abdülhamid'in dış politikada sergilediği performans, bütün zorluklara rağmen devletin bekasını sağladı. Toprak kayıpları olmasına rağmen topyekûn yıkılmayı engelledi. İkinci grup muhalifler ile de siyasette yapılan bazı düzenlemeler, sık sık sadrazam değişiklikleri, kısmen Kanun-i Esasi'deki 113. maddenin uygulanması ve sıkı bir takip sistemi kurarak kontrolü sağladı.

Üçüncü grup muhalefet esasında imparatorluğun yavaş yavaş elinin altından kayıp gitmesini sağlayacak nitelikte idi. Zaten özellikle Berlin Antlaşması sonrasında onun muktedir bir hükümdar olmasını istemeyenler de uzak bölgelerde, taşrada faaliyet göstererek iktidarını zaafa uğratmak istemişlerdir. Nitekim II. Abdülhamid'e Berlin Antlaşması sonrası ilk ciddi muhalefet tertibi beklenmeyen bir yerden Mekke'den gelecektir.

Osmanlı- Rus Savaşı sonunda 1878 yılında yapılan Berlin Antlaşması ile Osmanlı payitahtı büyük bir tehlikeyi atlatır. Fakat gerek savaş ve gerekse Berlin

Surre alayı'nın Yıldız Sarayı'ndan ayrılışı

Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde ve bütün Müslümanlarda büyük yaralar açar. Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğini düşünenler yeni arayışlara girer. Bazı taşra yöneticileri bu durumdan istifade ederek kişisel menfaat sağlamak isterler. Mekke hadisesi de bunlardan birisidir.

Savaş başlarında büyük kardeşinin ölümü üzerine Mekke Emirliğine tayin edilen (8 Haziran 1877) Şerif Hüseyin b. Muhammed Avn'ın başlattığı bir girişim hem o tarihte taşra Müslümanlarının halet-i ruhiyesini hem de II. Abdülhamid'in saltanatının başlarında karşılaştığı sorunları gösteren manidar bir olaydır. Mekke ve civarı imparatorluğun diğer bölgeleri gibi savaştan etkilenmiştir. Yeni Emir Hüseyin (daha sonra 1916 yılında isyan eden Şerif Hüseyin ile karıştırılmamalıdır) savaşın ağır sonuçlarından istifade ile Mekke'de bir takım fesat faaliyetlerinde bulunur. Mısır'a yerleşmek azminde olan İngilizler ile haberleşerek bağımsızlık arayışına girer. Ancak bunun ile yetinmez. Daha etkili bir yol dener. 1879 sonbaharında halifeye sunulmak üzere Mekke ve Ezher ulemasının imzasını taşıyan bir beyanname hazırlatır ve İstanbul'a göndertir.

Beyannamenin konusu “Müslümanların geri kalış sebepleri” olup 53 maddeden meydana gelmektedir³. Esasında ciddi bir soruyu gündeme getiren bu beyannamenin içeriğinde soruya cevap teşkil edecek bir öneri olmadığı gibi, daha çok yeniliklere karşı duran; mevcut otoritenin zaafa uğramasını sağlayabilecek bir nitelik arz eder. Belgenin Mekke ve Ezher ulemasının imzasını taşıması çok anlamlıdır. Zira burada belirtilen sorunlara çözüm bulamamış sultanın meşruiyeti yoktur anlamını taşımaktadır. Bu büyük iddiaya ve adeta bir saltanat değişikliği arayışına sebep olması beklenen bu girişimin sonuçsuz kalmasının nedeni, aslında bir tertip olmasından ve doğrudan ulemanın fikrini yansıtmadığındandır.

Zira Mekke ulemasının mühürlediği belgeye bakıldığında; II. Abdülhamid'e hitaben yazılmış beyannamenin altında, kısaca kendi görüşleri de ayrıca yer almaktadır. Yani beyannameden farklı olarak kendi görüşlerini de zikrederek, beyannameye mesafeli durduklarını veya zorla mühürlediklerini ima etmişlerdir. Mekke'de hazırlanan belgenin bir başka nüshası da Ezher ulemasına imzalatılmıştır. Aynı tarihleri taşımalarına rağmen aralarında da fark vardır. Anlaşılan önce Mekke ulemasına imzalatılan beyanname; daha sonra Ezherlilere gönderilerek, altına imza koymaları istenmiştir. Aynı sıralarda Mısır'da da önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Onlar da 93 Harbi'nin kendileri için ne hazırladığını tartışmaktaydılar. İngilizler Mısır'da aktif idiler ve ilginç bir şekilde II. Abdülhamid'in hilafeti meselesi tartışılıyordu. Bu şartlar altında Ezherliler kendilerine gelen beyannameyi kolayca mühürlemişlerdi. İki uzak merkezden aynı tarihli ve aynı mealde iki belgenin İstanbul'a gelmesi bunun bir tertip olduğunu gösteriyordu. Nitekim II. Abdülhamid bu tertibin arkasında Şerif Hüseyin'in olduğunu düşünmüş ve derhal onu değiştirmek istemiştir. Yeni şerif arayışı ve atama hazırlıkları sürerken Şerif Hüseyin -beyannamenin hazırlanmasından beş ay sonra- Mart 1880'de Cidde'de bir Afganlı tarafından öldürüldü. Bunun üzerine bir tedbir olarak Mekke emirliği Haşimilerin Zevi Avn kolundan alınarak, Zevi Zeyd koluna verildi. Bu hadise, II. Abdülhamid'i bu coğrafyayı ve taşrayı kontrol konusunda yeni siyaset arayışlarına sevk edecek ve esasında onun bireysel uygulamaları isminin bugüne kadar anılmasına imkân verecektir.

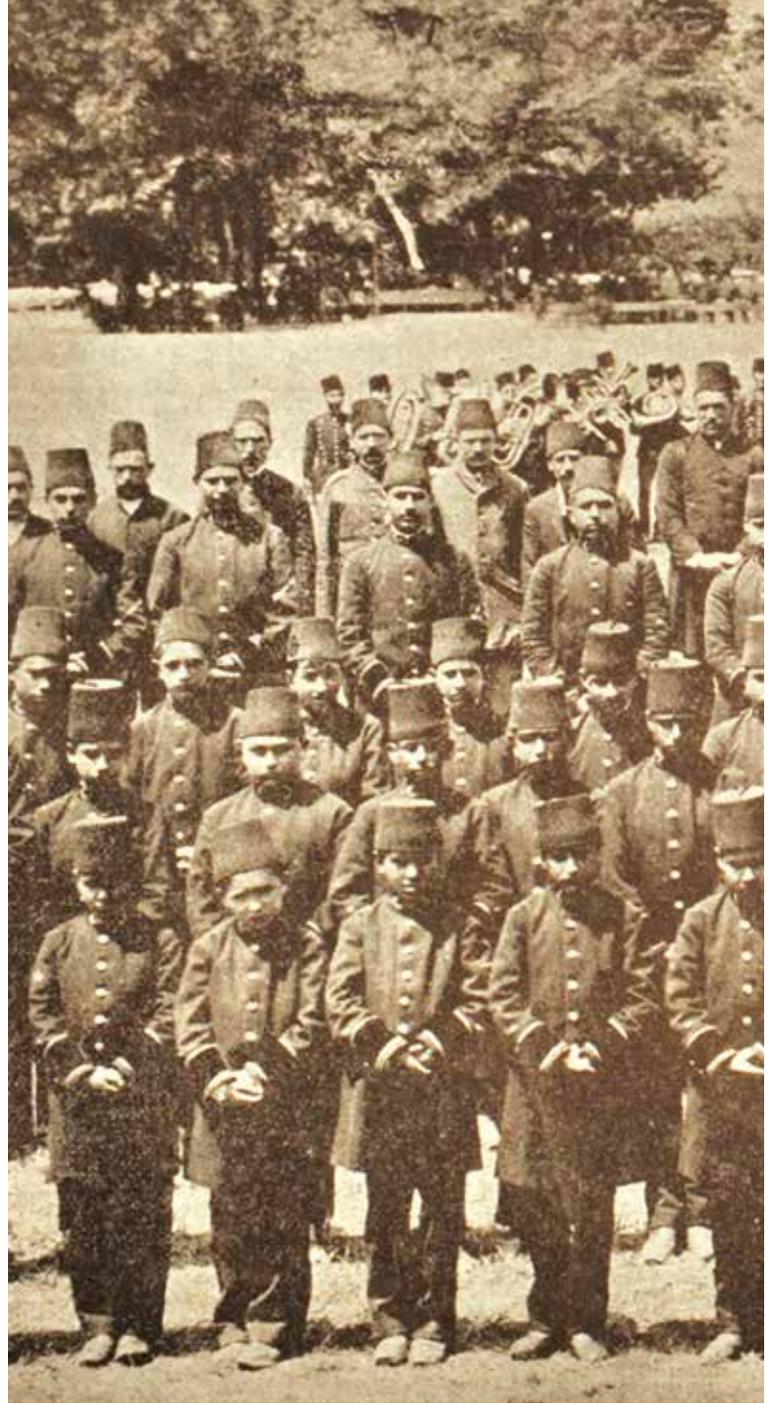
Aslında benzeri tehdit ve muhalefet İstanbul'a daha yakın olan bir başka taşra merkezinden Beyrut'tan ama bu sefer gayrimüslimlerden gelmiştir. Dini ve ırkı çeşitlilik gösteren, fakat temelde Arapça konuşan Osmanlının Levanten bölgesi 19. yüzyılın ortalarından itibaren misyonerlerin en önemli faaliyet sahası haline gelmişti.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Y.PRK 1/16.

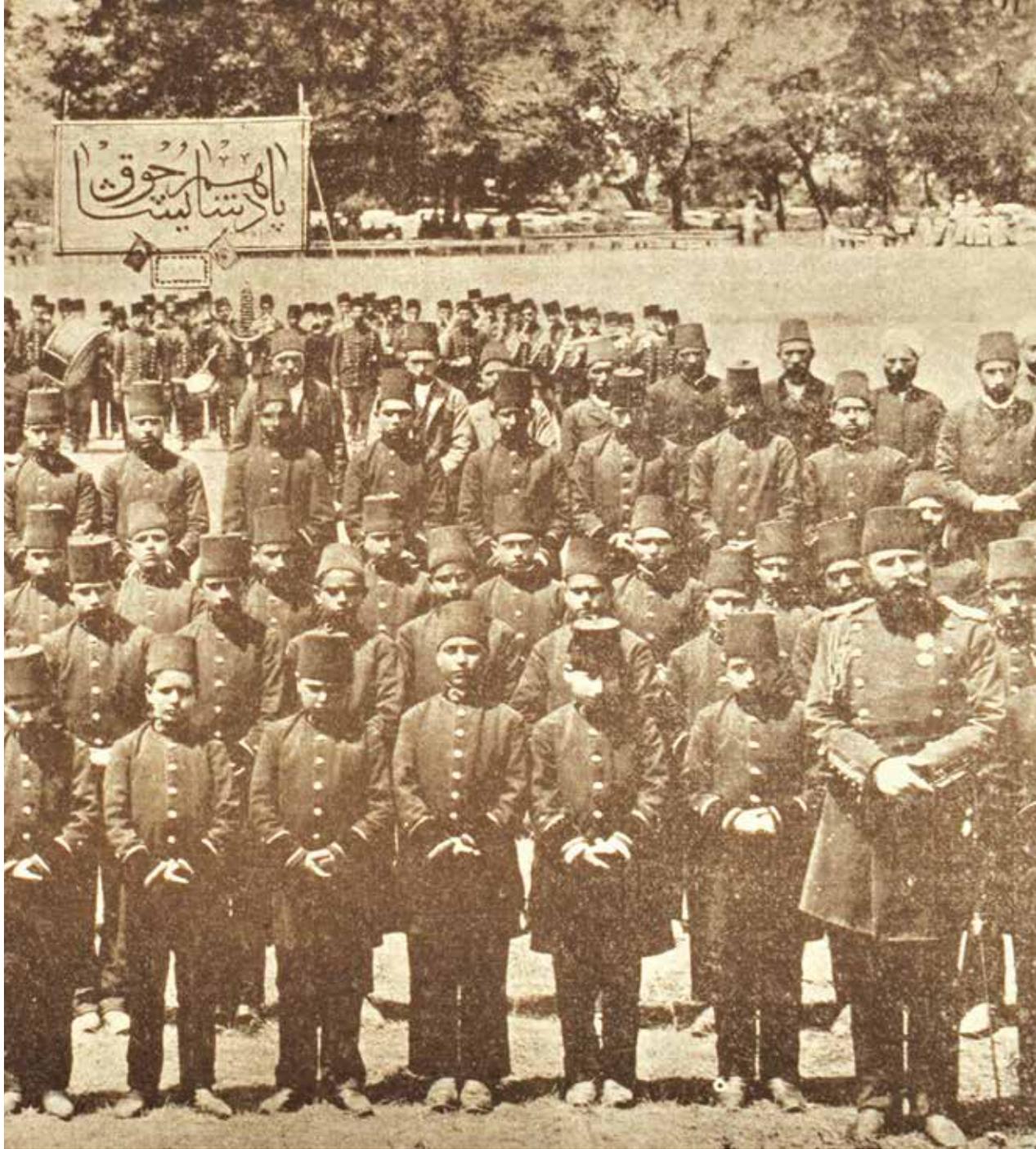

Misyonerlerin açtığı okullar, kiliseler ve yaptıkları yayınlar ile Arapçayı ve Arap kültürünü diriltme adına milli bir uyanışın öncülüğünü yapıyorlardı. Nitekim 93 Harbi'nin sonuçları onlara faaliyetlerini daha etkili bir şekilde yapma fırsatı verecekti. Bu tebliğ sınırları içinde bir örnek de buradan vermekte yarar bulunmaktadır.

Mithat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında, Lübnanlı Hıristiyanlar adına *Arap Milleti'nin Beyannamesi* adı altında bir beyanname yayımlanarak, hem Müslüman ve hem de gayrimüslimlere seslenerek Türklere karşı –esasinda iktidara karşı- birleşmeleri gerektiğini ileri sürerler. Daha da ilerisi birleşip ayaklanmalarını talep ederler. Beynamede Sırbistan ve Karadağ ahalisinin isyanlarına vurgu yapılarak Arap halkı da benzeri bir isyana davet edilir. Aynı beyanname Balkanlar'da zayıflayan veya toprak kaybeden Osmanlı idaresinin (beynamede Türklerin) Araplara yöneleceğini ve onları “sömüreceğini” iddia eder. Adeta Osmanlı Rus Harbi'nin aleyhte sonuçlanmasına sevinen beyanname sahipleri, aynı zamanda tahrikkar bir üslup ile “*Türkler, sizin kanınız ile sultanmış bölgeleri Ruslara sattılar*” diyerek, yönetimi daha doğrusu II. Abdülhamid'i savaş sonuçlarından sorumlu

SULTAN ABDÜLHAMİD'İN ARAP ve AFRİKA COĞRAFYASI POLİTİKALARI ve
BAZI KAMU DİPLOMASİSİ ARAÇLARI

Aşiret Mektebi talebeleri

Yemen Hamidiye Kışlası

tutmaktadır. Beyannamenin sonunda: “...Şimdi son harp zamanıdır. Fırsatı ganimet biliniz. Yoksa esaretten kurtulamazsınız, sakın evlatlarınızdan bir kişiyi Türk ordusuna asker olarak göndermeyiniz, malınızdan bir dirhem vermeyiniz” diyerek, muhalefeti isyan çıkırtkanlığına kadar ulaştırmışlardı⁴.

Aslında içerideki bu muhalefetin oluşmasının yanında, Berlin Antlaşması, Batılılar lehinde de sonuçlarını vermeye başlamıştı. Örneğin 1881 yılında Osmanlı toprağı olan Tunus bir himaye anlaşması ile Fransızların eline geçtiğı gibi; İngilizler de 1882’de Mısır’da yaşanan iç muhalefet ve Urabi Paşa isyanını bahane ederek Mısır’ı işgal ettiler.

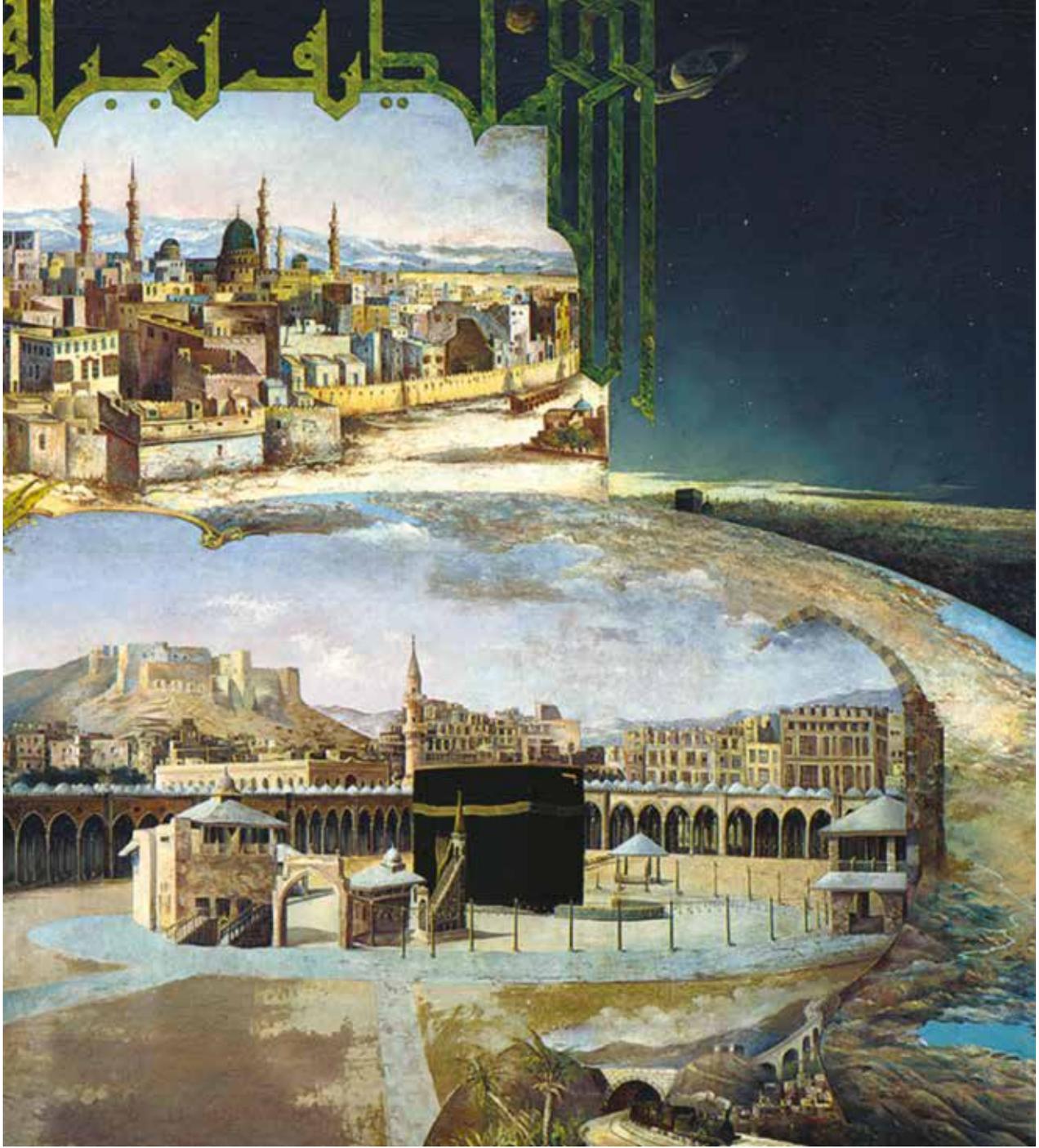
4 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 28-29.

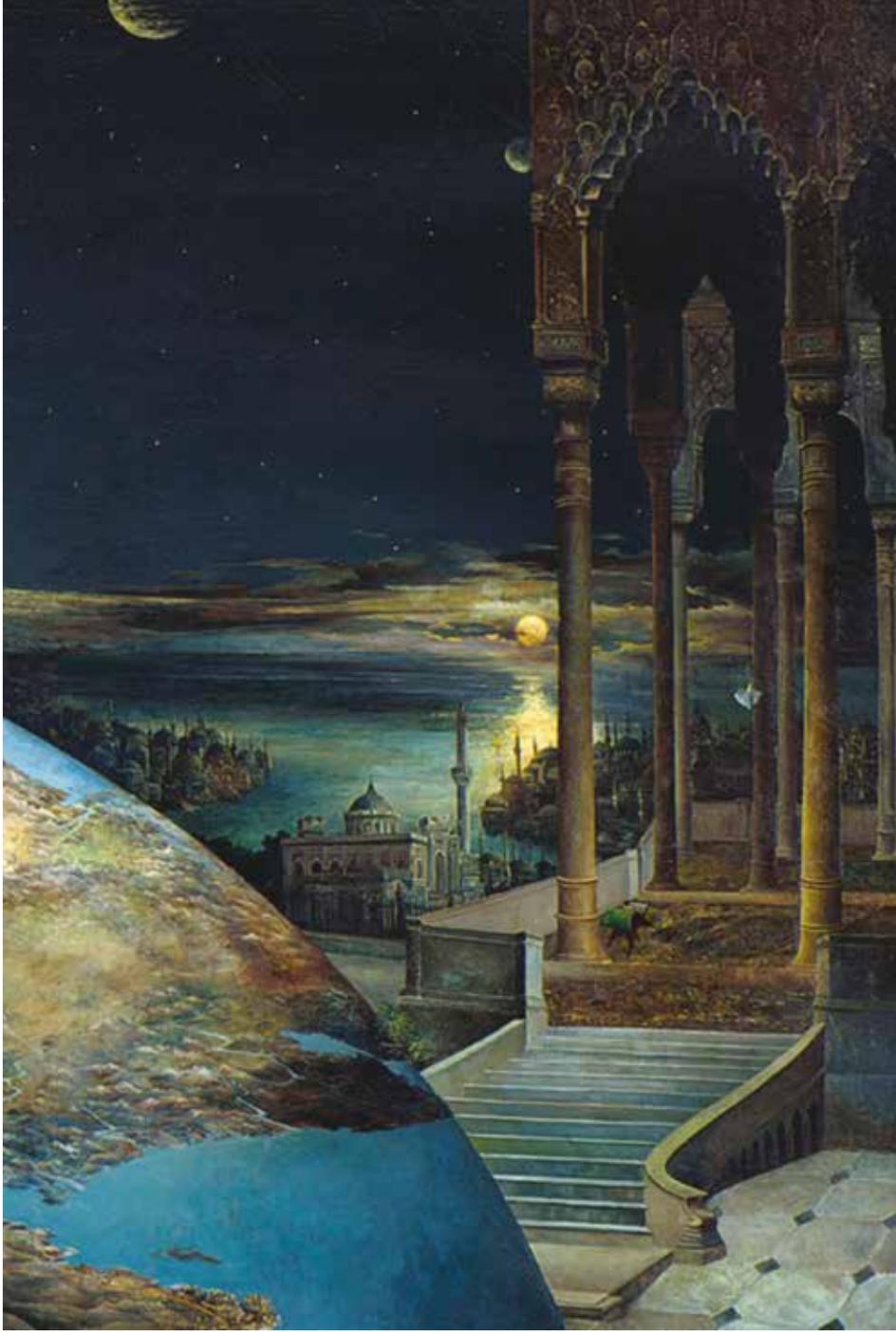
II. Abdülhamid bütün bu felaketlere karşı devletin imkânlarını seferber ederek, dış politikada savaştan uzak ve mümkün olduğunca denge siyaseti takip ederek karşı koyarken, ayrıca tamamen kendi şahsına münhasır ve daha ziyade kamu diplomasisini öne çıkaran birtakım politikalar geliştirmiştir. Bundan maksat, özellikle zihni bulanmış, savaş ekonomisinin yarattığı tahribattan yorgun çıkmış, milliyetçi söylemlere açık hale gelmiş olan uzak bölgelerdeki tebaasının gönlünü kazanmaktı. Bunda başarılı da olmuştur. Hatta bu başarısı yazının başında alıntılıdığımız W. Chirol'un sözünde olduğu gibi tebaası olmayan diğer Müslümanlar üzerinde de etkili olmuştur⁵. Kuşkusuz bu konuda daha önce de

5 II. Abdülhamid'i ziyaret edip ülkesine döndükten sonra Bombay'dan 22 Haziran 1902 tarihinde İngilizce bir mektup yazan Şeyh İsmail Salihi b. Emir Salihi buna güzel bir örnektir. Mektubunun İngilizce kısmında genellikle kalıplaşmış olan "I remain Your obeident servant" ifadesi ile yetinmeyen Şeyh İsmail, kendisine "Muhibbu'd-Devle

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

SULTAN ABDÜLHAMİD'İN ARAP ve AFRİKA COĞRAFYASI POLİTİKALARI ve
BAZI KAMU DİPLOMASİSİ ARAÇLARI

Haremeyn ve O'nun hizmetkari olanların şehri İstanbul. Haremeyn'i merkeze alarak Osmanlıların Haremeyn'e bakışını gösteren bu tabloda merkezde Mekke-i mükerreme/ Kabe-i muazzama, sol üstte Medine-i münevvere sağ tarafta ise Yıldız Camii ve İstanbul silueti bulunmaktadır.

pek çok şey söylenmiştir,⁶ ama biz bir iki örnekle bu siyaseti burada açıklamaya çalışacağız.

II. Abdülhamid'in, devletin bütçesi dâhilinde ve bazı yerlerde şahsi bütçesi ile yaptırdığı imar faaliyetleri, göçebeleri yerleşik hayata geçirme, eğitimi ve okulları imparatorluğa yayma, demir yolları ve telgraf hatlarını uzatarak hem devletin kontrolünü uzak yerlere ulaştırma hem de mümkün olan değişim ve kalkınmayı hızlandırma çabaları, pek çok çalışmaya konu olmuştur. Ancak onun daha ziyade gönül kazanmayı hedefleyen kamu diplomasisi çalışmaları, pek fazla gündeme gelmemiştir.

Padişah geleneksel toplumlarda zaten bir hak olarak algılanan devlet hizmetinin gönül kazanmak için yeterli olmadığını, ilk yıllarda fark etmişti. Bu yüzden farklı metotlara başvurma ihtiyacı duymuştur. Bu maksatla saray erkânını oluştururken, sarayda Balkanlar'ı, Arap vilayetlerini hatta gayrimüslimleri temsil edebilecek isimleri de yakınında bulundurmıştır. Buna mabeyn ikinci kâtibi İzzet el Abid (Arap İzzet Paşa) ve esasında bir papaz olan Louis Sabunci en önemli örneklerdir. Her ikisini de yakınında bulundurarak hem fikirlerinden ve hem de prestijlerinden veya aracılıklarından istifade etmiştir. Özellikle Arap coğrafyasında, Kuzey Irak, Suriye, Şam, Bağdat hatta Yemen ve Kuzey Afrika taraflarında, daha doğrusu devlet mekanizmasının tamamen modernleştirilemediği ve merkezileştirilemediği coğrafyada şahsına bağlı bir siyaset uygulamayı benimsemiştir. Bu siyaset halk arasında nüfuzlu din adamı, tekke ve tarikat erbabının desteklenmesi, sarayın yakınlarında tutulması ve gerektiğinde onlar üzerinden mesaj verilmesi siyaseti idi.

Nitekim bu konuda bazı isimler ön plana çıkacaktır. Mesela “Şazeli” tarikâtından Şeyh Muhammed Zâfir, “Rufâî Şeyhi ve Nakibu'l-Eşraf Ebul-Hüdâ, Feraşet-i şerife vekili Seyyid Ahmet Esad Efendi, Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin El-Cisr⁷ gibi isimler bunlar arasındadır. Geniş kitleler üzerinde etkili olan bu isimler ile onların nüfuzlarının bulunduğu bölgeler (genellikle daha önce yaşadıkları veya doğdukları, geniş mürit kitlelerinin olduğu yerler) kontrol altında tutularak, İslâm coğrafyasının hemen her tarafında sultanın sözü geçerli

el İslamiyye” (İslam Devletinin Muhibbi/Sevdalısı) diyerek ayrı bir imza atmıştır. BOA, *HR MTV* 705/14.

6 II. Abdülhamid'in Hint Müslümanları siyaseti için bak: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İSAM Yay., İstanbul 1992.

7 İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul, s. 50; Cezmi Eraslan, “*II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*”, Ötüken Yay., İstanbul 1992, s. 219.

kılınmıştır⁸. Esasında Osmanlı geleneği bu siyasete uzak değildi. Osmanlı Devleti tekke ve tarikatları kollar ve korur idi. Fakat Sultan Abdülhamid dönemi bu eski siyasetlerden farklı düşünmemiz gerekmektedir. Çünkü dönem farklı özelliklere sahiptir. Eskiden tekke ve tarikatların kollanması, tasavvuf geleneğine bağlılık ve dini bir görev olarak yapılırken, şimdi yok olmakla karşı karşıya gelen devletin siyaseti için kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzden özellikle Arap coğrafyasındaki bazı tarikatların, siyaseten desteklendiğini görmekteyiz. Bunun en önemli sebebi yukarıda da söylendiği gibi hilafet meselesinin ve özellikle Osmanlıların hilafetinin meşru olup olmadığının tartışılmaya açılmasıdır. Özellikle İngilizler, hilafetin Hindistan'da sahip olduğu Müslüman nüfus üzerinde olumlu bir tesiri olabileceği endişesiyle, Arap hilafeti tezini ortaya atmışlar ve bunu sadece kendi aralarında değil, Arapların da tartışması için her türlü imkânı seferber etmişlerdi. İşte bunun karşısında Sultan Abdülhamid, Arap coğrafyasında müritleri olan nüfuz sahibi, değer verdiği birtakım tekke şeyhlerini desteklemiş ve onların da desteğini almıştır. Bu tür insanları devlet kurumlarının asla bir parçası haline getirmemiş, fakat sultan ile yakınlıklarını da göstermek amacıyla sarayın yakınlarında tutmuş, tekkelerini ziyaret etmiş, dilediklerinde saraya gelmelerine imtiyaz verilmiştir.

Mesela Rufai tarikatı şeyhi Şeyh Ebul-Hüda Sayyadi bunlardan biridir. Halep'in küçük bir yerleşim birimi olan Han-ı Şeyhun köyünden çıkarak İstanbul'a gelmiş, sultanın dikkatlerini çekip yakınına girmiştir. Sultan da onun geniş bir coğrafyada kuracağı gayri resmi ilişkilerin bir elçisi olarak sarayının yakınında, Serencebey Yokuşu'nda tahsis ettiği bir tekkede, otuz yıl tutarak nüfuzundan istifade etmiştir. Şeyh Ebul-Hüda, Abdülhamid döneminin az bilinen ama yanlış eksende tartışılan şahsiyetleri arasındadır. II. Meşrutiyet ve sonrası literatürde kendisine "Sultanın Üfürükçüsü" gibi gerçeği yansıtmayan tenkitlerde bulunmuştur. Suriye, Şam, Basra, Bağdat, Kuzey Irak civarında, çok sayıda müntesibi olan Şeyh Ebul-Hüda, tasavvuf ve felsefi ilimlerde de yetkin bir isimdir. Kendisinin II. Abdülhamid'den önce bir etki alanı yaratmaya başladığı muhakkaktır. Fakat onun saraya yakın olması da ona ayrı bir etki ve nüfuz alanı yaratmıştır. Tabii olarak ve rahatlıkla, II. Abdülhamid'in önce böyle güçlü bir figürün gelişmesini sağladığı sonra da onun oluşturduğu alanda kendi iktidarını sürekli kıldığı söylenebilir.

8 Cezmi Eraslan, *a.g.e.*, s. 217-222.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

SULTAN ABDÜLHAMİD'İN ARAP ve AFRİKA COĞRAFYASI POLİTİKALARI ve
BAZI KAMU DİPLOMASİSİ ARAÇLARI

Ebul-Hüda el-Sayyadî birçok konuda II. Abdülhamid'e danışmanlık yapmış ve tavsiyelerde bulunmuştur. Mesela İttihad-ı İslâm fikri ile tanınmış ve İran'dan kaçmış olan meşhur alim Cemaleddin Afganî'yi İstanbul'a o davet etmiştir. Kendisine yazdığı mektuplarda bir Müslüman'ın Avrupa'da Hristiyanlar arasında bulunmasının doğru olmadığını ve hilafet merkezi olan İstanbul'a gelmesini talep etmiştir. Cemaleddin Afganî bu davet üzerine İstanbul'a gelmiştir. Bu şekilde II. Abdülhamid bir taşla iki kuş avlamıştır. Bir taraftan İttihad-i İslâm fikrine sahip çıkmış, diğer taraftan da Cemaleddin Afganî gibi bir maceraperestin elinde bu fikrin yanlış bir yönde kullanılma ihtimalini ortadan kaldırmıştır. II. Abdülhamid, Ebul-Hüda el-Sayyadî'nin doğu Arap coğrafyasında etkin bir nüfuz kurmasına müsaade etmiş, hatta buna imkân sağlamış; ardından bu nüfuzu kendisi kullanmıştır. Bu coğrafyada meydana gelip resmen çözülemeyen birçok olay, çeşitli tahrikler ile başlamış isyan ve kalkışmalar bu sayede önlenebilmiştir⁹.

II. Abdülhamid'in taşra siyasetinde ve kamu diplomasisinde önemli yeri olan ikinci şahsiyet, Kuzey Afrika'da şöhret bulmuş olan Şazeli şeyhi Şeyh Zafir Efendi'dir. Uzun yıllar babasının halifesi olarak Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ta (Libya'da) irşat görevlerinde bulunan Şeyh Zafir, 1875 yılında İstanbul'a gelmiştir. Ancak onun şöhret bulması ve nüfuzunun yaygınlaşması II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden hatta Fransızların Tunus, İngilizlerin de Mısır'ı işgallerinden sonraki yıllardır. Bu durum onun da II. Abdülhamid'in siyasetinde bir enstrüman olarak ortaya çıkarılıp kullanıldığını göstermektedir. 1882/83 yıllarında Unkapanı Şazeli dergâhında faaliyet gösteren Şeyh Zafir, 1887'den sonra saraya çok yakın olan ve kendisi için yaptırılan Ertuğrul Camii ve tekkesine taşınır¹⁰.

Şeyh Zafir Efendi'nin de tıpkı Ebul-Hüda gibi çok önemli hizmetlerde istihdam edildiği görülmektedir. Özellikle sultanın Kuzey Afrika'ya dönük politikalarının uygulanmasında ihtiyaç duyulan kamu diplomasisini Şeyh Zafir yürütmüştür. Tekkesi adeta Afrikalıların karargâhı ve sultanın düşüncelerinin buradan Afrika'ya neşredildiği bir işlev görmüştür. Ebul-Hüda kadar muhteris olmayan ve siyasete bulaşmadan sadece sultanın adeta aracısı olan Şeyh Zafir, Ebul-Hüda gibi bazı şahsiyetler ile sultanın arasında aracılık yapmıştır. Mesela

9 Ebulhüda hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Muharrem Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebul-Hüda Sayyadî (1850-1909)", *Tarihimizden Portreler, Osmanlı Kimliği*, (Editörler: Zekeriya Kurşun-Haydar Çoruh) Ordaf Yay., İstanbul 2013, s. 57-83.

10 BOA, *Hazine-i Hassa Mütteferrik (HH.M.)*, 27/41. Ertuğrul Tekke ve Şeyh Zafir hakkında daha geniş bilgi için bak: Neslihan Ağdaş, *II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Politikası: Şeyh Zafir ve Ertuğrul Tekkesi Örneği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

bugün dahi İslâm dünyasında saygın bir isim olarak anılan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın İstanbul'a gelmesini sağlamış¹¹, belki de onun sadrazam tayin edilmesinde katkısı olmuştur. Sultan Abdülhamid'in kendi sarayına çok yakın bir yerde Şeyh Zafir'e tahsis ettiği konak ve tekke adeta bir Afrika misafirhanesi gibi çalışmış, o coğrafyadan gelen pek çok insan burada misafir edilerek gönülleri kazanılmıştır. Tabii olarak gönülleri kazanılmış bu misafirler geri döndüklerinde de sultanın birer elçisi gibi davranmışlardır.

II. Abdülhamid'in Afrika siyasetinde araç olarak kullanılan Şeyh Zâfir Efendi'nin, Doğu Anadolu'da kurulan Hamidiye Alaylarının bir benzerinin Trablusgarp'ta kurulmasına da yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Yerel ayan ve kabile reislerinin ikna edilmesinde onun da etkili olduğu bilinmektedir. Trablusgarp ve Fizan siyasetinde de Şeyh Zâfir Efendi'ye danışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1891 yılında İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Afrika topraklarındaki Zengibar ile birlikte hazırlanan Kongo Mukavelenamesi; Nijerya topraklarında yer alan Bornu hükümeti ile Fransa arasında yapılacak ticaret anlaşması, Sudan'da Mısır adına faaliyet gösteren Zübeyir Rahme Mansur Paşa'nın (ö. 1913) görevinden alınması hakkında Şeyh Zâfir Efendi'nin fikirleri sorulmuştur¹².

Burada verdiğimiz örnekler kuşkusuz en başarılı örneklerdir. II. Abdülhamid bunun dışında sıradan insanlar da dâhil pek çok kişiyi kamu diplomasisine aracı kılmıştır. Saltanatı boyunca bu politikalarının olumlu sonuçlarını almış olmakla birlikte bunların kurumsallaşmamış olması ve sadece onun şahsına bağlı gelişmesi bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Yukarıda sözü edilen figürler ve İslâm dünyasının iki önemli mütefekkeri olan Cemaleddin Afganî ve Tunuslu Hayreddin Paşa'nın bugün anıldıkları her yerde II. Abdülhamid de anılmaktadır. Bu yüzden o, Osmanlı sultanları arasında İslâm dünyasının hemen her tarafında en çok anılan padişahdır.

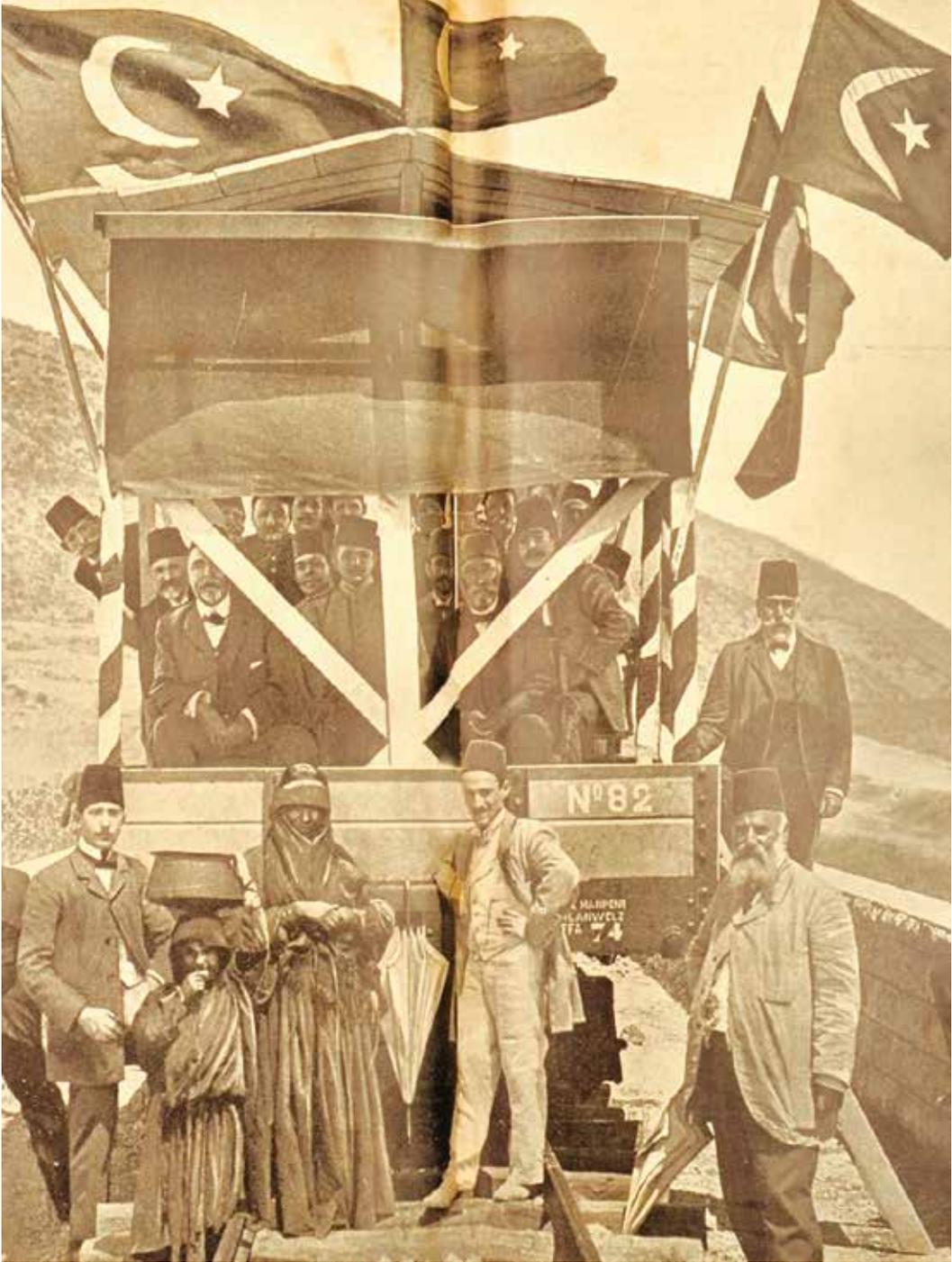
Burada kişisel bir hatıramı da naklederek bu konuyu tamamlamak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi ABD'nin Irak'ı işgali akabinde genel olarak Ortadoğu'da ama özel olarak Irak'ta mezhepler arası çatışmayı doğuran pek çok gelişme yaşanmıştır. Şiilerin ilim havzası kabul ettikleri ve Hz. Ali'nin kabrinin bulunduğu Necef'i ziyaretimde, Şiilerin önemli ve saygın bir müçtehidini de ziyaret ettim. Konu elbette İslâm dünyasında yaşanan ayrılıklar ve mezhep kavgaları idi.

11 İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1969, s. 898; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayrettin Paşa*, II. Baskı, Ankara 1999, s. 268-269.

12 BOA, *Y.E.E.*, 122/3, L. 4/3, 29 B 1309.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Hicaz Demiryolu Projesi kapsamında Şam-Hayfa hattına inşa edilen Mukattan Köprüsü'nden ilk trenin geçişi

Konuşmamız sırasında Şii müçtehit el Hakim, doğruluğunu tahkik edemediğim şu ifadeleri nakletti: *“Bizler İslâm hilafeti konusunda Sünniler gibi düşünmeyiz. Bu yüzden Osmanlı halifelerine karşı da bakışımız farklıdır. Ancak Abdülhamid'i bir halife ve sultan olarak severiz. Zira o, bizim çok değer verdiğimiz bir müçtehidimizin hasta olduğunu duyduğunda, onun için İstanbul camilerinde Kur'an okutmuştur. Bu yüzden onun sevgisi kalbimizde yer etmiştir.”* Bu rivayetin ve hala yaşayan algının belgesi olmasa bile II. Abdülhamid'in siyasetine oldukça uygun olduğuna kuşku yoktur.

Abdullah Frères 381

Palais de l'Ambassade d'Algerie
le terre à Therapia

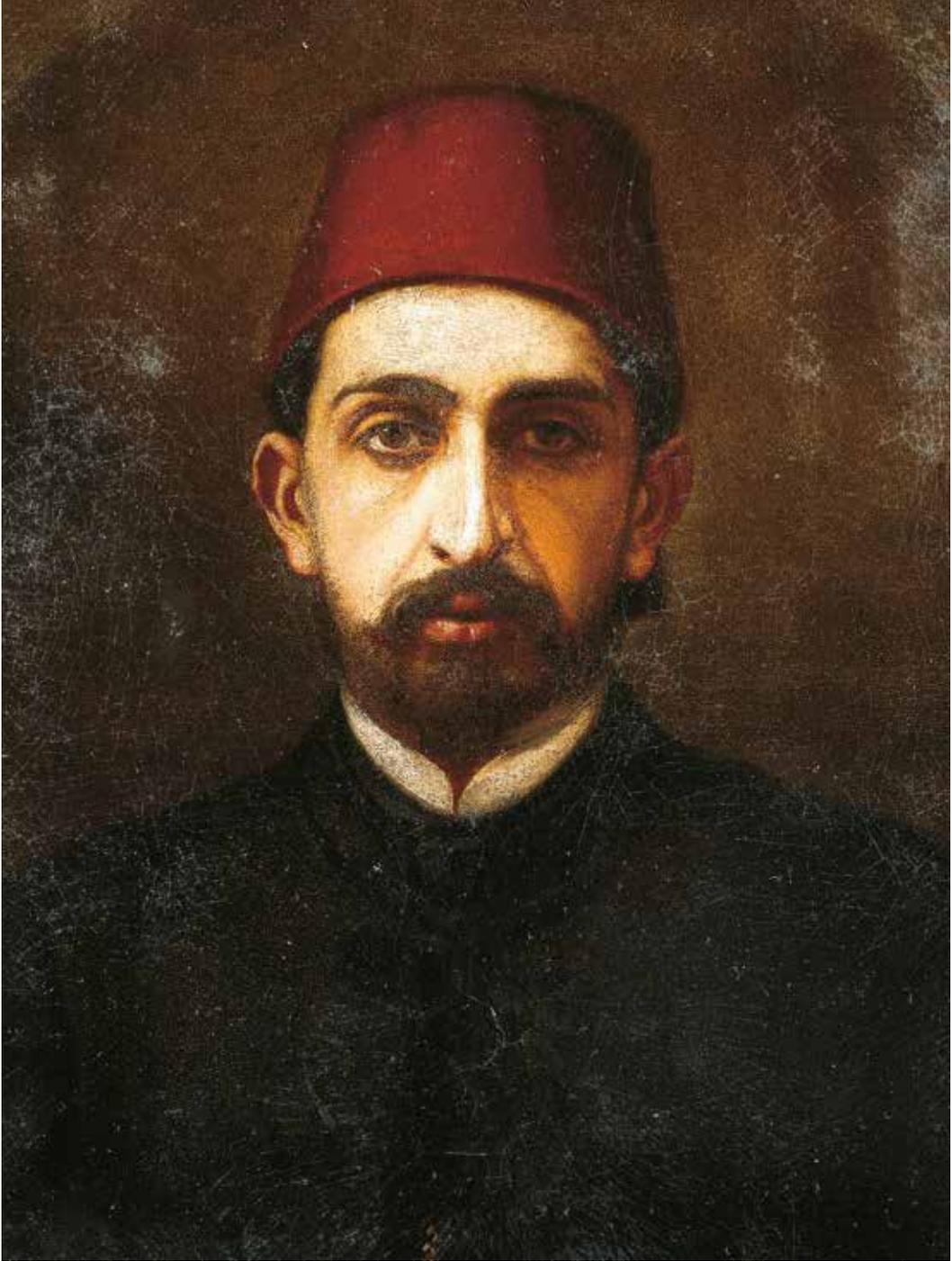
II. Abdülhamid ve Hıristiyan Siyonizmi

PROF. DR. Ş. TUFAN BUZPINAR*

Bu tebliğde Filistin meselesinin oluşum sürecinde II. Abdülhamid dönemi Siyonizmi ve özellikle de Hıristiyan Siyonizmi üzerinde durulacaktır. 1892'den itibaren kullanımda olan Siyonizm kavramı, en basit tanımıyla, Yahudilerin Filistin'e dönüşü ve burada bağımsız bir devlet kurma ideolojisidir. Türkçe neşriyatta bugüne kadar Siyonizm konusunda daha çok Yahudilerin Avrupa'daki faaliyetleri, Rusya ve Polonya'da Yahudilerin maruz kaldığı baskılar sonucu meydana gelen göçlerden Osmanlı Devleti'nin payına düşenler, Osmanlı Devleti'nin Filistin'e Yahudi göçünü engelleme çabaları ve Yahudi göçüne izin verilmesi için Herzl'in girişimleri üzerinde duruldu. Bu tebliğde ise, Siyonizm'in oluşum sürecinde katkısı giderek önemsenen farklı bir hususa, Hıristiyan Siyonizmi'nin tarihi kökenlerine dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Hıristiyan Siyonizmine katkısı bakımından Almanya, Amerika ve Fransa'nın rolü de önemli olmakla birlikte bu tebliğde sadece Britanya kökenli Hıristiyan siyonistlerin katkısı üzerinde durulacaktır.

Yahudilerin Filistin'e dönmeleri konusunda İngiltere'deki gelişmelerin tarihi kökenleri, 16. yüzyıla, yani Reformasyon Dönemi'ne kadar geriye gitmektedir. Reformasyon öncesinde Avrupa genelinde ve İngiltere özelinde Yahudi aleyhtarlığı oldukça kuvvetli iken Reformasyon, Hıristiyanların Yahudilere ve Filistin'e bakış açılarında köklü değişikliklere yol açtı. Geleneksel olarak Eski Ahit'te geçen ilk dönem Yahudilerine saygı duyulup kendi dönemlerindeki Yahudiler hor

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid

görülürken, Reformasyon'la bu iki grup aynı dini anlayışın mensupları olarak algılanmaya başlandı. Aynı şekilde, Reformasyon öncesi İngiltere'sinde yaygın olan anlayışta Filistin, Hıristiyan Kutsal Toprağı olarak görülüyor iken XVII. yüzyıla gelindiğinde Filistin, Yahudilerin vatanı ve onlara vadedilmiş topraklar olarak algılanır oldu.¹

Benzer bir şekilde, Eski Ahit metinlerini anlama konusunda da önemli değişimler yaşandı. Eski Ahit kehanetlerine göre Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi için Yahudilerin Filistin'e dönmeleri gerekiyordu. İlginçtir, bu anlayışın geliştiği dönemde Yahudilerin İngiltere'de yaşamaları yasaktı. Kral I. Edward tarafından 1290 yılında İngiltere'den çıkarılan Yahudiler, geri dönebilmek için 1650'lerde Oliver Cromwell'in liderliğini beklemek zorunda kalmışlardı.

Cromwell'in Yahudileri İngiltere'ye çekmeye çalışmasının temel nedeni de dini değil, maddi idi. İç Savaş (1642-1651) nedeniyle zor durumda olan İngiltere'nin Avrupalı Yahudilerin sahip oldukları zenginliklerden yararlanma çabaları Yahudilerle ilgili yasağın kaldırılmasına yol açtı. Yahudilerin İngiltere'de yaşamalarına izin verildi ama onların bazı haklardan yararlanmaları için iki yüz yılı aşkın bir süre daha beklemeleri gerekecekti. Bir başka ifadeyle, Yahudiler, 1858'e kadar eşit vatandaş statüsüne sahip değillerdi. 1858 Özgürlük Kanunu ile birlikte seçme seçilmeseçme-seçilme hakkını elde ettiler. Böylesine ilginç tecrübelerin yaşandığı İngiltere'de XVI. yüzyıldan itibaren giderek artan ve XIX. yüzyılda anlayış olarak çok güçlenen Yahudilerin Filistin'e dönmeleri fikri uygulamaya konulmaya çalışılacaktı.

Bugün Orta Doğu olarak adlandırılan bölgedeki yeni gelişmeler de İngilizlerin Filistin'e ve Yahudilere ilgisini artırıyordu. 1798'de Fransa'nın Mısır işgaline karşı çıkan ilk ülke İngiltere oldu. İngilizler, Fransızların bölgeden çıkarılmalarında önemli rol oynadıktan başka bölgede kalıcı olabilmenin yollarını da aramaya başladılar. Dönemin şartları içinde oluşan rekabet durumuna bakıldığında Fransızların Katolikler aracılığıyla, Rusların da Ortodokslar üzerinden bölgede kalıcı irtibatları dikkat çekmekteydi. İngilizlerin ise bölgedeki irtibatlar açısından zayıf durumda kaldıkları aşıkardı. Mısır'dan başlayarak Suriye'nin de içinde bulunduğu bölgede ne Protestan nüfus vardı, ne de Müslümanlarla veya başka bir toplulukla sağlam ve yapıcı bir diyalog kurabilmişlerdi. Bu durumda, bir taraftan bölgede Protestan nüfusu oluşturmaya -ki bu yıllarda İngiltere'deki

¹ İngiltere'de Yahudilerle ilgili gerçekleşen bu önemli fikri değişimlerle ilgili olarak bk. Regina S. Sharif, *Non-Jewish Zionism: Its Roots in Western History*, London 1983, s. 10-27.

kiliselerin refah düzeyi ciddi misyoner faaliyetlerine imkan veriyordu- diğer taraftan da bölgede yaşayan Yahudilerle ilişkilerini geliştirmeye çalıştılar.

İngiltere'nin bölgede nüfuzunu artırma çabaları devam ederken Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Osmanlı merkezi hükümetine karşı isyan ederek 1831'de Filistin ve Suriye bölgesini yönetimi altına aldı. Mehmet Ali Paşa, yaklaşık 10 yıl süren yönetim döneminde, Osmanlı'ya karşı Avrupa'nın desteğini alabilmek için bölgeyi Avrupa nüfuzuna daha da açık hale getirdi. İngiltere, bölgedeki faaliyetlerini 1830'larda yoğunlaştırdı ve Kudüs'ün ilk yabancı diplomatik temsilciliğini 1838'de açmayı başardı.² Bu temsilciliğe gönderilen ilk kişi William Young idi. 1845 yılına kadar bu görevde kalacak olan Young, Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmelerinin gerekliliğine inanan ve bu uğurda yoğun çaba harcayan Evangelist Kiliseye mensuptu. Kendisini Filistin'de bulunan Yahudilerin tamamının koruyucusu gibi gören ve öyle davranmaya çalışan Young, bu konuda zaman zaman bağlı bulunduğu Kahire Başkonsolosu Patrick Campbell ile ters düşmekteydi. Campbell'in Yahudileri korumak hususunda görev sınırlarını aştığı uyarısına karşı, bunu dışişleri bakanı Lord Palmerston'un özel talimatı çerçevesinde yaptığını belirterek bilinçli bir davranış olduğunu açıklamış oluyordu.³ Young'ın halefi James Finn de aynı yönde politikalara devam etti. 1863 yılına kadar 17 yıl gibi uzun bir süre yürüttüğü konsolosluk görevi boyunca, bölgede Yahudi sayısını artırmak için çalıştı. Osmanlı hükümetinin desteğini sağlamak için, Yahudilerin Osmanlı'nın bölgedeki gücünü artıracaklarını fikrini ileri sürerek bölgeye daha fazla Yahudi yerleştirilebilmesi için sultanın izninin alınmasını talep ediyordu.⁴ Her iki konsolos da İngiltere'de Hz. İsa'nın Dünyaya ikinci gelişi için Yahudilerin Filistin'e göçünün gerekli olduğuna inanan ve bunun için yoğun çaba harcayan Evangelistlerdendi. Young ve Finn'in bu göreve getirilmelerinin arkasındaki kilit isim ise Antony Ashley Cooper, yaygın olarak bilinen ismiyle Lord Shaftesbury (1801-1885) idi.

Lord Shaftesbury, XIX. yüzyıl İngiltere'sinde Hıristiyan Siyonizminin belki de en önde gelen ismiydi. 1830'lardan 1885'teki vefatına kadar Yahudilerin Filistin'e dönüşü konusunda yoğun çaba harcayan bir isim olarak öne çıkmaktaydı.

2 19. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin Filistin bölgesindeki nüfuz mücadelesinin bir değerlendirmesi için bk. Tufan Buzpınar, *Saltanat ve Hilafet: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, İstanbul 2016, s. 421-427.

3 Sharif, *a.g.e.*, s. 57.

4 Finn'in Filistin'e Yahudi yerleşim fikrinin gerçekleştirilmesi yönündeki çabaları için bk. Donald M. Lewis, *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, Cambridge 2013, s. 247-250.

Dönemin etkin dışişleri bakanı Lord Palmerston'ın yakın arkadaşı ve akrabası da olan Lord Shaftesbury, sadece dini inancı gereği değil aynı zamanda İngiliz dış politikasının stratejik çıkarları açısından da Yahudilerin Filistin'de yerleştirilmelerini gerekli görüyordu. 1839'da *Quarterly Review*'da Yahudilerin Filistin'e dönüşü konusunda yayımladığı bir makalesinde, Osmanlı hâkimiyetinde fakat İngiltere'nin himayesinde başkenti Kudüs olan bir Yahudi yönetimini savunuyordu. 4 Kasım 1840'ta *The Times*'ta yayımladığı bir duyuruda ise, Avrupa'nın Protestan monarklarına Yahudilerin Filistin'e dönüşleri konusunda bir memorandum sunulduğundan bahsediyordu.⁵ İlginçtir, Kasım 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonu'nda kullanılan "jewish homeland" tabiri bu yıllarda da kullanılmaktaydı.

Lord Shaftesbury, Lord Palmerston'la yakınlığından da yararlanarak birebir görüşmeler gerçekleştirir ve bu sırada ona, Filistin'e Yahudi göçü konusundaki inancını ve fikrini uzun uzun anlatır. Bu çabalar sonunda 1 Ağustos 1840'da dışişleri bakanından konuyla ilgileneceğine dair söz alır. Nitekim Lord Palmerston 11 Ağustos 1840 tarihinde İngiltere'nin İstanbul büyükelçisine yazılı talimat vererek, Avrupa'da bulunan Yahudiler arasında Filistin'e dönüş konusunda kuvvetli bir anlayış bulunduğunu, bunların Filistin'e dönüşünü kolaylaştırarak onların zenginliklerinden yararlanmanın yanı sıra Mehmet Ali Paşa tehdidine karşı da Osmanlı tarafını güçlendirecekleri fikrini Sultan'a anlatması ve Osmanlı hükümeti nezdinde Yahudilerin Filistin'e dönüşlerini kolaylaştırması girişiminde bulunmasını istemişti.⁶ Bu girişim sonucunda olumlu bir cevap çıkmamıştı, ama İngiltere hükümeti Filistin'e Yahudi yerleşimi meselesinde resmi girişimde bulunabilecek kadar konuyla ilgilendiğini ortaya koymuştu.

Bu dönemdeki bir başka ilginç gelişme de 1839 yılında İskoçya'dan dört papazın, incelemeler yapmak ve Yahudilerin dönüşü hususunu değerlendirmek üzere Filistin'e gönderilmesiydi. Bunlardan biri olan Alexander Keith'in (1791-1880), *The Land of Israel*⁷ adıyla yayımladığı kitabında, daha sonra yaygın olarak kullanılacak olan "ülkesiz bir halk için halksız bir ülke" sloganını ortaya atar. ("A country without a people, for a people without a country", s. 43). Bu slogan şu şekilde de kullanılmaktadır. "A land without a people for a people without a

5 Lord Shaftesbury'nin Filistin'e Yahudi göçü konusunda gösterdiği yoğun çaba üzerine bir monografi için bk Donald M. Lewis, a.g.e. Ayrıca bk. Stephen Sizer, *Christian Zionism*, Nottingham 2010, s. 55-60.

6 Barbara W. Tuchman, *Bible and Sword: England and Palestine from the Bronze Age to Balfour*, New York 2014, p. 152.

7 Alexander Keith, *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac and with Jacob*, New York, Harper and Brothers, 1844.

Laurence Oliphant

land”). 1844’de yayımlanan kitaptaki bu anlayış, kuvvetlenerek devam ediyor ve Kasım 1917’de yayımlanan Balfour Deklarasyonunda da yerini alıyordu.

Yukarıda verilen kısa açıklamalar, II. Abdülhamid dönemi öncesinde Hıristiyan Siyonist düşüncesinin İngiltere siyasi çevrelerinde kazandığı güç hakkında bir fikir verecek niteliktedir. Ekim 1875’te malî iflasın açıklanması ve Sultan Abdülhamid’in iktidarının ilk yılında başlayan 93 Harbi’nin 1878’in ilk aylarında ağır bir yenilgiyle sonuçlanması, Filistin’e Yahudi göçü konusunu uzun yıllardan beri gündemde tutanlar için yeni bir fırsat anlamına gelmekteydi. Zira bu yenilgi, maliyesi zaten zor durumda olan Osmanlı Devletinin yükünü çok artırmıştı. Milyonlarca metrekare toprak kaybı, yüklü bir savaş tazminatı, milyonlarca nüfus kaybı ve kaybedilen topraklardan gelen büyük çoğunluğu Müslüman yüzbinlerce mülteci, 1878 senesinde karşı karşıya kalınan problemlerin ilk akla gelenleriydi. İşte böyle bir zaman diliminde, bu denli ağır bir yükün altından kalkamayacağı

varsayılan Osmanlı Devleti maddi destek karşılığında bazı tavizlere razı olur düşüncesi Avrupa’da etkili olmaya başlamıştı. Hatta, Londra’da Osmanlı hükümetinin borçlarını ödeyebilmek için Filistin’in önemli bir kısmını İngiliz kreditorlerinin alacaklarına karşılık vermeyi planladığı dedikoduları dolaşıyordu.

93 Harbi’nin, Osmanlı Devleti’ni dış müdahalelere her zamankinden daha açık hale getirdiği fikri yayılmaya başlamıştı. Bu konumdan yararlanmak isteyenler arasında Filistin’e Yahudi göçünü destekleyen Hıristiyanlar da vardı. Bilinen yazarlardan Goldwyn Smith, Mayıs 1878’de *Nineteenth Century* dergisinde, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor şartlar nedeniyle İngiltere ve diğer büyük devletlerin Yahudileri Filistin’e yerleştirme ve Yahudi imparatorluğunu yeniden canlandırma fikrini dile getiriyordu. Dönemin saygın İngiliz sanayicilerinden Edward Cazalet de tartışmaya katılmış ve Suriye ve Filistin’in İngiltere’nin himayesi altına alınması gerektiği fikrini ileri sürmüştü. Cazalet’e göre, Suriye’nin “nüfusu azdı ve vahşi ve barbar ırklardan müteşekkildi. 1841’de Dürziler bin Hıristiyanı katletmişler ve 1860’ta da üç bin Hıristiyan aynı tarzda yok edilmişti.” İngiltere dışında hiçbir ülke bu şartlardaki Suriye’yi himayesi altına almazdı. Peki, bu olumsuz şartlara rağmen İngilizler Suriye’ye neden ilgi duyuyordu? Cazalet’e göre bunun nedeni, İngilizlerin İncil’e bağlılıkları ve “İncil’in de bir Yahudi tarihi olmasından, İngilizlerin ve onların soyundan gelenlerin İncil’i okuması ve anlamaya çalışmasıyla alakalıydı”.⁸ Suriye’nin İngiltere’nin himayesine girmesinden sonra yapılacak imar yatırımlarında gereken insan gücü de “1800 yıldır sürgünde yaşayan Yahudilerin İngiltere’nin himayesinde kendi ülkelerine [Filistin’e] dönmeleriyle sağlanacaktır”.

Dönemin büyük devletlerinin bu fikrin uygulanmasına neden itiraz etmeyeceklerini açıkladıktan sonra, Suriye ve Filistin halkının da yeni yöneticilerini, yani İngilizleri, memnuniyetle kabul edeceğini savunan Cazalet, bu şekilde İngiltere’nin gerçek misyonunu yerine getirmiş olacağını ifade etmekteydi.⁹ Kısa süre sonra yayımladığı Berlin Kongresi ile ilgili risalesinde ise, Suriye ve Filistin’i İngiliz çıkarları açısından net ifadelerle değerlendiriyordu. Buna göre; Suriye ve Filistin İngiltere ile Hindistan sömürgeleri güzergahı üzerindediydi ve İngiltere gerekli tedbirleri almadığı takdirde Rus tahakkümüne girecekti. Ayrıca, bölgenin Arap ve Yahudi nüfusu sadece İngilizlere karşı olumlu tavır içinde olduklarından ve onların himayesine girmeye sıcak baktıklarından İngiltere bölgeye karşı daha

⁸ Edward Cazalet, *The Eastern Question: An Address to Working Men*, London 1878, s. 39-40.

⁹ Cazalet, a.g.e., s. 41. Ayrıca bk. Nathan M. Gelber, “The Palestinian Question and the Congress of Berlin”, *Historia Judaica*, vol. II (1940), s. 40-41.

fazla sorumluluk üstlenmeliydi. İngiltere'nin 1878 Kıbrıs Antlaşması'nı gerçekleştirmesi, Suriye ve Filistin üzerinde, onun konumunu daha da güçlü kılmaktaydı.¹⁰

93 Harbi'nin Osmanlı Devleti'ni zayıflatmasını fırsat bilip Filistin'e Yahudi göçü fikrini daha üst düzeyde gündeme getiren isim İngiliz seyyah, mistik ve gönüllü diplomat Laurence Oliphant (1829-1888) oldu. Oliphant'ın Filistin'e Yahudi yerleşimi meselesine ilgisi yeni değildi. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki gerilimli ilişkileri 1850'lerden itibaren yakından takip eden Oliphant, 1853'te *The Russian Shores of the Black Sea* (Karadeniz'in Rus Kıyıları) adlı bir de kitap yayımlamıştı. 1854 ve 1855 yıllarında Kırım, Kafkasya, İstanbul ve Trabzon'da uzun zaman geçirmiş, Rusya karşıtı faaliyetlerde bulunup Türk yetkililere yardımcı olmaya çalışmıştı. 1854'ten itibaren öğrenmeye başladığı Türkçesini, 1855'te, Trabzon'da, Ömer Lütfi Paşa'nın yanında geçirdiği zaman diliminde Türkçe şaka yapacak seviyeye kadar geliştirmişti.¹¹ 1860 ve 1862'de de İstanbul'da bulunan Oliphant, Osmanlı Devleti'ndeki önemli gelişmeleri takip etmenin yanı sıra, Rusya'daki gelişmeleri ve özellikle de Rusya'nın Yahudiler aleyhindeki siyasetini ve uygulamalarını biliyordu.

Oliphant'ın Filistin'e Yahudi göçü meselesinde de 93 Harbi öncesinde zihninin boş olmadığı anlaşılmaktadır. Oliphant, Filistin'e Yahudi göçünü hayatının en önemli meselesi haline getiren Lord Shaftesbury'nin oğlu Evelyn Ashley'nin yakın arkadaşı idi. Evelyn Ashley, babasının yakın arkadaşı olan Lord Palmerston'un 1859-1865 yılları arasındaki başbakanlığı döneminde özel kalem müdürlüğünü yaptı. Yeri gelmişken belirtmekte fayda var, Lord Palmerston 1840'ta dışişleri bakanı iken Osmanlı Devleti'ne, Filistin'e Yahudi göçüne izin vermesi hususunda yapılan müracaata karar veren kişiydi. Bu bağlantıların dışında, Oliphant'ın XIX. yüzyılın en güçlü Yahudi hayırseverleri arasında yer alan Moses Montefiore (1784-1885) ile de ilişkisi vardı. 1820'lerden 1874 yılına kadar Filistin'e giderek Yahudilerle yakından ilgilenen, nakdi yardımlarının yanı sıra onlara okul, hastahane vb. kurumlar inşa eden Montefiore'nin bölgeyle ilgili projeleri de Oliphant'ın dikkatini çekmekteydi. Sözün özü, Oliphant 93 Harbi öncesinde hem Hıristiyan Siyonistler cephesinden hem de Yahudi hayırseverler açısından Filistin'le ilgili projeler hakkında bilgi ve fikir sahibiydi.

10 Edward Cazalet, *The Berlin Congress and the Anglo-Turkish Convention*, Londra 1878, s. 10, 26-27.

11 Anne Taylor, *Laurence Oliphant*, Oxford 1982, s. 39.

Bu arkaplan dikkate alındığında 93 Harbi sonrasında Berlin Kongresi'nde yaşanan gelişmeler ve uluslararası ilişkilerdeki yeni denge oluşturma çabaları, Oliphant'ı harekete geçirmiş görünmektedir. Ona göre, yeni şartlarda Osmanlı Devleti iç işlerine ciddi harici müdahaleler yapılacaktır ve bunu önleyebilmek için acil çözümler üretmelidir. Bunlardan biri de, yabancı müdahalesine fırsat vermeden Osmanlı Devleti'nin bazı reformları gerçekleştirebileceğini ispat etmesidir, en azından bir bölgenin ıslah edilerek örnek oluşturulması gerekir. Bunun için en uygun yer ise Filistin'dir. Filistin'in ıslah edilebilmesi için iki temel unsur ihtiyaç vardır: para ve nüfus. Bu bölgeye getirilecek nüfus mülteci durumuna düşmüş Müslümanlardan oluşamazdı, çünkü onların bölgenin ıslah ve imarı için gereken maddi imkanları yoktu. Hıristiyanların maddi imkânları vardı ama bölgeye gelip yerleşmeleri ihtimali oldukça zayıftı. Bu durumda en uygun topluluk Yahudilerdi. Çünkü Yahudilerin önemli bir kısmı baskı altında kaldıklarından yeni yerleşim yerleri arayışına girmiş durumdaydılar. Baskı altında olan Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmeleri durumunda da Avrupalı Yahudi zenginlerin sağlayacakları maddi destekle istenilen imar ve ıslah, gerçekleşme imkanına kavuşacaktı.

Oliphant, 93 Harbi sonrasında Filistin'e Yahudi göçü hakkındaki düşüncelerini zamanın İngiltere başbakanı ve dışişleri bakanı gibi üst düzey politika belirleyicileriyle de paylaşarak desteklerini aldıktan sonra Suriye ve Filistin bölgesinde incelemelerde bulunur. Bölgede görev yapan İngiliz diplomatlar ve Türk yetkililerle de görüşerek projesine uygun arazi tespiti yapmaya çalışır. Bu tür ön hazırlıkları tamamladıktan sonra da 1879 yılında, Filistin'e Yahudi göçü hususunda kapsamlı bir projeyi, Osmanlı hükümetine sunar. Projenin detaylarını bir başka çalışmamda¹² belirttiğim için burada şu kadarını ifade etmekle yetinmek isterim. Osmanlı hükümeti Oliphant'ın projesini "hükümet içinde bir hükümet demek olarak" görmüş ve hiçbir şekilde kabul edilebilir bulmamıştır. İngiltere ve Amerika büyükelçilerinin desteklerine rağmen Filistin'e Yahudi göçü konusunda esneklik sağlanmamıştır.

Ancak Oliphant'ın projesi vesilesiyle ortaya çıkan ve altı çizilmesi gereken birkaç hususa değinmekte fayda vardır. Birincisi, siyasi siyonizmin Osmanlı Devleti'nin gündemini meşgul etmesinden 17 yıl gibi uzun bir süre önce Filistin'e Yahudi göçü meselesi kabinede detaylı bir şekilde müzakere edilmiş, böyle

12 Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskânı Girişimleri, 1879-1882", *Türkiye Günlüğü*, No. 30, Eylül-Ekim 1994, ss. 58-65. Bu makale kısmî değişikliklerle daha sonra *Hilafet ve Saltanat* (İstanbul 2016) adlı çalışmamızda da yer almıştır. Bk. s. 370-384.

bir gelişmenin muhtemel mahzurları belirlenmeye çalışılmış, konunun hassas unsurları tespit edilmiş ve bu hususta karşılaşılması muhtemel harici baskının çapı hususunda ilk tecrübeler yaşanmıştır. Kanaatimizce Yahudi Siyonizminden yıllar önce II. Abdülhamid yönetiminin, güçler üzerinden Filistin'e Yahudi göçü meselesiyle yüzleşmiş olması büyük bir fikri ön hazırlık imkânı sağlamıştır. Belki de bu ön hazırlık imkânı nedeniyledir ki Abdülhamid dönemi boyunca Filistin meselesinde farklı söylemler gelişmemiş ve istikrarlı bir siyaset izlenmiştir.

İkincisi, Osmanlı yönetimi Filistin'e Yahudi göçüne kararlı bir şekilde karşı çıkmasının Yahudi aleyhtarlığından kaynaklanmadığını gösterme imkanını da kullanmıştır. Şöyle ki; dışarıdan gelecek Yahudiler, vatandaşlık statüsünü kabul etmeleri şartıyla Osmanlı topraklarından Rumeli, Anadolu ve Mezopotamya gibi bölgelerde yerleştirilebilecekler, hatta bu bölgelere yerleştirilenler bazı teşvik unsurlarından da yararlanabileceklerdir. Devlet, bunu bir pazarlık unsuru olarak değil, aksine söz konusu bölgelerde bulunan arazilerin üretim açısından daha iyi değerlendirilebilmesi için nüfus ihtiyacından dolayı sunmuştur ve sadece Yahudiler için de geçerli değildir. Yahudiler için Mezopotamya ve Halep yöresi gibi zikredilen yerler de vardı ve buralara 200 veya 250'şer ailelik gruplar halinde yerleşebilirlerdi. Bunun için özel bir izne de gerek yoktu, zira yürürlükte olan Osmanlı göç kanunu buna imkan vermektedir.

Üçüncüsü, sadece İngiltere kamuoyunda yer alan tartışmalar ve Oliphant üzerinden Osmanlı hükümetine yansıyan teklifler bile Osmanlı hükümetinin Filistin hususunda özel bir dikkat geliştirmesi gerektiğini ortaya koymaya yeterli idi. Filistin bölgesi yakın zaman önce Katolikler ve Ortodokslar arasında yaşanan Makamat-ı Mübareke Meselesi üzerinden zaten ciddi bir nüfuz mücadelesine konu olmuş ve bu mücadele Kırım Savaşı'na giden yolda önemli bir unsur olarak kullanılmıştı. Şimdi yeni ve giderek güçlenen bir mesele olarak Yahudi göçü meselesi dikkatleri daha da yoğun bir şekilde Filistin üzerine çekecekti. Osmanlı hükümetine düşen en önemli sorumluluk, Filistin'de oturmuş hassas dengeleri koruyabilmek ve çatışma unsuru olabilecek yeni gelişmeleri engelleyebilmektir.

İngiliz Hıristiyan Siyonistlerin Filistin meselesinin oluşumuna katkıları bakımından önemseydiğim bir ismi daha dile getirerek tebliğimi tamamlamak istiyorum. Bu isim William Henry Hechler'dir. Evangelik Kiliseye bağlı bir misyoner olan Alman babanın ve bir İngiliz annenin çocuğu olarak 1845'te Hindistan'da doğan Hechler, babasının da tesiriyle erken yaşlardan itibaren Evangelik Kilisenin aktif misyonerlerinden olur. 1880'lere geldiğinde ise, koyu bir Hıristiyan Siyonist olur ve bütün imkânlarını Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişinin önşar-

Arthur Balfour

tı olarak gördüğü Filistin'e Yahudi göçü inancını hayata geçirmek için kullanır. 1882'de Almanya, Fransa ve Rusya'yı ziyaret ederek Yahudi meselesini daha iyi anlamaya çalışır. Rusya'nın katı Yahudi düşmanlığı politikaları nedeniyle çok sayıda Yahudinin hayatını kaybetmesi üzerine, 1882'de *Auto-emancipation* risalesini yazarak bu meselenin ancak bağımsız bir Yahudi devleti kurulmasıyla çözülebileceği fikrini savunan Leo Pinsker (1821-1891) ile görüşerek istişarelerde bulunur. İstanbul üzerinden İngiltere'ye dönerken Sultan Abdülhamid'e, Filistin'e Yahudi göçüne müsaade etmesi için ricada bulunma girişimi İngiliz büyükelçisinin yardımcı olmaması nedeniyle sonuçsuz kalır. 1884'te meşhur risalesi "The Restoration of the Jews to Palestine" (Yahudilerin Filistin'e Dönüşü) yayımlanır. Bu risalenin ana fikri, Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi için Yahudilerin Filistin'e dönüşünün ön şart olduğudur. Ona göre, her Hıristiyan Yahudileri sevmeyi bir vazife bilmelidir.

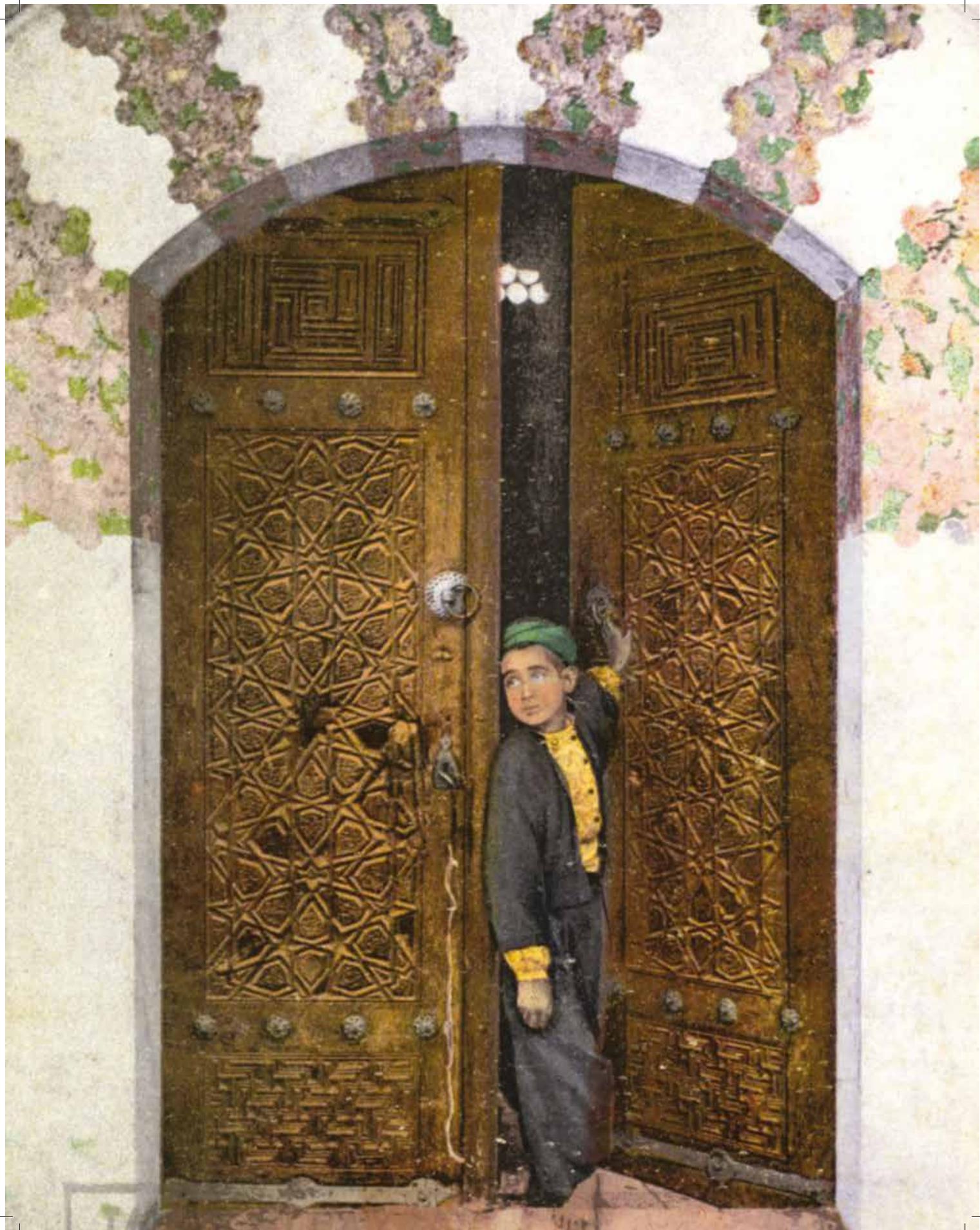
1885'ten itibaren İngiltere'nin Viyana Büyükelçiliği din görevlisi olarak çalışan Hechler, Theodore Herzl'in 1896'da *Yahudi Devleti* kitabını yayımlamasıyla¹³ yeni bir heyecan yaşamaya başlar. Kitabın ana fikrini kendisinin yıllardır savunuyor olması nedeniyle hemen Herzl ile şahsen temasa geçerek onu desteklediğini ve inandığı kehanetlere göre 1897-98'de Yahudilerin Filistin'i tekrar ele geçireceklerini söyler. Dolayısıyla Mart 1896'dan Herzl'in 1904'de vukubulan vefatına kadar, elinden geldiği kadar geldiğince Herzl'in Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması fikrinin gerçekleşmesine çalışır. Şüphesiz bu kararlılığın temel nedeni kendi inançlarıdır, ancak Herzl'in başarısının kendi inancının gerçekleşmesine doğrudan katkı yapacak olması Hechler-Herzl ikilisinin sekiz yıllık kesintisiz birlikte çalışma başarısını açıklar niteliktedir. Hechler'den önce Herzl'in Avrupa'nın büyük devletlerinin yöneticileriyle irtibat kurabilmesi mümkün olmamıştı. Hechler önce, daha önce çocuklarına özel öğretmenlik yaptığı Baden Grand Dükü I. Frederick ile irtibata geçti ve Herzl'in ve kendisinin fikirleri hakkında detaylı bilgi paylaşımında bulundu. Bu irtibat önemliydi, çünkü Kayser Kayzer II. Willhem I. Frederick'in yakın akrabası idi. İkinci olarak, Kayzer'in yakın arkadaşı olan Almanya'nın Viyana büyükelçisi von-Eulenburg ile Herzl'i tanıştırdı ve fikirlerini büyükelçiye detaylı olarak anlatarak konunun Kayzer'e ulaşmasını sağlamaya çalıştı. Mart 1896'dan itibaren bu minvalde yürütülen kulis faaliyetleri neticesinde Hechler, Alman üst yönetiminin Filistin'e Yahudi göçü fikrine aşina olmasını sağlamayı başardı. Bu başarının önemli sonuçlarından biri de, 1898 sonbaharında gerçekleşen Kayzer'in İstanbul ve Kudüs seyahatine kendisinin de katılmış olmasının yanı sıra, Herzl'in İstanbul'da ve Kudüs'te Kayzer ile görüşürülmesinin gerçekleşmiş olmasıdır.¹⁴ Son olarak, dönemin bir kısım Yahudi ileri gelenleri tarafından eleştirilen ve değersizleştirilmeye çalışılan Herzl, Hechler'in bağlantıları ve sarsılmaz desteği sayesinde Kayzer II. Wilhelm'in yakın çevresiyile irtibat kurabilmiştir. Bu irtibatlar, II. Abdülhamid'in Filistin'e Yahudi göçüne karşı tavrını değiştirememiş ise de Herzl'in dünyadaki şöhretini ve Siyonizm ideolojisinin tanınırlığını ciddi anlamda artırdığı söylenebilir.

Sonuç olarak şu hususu vurgulayak ifade etmek gerekir ki, Filistin'e Yahudi göçü meselesinde Hristiyanların katkısının derecesini netleştirmeden, Filistin meselesi ve İsrail Devleti'nin kuruluş hikâyesini netleştirmek pek mümkün

13 Herzl'in bu yıllarda İstanbul'daki girişimleri ve II. Abdülhamit ile görüşme çabaları hakkında bk. Vahdettin Engin, *Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, İstanbul 2013.

14 Lawrence J. Epstein, *Zion's Call: Christian Contributions to the Origins and Development of Israel*, Lanham 1984, s. 77-82.

görünmemektedir. Filistin’de kurulan Yahudi Devleti’nin sadece Yahudilerin çabalarıyla kurulmuş bir devlet olmadığı fikrinin ne derece gerçekçi olduğunu anlayabilmek için meselenin Osmanlı Dönemiyle ilgili detaylı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu tür çalışmaların, mevcut yaygın görüşleri revize etmesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Sultan II. Abdülhamid'in Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) Siyaseti

PROF. DR. MUSTAFA BUDAK*

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin son elli yılının en tartışmalı hükümdarı olmakla beraber, François Georgeon'un deyimiyle “*bütün yetkileri elinde toplamış kadir-i mutlak bir padişah*” idi¹. Kemal Karpat'a göre, II. Abdülhamid, “*modern bir Müslüman hükümdar*” idi². O, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden itibaren Avrupalı devletlerin iç işlerine müdahale ve parçalama (toprak kaybettirme) siyasetinin hız kazandığı bir süreçte -ki bu süreç, Kıbrıs, Kars, Ardahan ve Batum ile Mısır ve Tunus'un fiilen kaybedildiği bir döneme denk gelmekteydi) bir taraftan Avrupalı devletlere karşı bir denge siyaseti³ yürütmenin yanı sıra imkânlar ölçüsünde Osmanlı dışı Müslüman coğrafyada bir ittifak-ı İslâm siyaseti izlemeye çalışırken diğer taraftan da ülkesini güçlendirmek için bürokrasi, askerî ekonomi eğitim, sağlık ve bayındırlık alanlarında önemli modernleşme hamlelerini yapmaktaydı. Bu hamleler, Sultan II. Abdülhamid için devletin bekasına yönelikti⁴.

*İstanbul Üniversitesi

1 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çeviren Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 13.

2 Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 2. baskı, Çeviren: Şiar Yalçın, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 281 vd.

3 Fahir Armaoğlu'na göre Osmanlı Devleti için denge siyaseti, bir veya birden fazla yabancı devletten gelen tehdit ve tehlikelere karşı yanına bir büyük devlet almak, onunla birlikte hareket etmek şeklinde bir siyaset idi. Bkz., F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul 2004, s. 43.

4 Sultan II. Abdülhamid, Ahmet Midhat Efendi'ye hitaben yazdığı muhtıra yabancı devletlere karşı izlediği dış siyasetin sebep-i hikmeti olarak devletin bekasını göstermekteydi. Geniş bilgi için bkz., Atilla Çetin, *Devlet ve Memleket Görüşlerim II*, 241.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Tahsin Paşa'ya göre bu dış siyaset, Almanya merkezli olup, Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile sorun çıkarmamak ve diğer devletlerle de mümkün mertebe iyi geçinmek esasına dayanmaktaydı. Ayrıca Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı birlik olmasını engellemek de bu siyasetin bir parçasıydı⁵. Görüldüğü gibi pragmatik nitelik taşıyan bu siyasetin Müslüman dünyasına yönelik tarafı İttihad-ı İslâm adını taşımaktaydı. Diğer bir deyişle, Sultan, Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği hallerde Müslüman dünyasına cihat fetvaları yayınlamakta ve onlardan yardım talep etmekteydi. Bu durum, Kafkasya ve Türkistan (Orta Asya) söz konusu olduğunda daha da geçerliydi.

Bu bildirimizde, ilk olarak Kafkasya ve Orta Asya'nın stratejik konumlarını tespit ettikten sonra XVI ve XX'nci yüzyıllar arasında Kafkasya üzerindeki Osmanlı-İran, Osmanlı-Rus rekabetleri ile Osmanlı Devleti'nin Orta Asya Hanlıkları ile ilişkilerini genel çerçevede değerlendirecek ve daha sonra da II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik siyasetini ele alacağız.

Bilindiği gibi Kafkasya, doğu-batı ekseninde Karadeniz-Hazar Denizi arasında yüksek sıradağlara sahip stratejik bir bölgedir. Aynı zamanda bu bölge, Rusların sıcak denizlere inme siyasetinde kara güzergâhlarının (Kafkasya-Doğu Anadolu-Akdeniz; Kafkasya-İran-Basra Körfezi) başlangıç noktasıdır. Bundan dolayı Kafkasya, I. Petro'dan itibaren hedef coğrafya/fethedilecek bölgedir. Diğer taraftan ise Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısının başında Rusya'nın Kazan (1552) ve Astarhan (1556)'ı işgal ederek biraz daha Kafkasya'ya yaklaşması üzerine dikkatini bu bölgeye çevirmiş, Avrupa harplerinden ve Kanuni'nin ölümünden sonra, 1588'de Özdemiroğlu Osman Paşa'nın seferiyle birlikte Kafkasya'da varlık gösterebilmişti. Ancak, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından itibaren Rusya ile Kafkasya'da bölgesel rekabete girişmişti⁶. Bu yüzyıllar içinde, Osmanlı Devleti, barış zamanlarında Rusya'ya karşı Kafkasya'daki Müslüman hanların birlik ve işbirliğini, barış içinde yaşamalarını teşvik etmiş; savaş dönemlerinde ise "din ü devlet, gaza ü cihad" adına Kafkas Müslümanlarını kendi yanında/destekçisi olarak savaşa/cihada çağırmıştı.

Buna örnek olarak Kafkasya'daki İmam Mansur ve Şeyh Şamil hareketlerini verebiliriz. Osmanlı Devleti, 1787-1795 yılları arasında Kuzey Kafkasya'da Ruslara

5 Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2005, s. 85.

6 Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI.-XX.Yüzyıllar)", *Osmanlı I*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 594-596.

karşı Müridizm hareketini başlatmış olan İmam Mansur'a ve onun hareketine⁷ karşı Rusya yüzünden ihtiyatla yaklaşmıştı⁸. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin bu çekingen ya da edilgen tavrı, 1829 tarihli Edirne Antlaşması'ndan sonra daha da artmış; sempati duymasına rağmen 1834'ten beri Dağıstan ve Çeçenistan'da Ruslara karşı Şeyh Şamil önderliğindeki Müridizm hareketine istenen para ve silah yardımını yapamamış; sadece İstanbul'a gelen elçiler "halifenin dostluk mektubu" ile hediyeler verilerek geri gönderilmişti. Bu tutum, 1853-1856 Kırım Harbi'ne kadar devam etmişti⁹.

Kırım Harbi, Osmanlı Devleti ve Kafkasya Müslümanları için bir ümit ışığı doğurmuştu. Ancak, ümitler uzun sürmedi. Savaşın başlarında, Sultan Abdülmecid, Ruslarla savaşmaları için bir cihat fetvasını (4 Ekim 1853), Şeyh Şamil'e göndermiş ve o da Ruslara karşı Tiflis merkezli bir kısaç harekâtı teklifinde bulunmuştu. Ne yazık ki, Osmanlı Devleti, İngiliz etkisiyle Şeyh Şamil'in bu askeri harekât önerisi karşısında sessiz kalmış ve Şeyh Şamil de 1854 yazında Çeçenistan'a çekilmişti¹⁰. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Şeyh Şamil'in Ruslara tesliminden (1859) sonra Kafkasya'dan Anadolu'ya başlayan ve yıllar geçtikçe hızlanan göçler sürecinde Kafkas Müslümanlarına sahip çıkmaktan geri durmamış ve bu tavrını sonuna kadar sürdürmüştü¹¹. Ne var ki, bu tavır siyasi olmaktan daha çok sosyo-kültürel temelli dayanışma ve işbirliğini öne çıkaran bir tavır idi. Bu tavır, II. Abdülhamid devrinde, hem Kafkasya'dan gelen göçmenlerle ilgilenme ve hem de Kafkasya başta olmak üzere diğer İslâm beldelerindeki Müslümanlarla ilişki kurma ve onlara destek olma tarzında gerçekleşen İttihad-ı İslâm siyaseti çerçevesinde şekillendi.

Sultan II. Abdülhamid'in yine aynı çerçevede Türkistan Müslümanları ile de ilgilendiğini görmekteyiz. Bilindiği gibi, Orta Asya, tarihi ismiyle Türkistan, Türklerin ata vatanı olup batıda, Ural Dağları ve Hazar Denizi'nden doğuda Altay Dağları ve Çin sınırına kuzeyde Aral ve Balkaş göllerinin ötesinde Sibirya'ya kadar uzanan bozkırlardan güneyde Hindikuş Dağlarına kadar ulaşan bir coğ-

7 John Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çeviren: Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul 1989, s. 72-78; Tarık Cemal Kutlu, *İmam Mansur*, İstanbul 1977, s. 13-14

8 Bu konuda Başbakanlık Osmanlı arşiv belgelerine dayalı bir çalışma için bkz., Ahmet Akmaz, *Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)*, Kayseri 1994, s. 86-90; Mustafa Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI.-XX. Yüzyıllar)", *Osmanlı I, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, s. 598-599.

9 M. Budak, "Kafkasya ve Osmanlı Devleti...", *Osmanlı I*, s. 604.

10 Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil", *Kafkas Araştırmaları I*, İstanbul 1988, s. 52-58.

11 1856-1908 yılları arasındaki Kafkasya'dan göçler hakkında iki önemli çalışma için bkz., Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996.

rafyadır¹². Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu gibi birçok Türk devletine yurt olmuş bu coğrafya, XIX. yüzyıla gelindiğinde Semerkand, Buhara, Hive ve Hokand gibi hanlıklar halinde yönetilmekteydi. Kabul edilmelidir ki, Anadolu ve Orta Asya coğrafi olarak birbirlerine oldukça uzak idi. Ayrıca, aralarında Hazar Denizi'nden başka Safevi-İran Devleti bulunmaktaydı. Bundan dolayı ilişkiler, siyasi anlamda yoğun olmayıp daha ziyade İran harpleri dönemlerinde artış göstermekteydi. Bu ilişkiler de elçi teatileri şeklinde gerçekleşmekteydi. Öyle ki, Osmanlı-İran harpleri başladığında, Osmanlı padişahları, halife sıfatıyla Türkistan hanlarına Kafkasya'ya gönderdikleri gibi cihat fetvaları göndermişler, desteklerini istemişlerdi. Ne yazık ki, savaşlar bittiğinde Osmanlı Devleti, beklenen ilgi, destek ve yardımını esirgememiş; İran, Türkistan hanlarına savaş açtıklarında, “biz İran ile barış halindeyiz. Siz de barış halinde olunuz” şeklinde pragmatik cevaplar vermişti¹³. Bu ise Türkistan'da üzüntüye sebep olmuştu. Bunun dışında, Türkistan- Osmanlı ilişkilerinin ikinci boyutu, Türkistan Müslümanlarının, Hazar'ın kuzeyinden dolaşarak İstanbul üzerinden hacca gitmeleriydi. Bu konuda Osmanlı Devleti, siyasi tavrından farklı olarak gelen elçi, ilim adamı ve hacı adaylarına gereken destek ve yardımı esirgememiş ve bunda İstanbul'daki Özbek tekkeleri önemli bir rol oynamıştı. Bu durum, hanlıkların Rus işgaliyle sona ermiş; daha ziyade, eğitim amacıyla Türkistanlı öğrenciler, İstanbul'a gelirken, Osmanlı Devleti de Türkistan'a uzman eğitici, eğitim araçları ve kitaplar göndermişti. Bunda, II. Abdülhamid'in “Dünya Müslümanlarının hamisi” olduğunu ortaya koyan İslâm birliği siyasetinin büyük etkisi bulunmaktaydı¹⁴.

II. Abdülhamid ve Kafkasya

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıktığında (31 Ağustos 1876) Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Karadağ ile savaş halindeydi. Sırpların yenilgisi üzerine büyük devletler Osmanlı Devleti'nden ateşkes istediler ve bir konferans toplanmasını sağ-

12 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 1-2.

13 Osmanlı Devleti'nin bu destek sözü, Safevilerle yapılmış olan 1555 Amasya ve 1590 İstanbul antlaşmalarına taahhüt olarak girmesine rağmen İran'ın Özbek Hanları'na savaş açtığına anlamsız hale gelmiş ve bu süreçlerde Osmanlı Devleti, Avusturya harplerini gerekçe göstererek pragmatik bir tutum sergilemişti. Bu konuda bizim yüksek lisans tezine (*Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1510-1740)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987) dayanan yayınlanmış iki çalışmamız için bkz., Mustafa Budak, “Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması”, *Avrasya Etüdüleri*, Sayı 4, Kış 95/96, s. 79-85; aynı yazar, “Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1620-1740)”, *Türk Dünyasına Bakışlar (Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan)*, İstanbul 2003, s. 191-201.

14 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yay., İstanbul 1992, s. 336-340.

ladılar. Amaç, bu Balkan sorununun Osmanlı lehine çözümlenmesini önlemektir. Bu süreçte, bir taraftan Sırp ve Karadağ sorunlarını halletmek için İstanbul konferansı (23 Aralık 1876-20 Ocak 1877) toplanırken diğer taraftan 23 Aralık 1876'da Osmanlı Devleti'nde ilk kez Meşrutiyet ilan edilmiş ve ardından 19 Mart 1877'de Meclis-i Umumi (Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan) açılmıştı¹⁵.

Osmanlı Devleti iç ve dış politikada bu olayları yaşarken Rusya'nın büyük bir hamlesi ile karşılaştı. Rusya, 24 Nisan 1877'de, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti¹⁶. Bunda Rusya'nın Slav-Ortodoks siyaseti çerçevesinde destek verdiği Sırbistan ve Karadağ meselelerinde istediği sonuçları alamaması önemli bir rol oynamıştı. Üstelik bu harp ilanından sonra Rusya'da kiliselerde çanlar çalınmış, ayinler düzenlenmiş ve "dinsizlere karşı zafer bahşetmesi için Tanrı'ya dualar edilmiş"ti. Adeta, Rusya'da bir "Haçlı Seferi" havası esmeye başlamıştı¹⁷.

Buna karşılık Osmanlı Devleti de benzer bir şekilde savaşa dinî bir veçhe vermeye çalışmış; ülke içinde dayanışmayı kuvvetlendirecek hamleleri yaparken, ülke dışında da Kafkasya başta olmak üzere Türkistan ve Afganistan Müslümanlarına yönelik Rusya'ya karşı savaşmak için cihat fetvaları yollamıştı. Nitekim Babîâli, 1 Mayıs 1877'de, bütün vilayetlere bir emr-i âli göndererek Rusya'nın savaş ilan eyledikten sonra her taraftan ordularıyla Osmanlı sınırlarına tecavüz ettiklerini ve oysa Osmanlı Devleti'nin barıştan başka isteğinin olmadığını açıklamıştır. Açıkça bu emr-i âli, hürriyet düşmanı görülen Rusya'ya karşı birlik ve beraberlik çağrısıydı¹⁸:

"Binaenaleyh, kâffe-i evlad-ı vatan, hürriyet-i tâmmeye ile bu mülkün üzerinde olan hukuk-ı müsterekelerini elyevm, niçe akvâmı, lisân ve din ü mezheblerini bozarak taht-ı tahakküm ve esaretde tutan bir düşman-ı hürriyetin tasallutundan sakınmak farizasıyle mükellef olduklarından kendülerini Hilâfet ve metbû'iyet nâmına olarak bu yolda maddî ve manevî ittîfak ve ittihadada da'vet eylerim."

Bu tarz girişimlerle ülke içinde dayanışmayı sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti, yakın coğrafyadan başlamak üzere ülke dışındaki Müslümanların deste-

15 Osmanlı Devleti, Sırbistan ile 1 Mart 1877'den savaştan önceki durumu esas alan bir barış antlaşması yapmış, Karadağ ile de uyuşma sağlanamadığından dolayı da ateşkes iki ay daha uzatılmıştı. Bu her iki mesele de Berlin Antlaşması ile kesin karara bağlanmıştır. Geniş bilgi için bkz., Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih, 1789-2001*, Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 6. Basım, Der Yay., İstanbul 2006, s. 363-369.

16 R. Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 377.

17 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 92-93.

18 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-Meclis-i Mahsus*, 2565, lef 1; Ayrıca, yeni Türk harflerine tam çevirisi için bkz., *Kafkas Araştırmaları I*, İstanbul 1987, s. s. 139-140 (Belge no. 52).

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti sırasında Yıldız Sarayı'nda yapılan resmi geçit

ğini de kazanmaya çalışıyordu. Bu bağlamda ilk hedef coğrafya Kafkasya idi. Üstelik Kafkasya, özellikle Kuzey Kafkasya, Rusya hâkimiyetinde olmakla beraber her zaman direniş hareketlerinin merkezi olmuş; bu özelliğiyle Rus savaşlarında Osmanlı Devleti'nin ilgi odağı haline gelmişti. Şimdiki durum da aynıydı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, savaş halinde olduğu Rusya'ya karşı Kuzey Kafkasya'daki Müslüman kabilelerden yararlanmayı düşünmüştü. Nitekim, Sohum'a gönderilen Nusret Paşa'ya verilen talimatta bu husus açıkça yazılmıştı¹⁹:

“Devlet-i Aliyye’ce muharebe-i hâzırada mutasavver olan harekât-ı esasiyenin bir kısm-ı mühimmesi Kafkasya kıt’asında bulunan akvâm ve kabâ’ilin düşman aleyhinde isti’mâl ve bu cihetle Rusyaluların dâhilen işgal olunması çaresinin istihsalı kaziyyesidir.”

Ayrıca sözkonusu talimatta, Rusya ile harp başlayınca Rusların zulmü altında kalan Çerkez ve Abazaların bunu fırsat bilerek silaha sarıldıklarını ve on-

19 BOA, Yıldız Esas Evrak, 84/110.

ların bu gayretlerinin Kafkas sahilinde bir dayanak noktası meydana getirdiğini ve Devlet-Aliyye'nin etkili himayesi görüldükçe nice vatanperver muhacirin oralara koşup gittiğini, bunun da iç bölgelerdeki Kafkas kabilelerin birlik halinde olmasını sağladığından bahsedilmiş ve bu gayretlerin zaferle sonuçlanması için “*mübârizân-ı İslâmı tedâbir-i mü'essirane ve hakimâne da'iresinde idare etmeğe ve cihâd ve gazâyâ teşvîk ve tergîb eylemeğe*” bağlı olduğu üzerinde durulmuştur. İşte Nusret Paşa'nın asıl görevi de bunu sağlamaktı²⁰.

İşte Batı Kafkaslar (Abhazya ve Çerkezistan)'da bu tarz hareketlenmelerin fitili, 24 Nisan 1877'de, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş olan Rusların, Batum'a karşı taarruza geçmesiyle yakıldı. 27 Nisan'da Çamçıra Oçemçıra) Deresi'ni aşan Ruslar, Açıkova Deresi'nin güneyindeki Husuban sırtlarına çekilen Osmanlı kuvvetleriyle çarpıştılar ve hız kestiler. 11 Mayıs'ta yeniden başlayan şiddetli çarpışmalarda, Osmanlı gücü bir ara Ruslarca kırılmışsa da Osmanlı deniz gücünün desteğiyle denge sağlanmış ve bu çarpışmalarda Ruslar, 2000 civarında zayıat (ölü ve yaralı) vermişlerdi²¹.

Bu Rus saldırısı başladıktan dört gün sonra, 28 Nisan'da, Ruslara karşı Abaza ve Çerkez kabilelerini ayaklandırmak için Hasan Bey liderliğindeki Abaza beyleri, Batum'dan Sohum'a gittiler²². Sohum'a ulaşan Hasan Bey ve yanındakiler, 3000 kadar Abaza'yı silahlandırdılar ve Osmanlı zırhlısının tahrip ettiği Sohum Kalesi'ni ele geçirdiler. Bu habere sevinen Osmanlı hükümeti, Ferik Fazıl Paşa komutasında donanımlı bir fırkateyni Sohum'a gönderdi²³. Sohum'a giden Ferik Fazıl Paşa, bölgedeki Abaza ve Çerkezleri silahlandırarak önce Erdile Kalesi'ni ve sonra da Zeyl Kalesi'ni zapt etmiş ve hatta ganimet de almıştı²⁴. Ne var ki bu başarılar uzun sürmedi. Ağustos sonlarına kadar Abhazya topraklarında cereyan eden Osmanlı-Rus muharebeleri, Osmanlı kuvvetlerine destek vermiş olan Abazaların yenilmesi ve Osmanlı askerlerinin Sohum'dan ayrılmasıyla sona erdi²⁵.

Batı Kafkaslar'da bu askeri gelişmeler olurken, Osmanlı Devleti, 23 Mayıs 1877 tarihli bir cihat fetvasını “ümera, ulema ve ileri gelenlerine” hitaben Da-

20 Aynı belge.

21 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 85-88.

22 Mahmud Celalettin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Neşreden İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 374.

23 Bu başarıdan dolayı Padişah Sultan II. Abdülhamid'e gazilik unvanı verildi. Bkz., a.g.e., s. 385.

24 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 2626/3.

25 W.D.Allen-Paul Muratof, *Kafkas Harekâtı 1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 142-147.

ğistan'a göndermiş ve din düşmanı Rusya'ya karşı savaşmalarını emretmişti²⁶. Ardından, Kafkas Müslümanları üzerinde nüfuzu olan Şeyh Şamil'in büyük oğlu Muhammed Şamil'e paşalık rütbesi verilerek Erzurum'a gönderilmişti. Amaç, Dağistanlı bazı beylerin yardımıyla Dağistan kabilelerinin Rusya'ya karşı ayaklanmalarını sağlamaktı. Diğer taraftan İstanbul'da bulunan Dağistan ümerasından Şefi Bey, Dağistan ve Çerkezistan'daki İslâm kabilelerini Rusya'ya karşı isyana teşvik amacıyla Babıâli'ye bir layiha sundu. Söz konusu layiha, Tophane'de Harp Encümeni'nde görüşülerek kabul edildi²⁷. Bu layihaya göre Şefi Bey ve adamları, Kars Ordu Komutanı Musa Paşa ile Trabzon'da buluşarak Sohum'a gideceklerdi. Tabiatıyla bu işin bir maliyeti vardı. Sonunda, 29 Mayıs 1877 (16 C.evvel 1294) tarihli bir Padişah iradesiyle Şefi Bey ve adamlarına on bin (10 bin) kuruş harç verilmesi kararlaştırıldı²⁸. Ne var ki bütün bu çabalar sonuçsuz kaldı.

Abhazya'dan öteye geçemeyen Rusya'ya karşı Osmanlı ordusu destekli mahalli İslâm kabilelerinin faaliyetlerinden başka Dağistan ve Çeçenistan'da kendiliğinden bazı isyan hareketlerinin başladığını görmekteyiz. İlk isyan hareketi, 12-13 Nisan 1877 gecesi, Çaberloy ve Benoy'da başladı. Hareketin liderleri Çaberloy'da, Dada Zalma; Zandak'ta Ali Bek Hacı (Albag Hacı); Benoy'da Sultan Murad idi. Özellikle, Ali Bek Hacı, etrafına 600 silahlı kişi toplayarak Ruslarla gerilla harbine girişti. Ruslara doğrudan zayıat verdirdikten başka yolları, köprüleri yıkarak Rusların lojistik kanallarına zarar verdiler. Fakat bu hareket de sonbaharın gelmesiyle birlikte etkisini kaybetti²⁹. Sonunda Ali Bek Hacı, Darum Dağı'na çekildi ve ardından Dağistan'a geçti. 1878 yılının Eylül ayına gelindiğinde, Ruslar, Dağistan ve Çeçenistan'daki isyanları bastırmıştı. Böylece, Kuzey Kafkasya'da Rus hakimiyeti daha da perçinleşmiş oldu.

Kuzey Kafkasya'da bu gelişmeler olurken, Berlin Kongresi ve sonunda imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878)'ndan sonra Ermeni meselesi, uluslararası bir nitelik kazanmış; İngiltere ve Rusya gibi devletler, Ermeni meselesini gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başladılar. Nitekim 1894-1895 Ermeni olayları bunun tipik örnekleriydi. Aynı şekilde, Ermeniler, 1905 Rus devriminin etkisiyle Güney Kafkasya'da, Bakü başta olmak üzere Gen-

26 Osmanlı Devleti, söz konusu cihat fetvasında bu savaşa çağrını " Hilafet-i İslamiyye nâmına emr-i mefruz-ı gazaya davet" olarak ifade etmişti. Bkz., *BOA, İrade-Dahiliye (İD)*, nr. 61133-3; Yeni Türk harflerine çevirisi için bkz, Kafkas Araştırmaları I, 140-143 (Belge no. 53)

27 *BOA, İD*, nr. 61009, lef 3.

28 *Aynı belge*, lef 2.

29 Tarkan Cemal Kutlu, Çeçen Direniş Tarihi, Anka Yay., İstanbul 2005, s. 338-347.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

ce, Erivan, Nahçıvan, Karabağ ve Şuşa'da Azerilere saldırdılar. Yıl boyunca süren saldırılarında, Zengezur, Göyçay, Karabağ, Gence, Gümrü, Üçkilise (Ecmiyazin) kazalarında onlarca köyü yakmaktan çekinmediler. Bu saldırılar 1906 yılı boyunca da artarak sürmüştü³⁰.

1905-1906 yılları arasındaki Güney Kafkasya'daki bu olaylar, bölgedeki Osmanlı memurlarınca İstanbul'a rapor edilmekteydi. Daha ziyade bu raporlar Tiflis Başşehbenderliği'nden gelmekteydi. Tiflis'ten alınan bir telgrafa göre, Gence'de Ermeniler 300 Müslümanın evini yaktıkları gibi Ermeni mahallelerindeki Müslüman evlerini de yağmalamışlardı. Bunun üzerine Sadaret, 26 Aralık 1905 tarihli tezkireyle Gence'deki Müslüman halkın can ve mal güvenliğinin korunması için Rusya hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını Hariciye Nezareti'nden istemişti³¹. Bu tarz haberler, 1906-1907 yılları arasında Güney Kafkasya'dan sıklıkla alınmış ve söz konusu olayların önlenmesi için Osmanlı hükümeti Rusya hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştu³². Bu da gösteriyor ki, Osmanlı Devleti, doğrudan müdahale edemez ise de dolaylı olarak Rusya üzerinden bölgenin Müslüman halkını korumaya çalışmıştı. Tabiiyle Osmanlı Devleti'nin bu korumacı tavrı, Sultan II. Abdülhamid'in Müslümanların hamisi halife olmasından dolayı idi.

II. Abdülhamid Ve Orta Asya (Türkistan)

Osmanlı Devleti'nin 1878-1908 yılları arasında Türkistan'a ilgisi, Rusya faktöründen dolayı siyasi olmayıp sosyal ve kültürel faaliyetler şeklindeydi. Daha ziyade Sultan II. Abdülhamid, bu faaliyetleri Müslümanlar arası dayanışma çerçevesinde desteklemekteydi. Ayrıca, Osmanlı-Türkistan ticari ilişkileri de devam etmekteydi. Bu alanda faaliyette bulunan Hayriye tüccarı Buharalı Hacı Osman Efendi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin çıkmasından bir ay sonra, 23 Mayıs'ta Hariciye Nezareti'ne bir arıza vermiş ve Rusya'nın Buhara, Hive ve Hokand'ı işgalinden söz ettikten sonra Sultan II. Abdülhamid'in bu taraflara halife sıfatıyla ilgi göstermesini, nasihatlerde bulunmasını talep etmişti³³.

30 Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 57-62.

31 BOA, *Bab-ı Ali, Sadaret Mektubü Mühimme Kısmı (A.MKT. MHM)*, 550/7'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2009, s. 220-222.

32 BOA, *A.MKT.MHM*, 550/13'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, s. 222-224.

33 *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara

İran Şahı Muzaffereddin Şah'ın İran Sefarethanesi'ne gelişi

Her durumda Türkistanlıların Osmanlı Devleti'ne ve onun halifesine ilgileri yüksekti. Bu ilgiyi daha ziyade Türkistanlı hacılar göstermekte idi. Öyle ki, Türkistanlı hacı adayları, İstanbul'a uğranmadan yapılan haccın makbul olmayacağı gibi bir düşünceye sahip idiler. Bu yüzden Türkistanlı hacı adayları İstanbul üzerinden Mekke'ye gidiyorlardı ve aynı yolla geri dönüyorlardı. Bunu teşvik için Osmanlı Devleti de Türkistan ve Afganistan'dan gelen hacı adaylarından 20 kuruş vize harcını kaldırdı. Hatta Doğu ve Batı Türkistan'dan hac için İstanbul'a

gelen fakirlerin (1400 kişi) İstanbul Şehremaneti ile Sıhhiye Nezareti tarafından Hicaz'a gidip hac görevlerini yapmaları sağlanmıştır³⁴.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, 1870'lerin başında Kaşgar'a karşı daha aktif bir siyaset izlemeye başlamıştı. Bunda, Taşkent işgal edilmeden önce Hokand Ordu Komutanı Alim Kul tarafından İstanbul'a elçi olarak gelen Yakup Han Töre'nin etkisi büyüktü. Çünkü Osmanlı devlet ricalinin dikkatini Kaşgar üzerine

34 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 336-338.

çekebilmişti. Bu sırada, Babıali'ye Türkistan hakkında geniş bir tahrir vermiş ve ülkesine dönmüştü. Bunun etkisiyle olsa gerek Osmanlı Devleti, 1873'te, Kaşgar Hakimi Yakup Bey'e, hediye olarak birtakım silahlar göndermiş ve aynısını 1875'te tekrarlamıştı. Hatta Kaşgar Hakimi'ne 500 adet Kuran-ı Kerim hediye olarak gönderilmişti. Bunun üzerine Yakup Han, 7 Nisan 1875'te, yardımcıları için Osmanlı Devleti'ne bir teşekkür mektubu göndermişti. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Yakup Bey, Kasım 1876'da, halife olarak II. Abdülhamid'e biat etti³⁵. Ne var ki, Hokand, aynı yıl Çinliler tarafından işgal edildi. Bunun üzerine, daha önce Kaşgar'a dönmüş ve Yakup Han'ın hizmetine girmiş olan Yakup Han Töre, 24 Aralık 1879'da Babıali'ye bir rapor vererek Kaşgar Devleti'nin 24 vilayet ve şehirlerden meydana geldiğini, tahminen beş milyon Müslümanın yaşadığını ve bu devletin hakim olduğu toprakların yeraltı zenginliklerine (Kaşgar'da gümüş, Hoten ve Yarkend'de altın ve bakır madenleri gibi) sahip olduğunu ve ne yazık ki, Çinlilerce işgal edildiğini bildirmişti. Ayrıca Yakup Han Töre raporunda Kaşgar'ın Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğunu hatırlatarak Çinliler nezdinde bu işgalin protesto edilmesini istemişti³⁶. Ancak, 1877-1878 Rus Savaşı'nın çıkmasından dolayı Osmanlı Devleti Kaşgar elçisinin bu ricasına olumlu cevap veremedi.

Osmanlı Devleti'nin ilgisi sadece, Kaşgar'a değildi. 1877-1878 Rus Savaşı çıktıktan sonra Rusya hakimiyetindeki diğer Müslüman topluluklarına gözünü çevirdi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a olan ilgisini bilen bazı kişiler de Babıali'ye başvurarak Türkistan'ın bazı bölgelerinde Ruslara karşı isyanlar çıkarabileceğini bildirdiler. Bunlardan biri Kazak Türklerinden Muhammed Rahim adlı bir kişi idi. Orenburglu olan bu kişi, 1877'de İstanbul'a gelip yerleşmişti. Savaş çıkınca Kazak Türklerini Ruslara karşı ayaklandırabileceğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti. Muhammed Rahim'in bu teklifi, Osmanlı sivil ve askeri çevrelerinde memnuniyetle karşılanmış ve silah ile para yardımıyla bu işin başarılacağı kanaatine varılmıştı. Bu amaçla kendisine Şeyhülislâmın bir mektubunun verilmesi, masraflara karşılık 400 altın harcırah ile İstanbul'da kalacak ailesi için her ay 700 kuruş maaş tahsis edilecekti. Ne var ki, bu kararlara rağmen Muhammed Rahim Kazak-Kırgız bozkırlarına gönderilmedi³⁷.

35 *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 81-89 (Belge no. 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59).

36 Yakup Han Töre'nin 13 K. evvel 1295 tarihli raporunun tam metni için bkz., *Aynı eser*, s. 89-91 (Belge no. 60); Ayrıca bkz., Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti", *Osmanlı I*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 575-580.

37 A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 95-96.

Batı Türkistan'ın Rus, Doğu Türkistan'ın Çin hakimiyetine girmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin Türkistan ile ilişkisi bölge Müslümanlarına Kuran-ı Kerim başta olmak üzere dinî kitapların gönderilmesi³⁸ile Müslüman çocuklarının İstanbul'da eğitim görmesi³⁹gibi siyaset dışı faaliyetlerle sınırlı kalmıştır. Böylece Sultan II. Abdülhamid, halife olarak Rusya ve İngiltere'ye karşı dünya Müslümanlarının desteğini almak yolundaki İttihad-ı İslâm siyasetinin gereğini fazlasıyla yerine getirmiş oluyordu.

Sonuç olarak, Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı dışı İslâm beldelerine yönelik ittihad-ı İslâm adı verilen siyasetinde yeni araçlar kullanmasına rağmen seleflerinin pragmatik siyaset anlayışından farklı bir tavır sergilememiştir. Tıpkı selefi olan padişahlar gibi savaş zamanlarında Türkistan ve Kafkasya'ya cihat fetvaları göndererek onları devlet ve millet için gaza ve cihada davet etmiş; diğer zamanlarda ise o bölge Müslümanlarının yardım çağrularına elçiyi ağırlama ve onun eline halifenin mektubunu vermenin dışında somut bir siyasi destekte bulunmamıştır. Nadiren de olsa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkasya Müslümanlarını Ruslara karşı ayaklandırmak istemişse de sonuç alamamıştır. Onun derdi, Berlin Kongresi'nde İngiliz siyasetinden dolayı hayal kırıklığına uğramanın etkisiyle hilafet çerçevesinde dünya Müslümanlarının dayanışmasını sağlamak ve buradan sağlanacak prestiji/gücü, Avrupalı emperyalist devletlere karşı izleyeceği dış politikada kullanmaktır⁴⁰. Buna rağmen diğer İslâm beldeleri gibi Türkistan ve Kafkasya Müslümanlarının gözü ve kulağı her zaman İstanbul'da olmuş ve halifeden gelen her türlü çağrı ve hediyeleri memnurlukla karşılamışlardır. Çünkü Sultan II. Abdülhamid, Müslümanların halifesidir ve ona biat gerekmektedir. Dahası Türkistan ve Kafkasya gibi İslâm beldelerinin yöneticileri, Halife'den gelen bir mektup ya da hediye sayesinde kendi halkları nezdinde meşruiyetlerini korumaktaydılar. Bundan dolayı, Sultan II. Abdülhamid'in bu tarz hareketleri dünya Müslümanları nazarında büyük ilgi uyandırmış ve bu da İslâm halifesine prestij ve güç kazandırmıştır.

38 31 Teşrin-i evvel 1310 tarihli bir iradeyle Rusya Müslümanları için 5-6 bin adet Kur'an-ı Kerim'in basılıp bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz: *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, s. 173-174.

39 *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları*, s. 176-177.

40 Kemal Karpat'a göre, Temmuz 1878 tarihli Berlin Kongresi döneminde kendisine karşı İngiliz siyasetini görmemiş olsaydı, İslamcılık gibi bir siyaset izlemek zorunda kalmayacaktı. K. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 327.

Gare des Chemins de fer Orientaux. Constantinople.
Hauptbahnhof

سرکھ جی استانسینو

II. Abdülhamid Döneminde Yabancı Ülkelere Yapılan İnsanî Yardımlar

MÜMİN YILDIZTAŞ*

İnsanî yardımlar, ülkeler arasında işbirliği ve yakınlaşmayı sağladığı gibi, aynı zamanda toplumlar arasındaki dostluk bağlarını da kuvvetlendirmektedir. Günümüz terminolojisinde “İnsanî Diplomasi” olarak da adlandırılan bu tür uygulamalar, Osmanlı Devleti’ne medeniyet tesis eden bir devlet olma özelliği kazandırmıştır. Bir aşiret beyliği iken, başta adalet ve insanî değerlere verdiği önem sayesinde kısa sürede üç kıtada hâkimiyet kurma başarısını gösteren Osmanlı Devleti, tarih boyunca her zorda kalanın derdini kendi meselesi görmüş; kıtlıkta, yoklukta, felaketlerde aynı havayı soluduğu insanların hep yanında olmaya gayret etmiştir. Zulme uğrayanların imdadına yetişmiş, haksızlıklara seyirci kalmamış felakete uğrayanların yanında olmuştur.

Osmanlı padişahlarının hemen hepsinin iktidara geldiklerinde yaptıkları ilk iş, taşra yöneticilerine gönderdikleri fermanlarla, idareleri altında bulunan Müslümanların dualarını alacak icraatlarda bulunmalarını, gayrimüslimleri de kendilerine Allahın emaneti olarak davranmalarını tembih eden fermanlar göndermekti. Tebaaya kötü davranan bir çok idareciyi görevden almaktan öte çok ağır cezalara da çarptırdıkları vakîdir. Toplumsal dayanışma ve yardımlaşmanın temel taşı olan vakıf geleneği dünyanın hiçbir coğrafyasında Osmanlı Devleti’nde olduğu kadar yaygın olmamıştır. Devlet-i aliyye bu tür organizasyonları her zaman teşvik etmiş ve önünü açmıştır. Osmanlılar genişlemeyi; toprak kazanımı, istilâ ve emperyal gayelerle değil, zaten kelime anlamı barış ve esenlik olan İs-

*İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

lâm'ın mesajının ulaştırılması ve insanlığın selameti uğruna hedeflemişlerdir. Gittikleri yerlerde yüzlerce yıl kalabilmeleri de bundandır. Devasa bir coğrafyanın kimi yerlerinde sel veya deprem felaketleri yaşanırken aynı anda bir başka bölgesinde kuraklık veya salgın hastalık gibi daha başka sorunlardan kaynaklanan mağduriyetler de hiç eksik olmamıştır. Osmanlılarda “reâyâ” ve “berâyâ”nın bu tür sıkıntılarının zamanında görülmesi ve bunun için gerekli tedbirlerin alınması yöneticiler için öncelikli esastı.

Mazlumiyet ve mağduriyete inanç, coğrafya ve ırkî bir yaklaşımla bakılmamak gerekiyordu onlara göre. Fransa kralı I.Fransuva, Alman İmparatoru Şarlken ile yaptığı savaşta yenilmiş ve esir düşmüştü. Alman imparatoru, Fransa kralını bir kaleye hapsedmiş, Fransızlar günler geçiriyordu. Kralın annesi kurtuluşun, tek çaresinin Osmanlı padişahında olduğunu biliyordu. Cihan padişahına bir mektup göndererek, oğlunun esaretten ve Fransa'nın istiladan kurtarılmasını rica etti. Aynı rica sonradan bir fırsatını bulup dışarıya mektup sızdıran Kralın kendisinden de geldi. Kanûnî ise verdiği cevapta, “İmdi padişahlara sınımak ve haps olunmak acep değildir. Gönlünüzü hoş tutup âzürde-hâtır olmayasız. Gece ve gündüz atımız eyerlenmiş ve kılıcımız kuşanılmış...” diyordu. Bunu sadece sözde bırakmadı Kanunî. Alman İmparatoru Şarlken'e tehdit içerikli bir mektup yazdıktan sonra Akrabası Macar kralı üzerine de sefere çıktı. Şanlı Mohaç zaferi bu gelişmelerin sonucudur. Nihayet Fransuva serbetst bırakıldı.

Osmanlı padişahlarının “cihan-penâh”, “âlem-penâh” sıfatları bu sebeptendi; Yani, cihan sığınağı, âlemin koruyucusu. 1492'de Endülüs'te Yahudiler ve Müslümanlar İspanyollar tarafından barbarca katliama uğratılırken Osmanlı gemileri hiçbir ayırım gözetmeksizin Müslüman'ı da Yahudiyi'de kurtarmak için bölgeye yüzlerce sefer icra etmişti. Oysa o tarihten tam 50 yıl önce İstanbul fethedildiğinde her dinin mensubuna istedikleri şekilde dinlerini yaşayabilme imkanını bahşeden yine Müslüman Osmanlı'lardı.

XV. yüzyılın sonlarında bu günkü Endenozya topraklarında kurulan Açe Sultanlığı, o zamanlar bölgenin ekonomi ve ticaretinde önemli bir yere sahip, zengin bir devletti. Bu özelliklerinden dolayı Portekizliler, Açe sahillere saldırıya başladılar. Günden güne artan Portekiz baskısına daha fazla dayanamayan zamanın Açe Sultanı bir elçi heyetini Portekizliler'e karşı yardım istemek amacıyla İstanbul'a göndermişti. II. Selim, elçi heyetinin getirdiği mektubu alarak, Sultan'a her türlü yardımı yapacağına dair bir cevap yazdı ve 1569 yılında Kurdoğlu Hayreddin Hızır Reis komutasında 22 parçadan mürekkep bir donanmayı bölgeye gönderdi. Osmanlılar bundan önce de yine Portekiz saldırıları sebebiyle

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE YABANCI ÜLKELERE YAPILAN İNSANİ YARDIMLAR

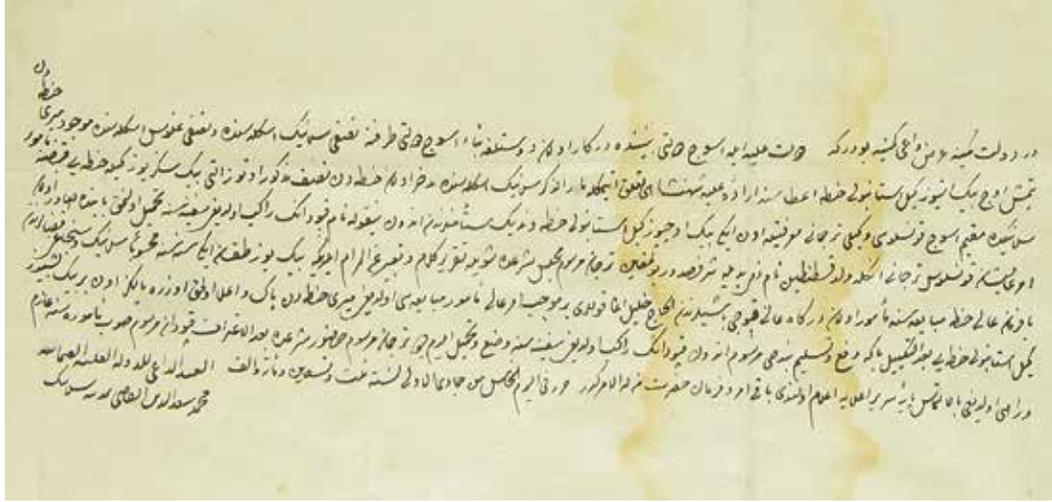
Sultan II. Abdülhamid

ilki Hindistan'daki Gucerat Sultanlığı'nın talebi doğrultusunda da bölgeye üç kez donanma göndermişti.

Yıkılma sürecine girildiği dönemlerinde bile dünyanın ezilen, zulme uğrayan, dara düşen her millet ve ferdi için bir sığınak olma özelliğini korumuştur Osmanlılar. Devlet-i Osmânî'nin insanî alandaki yardım faaliyetleri, belki aynı dine inandıkları, dünyanın diğer bölgelerindeki insanlar için uhdesinde taşıdığı hilafet unvanının bir gereği idi. Ancak yukarıda da örneklendirildiği gibi, onlar dara düşene yardım geleneğini farklı inanç ve kültürlere sahip devletlerden ve halklardan da esirgemiyorlardı. Osmanlı arşivinin muhtelif fonlarında bu türden yüzlerce belge örneği bulunmaktadır.

Günümüz terminolojisinde “İnsani Diplomasi” olarak da adlandırılan bu tür uygulamalar, Osmanlı Devleti'ne medeniyet tesis eden bir devlet olma özelliği kazandırmıştır. Osmanlı Devleti'nde dış insanî yardımlar Abdülhamid dönemine gelindiğinde kendini daha da hissettiren bir durum almıştır. Bunda tabii ki ulaşım ve iletişimdeki ilerlemelerin büyük etkisi olmuştur. Örneğin matbuat yani gazete ve dergiler hem dünyada hem Osmanlı ülkesinde önemini ve etki alanını artırmış, dünyanın başka yerlerindeki gelişmeler, felaketler vesaire hariciyede oluşturulan matbuat idaresi vasıtasıyla günlük olarak takip edilmeye başlamıştır. Telgraf hatları ile haberleşme sistemi hızlanmış, bu sebeple dış temsilciliklerle bu tür felaketler ve insanî yardımlar daha koordineli gerçekleştirilebilmiştir. Deniz ve demiryolu ulaşımındaki gelişme sayesinde insanî yardımların ulaştırılması daha bir hızlanmıştır. Tabii bu dönemde insanî diplomasinin hız kazanmasının sebeplerinden biri olarak da Abdülhamid Han ve ekibinin insanî diplomasinin, siyasi diplomasinin öncüsü olduğunun farkında olması ile de izah edilebilir. Aşağıda Osmanlı arşivi kataloglarına yansıyan onlarca örnekten bazıları bu tebliğ için seçilmiş ve transkribe edilmiştir.

İsveç'e kıtlık sebebi ile buğday gönderilmesi, BOA, C. HR, 77/3817

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Abdühamid-i Sâni Dönemi İnsânî Diploması Örnekleri

1- İsveç'e kıtlık sebebi ile buğday gönderilmesi

1876

Der-i devlet-mekîne arz-ı dâ'î-i kemîne budur ki

Devlet-i Aliyye ile İsveç Devleti beyninde derkâr olan dostluğa binâen İsveç Devleti tarafına nısfı Selanik'de ve nısfı Galos İskelesi'nde mevcûd mîri hıntadan yetmiş üç bin altı yüz keyl-i İstanbulî hınta i'tâsına irâde-i aliyye-i Şehinşâhî ta'alluk etmekle mârru'z-zikr Selanik İskelesi'nde dahi olan hıntadan nısf-ı mezkûr otuz altı bin sekiz yüz kile hıntayı kabzına memur Selanik'de mukîm İsveç konsolosu vekîli tercümânî ma'rifetiyle on iki bin üç yüz keyl-i İstanbulî hınta Venedik müste'menlerinden Andon Nikola nâm kapudânın râkib olduğu sefînesine tahmîl olunmak bâbında sâdır olan emr-i âlişân konsolos tercümânî Ankele veled-i Kostantin nâm zimmî yediyle şeref-sudûr bulmağın tercümân-ı mersûm meclis-i şer' de şöyle takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i ani'l-merâm eyledi ki; bin yüz doksan iki senesine mahsûben Selanik ve sancağı kazalarından bâ-fermân-ı âli hınta mübâya'asına me'mur olan dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından el-Hâc Halil Ağa kulları ber-mûceb-i emr-i âli me'mur-ı mübâya'ası olduğu mîri hıntadan pâk ve a'lâ olmak üzere yalnız on bir bin beş yüz keyl-i İstanbulî hıntayı ba'de't-tekyîl bana def' u teslîm ben dahi mersûm Andon kapudânın râkib olduğu sefînesine

vaz' u tahmîl eyledim deyu tercümân-ı mersûm huzûr-ı şer'de ba'de'l-i'tirâf kapudân-ı mersûm savb-ı me'muresine âzim ve râhî olduğu bi'l-iltimâs pâye-serîr-i a'lâya i'lâm olundu. Bâkî emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir.

Hurrire fi'l-yevmi'l-hâmis min-Cemâziye'lûlâ li sene selâse ve tis'in ve mi'ete ve elf. (5 Ca. 1293)

El-Abdü'd-dâ'î li'd-devleti'l-Aliyyeti'l-Osmaniyye

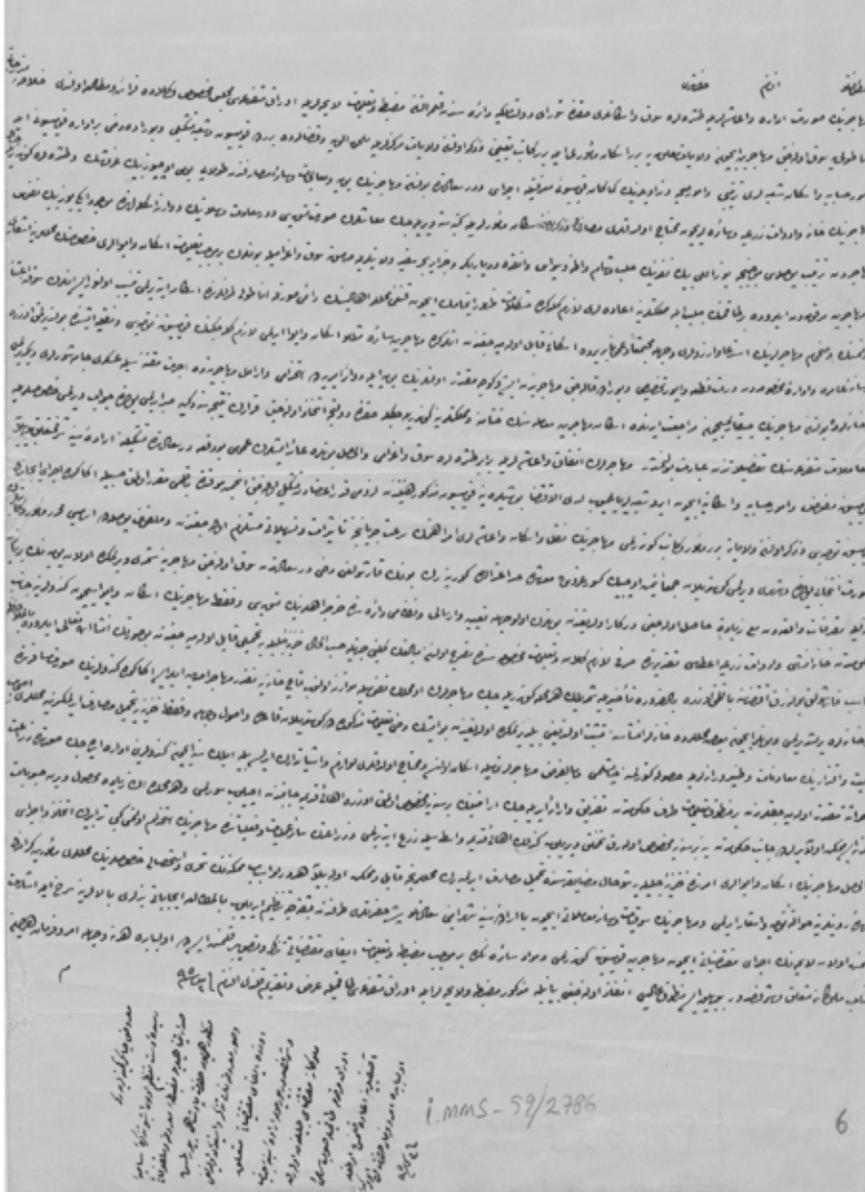
Mehmed Sadeddin el-kâdî be-medîne-i Selanik

2- İstanbul, Selanik ve Varna iskelelerinde biriken iki yüz bin Kafkas-yalı muhacirin sevk, iskân ve idaresi

1878

Atufetli efendim hazretleri,

Muhâcirînin sûret-i idâre ve iâşeleriyle taşralara sevk ve iskânları hakkında Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden kaleme alınan mazbata ve talimât layihalarıyla evrak-ı müteferri'ası Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da kırâ'et ve mütâlâ'a olundu. Hülâsa-i mündericâtı Anadolu'ya sevk olunacak muhâcirîn için vilayât-ı ma'lûmeye birer iskân me'muru ile birer kâtib tayini ve zikr olunan vilayât merkezleriyle mülhak elviye ve kazalarda birer de komisyon ve şube teşkili ve burada dahi bir idâre komisyonu ile umûr-ı hesâbiye ve iskân şubeleri tertîbi ve umûr-ı sıhhiye ve tedâvilerinin kemâ-kân komisyonu ma'rifetiyle icrası ve Dersaâdet'de bulunan muhâcirînin yevmiye ve mu'âlecât vesâire masârifından dolayı yevmiye üç yüz bin guruşun ve taşralara gönderilecek muhâcirînin hâne ve edevât-ı zer'iyeye vesaireleri için muhtac oldukları masârifin ve zikr olunan iskân memurlarıyla ketebesine verilecek maaşların sûret-i tesviyesi Dersaâdet ve Selanik ve Varna iskelelerinde mevcûd iki yüz bin nüfus muhacirden tertib pusulası mücebince yüz elli bin neferinin Haleb ve Şam ve Adana ve Sivas ve Ankara ve Diyarbakır ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilâyetleriyle Samsun'a sevk ve i'zâmıyla bunların ber-müceb-i talimât iskân ve îvâları husûsunun mahallerine iş'ârı ve muhâcirîn-i merkûmeden ileride bir takımının celb ile memleketlerine iâdeleri lâzım geldikde müşkilât zuhur etmemek için hangi mahaller ahalîsinin daimi sûretle Anadolu taraflarında iskân etdirilmesi tensib olunur ise onların sevkine itinâ olunmasının ve Sohum muhacirlerinin istid'â ve arzuları vechile müctemi'an ve umûmen bir yerde iskânı kâbil olamayacağından onların da muhâcirîn-i saire misillü iskân

İstanbul,
Selanik
ve Varna
iskelelerinde
biriken iki yüz
bin Kafkasyalı
muhâcirin sevk,
iskân ve idâresi,
BOA, İ. MMS,
59/2786

ve îvâ edilmesi lazîm geleceğinin komisyona tavsiye ve nakliye işinde bulundu-
rulamak üzere Tersâne-i Âmire ve İdare-i Mahsûsa'dan dört kıta vapur tahsîsi
ve burada kalacak muhâcirînden işe ve güce muktedir olanlarının yevmiye ile

devâir-i emiriyede istihdâmı ve erâmil-i muhâcirîne de ücret-i mukannenesiyle askeriye çamaşırları dikdirilmesi ve hanelerde bulunan muhâcirînin çıkarılması için müraca'ât edenlere iskân-ı muhâcirîn muâmelesinin hitâmına ve memleketlerine gönderilecekler hakkında devletce ittihâz olunacak kararın neticesine değin sabredilmesi yolunda cevap verilmesi hususlarıyla muâmelât-ı müteferri'asının tafsilâtından ibâret bulunmuşdur. Muhacirlerin infak ve iâşeleriyle beraber taşralara sevk ve i'zâmı ve'l-hâsıl bunlara aid işlerin umûmu bu defa Dersâadet'de teşkiline irâde-i seniyye şeref-müte'allik buyurulan komisyona müfevvez ve umûr-ı hesâbiye ve iskâniye için ayrı şu'beler yapılmayıp lede'l-iktizâ bu şeylere yine komisyon-ı mezkûr heyetinden lüzûmu kadar âzâdan teşkil olunacak encümen-i muvakkatda bakılmak mukarrer olmak hasebiyle ona göre icra-yı icabının komisyona tavsiyesi ve zikr olunan vilâyâta birer me'mur ve kâtib gönderilmesi muhâcirînin nakl ve iskân ve iâşeleri emr-i ehemminin sür'at-i cereyânınca tesirât ve teshilâtı müstelzim olacağından ve melfûf pusulada esâmisi muharrer me'mur ve kâtiblerin sûret-i intihâbı yolunda ve şehri verilmesi gösterilen cem'an yetmiş üç bin küsur guruş maaş da hadd-i i'tidalde görünerek bunun karşılığı dahi Dersâadet'den sevk olunacak muhâcirîne şimdi verilmekte olan yevmiyenin bir yandan tenziliyle tasarrufât-ı vaki'adan ma'a ziyâdetin hâsıl olacağı derkâr olduğundan bunların ol vechile ta'yin ve irsâli ve nizâmı dairesinde harcırahlarının tesviyesi ve fakat muhâcirînin iskân ve îvâsı için kendilerine cânib-i hükûmetden hâne inşâsı ve edevât-ı zer'iyye i'tâsı takdirinde sarfı lazîm gelen ve ta'limât-ı mahsûsasında tasrih olunan mebâliğin külliyyeti cihetiyle hasbe'l-hâl Hazine-i Celile'ye tahmili kâbil olamayacağından bu sûretin inşâallahu teâlâ ileride bi'l-mülâhaza münâsib karşılık bulunarak iktizâsına bakılmak üzere bi'z-zarûre tehiriyle şimdilik her mahalle gönderilecek muhacirlerin o mahallin nüfusuyla muvâzene olup kaç hâneye ne kadar muhacir isabet eyler ise ona göre kendilerinin sûret-i müsâferetde bu hânelere yerleşdirilmesi ve bunlar için bazı mahallerde haneler inşâsına teşebbüs olduğu bildirilmekte olduğundan bu işin dahi ta'limât-ı mezkûrede gösterilen kâide ve usûl vechile ve fakat hazineye tahmil-i masârif edilmeksizin mahalleri ashâb-ı hamiyet ve iktidarının muâvenât-ı vatan-perverâneleriyle husûle getirilmesine çalışılması ve bi'l-farz muhacirler tamamıyla iskân olursa ve muhtac oldukları levâzım ve eşya tedârik edilse bile ilk sene için kendilerini idare edecek sûretde ziraat ve hırâsete muktedir olamayacaklarından ber-mantûk-ı tal'imat taraf-ı hükûmetden tefrik ve irâe edilecek arazinin bir seneye mahsûs olmak üzere ahâl-i kadime cânibinden açılıp sürülmesi ve her mahalde en ziyâde mahsul veren hubûbât her ne ise mümkün olan yerlerde cânib-i hükûmetden yine bir seneye mahsûs olarak tohumluk verilip kezâlik ahâl-i kadîme vâsıtasıy-

la zer' etdirilmesi ve zirâ'atin sair ameliyât ve fiiliyâtında muhâcirînin istihdam olunması gibi tedâbirin ittihâz ve icrası ve'l-hâsıl muhâcirînin iskân ve îvâları emrinde Hazine-i Celile'ye şu hâl-i muzâyakasında tahmil-i masârîf edilmeyerek mahallerince kâbil ve mümkün olabilen her türlü esbâb-ı mümkünenin taharrî ve istihsâli hususlarının mahalleri me'murîn-i kirâmînın uhde-i reviyetlerine havale-i tavsiye ve iş'âr edilmesi ve muhâcirînin sevkîyât vesâir muâmelâtı için bâ irâde-i seniyye şehremini saâdetli Paşa hazretleri tarafından başkaca tanzim edilip bi'l-mütâla'a icâbâtı bendleri bâlâlarına sürh ile işaret kılınmış olan lâyihanın icra-yı muktezâtı için Muhâcirîn Komisyonu'na gönderilmesi ve mevâdd-ı sâirenin de ber-mûceb-i mazbata ve talimât ifâ-yı muktezâyâtı tezekkür ve tasvîb kılınmış ise de ol bâbda her ne vechile emr u fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne müteallık ve şeref-sudûr buyurulur ise mantûk-ı âlîsi infaz olunacağı beyânıyla mezkûr mazbata ve lâyihalar ile evrâk-ı müteferri'ası takımıyla arz ve takdim kılındı efendim.

Fî 2 Ş. sene [12]95

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zim olan işbu tezkire-i sâmiye-i Sadâret-penâhileriyle mazbata-i ma'rûza ve melfûfatı manzûr-ı hümâyûn-ı hazret-i Padişâhi buyurulmuş ve suver-i ma'rûzanın tezekkür ve istizân olunduğu üzere ifâ-yı muktezâyâtı müte'allık ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı celîlinden olarak evrâk-ı merkûme takımıyla savb-ı sâmi-i asafilerine iâde kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 3 Ş. sene [12]95

Beher hânede beşer nüfus itibarıyla Nüfus	Hâne	
50.000	10.000	Haleb'e Çerkes, Tatar ve Nogay muhacirleri gönderilmiş ve gönderilebileceği ve Zor Sancı'na kezâ
25.000	5.000	Şam'a kezâ

25.000	5.000	Adana'ya kezâ
10.000	2.000	Konya'ya kezâ
10.000	2.000	Kastamonu'ya kezâ
5.000	1.000	Sivas ve içerilerine yerleşdirilmek üzere Samsun'a kezâ
10.000	2.000	Kıbrıs'a
5.000	1.000	Ankara'ya
5.000	1.000	İskenderun tarikiyla Diyarbakır'a
500	100	Cezâyir-i Bahr-ı Sefid Vilâyeti'ne
4.500	900	Amasya'ya gönderilmek üzere Samsun İskeleyi'ne
150.000	30.000	

3- Su taşkınlarından zarar gören Macaristan'ın Segedin şehri ahalisine yardımında bulunulması

1879

Bâb-ı Âlî
Nezaret-i Hariciye
Tercüme Odası

Makâm-ı Nezâret-i Celîle-i Hariciye'ye fî 15 Mart sene [12]79 tarihiyle Viyana Sefâret-i Seniyyesi'nden vârid olan telgrafnâmenin tercümesidir.

Suların tuğyanından hemen kâmilen harâb olmuş olan “Estergadin” Şehri felaketzedegânı için her tarafda iâne defterleri küşâd edildiği Peşte Başşehbenderliği tarafından bendenize iş'âr olunmuşdur. Peşte'deki bi'l-cümle konsoloshaneler külliyetli iâneler vermiş ve şehir-i mezkûr ahalîsi zâten mecrûhin-i asâkir-i Osmaniyye ile muhâcirîn hakkında pek çok muâvenetde bulunmuş olduklarına mebnî şimdi böyle ahvâl-i müellime arasında kendilerine icra-yı muâvenetde geri durmamak şîâr-ı insâniyet iktizâsındandır. Bu sûret politikaca dahi hüsn-i tesir hâsıl eder.

Su taşkınlarından zarar gören Macaristan'ın Segedin şehri ahalisine yardımda bulunulması, BOA, Y. A. RES, 2/50

Binâenaleyh iâne-i mesâibîn komitelerine gönderilmek üzere ba sefâret-i seniyyeye ve yâhud Peşte Başşehbenderliği'ne bir kredito açılması zımında bâ-telgraf evâmîr-i lâzîme i'tâ buyurulmasını rica ederim.

4- İspanya'da nehir taşkınları sebebiyle zarar görenlere padişah tarafından yapılan yardım

1880

Mâbeyn-i Hümâyûn Tahrirat-ı Ecnebiye Kitabeti'nefî 8 Şubat sene [12]80 tarihiyle İspanya sefirinden gelen tezkirenin tercümesidir.

Devlet-i metbu'am başvekili tarafından dünkü tarihli aldığım bir kıt'a telgrafnâme mucibince İspanya'da nehirlerin tuğyanıyla vuku'a gelen hasarâtdan musâb olanlara i'âne olmak üzere taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîden i'tâ ve ihsân buyurulan atıyye-i seniyyeden dolayı kral hazretleriyle vükelâsının teşekkürât-ı hâliselerini hâk-i pâ-yı şevket-ihtivâ-yı hazret-i mülükâneye arz etmek vazife-i

۵
مايبد هجده خرابه اجنيه كنانته | اساطير نابعه
اسيانا فيرندة كلاله تذكره نك زجوم سبه
دولت منوچم باسه وكيك طرفده دوزيك تاريخي الدينم برظمه نفوقنا مويچو
اسيانا م نزلرن طفيانيله دوقو كلاله خا رانده مصاب اولنده اعانه
اولعه اولزه طرف اترف حفزه ياد رجهده اعصه واحا نه بوريللاه
عطر سبه ده طولابا قوال حفتريم وكلاله نكرانه خالعه ربه خاكيه
سولف اخواي حفزه ملو طايه عصبه اجك وظيفه نطفه سي ابضا نيكه
مؤد اولدوغونه كيقتك حضور معانا موفور حيايه ستر پارچه عصبه اولقني
رجه ايدر وجود سيلم ايله ابار سائر اهتر اطاريه انبار ايدم

5- Kıtık sebebi ile Karadağ'dan Osmanlı tarafına iltica eden Karadağlıların iskanları

1889

Numara: 3860-3990

İlcä-yı kaht ile Karadağ'dan bizim tarafa geçen mültecilerin tekessüründen bahisle bazı ifädâtı hâvî İşkodra Vilâyet-i aliyyesinin telgrafnâmelerinin leffiyle Dähiliye Nezaret-i Celîlesinden vârid olan iki kıt'a tezkire-i aliyye havâle buyurulmağla mütâlaa kılındı.

Fî'l-hakika Karadağlıların külliyyetli ilticâlarıyla vilâyât-ı mütecâvirede bâ-husus tâbiiyet-i asliyyelerini muhâfaza etdikleri halde sâkin olmaları siyaseten mûcib-i mehâzîr olacağı derkâr olup zaten böyle külliyyetli muhâceret hususu münferiden vuku bulan ilticâlara kıyas kabul edemeyip her yerde cârî olan kaide mûcebince böyle topdan gelen muhâcirînin kabul olunmaları icab-ı hâle göre tayin olunan bazı şerâit ve nizamâta tevakkuf olmasına ve gurre-i Receb sene 1273 tarihinde neşr buyurulan nizamnâmede kolonizasyon sûretiyle hicret edenlerin tâbiiyet-i Osmâniyyeyi kabul edecekleri ve taraf-ı saltanat-ı seniyyeden kendilerine arazi i'tâ ve daha säir gûne teshilât erâ'e olunacağı hususları münderic bulunmasına mebnî devletçe tensîb buyurulduğu halde zikrolunan Karadağlı'dan bir müddet-i muayyene zarfında avdet etmek niyyetinde bulunanlar müstesna tutularak diğerleri hakkında dahi bu nizamnâmeye tevfiik muamele olunup tâbiiyet-i Osmâniyyeye dehâletle Hükûmet-i Seniyye'ye sadâkatde bulunacaklarına dair tahlifleri icrâ edildikten sonra kabul olunmaları fakat her halde hududdan ba'îd vilâyât-ı şahanede iskân edilmeleri muktezî bulunmağla şimdilik Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'ne bu dairede cevab-ı âlî tastîri de Sırbistan'a geçen Karadağlılar hakkında oraca ne sûretle mu'âmele olunduğunun Belgrad Sefâret-i Seniyyesi'nden bi'l-isti'lâm alınacak cevabın dahi ileride nezâret-i müşârunileyhâya tebliği iktizâ eder ise de yine fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

6 Mart sene [1]305

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

۵۱۷

نمبر	تلفیقات	تاریخ	شرح مسوده	مردی کی
3860 3950			<p>الحاق خط ایله فرقه و عینه بزم طریقیه بخیرک نکرندنه بخیریه افغانی عاری استغوره دولت عدلیتک تعقیباتا برسیلک بعد واحد نکرنت جمیله سنه وارد اولامه ایمن دفعه تکرره عدلیت سور لغله ده نکرندنه</p> <p>فی الحقیقه فرقه و خوارک عدلیت ایلی لریم درویشته تجاوز و در با صحنه نابغه اعدلیت مخاطبه ایستلری حاله سانه اولاری سیاسته سوسه مجاز ارضی در کار اولوبه زانا بریده طبعیای دیا جرن وضعیون سقراناً رفو عبرتونه ایستلری قیاس قبول ایله سوسه کدرج عاری اولامه تا عده موجبی بولم طریقه کلایه دیا جرن قبول اولاریک ایلی ایستلری دولت تا بعینه و صحت ایستلری ترقیه اولمسه در تبرجریونه نکر ماموریم بونا کدره سوسه بولمسه نکرندنه ایستلری فرقه و خوارک در می بولمسه سانه نکرندنه عدلیت نابغه عجمانیه و صحت دکانیم حکومت سینه حدائق بولم جملایه زائر ایستلری اجرا ایستلری نکرندنه قبول ایستلری و نقطه هر حال حدیثه بعد وایسته شاهانیم اشعار ایستلری ایستلری ایستلری بونا فرقه بولمک الحاق خط ایستلری در دویا ایستلری نظماً ایستلری برده قبول شوسیه بولم زواله کلایه عورت ایستلری نکرندنه ایستلری نکرندنه نکرندنه مذکور دفعه نظیه و اجزی مهم ایستلری جبه در درلری مالک شاهانیم طعام نظیه ایستلری ایستلری حاله نکرندنه نکرندنه بولمسه نکرندنه حقیقت ایستلری لازم کولمک کولمک نکرندنه نکرندنه نکرندنه نکرندنه ایستلری نکرندنه نابغه دولت عدلیت و صحت دکانیم دیا جرن نکرندنه نکرندنه ایستلری نکرندنه نکرندنه نکرندنه نکرندنه نکرندنه نکرندنه نکرندنه</p>	

HR. HMS. İŞO. 107/2

(2 vuk
1544) 1

6- Rusya'dan hicret eden dokuz bin muhacirin kış bastırmadan Konya vilayetinde iskanları

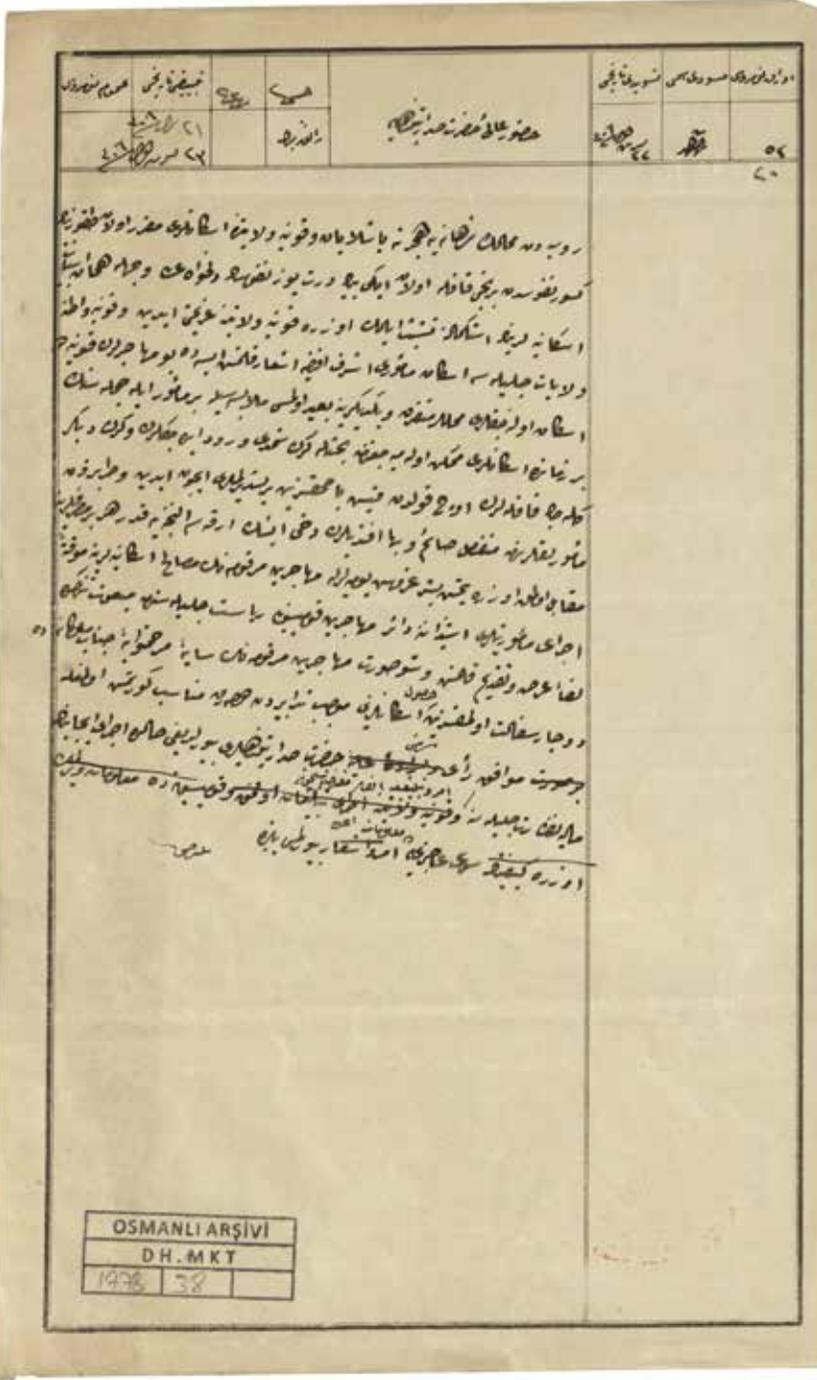
1890

Huzûr-ı âlî-yi hazret-i Sadâret-penâhî'ye

Rusya'dan Memâlik-i Şahâne'ye hicrete başlayan ve Konya Vilâyeti'nde iskânları mukarrer olan dokuz bin kûsûr nüfûsdan birinci kâfile olan iki bin dört yüz nüfûsun dilhâh-ı âlî vechile hemen esbâb-ı iskâniyelerinin istikmâline teşebbüs eylemek üzere Konya Vilâyeti'ne azîmeti Aydın ve Konya ve Adana vilâyât-ı celîlesi iskân memuru Eşref Efendi'ye iş'âr kılınmış ise de bu muhacirlerin Konya'da iskân olunacakları mahaller müteferrik ve yekdiğerine ba'îd olması mülâbesesiyle bir memur ile cümlesinin bir zamanda iskânları mümkün olamayacağından bahisle gerek şimdi vürûd edeceklerin ve gerek diğerk gelecek kâfilelerin üç koldan kış basmaksızın yerleşdirilmeleri için Aydın ve Trabzon memurluklarından münfasıl Saim ve Baha efendilerin dahi işin arkası alınincaya kadar her bir masraflarına mukabil olmak üzere yetmiş beşer gurushev-yemiyelerle muhâcirîn-i merkûmenin mesâlih-i iskâniyelerine muvakkaten icra-yı memuriyetleri istizânına dâir Muhâcirîn Komisyonu Riyâset-i Celîlesi'nden meb'us tezkire leffen arz ve takdim kılınmış ve şu sûret muhâcirîn-i merkûmenin sâye-i merhamet-vâye-i cenâb-ı mülûkânede dûçâr-ı sefâlet olmaksızın husûl-i iskânlarını mûcib tedâbirden olarak münasib görünmüş olmağla muvâfık-ı re'y-i sâmi-i hazret-i Sadâret-penâhileri buyrulduğu halde icra-yı icâbının Maliye Nezaret-i Celîlesi'ne emr ve tebliğiyle ifâ-yı muktezâsı için su'-i âcizîye ma'lûmât i'tâ buyrulması bâbında.

21 Ra. sene [1]308 / 23 Teşrin-i evvel sene [1]306 / [4 Kasım 1890]

Rusya'dan hicret eden dokuz bin muhacirin kış bastırılmadan Konya vilayetinde iskanları, BOA, DH. MKT, 1778/38

7- Almanya'daki Saale Nehri'nin taşmasından zarar gören ahaliye Abdülhamid Han ve sair Hanedân üyelerinin yapmış oldukları yardım

1891

Almanya'da Saale nehrinin tuğyanından dolayı (Jena) şehri ve (Naumbourg) ve (Weissenfels) ve (Mersabourg) daireleriyle (Sasce Altenbourg) Dükalığı'nın garb tarafları seylâbzedegânına iâneten tevzî' olunmak üzere

Lira-yı Osmanî

Aded

500	Taraf-ı eşref-i hazret-i Padişahî'den ihsân buyurulan
100	Kadın efendi hazretleri tarafından
050	Selim Efendi hazretleri tarafından
050	Zekiye Sultan Efendi hazretleri tarafından
<u>050</u>	Nimet Sultan Efendi hazretleri tarafından
750	Cem'an yekûn

Kâzım Bey vâsıtasıyla gönderilmiştir.

Y. MTV, 47/189-3

**

Bâb-ı Âlî

Nezaret-i Umûr-ı Hariciye

Tercüme Odası

Cânib-i seniyyü'l-cevânib-i hazret-i Padişahîye fehâmetli Saks Altenbourg Dükası hazretleri tarafından irsâl olunan nâmenin sûreti tercümesidir

Bade'l-elkâb

Geçen Teşrîn-i Sâni'de Saale nehrinin tuğyanından dolayı "Turinc" kıt'ası ekser ahâlisinin zarar-dîde oldukları vâsıl-ı sem'-i mülûkâneleri olur olmaz seylâb-zedegâna tevzî' olunmak üzere cânib-i seniyyü'l-cevânib-i hazret-i Padişahîleriyle hanedân-ı me'âlî-unvan-ı Hümâyûnları tarafından haşmetli Almanya İmparatoru hazretlerine yedi yüz elli lira-yı Osmanî irsâl buyurulmuşdu. Taraf-ı

Almanya'daki Saale Nehri'nin taşmasından zarar gören ahaliye Abdülhamid Han ve sair Hanedân üyelerinin yapmış oldukları yardım, BOA, Y. A. HUS, 247/56

eşref-i cenâb-ı mülûkânelerinden inâyet ve ihsân buyurulan mebâligin bir kısmı mezkûr nehrin tuğyânından dolayı zarar-dîde olmuş olan teba'a-i senâverîye tevzî' olunmak üzere hey'et-i vükelâma teslim olundu. Teb'amın meşâkk ve mesâibi hakkında ibrâz buyurulan işbu eser-i teveccüh ve âtifetden dolayı fevkalâde memnun olduğumdan an-samîm beyân-ı kemâl-i teşekkürâne kalben lüzum hisseylemekdeyim. Zât-ı şevket-simât-i hazret-i Padişahîleri ile hânedân-ı celîlül-unvan-ı hümâyûnlarının savn-ı samedânîsinde masûn ve mahfûz buyurulmalarını cenâb-ı Rabb-i müte'âlden temenni eder ve bu vesile ile ta'zîmât ve ihtirâmât-ı fâikamın kabul-i tevsîkâtını rica eylerim.

8- İrânıdaki kolera salgını sebebiyle doktor ve eczacı gönderilmesi

1892

Yıldız Sarayı Hümâyûnu

Başkitâbet Dairesi

Numara

1286

Cuma günü huzûr-ı şevketmevfûr-ı hazreti Hilâfet-penâhî'de nâili şeref-müsûl olan İrân Sefiri Esedullah Han memâliki İrâniye'de şu aralık hükümfermâ olan kolera illetinden dolayı etıbbâ ve ecza bulunmaması hasebiyle işbu illeti mühlike için buradan oraya edviye ve ecza gönderilmekte olduğunu bi'lmünasebe arz ve ilâm etmiş olup şu hâle göre İslâmiyet ve insaniyet noktai nazarlarından İrânîlere bir muâvenet olmak üzere buradan istek edenlerden kendilerine mükâfât vaad ve masrafları dahi temin edilerek lüzumu kadar etıbbâ ve eczacıdan mürekkeb bir heyetin İrân'a i'zâmı ve bunların kolera için müessir ilaçlardan lüzumu mikdarının istishabıyla orada musâbîne icrâyı müdâvât etmeleri her ne vechile hüsni te'siri ve bu vesile ile tecrübe görmüş olduklarını mûcib olacağı ve gerçi bu aralık oraya gidecek olanların nefislerini tehlikeye ilkâ etmek gibi büyük bir fedakârlık ihtiyar etmiş olacakları bedihî ise de etıbbâ hasbe'lmeslek muhafazayı hayat bir vazifei mühimmeye memur olup binâenaleyh bir nevi asker demek olmakla beraber bu sûretle insaniyet namına bir hıdmet etmiş olacakları cihetleriyle berminvâli muharrer vaadi mükafât ve ifâyı vesâyâ ve tebligât edilecek istihsâli hüsni rızalarıyla buradan İrân'a böyle bir heyeti tıbbiyenin i'zâmı için bir çare düşünülüp arzı atebeyi ulyâ kılınması şerefsâdır olan emr ü fermân-ı hümâyûnu cenâbı Hilâfetpenahî iktizâyı âlisinden bulunmuş olmakla,

Ol babda emr ü ferman hazreti veliyyü'lemrindir.

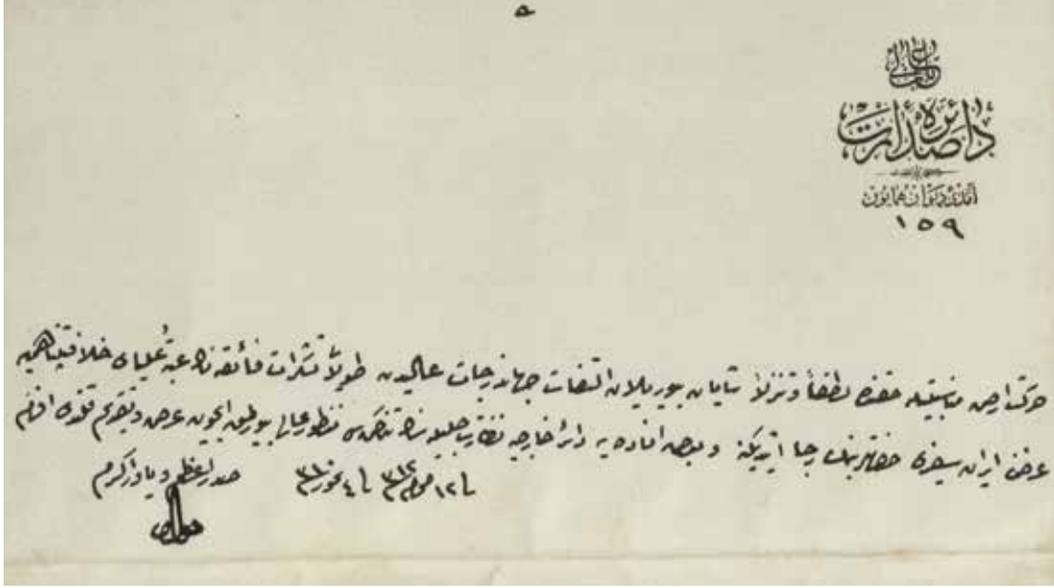
Fî 6 Safer [1]310 ve fî 16 Ağustos [1]308 (30 Ağustos 1892)

Serkâtibi hazreti Şehriyârî

Süreyya

İ. HUS, 3/1310-S/37

İran depremzedelerine yardım, BOA, Y. A. HUS, 303/18

9- İran depremzedelerine yardım

1894

Bâb-ı Âlî

Dâire-i Sadâret

Âmedîi Divânı Hümâyûn

159

Hareket-i arz münâsebetiyle lütfen ve tenezzülen şâyân buyurulan iltifat-ı cihanderecâtı âliyeden dolayı teşekkürâtı fâikanın atebe-i ulyâ-yı Hilâfetpenâhî'ye arzımı İran sefiri hazretlerinin rica ettiği ve bazı ifadeye dair Hariciye Nezâreti Celilesi'nin tezkiresi manzûrî âlî buyrulmak için arz ve takdim kılındı efendim.

Fî 12 Muharrem sene [1]312 / fî 4 Temmuz sene [1]310 / (16 Temmuz 1894)

Sadriazam ve Yâveri Ekrem

Cevad

Habeşistan merkezinde bir camii şerif inşâsı, BOA, Y. A. HUS, 486/94

10- Habeşistan merkezinde bir camii şerif inşâsı ve yıkılmaya yüz tutan bazı camilerin tamirinin Osmanlı Devleti tarafından yapılması

1905

Bâb-ı Âlî

Dâire-i Sadâret

Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn

Habeş İmparatoru hazretlerine nâme-i Hümâyûn müsveddesidir.

Taraf-ı vâlâ-yı hükümrânîlerinden bu kere memuriyet-i mahsûsa ile Der-sââdet'e izam buyurulan Hacı Ahmed Abdullah Efendi ile refîkinin ifâdât-ı vâ-kı'asından hükümet-i seniyyemiz hakkında öteden beri ibrâz olunan me'âsir-i hayr-hâhînin devam ve tezâyüdü müstefâd olmasıyla mûcib-i mahzûziyet ve mûmâileyhin tevdi' eylediği hedâya-yı haşmetâneleri dahi başkaca bâdî-i mem-nuniyet-i muhibbânemiz oldu. Hükûmet-i imparatorîlerinin husûl-i sa'adet-hâli dâimâ müstelzim-i hâlisânemiz olduğundan bu babdaki temenniyatımızı tekrar ve zir-i hükümet-i aliyyelerinde bulunan sınıf-ı Müslimeye mahsûs bir cami-i

şerif inşaası ve mevcûd mesâcidin tamiri için mûmâileyh Ahmed Efendi ile refîkine tevdi'an dört bin Osmanlı lirası isrâ kılındı. Taraf-ı mühibbânemizden şu sûretle izhâr olunan asâr-ı muhâlesâtın hüsn-i telakki buyurulacağı ve mûmâileyh Ahmed Efendi ile ikmâl-i memuriyetle bu kere merkez-i hükümet-i aliyyelerine avdet eyledikleri beyânıyla işbu nâme-i hâlis tastîr ve tesyir kılındı.

11- Cape Town şehrindeki kız mektebine bir miktar yardım yapılması talebinde bulunulduğu, bunun daha önce o bölgedeki birçok okula padişah tarafından yapılan ihsanlardan kaynaklandığına dair

1894

Bâb-ı Âlî
Nezaret-i Umur-ı Hariciye
Tercüme Odası

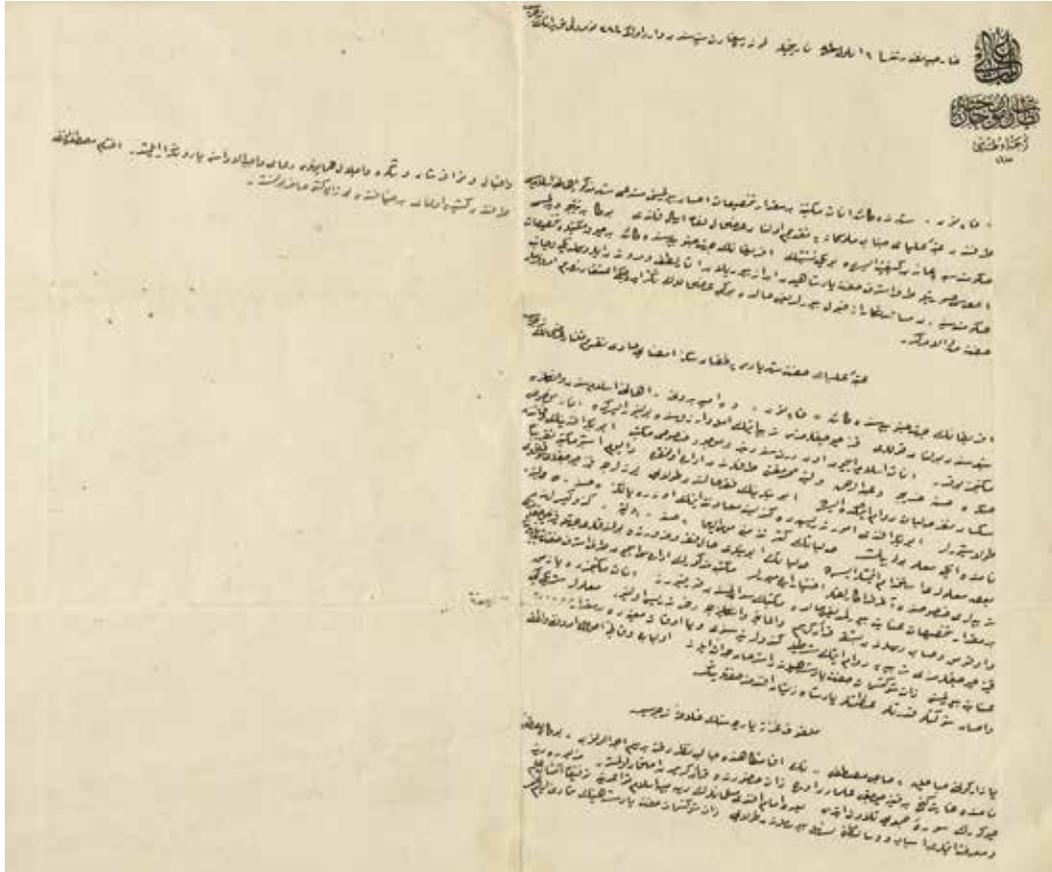
Hariciye Nezâreti'ne fî 6 Eylül sene [18]94 tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesi'nden vârid olan 384 numaralı tahrirâtın tercümesidir.

“Cape Town” şehrinde kâin inâs mektebine bir mikdar tahsisât ihsân buyurulmasını müsted'î şehri mezkûr ahâl-i İslâmiyesi tarafından atebe-i ulyây-yı cenâb-ı mülûkâneye takdim olunan arzuhal leffen irsâl kılındı. Buna bir netice verilmesi hükümet-i seniyyeye ait bir keyfiyet ise de bu yeni teşebbüsün Afrika'nın cihet-i cenûbiyesinde kâin birçok mekteblere tahsisât itâsı sûretiyle taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîden ibrâz buyurulan asâr-ı lutf ve mürüvvetden ileri geldiği ve cânib-i hükümet-i seniyyeden müsâ'âdetkârâne kabul buyurulduğu halde bu gibi arzuhallerin tekessür edeceği itikadındayım. Emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Atebe-i ulyây-yı hazret-i şehriyârîye doksan sekiz imzayı hâvî takdim kılınan arzuhalin tercümesidir.

Afrika'nın cihet-i cenûbiyesinde kâin “Cape Town” ve “Ümitburnu” ahâl-i İslâmiyesinden ve İngiltere teb'asından bulunan kulları kız çocuklarımızı terbiye etmek emel ve arzusunda bulunuyor isek de inâsa mahsûs mektebimiz yoktur. İnâs-ı İslâmiye için on dört seneden beri mevcûd husûsî mekteb Ebubekir Efendi'nin vefâtından sonra Hasene, Hadice ve Abdurrahman, Velite, Muhammed Müftü taraflarından idare olunmakta ve'l-yevm işbu mektebe takrîben seksen nefer talibât devam etmekte ise de ebeveynlerinin fakr-ı hâlimden dolayı yüzlerce kız çocukları sokakları dolaşıyorlar. Ebubekir Efendi umur-ı tedrisiyede

Cape Town şehrindeki kız mektebine bir miktar yardım yapılması, BOA, Y. A. HUS, 310/62

kendisine mu'avenet etmek üzere yalnız "Hasene" "Velite" nâmında iki mu'allime bulabilmişdir. Talibâtın kesretine mebnî mûmâileyhimâ «Hasene» ve "Velite" kendi keselerinden bazı muâllimleri istihdam etmişler ise de tâlibâtın ebeveynleri hâl-i fakr u zarûretde buldukları cihetle kız çocuklarımızın terbiyeleri hususunda ağır fedâkârlıklar ihtiyar edemiyorlar. Mekteb-i mezkûrun idâresi için taraf-ı eşref-i hazret-i şehriyârîlerinden bir mikdar tahsisat inâyet buyurulmadığı halde mektebin sedd edilmesinden korkuyoruz. İnâs mektebimizde yazmak ve okumak ve hesap derslerinden başka Kur'ân-ı Kerîm ve Almanca ve İngilizce dahi tedris olunuyor. Mu'allimler şimdiki gibi kız çocuklarımızı terbiyeye devam etmek şartıyla kendilerine senevî veyâ evkât-ı mu'ayyenede bir mikdar tahsisât inâyet buyurulmasını zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişâhîlerinden is-

tirhâma cür'et ederiz. Ol babda ve kâtıbe-i ahvâlde emr ü ferman ve lutf u ihsân şevketli, kudretli, azametli padişah-ı zîşân efendimiz hazretlerindir.

Melfûf gazete parçasının hülâsa-i tercümesidir.

Pazar günü sabahleyin “Hacı Mustafa'nın” ikâmetgâhında câlib-i nazar-ı dikkat bir resm icrâ olunup, “Bunâh Mustafa” nâmında gayet genç bir kız çocuğu ulemadan üç zât huzurunda Kur'ân-ı Kerîm'den imtihan olmuşdur. Mezbûre diz çökerek sûre-i Cum'a'yı tilâvet etdi. Ba'dehû İmam Efendi Müslümanların dîn-i mübîn-i İslâm kavâ'idine tevfikân iktisâb-ı ilm ü ma'rifet etmeleri esbâb ve vesâitini teshil buyurmalarından dolayı zât-ı şevket-simât-ı hazret-i pâdişahînin temâdi-i eyyâm-ı ömr ü ikbâl ve tevâfir-i şân-ı şükûh ve iclâl-i Hümâyûnları du'â-yı vâcibü'l-edâsını yâd ve tekrâr eylemişdir. Akşam Mustafa Efendi tarafından keşide olunan bir ziyafette yüz elli kişi hâzır bulunmuşdur.

12- Amerika ormanlarında çıkan yangın dolayısıyla zarara uğrayanlara yapılan yardım

1894

Bâb-ı Âlî

Dâire-i Hariciye

Mektûbî Kalemi

Aded 1099

Huzûr-ı meâl-i mevfûr-ı hazret-i Sadaret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki:

Amerika ormanlarının muhterik olmasından dolayı düçâr-ı mesâib olanlara i'âneten üç yüz lira i'tâsı bi'l-istizân şeref-sadır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfet-penâhî muktezâ-yı celilinden bulunduğu meblağ resîde-i dest-i tazîm olan 9 Ra. Sene [1]312 tarihli ve yedi yüz doksan beş numaralı tezkire-i sâmiye-i sadaret-penâhîleri üzerine Washington Sefâret-i Seniyyesi'ne hemen bâ-telgrâf iş'âr-ı keyfiyet olunmuş idi. Taraf-ı eşref-i hazret-i cihân-dârîden bu sûretle icrâ buyurulan mu'âvenetden dolayı teşekkürât-ı fâikasının atebe-i ulyâ-yı cenâb-ı Şehriyârî'ye arz ve iblâğı Newyork Belediye Müdürü canibinden rica olduğu ve bi'l-cümle Amerika gazetelerinin bu atıyye-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânedan bahs ile tezyîn-i sâhife-i şükran eylediklerini hâvî sefâret-i müşarunileyhâdan ahz olunan 15 Eylöl sene [18]94 tarihli iki yüz yirmi beş numaralı telgrafnâmenin tercümesi leffen takdim kılınmış olmağla emr ü ferman hazret-i velliyü'l-emrindir.

Amerika ormanlarında çıkan yangın dolayısıyla zarara uğrayanlara yapılan yardım, BOA, Y. A. HUS, 309/31

Fî 17 Rabiülevvel sene 1312 ve fî 5 Eylül sene [1]310

Hariciye Nazırı

Bende

Said Halim

Bâb-1 Âlî

Nezâret-i Umûr-ı Hâriciye

Tercüme Odası

Aded

Hariciye Nezâreti'nden fî 15 Eylül sene [18]94 tarihli

Washington Sefaret-i Seniyyesi'nden varid olan 225 numaralı telgrafnamenin tercümesidir.

Newyork Belediye Müdürü ormanlar harikinden musâb olanlara iâneten taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden ihsân buyurulan mebâliğden teşükkürat-ı faikasını atebe-i ulyâ-yı cenab-ı şehriyârîye arz ve iblağ etmekliğimi rica etdi. Amerika gazetelerinin cümlesi işbu atıyye-i seniyyeden bahsediyorlar.

Sultan II. Abdulhamid'e Karşı Edebî Muhalefet*

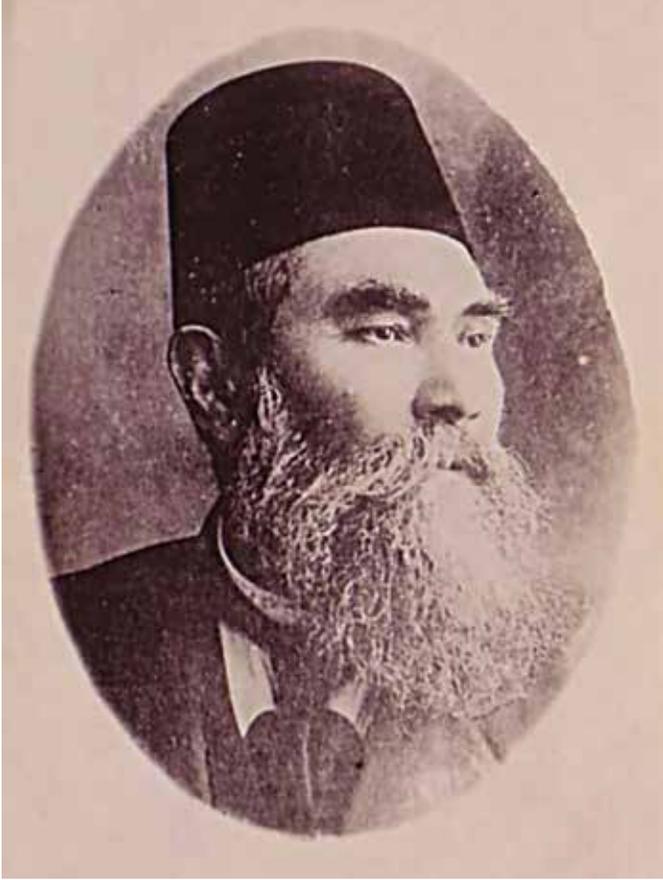
PROF. DR. FATİH ANDI**

Milletlerin hayatlarında vak'alar, mekânlar, eserler, fikirler ve olgular gibi, kimi şahsiyetler de vardır ki, onlar, kendi zamanlarını etkiler, yoğurur, yönlendirir, inşa eder. Fakat bunlar arasında bazıları ise çağlarından taşarlar, kendilerinden sonraki zamanları ve nesilleri de etraflarında toplar ve etkilemeyi sürdürürler. Bu işlevleri onların kimi zaman eylemleri, kimi zaman da düşünceleri ile toplumda karşılık bulur. Bunlar tarihte “büyük yürüyen” yol açıcılardır, “tedvîr-i âlem”de güzergâh belirleyicilerdir.

Sultan II. Abdulhamid Han da Osmanlı ve dünya tarihi açısından böyle bir isimdir. Onun siyasî ve toplumsal faaliyetleri, fikirleri çağının Osmanlı toplumsal yapısında olduğu kadar, dünya siyasetinde de müessir ve belirleyici olmuş, bu tesir o günlerden bugüne kadar da kendisini hatırlatmayı sürdürmüştür. Gerek Türk, gerekse Ortadoğu toplumlarının son bir asırlık geçmişi II. Abdulhamid anılmadan, ona ve yaptıklarına referansta bulunulmadan kâmil mânâda anlaşılabilir ve anlatılamaz. Necip Fazıl Kısakürek'in “Sultan II. Abdulhamid'i anlamak, her şeyi anlamak olacaktır.” sözü bu bakımdan önemlidir ve hiç de mübalağalı bir iddia değildir.

Sultan II. Abdulhamid, Osmanlı tarihinin en önemli isimlerinden birisi ve XIX. yüzyıl tarihinin hakim ve belirleyici şahsiyeti olarak, yüzyılı varlığı ve yaptıkları ile doldurmuş, devleti idaresi, siyasî fikirleri ve icraatı itibarıyla etkisi bugüne kadar uzanmış, günümüze kadar gelen süreçte ya adı etrafında oluşmuş

* Bu yazı, Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi (ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları) isimli kitapta yer alan aynı isimli çalışmamızın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

Ahmet Mithat Efendi

keskin nefretlerin ve kör düşmanlıkların yahut da şuurlu sahiplenişlerin ve derin muhabbetlerin muhatabı olmuş ve bu özelliği ile de bugünün Türk aydınının durduğu fikrî safı, baktığı entelektüel açıyı, seçtiği zihniyet kampını ayırt etme misyonunu yüklenen bir “turnusol kağıdı” işlevi kazanmış olan önemli bir devlet adamıdır. Bu şahsiyet ve misyon özellikleri dolayısıyla ki, II. Abdulhamid ismi, kendi yaşadığı zamanlarda olduğu kadar, belki de daha fazla, bugün de dünya siyasetine, Doğu-Batı meselelerine, Siyonizm ve emperyalizm hassasiyetlerine, devlet ve millet bekası düşüncesine bakışta saf belirleyici, kutup oluşturuca bir tefrik odağı, bir idrâk imkânı olarak hayatîyetini sürdürmektedir.

33 yıllık uzun süren iktidar döneminde sosyal ve siyasî hayatın birçok alanında yaptığı çalışmalar, gerçekleştirdiği idarî-hukûkî inzibat ve istikrar,

Hüseyin Rahmi Gürpınar

uluslararası siyasî dengelere bile etki edecek, ayar verecek uygulamalar, karar ve tavır alışlar, ülke sathında fiiliyata döktüğü maarif, iktisat, hukuk, ekonomi, idare vs. alanlarındaki yenilikler ve gelişmeler yerli ve yabancı tarihçi ve siyaset bilimcilerin dikkatini hep çekmiştir. Bu açıdan II. Abdulhamid ve dönemi hakkında yapılan çalışmalar büyük bir kütüphane oluşturacak kadar çoktur. Ona ve saltanat yıllarına ister olumlu, isterse olumsuz yaklaşsın, bu çalışmaların öne çıkardığı bir tespit ve nitelendirme olarak Osmanlı tarihinde 31 Ağustos 1876 - 27 Nisan 1909 arasını “Sultan II. Abdulhamid Dönemi” diye adlandırmak yerinde ve lüzumlu bir tutumdur. Kendisine özgü şartlarla imparatorluğu XX. yüzyıla taşıyan, devlet mekanizmasının çöküş hızını frenleyerek toplum hayatına bir sükûnet getiren, devam ettirilebilseydi belki de bu sükûneti, çöküşü önleyecek bir istikrar ve dirence dönüştürebilecek olan bu dönem; dış tepkiler, çıkar hesap-

ları ve düşmanlıklarla hararetlenen (hatta güdülenen) iç düşmanlıklar/düşmanlar, ismi etrafında oluşturulan karalama ve tenkit (bugünün siyasî jargonu ile söylersek, “itibarsızlaştırma”) ve onu kanlı, gaddar bir “müstebid”, bir “diktatör” olarak gösterme çabaları ve kampanyaları ile 1908’e kadar sürmüş, İttihatçılar’ın II. Meşrutiyet darbesi, devlet mekanizmasındaki bu çöküşe basılan freni boşa alarak, bu çaba ve kampanyalar erbabınca me’ûl olduğu üzere, imparatorluğun sonunu getirmiştir.

Sultan II. Abdulhamid, toplumsal hayatın pek çok alanındaki inşa edici hamleleri ve geliştirici karar ve uygulamaları ile döneminde kalıcı izler bırakmış bir devlet adamıdır. Bu alanlar arasında eğitim ve onunla birlikte düşünülebilecek kültür ve sanat hayatı da gelir. Ülkedeki okullaşma oranı ve maarif hamlesi, yeni açılan okullar, gelişen matbuat teknolojisi ve sektörü, ülkede okur-yazar oranında bir artış sağlamış, buna paralel olarak matbuat ve edebiyata da bir canlanma getirmiş, verilen edebî ürünlerde ve bu ürünlerin yayımlandığı birer platform olan gazete ve dergi sayılarında bir artış sağlamıştır. Bu canlanma ve artışın bir neticesi olarak bu uzun dönemin edebî faaliyet akışı içerisinde nesil, topluluk gibi birbirinden farklı oluşumlar ve Türk edebiyatı açısından bir zenginlik ve canlılık vesilesi sayılabilecek fikrî-edebî tartışmalar boy göstermiştir. Otuz küsur yıllık bu dönem, gerçekten de kendi içerisinde *İkinci Nesil Tanzimat Yazarları*, *Ara Nesil* ve *Servet-i Fünûn Toppluluğu* gibi canlı ve farklı oluşumları barındıran, edebiyat tarihlerine *Hayaliyyûn-Hakikiyyûn*, *Abes-Muktebes*, *Zemzeme-Demde-me*, *Dekadanlık*, *Klasikler*, *Hece-Aruz tartışmaları* adlarıyla geçen edebî tenkit ve tartışma faaliyetlerinin vuku bulduğu bir dönemdir¹.

Fakat Türk edebiyatı tarihi açısından bu canlı ve etkili faaliyetler toplamının oluşturduğu manzaraya rağmen, bu dönemin edebî mevcudu, yakın zamanlara kadar edebiyat tarihlerinde ve devre ait yapılan araştırma ve çalışmalarda “II. Abdulhamid Dönemi Edebiyatı” diye anılmamış ve adlandırılmamıştır. Bunun yerine XIX. yüzyıl Türk edebiyatından bahseden edebiyat tarihçi ve araştırmacılarının İsmail Habip Sevük’ten Ahmet Hamdi Tanpınar’a, Mustafa Nihat Özön’den Mehmet Kaplan’a, Kenan Akyüz’den İnci Enginün’e kadar birçoğu, bu dönem için, resmî tarih yazıcılığının itham ve mahkûm edici tutumuyla “İstibdat Dönemi” ni telemesini tercih etmişlerdir². Batılılaşmacı tarih söyleminin tekrarına teslim ol-

1 Bu edebî tartışmalar ve dönemin edebî panoraması için bk.: Abdullah Uçman, “II. Abdulhamid Devrinde Türk Edebiyatı”, *Devr-i Hamid*, haz. M. Metin Hülâgu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C. I, Kayseri 2011, Erciyes Üniversitesi Yayınları, s. 69-109.

2 Bu dönemi “İstibdat Dönemi” diye adlandıran yaklaşımlara örnek olması için şu kaynaklara bakılabilir: İsmail Ha-

muş bu tutum, II. Abdulhamid'i "müstebid" ve "harîs" bir yönetici, dönemini de Osmanlı toplumunun zulüm ve karanlıklar içindeki bir zaman dilimi olarak gösterme tekerrürünü edebiyat dünyasında ağızdan ağıza bugüne taşımıştır.

Bu isimlerin edebiyat tarihi nitelikli kitapları Edebiyat Fakültelerinin ilgili bölümlerinde ders kitabı olarak okutulduğu ve alanla ilgili çalışmalarda sık sık referans olarak alındığı için, bunlardaki "İstibdat dönemi" veya "müstebid II. Abdulhamid" nitelendirmeleri, genç nesillerin dönemle ilgili çalışmalarında sorgulanmaksızın, hazır bilgi ve adlandırmalar halinde giderek yaygınlık kazanmıştır.

Bu hususta Orhan Okay ismi bir istisna olarak öne çıkar³. Onun 2005 yılında yayımlanmış olan *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı* isimli eserinde⁴ 1876-1908 yılları arasını, itham edici ve güdümlü bir "İstibdat dönemi" nitelendirmesi ile değil, yukarıda ana hatlarını belirttiğimiz edebî ve kültürel faaliyetler ve oluşumları dikkate alarak, döneminin hükümdarının adıyla, "II. Abdülhamit Dönemi Edebiyatı" diye adlandırdığını ve bu adlandırmanın bir teklif olarak arkasında durduğunu görürüz:

"Gerek Tanzimat'ın ikinci devresi, gerekse Servet-i Fünûn, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına rastlar. (...) Servet-i Fünûn edebiyatı, az çok değişikliklerle Tanzimat'ın ikinci devresinin devamı gibidir. Bu durum dikkate alınarak, Tanzimat edebiyatını siyasî ve sosyal karakteri itibarıyla ayrı tutmak, 1878 sonrasından II. Meşrutiyet'e kadar uzanan devreyi 'Abdülhamid Dönemi Edebiyatı' diye isimlendirmek, sonra da bu devreyi birbirinin devamı ve bazı farklılıkları olan iki edebiyat grubu olarak ele almak daha isabetli görünmektedir. Çünkü 1878'den sonraki edebiyata hususiyetini veren faktörler arasında II. Abdülhamid'in şahsiyetinin ve yönetim tarzının rolünün olduğu muhakkaktır. Bu rolün olumlu ve olumsuz tarafları ise ayrı bir konu olarak münakaşaya her zaman açıktır."⁵

bib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1340, Maarif Vekâleti Yayınları, s.428; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, Çağlayan Kitabevi, s. 365, 450, 468 v.d.; Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941, Maarif Vekâleti Yayınları, s. 93, 312; Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1987, Dergâh Yayınları, s. 31-32; Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İstanbul 1990, İnkılap Kitabevi, s. 33, 83, 84 v.d.; İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul 2006, Dergâh Yayınları, s. 24, 33, 542 v.d.

3 Nitekim Abdullah Uçman, 2 numaralı dipnotta zikrettiğimiz çalışmada, döneme dair bu adlandırma ve değerlendirme tutumunun, edebiyat tarihçilerimiz arasında ilk önce ve sadece Orhan Okay'da karşımıza çıktığını bilhassa belirtir. (Bk.: a.g.e., s. 69).

4 Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul 2005, Dergâh Yayınları.

5 *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, s. 55.

Okay, kitabının ilerleyen sayfalarında, bu döneme müstakil bir bölüm ayırmış ve

*“Özellikle 1878’den sonra II. Abdülhamid’in güçlü ve otoriter şahsiyetinin, yönetim usullerinin, her konuda olduğu gibi edebiyatta da olumlu veya olumsuz tesirleri gözden ırak tutulmamalıdır. Bu bakımdan her üç edebî grubun (Tanzimat’ın ikinci nesli, Ara Nesil ve Servet-i Fünûn topluluğu) varlığı kabul edilse de dönemi önce Abdülhamid Devri Edebiyatı adı altında bir bütün olarak ele almak, daha sonra mutlak veya farazî bir takım alt grupları düşünmek daha isabetli olacaktır.”*⁶

diyerek, bu “II. Abdulhamid Dönemi Edebiyatı”nı ayrıntıları ile ele almıştır⁷.

Bu ifadelerde ve teklifte dikkati çeken, II. Abdulhamid ve dönemini itham edici, angaje bir tutum yerine, “münakaşaya her zaman açık” ve soğukkanlı bir tavrı belirleyici kılma çabasıdır.

II. Abdulhamid Dönemi Edebiyatı, iddia ve zannedildiği gibi, dönem yazarlarının istisnasız bir biçimde, Sultan’ın ve devrin hükûmetlerinin baskıcı yönetimleri sonucunda sosyal konulardan kaçarak kendi içlerine kapandığı, bireysel konulara yöneldiği, memleket ve toplum meselelerinden el etek çektiği, fikrî yönelişlerden uzak durduğu bir “zifirî istibdad” dönemi değildir. Cumhuriyet döneminde Türk aydınları arasında, resmî öğretinin de sevgiyle, giderek yaygınlaşan bu kanaat veya hükmün arka planında, siyasî ve ideolojik kutuplaşmaların, yakın tarihi aktüelin şartları doğrultusunda, halihazırın meşruiyetini ve “idealizasyon”unu oluşturma maksat ve niyetiyle yeniden inşa çabalarının rolü büyüktür. Nitekim II. Meşrutiyet darbesi ve İttihat ve Terakki iktidarıyla başlayan ve Cumhuriyet döneminde artarak devam eden böylesi bir çabalar ve niyetler hengâmesi içinde, devrin en önemli edebiyat oluşumlarından birisi olan Servet-i Fünûn topluluğu yazarlarının birçoğu, mevcut söylem ve ortamın rüzgârına itibâen kendilerini masum, mazlum ve hatta kahraman gösterecek bir yer ve rol kapmak niyeti ve II. Abdulhamid devrinde meydana getirdikleri marazî, toplumdan kopuk, entelektüel duruşun gerektirdiği sosyal sorumluluktan kaçan, içe kapanık “snob” edebiyatı mazur göstermek gayreti ile, yazdıkları hatırat kitaplarında II. Abdulhamid’i “kızıl” bir canî ve “bîdâd”, idaresini de mutlak bir

6 *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, s. 129-130.

7 *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, s. 129-142.

istibdad olarak tanıtmayı şiar edinmişler, kendi edebiyat manzaralarının men-filiklerini bu ithamların arkasına saklamaya çalışmışlardır. “Müstebid ve zalim Abdulhamid” töhmetlerinde, tarih ve siyaset gibi alanlarda yazılanların yanı sıra içlerinde bu edebiyat erbabınıninkilerin de bulunduğu bu devre ait kimi hatırat kitaplarının etkisi unutulmamalıdır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Edebî Hatıralar*'ı⁸, Halid Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl*'ı⁹, *Saray ve Ötesi*¹⁰, Ahmet İhsan Tokgöz'ün *Matbuat Hatıralarım*'ı¹¹, Mehmet Rauf'un *Edebî Hatıralar*¹² adıyla toplanan yazıları bunlar arasındadır.

Oysa Sultan II. Abdulhamid devrinin edebî portresi içinde yalnızca Servet-i Fünûn topluluğu edebiyatı ve bu topluluk mensuplarının oluşturduğu asosyal ve marazî edebiyat yoktur. Ahmed Midhat Efendi, Hüseyin Rahmi, Ahmed Rasim, Mehmed Emin (Yurdakul) gibi yazarlar da bu devrin önemli isimlerindendirler ve devrin hükümetlerinin uyguladığı sansür ve takibe rağmen sosyal temaları eserlerinde işlemişler, hatta alabildiğine sosyal bir edebiyat inşa etmişlerdir.

II. Abdulhamid dönemi, yalnızca Sultan'a yazılan cülûsiyelerin, “tebrîk-i velâdet-i hümâyûn” yahut “tes'îd-i iyd-i saîd” şiirlerinin etrafında teşekkül eden bir övgü edebiyatının değil, aynı zamanda buna paralel olarak gizli aşikâr kendini belli eden muhalif edebî metinler toplamının da oluşmaya başladığı bir dönemdir. Bu uzun iktidar dönemi içerisinde yavaş yavaş bir “edebî muhalefet” de kendisini göstermeye başlamış, içeride gizli gizli yazılanların yanı sıra, yurtdışına çıkan yahut kaçanların yazdıkları keskin tenkit, hiciv ve hatta küfür metinleri çerçevesinde devrin edebiyat mevcudu içerisinde Abdulhamid karşıtı bir edebiyat yekûnu oluşmuştur. Bu edebiyat, II. Meşrutiyet'in ilânı ve hele 27 Nisan 1909'da Sultan'ın hal'i sonrasında iyiden iyiye su yüzüne çıkmış, bendi yıkılmış bir baraj gibi muzmerlerin dışarıya taşıp bulaşmasıyla artmış, ucu Cumhuriyet dönemi yazarlarına kadar ulaşmıştır. Bu yekûn gazete ve dergi yazılarında, roman ve hikâyelerde, tiyatro oyunlarında ve özellikle de şiirde kendisini gösterir.

Biz burada bilhassa şiirde zengin örneklerle kendisini gösteren bu muhalefet üzerinde ana hatlarıyla durmak istiyoruz. Zira birer birer metinlere inildi-

8 Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebî Hatıralar*, İstanbul 1935, Akşam Kitaphanesi Yayınları.

9 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, V c., İstanbul 1936, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi Matbaası.

10 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, III c., İstanbul 1940, 1941. 1942, Şirket-i Mürettebiye Matbaası.

11 Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, II c., İstanbul 1930.

12 Mehmet Rauf, *Edebî Hatıralar*, Haziran 1997, Kitabevi Yayınları.

Ahmet Rasim

ğinde ve mevcut bütün yönleriyle kuşatılmaya çalışıldığında elbette çok daha kapsamlı bir araştırma ve çalışmanın ortaya konulması gerektiği ortadadır.

Önce belirtmek gerekir ki, II. Abdulhamid'e yönelen muhalif edebî toplamın hepsi aynı tutum, niyet ve maksatla tek bir tabloyu ortaya çıkarmaz. Bu açıdan bakıldığında, konunun çizdiği manzarayı şu tasnif ile ele alma imkânı vardır:

1- Sultan II. Abdulhamid'in iktidarı günlerinde var olan ve II. Meşrutiyet'ten sonra da devam eden tenkit, hiciv ve muhalefet metinleri

2- Sultan II. Abdulhamid'in iktidarı günlerinde var olan ve II. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılar'ın yaptıkları zulüm, beceriksizlik, yolsuzluk ve istismar neticesinde İttihat ve Terakkî eleştirisini de içine alan tenkit, hiciv ve muhalefet

Mehme Emin Yurdakul

3- Bu bağlamda II. Abdulhamid'e yönelik düşmanlığın, II. Meşrutiyet'ten sonra yaşanan siyasî ve sosyal olumsuzluklar üzerine bir pişmanlığa dönüşmesi

4- Sultan II. Abdulhamid'in saltanatı zamanında onu öven metinler yazıp, II. Meşrutiyet'ten sonra düşmanlık ifade eden bir tutum içerisine girme

5- Sultan II. Abdulhamid'in saltanatı zamanında suskun kalıp II. Meşrutiyet ve özellikle Cumhuriyet döneminde II. Abdulhamid mağduru ve düşmanı kesilme

6- II. Abdulhamid'i ve yönetimini doğrudan eleştiremeyip sembolik anlamların, imaların arkasına gizlenerek muhalefet yapma çabası.

Abdulhamid'e karşı oluşan edebî muhalefete bu tasnif ışığında ve isimler ve metinler çerçevesinde eğildiğimizde karşımıza ilk ve en keskin isim olarak Şair Eşref çıkmaktadır. Onun 3 Aralık 1902'de bir "fesat komitesi" kurmak suçlaması ile, devrin edebiyatçılarından Abdülhalim Memduh ve Tevfik Nevzat gibi isimlerle birlikte, İzmir'deki evinde tutuklanarak bir yıl kadar hapis cezası alıp yatmasına kadarki dönemde İstanbul'da *Tercüman-ı Hakikat* ve bilhassa İzmir'deki *Hizmet*, *Âhenk*, *İzmir*, *Muktebes* ve *Şule-i Edeb* gazete ve dergilerindeki yazı faaliyetlerinde alttan alta kendisini gösteren muhalif tutum, bilhassa hapisten çıktıktan sonra 1904'te Mısır'a kaçmasıyla alevlenir. II. Meşrutiyet'e kadar Mısır'da kalan Eşref, burada çoğu kitap halinde yayımlanmış olan şiirlerinde Sultan II. Abdulhamid'e ve devrin hükümet ve siyaset ricaline karşı en ağır eleştirileri ihtiva eden, hatta en galiz küfürleri bile sarf etmekten çekinmeyen keskin hiciv şiirlerini yayımlar. *Deccal I*, *Deccal II*, *İstımdad*, *Şah ve Padişah*, *Hasbihal* isimli kitapları Mısır yıllarının verimlerindenidir. Eşref II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde 22 Ağustos 1908'te İzmir'e döndüğünde de heccavlığına, *Musavver Eşref*, *Edeb Yahu*, *Curcuna*, *Hizmet*, *Zuhurî*, *Âhenk*, *Yeni Gazete*, *Yuha*, *Züğürt*, *Karagöz* gibi gazete ve dergilerdeki yazdıkları ve İran'da *Yangın Var* isimli kitabıyla 22 Mayıs 1912'deki ölümüne kadar devam eder¹³.

Eşref'in hicivlerinde öfke oklarının ilk hedefi II. Abdulhamid'dir. Fakat Sultan'ın yanı sıra, onun çevresinde bulunan, işbaşına getirdiği devlet ve hükümet ricali de bu hicivlerden fazlasıyla payını alır. Aynı zamanda devrin siyasî olayları, hükümet uygulamaları ve Eşref'in bir basın ve edebiyat mensubu olması hasebiyle matbuata uygulanan sansür, onun hicivlerinin içerdiği öfke ve eleştiri taşkınlıklarının gözesini teşkil eder.

Sözgelimi Sultan II. Abdulhamid'in cülûs yıldönümü Eşref'in gözüyle şöyle yorumlanır:

"Tahta çıktı böyle bir günde Hamîd-i bed-hisâl,
Her tarafta kana Şark'ın kandığı gündür bugün.
Çaresiz âteş yakıp kendi yağıyla kavrulur,
Milletin nâr-ı sitemle yandığı gündür bugün."¹⁴

II. Abdulhamid, zalim, müstebid, gördüğü her istidadı yok etmeye mütemayil, memleketin ilerlemesi ve gelişmesine düşman, sinsî ve korkak, erbâb-ı

13 Eşref'in hayatı ve şiirleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bk.; Ömer Faruk Huyugüzel, Şerife Çağın, *Eşref-Bütün Eserleri*, İstanbul 2006, Dergâh Yayınları.

14 *Eşref-Bütün Eserleri*, s. 58.

kalem ve zekâya hasım, devleti ve milleti yıkmaya ve mahvetmeye uğraşan, vatan ve millet düşmanı bir yöneticidir Eşref'e göre. Şair, Sultan'ı kötülemek için tutarlı tutarsız bu kabilden her türlü tenkit, hakaret ve küfürü manzumelerinde kullanmaktan kaçınmaz. Bu özelliği ile bu metinler yer yer hezeliyata ve hatta ancak (...) şeklinde yazılabilecek kimi kelimeleri ile birer küfürnameye bile dönüşür. Eşref, Abdulhamid düşmanlığı hususunda öfkesine hakim olamayan bir saldırgan görüntüsü içerisinde. Fakat bu eleştiri ve hicvin değerini düşüren garazkâr görünümüne rağmen, zaman zaman zekâ parıltılarının ve ironi kıvılcımlarının kendisini gösterdiği hiciv örnekleri ile de karşılaşırız. Meselâ:

*“Pâdişâhım bir dırahta döndü kim güyâ vatan
Dâimâ bir baltadan bir şâhı hâlî kalmıyor.
Gam değil ammâ bu mülkün böyle elden çıkması,
Gitgide zulmetmeye elde ahâlî kalmıyor.”¹⁵*

Hükûmetlerin sansür uygulaması, yukarıda da belirtildiği gibi, Eşref'in en çok takıldığı konulardan birisidir. O, hem bu uygulamayı, hem de sansür heyetinde görev alanları eleştirir:

*“Ale'l-amyâ çizerler her kitaptan bir takım yerler,
Edîbin sanma ki yalnız senin dîvânı çizmişler.
Geçende encümende yoğımış Hayret, bütün hey'et
Arapça bir ibâre zannedip Kur'ân'ı çizmişler.”*

Ancak bilhassa Mısır günlerinde yazdığı II. Abdulhamid düşmanlığı ile taşan hicivleri, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında Eşref'te bir büyük hayal kırıklığı ile birleşecek ve İttihat ve Terakki erbabının yaptığı zulüm ve istismarlar, bir pişmanlığın fitilini de ateşleyecektir. Şu dörtlükler bunun ifadesidir:

*“Oldu on temmuzda palyaço gibi bir maskara;
Giydirildi çingiraklı bir külâh hürriyyete!
Bizden âlâ mı boyar eşşek acep Kayserliler?
Eski istibdâdı soktuk reng-i meşrûtiyyete!”*

*“Vakt-i istibdâdda söz söylemek memnû idi;
Ağlatırdı ağzını açsan hükûmet ananı!
Devr-i hürriyyetdeyiz şimdi, değişti kaide,
Söyletirler evvelâ, sonra sorarlar ananı!”*

¹⁵ Eşref- Bütün Eserleri, s. 51.

Eşref'te gördüğümüz bu pişmanlığa benzer bir pişmanlığa biz Tevfik Fikret'te de şahit oluruz. Onda da iflah olmaz bir Abdulhamid nefret ve düşmanlığı, II. Meşrutiyet sonrasında, Meşrutiyet'e duyduğu hahiş ve özleme rağmen, İttihatçılar'ın kötü uygulamaları ve istismarları neticesinde kısa zaman zarfında İttihatçı kadroların eleştirisi şeklinde beliren bir pişmanlıkla birlikte yürümüştür.

Fikret'in "Sis" şiirinde Abdulhamid dönemi İstanbul'unu nasıl eleştirdiği, kesif bir karamsarlık perdesinin ardından devrin şartlarını ve toplum hayatını nasıl kötülediği hep dile getirilir. Tanpınar'ın, "korkunç ve zalim bir beddua" diye yorumladığı¹⁶ bu şiirde II. Abdulhamid dönemini bir "süt-re-i muzlim" ile örtülmüş "sahn-ı mezâlîm" olarak gören şair, sisi, o "peyâpey mütezâid olan zulmet-i beyzâ"yı bütün bir devri kaplayan bir nuhûset olarak anlatır ve bu "dûd-ı muannid"ın altındaki toplumsal yapıyı, kurumları, uygulama ve görünümleri ile baştan sona, aşağıdaki mısralarda olduğu üzere, menfi bir biçimde tasvir etmeye çalışır:

*"Ey debdebeler, tantanalar, şanlar, alaylar;
Kaatil kuleler, kal'alı zindanlı saraylar;
Ey dahme-i mersûs-i havâtır, ulu ma'bed;
(...)
Ey şahsa masûniyyet ü hürriyyete makrûn
Bir hakk-ı teneffüs veren efsâne-i kaanûn;
Ey va'd-i muhâl, ey ebedî kizb-i muhakkak,
Ey mahkemelerden mütemâdî sürülen hak;
Ey savlet-i evhâm ile bî-tâb-ı tahassüs
Vicdanlara temdîd edilen gûş-ı teccessüs;
Ey bîm-i teccessüsle kilitlenmiş ağızlar;
Ey gayret-i milliye ki mebgûz u muhakkar;
Ey seyf ü kalem, ey iki mahkûm-ı siyâsî;
Ey behre-i fazl ü edeb, ey çehre-i mensî;
Ey bâr-ı hazerle iki kat gezmeye me'lûf;
Eşrâf ü tevâbi', koca bir unsûr-ı ma'rûf"¹⁷*

Tevfik Fikret'in 18 Şubat 1317 (3 Mart 1902) tarihli bu şiirini, "Bir Lâhza-i Teahhur"da olduğu gibi, ancak Rübâb-ı Şikeste'nin II. Meşrutiyet'ten sonraki bas-

16 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Fikret Hakkında", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul 1977, Dergâh Yayınları, s. 268.

17 Tevfik Fikret, *Bütün Şiirleri*, haz. İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, Ankara 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 475.

kısına almıştır. “Sis”den sonra, II. Abdulhamid düşmanlığının zirvesine oturan şiiri, maruf “Bir Lâhza-i Teahhur” başlıklı şiidir¹⁸. 21 Temmuz 1905'te Ermeni komitacılar tarafından padişaha düzenlenen suikast teşebbüsünü¹⁹ alkışlayan şiir, Abdulhamid düşmanlığının, kin ve öfkesinin nasıl vatan ve millet sevgisinin bile önüne geçerek şairin basîretini bağladığını göstermesi bakımından ibretlik-tir. Fakat asıl ibretlik olan bir başka tutum, bu cinayetin üzerinden yıllar geçip, suikastın amaç ve niyeti ortaya çıktıktan sonra dahi Fikret'in, bu şiirinin arkasında durması ve *Rübâb-ı Şikeste*'sine almasıdır.

Olayın ayrıntısı şudur: 21 Temmuz 1905'te Ermeni komitacılar Sultan II. Abdulhamid'e bir suikast düzenlerler. Padişah bu suikasttan kıl payı kurtulur, ama suikastın ardında yirmi altı ölü, elli sekiz yaralı kalır. Tarihçi İ. Hami Danişmend'e göre, bu suikastın amacı, padişahı öldürerek ülkede büyük bir karışıklık çıkarmak, bu karışıklıktan istifade ile, Anadolu'nun “Vilâyât-ı Sitte” denilen altı doğu vilâyetinde bir Ermenistan hükümeti kurmaktır ve suikast yurtdışında planlanmıştır²⁰.

Fikret bu olaydan duyduğu heyecanı ve Ermeni suikastçıya karşı beslediği sevgi ve takdiri, hemen günü gününe şiirinin mısralarına döker. Çünkü olayın sıcağı sıcağına görünen yüzü, II. Abdulhamid'in vücudunu ortadan kaldırmaktır ve Mehmet Kaplan'a göre Fikret, “kimin, ne maksatla hazırladığını bilmediği”²¹ bir suikastı yüceltir ve bombayı patlatan eli “hâhişle” över. Gerçekten de şiirde yer alan

*“Ey darbe-i mübeccele, ey dûd-ı müntakim
Kimsin? Nesin? Bu savlete sâik, sebab ne, kim?
Arkanda bin nigâh-ı tecessüs ve sen nihân
Bir dest-i gaybı andırıyorsun, rehâ-feşân.
(...)
Ey şanlı avcı, dâmını bîhûde kurmadın!
Attın... Fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadin!”*

gibi mısralar bu övgünün dozunun kaçtığı mısralar olarak öne çıkar.

18 Tefik Fikret, *Bütün Şiirleri*, s. 483-484.

19 Bu suikast teşebbüsünün ayrıntıları, amaç ve niyetleri hakkında bk.: İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1961, Türkiye Yayınevi, s. 348-350.

20 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, İstanbul 1955, s. 348.

21 Mehmet Kaplan, *Tefik Fikret, Devir Şahsiyet, Eser*, İstanbul 1987, Dergâh Yayınları, s. 164.

Şair Eşref

“Kimsin? Nesin?” diye sorulduğuna göre, olayın aktüalitesi içinde suikastın sebep ve niyeti, olaya alkış tutan Fikret tarafından da bilinmemektedir. Çünkü bu tedhişin o gün için görünen yüzü II. Abdulhamid’i yok etmektir. Bu da Fikret için yeterlidir. Ancak anlaşılmaz olanı, yukarıda da söylediğimiz gibi, üzerinden zaman geçtikçe, bu suikastın sebep, amaç ve niyeti ortaya çıkmasına rağmen, II. Meşrutiyet’ten sonra Tevfik Fikret’in bu şiiri *Rübâb-ı Şikeste*’ye almış olmasıdır.

“Bir Lâhza-i Teahhur” (Bir Anlık Gecikme)’de suikast, “darbe-i mübeccele” (yüce, saygın darbe), patlayan bomba ise “dûd-ı müntakim” (intikam alıcı duman) diye tavsif edilir. Suikasti düzenleyen Ermeni komitacılar birer “şanlı avcı”dırlar, bir “dest-i gayb” gibi “rehâ-feşân” bir işe kalkışmışlardır.

Aslında Fikret’in bu kin ve öfkesi yeni bir şey değildir. 20’li yaşlarında, 1891-1894 yılları arasında II. Abdulhamid’e “Sitâyîş-i Hazret-i Şehriyârî”²² ve “Tebrîk-i Velâdet-i Pür-meymenet-i Hazret-i Hilâfet-penâhî ve Arz-ı Şükrân”²³ şiirleri kaleme

22 Mehmed Tevfik, “Sitâyîş-i Hazret-i Şehriyârî”, *Mirsâd*, nr. 24, 15 Ağustos 1307/27 Ağustos 1891, s. 168-169.

23 Mehmed Tevfik, “Tebrîk-i Velâdet-i Pür-meymenet-i Hazret-i Hilâfet-penâhî ve Arz-ı Şükrân”, *Mâlûmât*, 16 Şaban 1311/10 Şubat 1309/22 Şubat 1894, s. 1.

Tevfik Fikret

alan Tefik Fikret, bilhassa 1896 yılı sonrasında tutumunu birden değiştirir ve Abdulhamid'e, yakın arkadaşı Halid Ziya'nın nitelemesi ile, "kudurmuş bir öfke" ile saldırmaya başlar²⁴. İlginçtir ki, bu tarihte Fikret, Mekteb-i Sultânî'deki görevinden ayrılmış, devlet memuriyetini terk etmiş ve Protestan misyonerlerinin açtığı Robert Kolej'de "İrfânım tebdil-i tebaiyet etti." diyerek göreve başlamıştır.

Onun ölçü tanımaz bir kin ve nefrete dönüşen Abdulhamid düşmanlığını, *Servet-i Fünûn*'daki dostlarından Hüseyin Cahit de *Edebî Hatıralar*'ında şöyle anlatır:

"Fikret en çok Abdulhamid ve istibdat aleyhinde söz söylerken coşardı. Yanımızda yabancı bulunmadığı zamanlar, sohbet mevzuu edebiyattan sonra bu idi. Fikret lâkırdılarında gayet nezih ve ciddî olduğu halde Abdulhamid'e ve onun istibdadına karşı duyduğu kin, kendisini bizim eski alaturka tarzda hicviyeler yazmaya bile sevk etmişti."²⁵

24 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul 1969, İnkılap ve Aka Kitabevi, s. 445.

25 Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebî Hatıralar*, İstanbul 1935, Akşam Kitaphanesi Yayınları, s. 146.

Hüseyin Cahit, Fikret'in çevresindekilere II. Abdulhamid hakkında, "kudemâ"nın Nef'i'sine rahmet okutacak kadar galiz küfür ve hakaretler içeren şiirler okuduğunu belirterek, bunların "ağza alınabilir" olanlarından beyit örnekleri de verir. Yine Hüseyin Cahit, *Edebî Hatıralar*'ında, arkadaşları Fikret'in bu dönemde işi, Sultan II. Abdulhamid'in cülûs yıldönümlerinde evine kapanıp bir matem havasına bürünmeye, evinde o gecelerde bir tek ışık bile yakmamaya kadar vardırıldığını söyler ve böylesi bir 19 Ağustos gecesinde bir mehtap gezintisine çıktı diye Tefik Fikret'in kendisini nasıl acımasızca tenkit ve muaheze ettiğini anlatır:

"Kanlıca'da oturmak, Fikret'in beni bir defa iyice haşlaması için bir vesile çıkardı. Mehtapta Mihrâbad tepesi ve civarları çok güzel olurdu ve böyle gecelerde bittabi eve kapanıp uyumağa imkân yoktu. İşte bu mehtaplı gecelerin biri Abdulhamid'in tahta çıktığı 19 Ağustos'a tesadüf etmişti. Ertesi gün ben Fikret'e mehtabın güzelliğinden bahsederken kaşları çatıldı. Abdulhamid'in tahta çıktığı bir gecede benim bu felâkete tabiatın güzelliğini farkedebilecek kadar lâkayt kalışımı acı surette yüzüme çarptı. Fikret bu gibi noktalarda en sevgili dostlarını bile zehirli iğnelerinden muaf tutmazdı ve hislerini doğrudan doğruya yüze karşı söylerdi. Kendisi cülûs-ı hümâyûn geceleri evde lamba yakmayı bile hamiyetsizlik telâkki eder ve karanlıkta otururdu."²⁶

Bu şiirle aynı yıl yazılan ve etrafında "Bir Lâhza-i Teahhur"dan daha fazla gürültü koparan "Târîh-i Kadîm"de de saltanat ve saray karşısında benzer bir tavır alışını görürüz²⁷.

Yukarıda Fikret'in her senenin II. Abdulhamid'in cülûs yıldönümü olan 19 Ağustos'unda nasıl evine kapanıp geceleri ışık bile yakmadığını, bir matem havasına girdiğini Hüseyin Cahit'in şahitliğiyle aktarmıştık. "Şehrâyîn" şiiri, tam da bu psikolojiyi bize veren bir şiirdir²⁸. 19 Ağustos 1315 (31 Ağustos 1899) tarihini taşıyan bu şiirde Tefik Fikret, bir "cülûs-ı hümâyûn" gecesinde düzenlenen şenlikleri ve fener alaylarını evinin penceresinden gözler. Herkes, bütün Boğaziçi, "heyecanlar, ziyâlar, alkışlar, neş'eler, na'ralar" içinde bir "infilâk-ı mesâr" yaşarken, şair kendi "yaslı" ve "mezar gibi gunûde" evini şöyle tasvir eder:

26 *Edebî Hatıralar*, s. 147-148.

27 Tefik Fikret, "Târîh-i Kadîm", *Bütün Şiirleri*, s. 639-645.

28 Tefik Fikret, "Şehrâyîn", *Bütün Şiirleri*, s. 537-538.

“Şu büyük cünbüş-i umûmîde
Yine biz yaşlı, bizde bir şeb-i târ:
Ne sönük bir hayâl-i ümmîde
Benzeyen gizli bir tenevvür var,
Ne küçük bir parıltı, bir şeb-tâb.
Koca ev sanki bir gunûde mezar.”

Şair, dışarıda seyrettiği şehrayin manzaralarına karşı, bu evdekilerin de birgün gelip, “bir zaman, bir mukaddes cülûsa şehrayin yapacağı”na olan inancını dile getirerek şiirini bitirir.

O “birgün”, Fikret’in o “mukaddes şehrâyin”i dokuz sene sonra gelecektir. 1908’in Temmuz’unda II. Meşrutiyet’in ilânı ve ardından II. Abdulhamid’in tahttan indirilmesi, İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarının hükümeti ele geçirmeleri, Fikret’e de yeni bir kan, yeni bir heyecan taşır. Artık “Sis”te anlattığı “leyle-i musîbet”, “mel’anet gecesi” bitmiş, istediği ve beklediği “sabâh-ı rahşân” olmuştur. Şair Âşiyân isimli manastırından agoraya çıkar. “Sis”te söylediklerini “Rücû” şiirinde²⁹ geri alır:

“Hayır, hayır, sana râci’ değil bu tel’inât!”

Bir ihtilâl marşı olarak düşünüp de yazdığı “Millet Şarkısı”³⁰ ve “ihtilâli selâmlayan”³¹ “Doğan Güneşe” şiiri³², bugünlerin heyecanını taşır. Artık Fikret, çevresine Meşrûtiyet’i öven konuşmalar yapmakta, şiirler yazmaktadır. Hatta *Servet-i Fünûn*’dan arkadaşları Hüseyin Cahit ve Hüseyin Kâzım Kadri ile birlikte, adını bizzat kendisinin koyduğu *Tanîn* isimli bir gazetenin neşrine de başlamışlardır.

Ancak Fikret’in II. Meşrutiyet’in ilânı sonrasındaki bu canlanma evresi kısa sürer. Kısa bir süre sonra, yeniden döndüğü devlet memuriyetinde karşılaştıkları, çok fazla ümit bağladığı İttihat ve Terakki hükümetinin günden güne artan yolsuzluk, baskı, suistimal ve zulümleri, devlet yönetimindeki başıboşluk ve sorumluluk onu büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Tepkisini önce büyük bir öfke,

29 “Rücû”, *Rübâb-ı Şikeste*, İstanbul 1326, Tanin Matbaası, s.293-295.

30 “Millet Şarkısı”, *Rübâb-ı Şikeste*, İstanbul 1326, Tanin Matbaası, s. 302-304.

31 Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, İstanbul 1987, Dergâh Yayınları, s. 165. Bu dönemin diğer şiirleri için Kaplan’ın bu eserine bakılabilir (s. 165-177).

32 Tevfik Fikret, “Doğan Güneşe”, *Bütün Şiirleri*, s. 556-557.

nefret ve alayla kaleme aldığı şiirlerde dışa vurur. “Revzen-i Mahlû”³³, “Doksan Beşe Doğru”³⁴, “Hân-ı Yağma”³⁵ yeni dönemi ve İttihat ve Terakki hükümetinin yolsuzluklarını, baskılarını hicveden şiirlerdir. Eski yol arkadaşları İttihat ve Terakki mensuplarını ve hükümeti keskin bir dille eleştirmeye başlamıştır³⁶.

Tevfik Fikret’te görülen, II. Abdulhamid’e yönelik tenkit ve hiciv ve arkasından II. Meşrutiyet sonrasında yaşananlarla gelen hayal kırıklığı ve pişmanlık duygusuna benzer bir tabloyu biz Mehmed Âkif’te de seyrederiz. Âkif de II. Meşrutiyet’in hemen sonrasında Sırât-ı Müstakîm’de peşpeşe yayımladığı “İstibdâd”³⁷, “Hürriyet”³⁸ gibi şiirlerinde Sultan II. Abdulhamid’i çok keskin ve saldırgan ifadelerle tenkit eder.

*“Yıkıldın gittin amma ey mülevves devr-i istibdâd,
Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yâd.”*

diye başladığı “İstibdâd” şiirinde II. Abdulhamid dönemini

*“O birkaç hayme halkından cihangîrâne bir devlet
Çıkarmış, bir zaman dünyâyı lertzân eylemiş millet,
Zaman gelsin de görsün böyle dünyâlar kadar zillet,
Otuz üç yıl devâm etsin, başından gitmesin neket...
Bu bir ibrettir ammâ olmayaydık böyle biz ibret!”*

mısralarıyla itham eden Mehmed Âkif, “kâbûs-ı hûnî” diye vafsettiği Sultan II. Abdulhamid’e ise şu mısraları ile saldırır:

*“Hamîyyet gamz eden bir pâk alın her kimde gördünse,
‘Bu bir cânî!’ dedin sürdün, ya mahkûm eyledin hapse.
Müvekkel eyleyip câsûsu her vicdâna, her hisse
Düşürdün milletin en kahraman evlâdını ye’se...
Ne mel’ûnsun ki rahmetler okuttun rûh-ı İblîsîe!”*

33 Tevfik Fikret, “Revzen-i Mahlû”, *Bütün Şiirleri*, s. 657.

34 Tevfik Fikret, “Doksan Beşe Doğru”, *Bütün Şiirleri*, s. 649-651.

35 Tevfik Fikret, “Hân-ı Yağma”, *Bütün Şiirleri*, s. 661-662.

36 Tevfik Fikret’in II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında saray ve II. Abdulhamid karşısında takındığı bu tutumlar hakkında daha geniş bilgi için “Saray Karşısında Tevfik Fikret” başlıklı makalemize bakılabilir: (M. Fatih Andı, “Saray Karşısında Tevfik Fikret”, *Bir Muhalif Kimlik: Tevfik Fikret*, (Haz. B. Rona, Z. Toprak), İstanbul 2007, İş Bankası Yayınları, s. 49-72.

37 *Sırât-ı Müstakîm*, c. I, nr. 21, 21 Zilhicce 1326/(14 Ocak 1909), s. 325.

38 *Sırât-ı Müstakîm*, c. I, nr. 22, 28 Zilhicce 1326/(21 Ocak 1909), s. 341.

Biri oğlan, biri kız, iki küçük çocuğun dedelerinin nezaretinde sokaktan taşan hürriyet “mevkib-i şâdî”sine katılışını tasvir eden “Hürriyet” şiirinde ise, “devr-i sâbık” yani II. Abdulhamid’li zamanlar bir “devr-i melâl” diye anılır, şehrin sokakları bir mezarlığa benzetilir:

*“Bir mezarlık gibi dalgın yatıyorken daha dün,
Şu sokaklarda bugün dalgalanan rûhu görün!”*

Fakat Fikret gibi Âkif’in de bu Meşrutiyet coşkusu çok sürmeyecektir. *Safahat I. Kitab’da* yer alan bu şiirlerden hemen sonra, ikinci kitabı *Süleymaniye Kürsüsünde*’deki II. Meşrutiyet günlerinin tasvir edildiği o çok bilindik mısralar, Mehmed Âkif’in, üzerinden geçen birkaç sene sonra (1912), “hürriyet ve şâdî” günleri diye nitelediği II. Meşrutiyet’in oluşturduğu başıbozukluk, keşmekeş ve getirdiği sözüm ona hürriyetin cemiyette hangi çılgınlık, kargaşa ve asayişsizliğe dönüştüğünü eleştirel bir tavır ve alttan alta bir pişmanlık psikolojisi ile, manzum hikâye formunda, çok canlı bir biçimde tasvir eder:

*“Bir de İstanbul’a geldim ki: Bütün çarşı, pazar
Na’radan çalkanıyor! Öyle ya... Hürriyet var!
Galeyan geldi mi mantık savuşurmuş... Doğru:
Vardı aklından o gün her kimi gördümse zoru.
Kimse farkında değil, anlaşılan, yaptığının;
Kafalar tütsülü hülyâ ile, gözler kızgın.
Sanki zincirdekiler hep boşanıp zincirden,
Yıkıvermiş de tumarhâneyi çıkmış birden!
Zurnalar şehrin ahâlisini takmış peşine,
Yedisinden tutarak tâ dayanın yetmişine!
Eli bayraklı alaylar yürüyor dört keçeli,
En ağır başlısının bir zili eksik belli.
Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük.
Dinliyor kaplamış etrafını yüzlerce hödük.
Kim ne söylerse, hemen el vurup alkışlanacak...
-Yaşasın!*

-Kim yaşasın?

-Ömrü olan!

-Şak! Şak! Şak!

*Ne devâirde hükûmet, ne ahâlîde bir iş!
Ne sanâyi, ne maârif, ne alış var, ne veriş.
Çamlıbel sanki şehir: Zâbita yok, râbita yok;*

Mehmet Akif

*Aksa kan sel gibi, bir dindirecek vâsıta yok.
“Zevk-i hürriyyeti onlar daha çok anlamalı”
Diye mekteblilerin mektebi teknil kapalı!
İlmi tazyîk ile ta’lîm, o da bir istibdâd...
Haydi öyleyse çocuklar, ebediyyen âzâd!
Nutka gelmiş öte dursun hocalar bir yandan,
Sahneden sahneye koşmakta bütün şâkirdân.
Kör çıban neşterin altında nasıl patlarsa,
Hep ağızlar deşilip, kimde ne cevher varsa,
Saçıyor ortaya, ister temiz, ister kirli.
Kalmıyor kimseciğin muzmeri artık gizli.
Dalkavuk devri değil, eski kasâid yerine,
Üdebânız ana avrat sövüyor birbirine!*

Süleyman Nazif

*Türlü adlarla çıkan nâ-mütenâhî gazete,
Ayrılık tohumunu bol bol atıyor memlekete.
İt yetiştirmek için toprağı gâyet münbit
Bularak fuhş ekıyor salma gezen bir sürü it!
Yürüyor dîne beş on maskara, alkışlanıyor,
Nesl-i hâzır bunu hürriyet-i vicdan sanıyor!”³⁹*

Mehmed Âkif'teki II. Meşrutiyet pişmanlığının izini biz bir de 1919 yılı sonlarında yazmaya başlayıp 1924 yılında kitap olarak yayımladığı ve *Safahât*'ın altıncı kitabını teşkil eden *Âsım*'ın semerci ile eşeklerin hikâyesinin anlatıldığı mısralarda süreriz. Manzum hikâye türünde yazılmış olan *Âsım*'da Hocasade

³⁹ Mehmed Âkif Ersoy, “Süleymaniye Kürsüsünde”, *Safahât*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Ankara 1990, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 150-151.

(Mehmed Âkif) ile baba dostu Köse İmam sohbet ederlerken, Köse İmam, Âkif'e pederi Tahir Efendi'den söz açar, onun saray karşısındaki tutumunu aktarır:

“Evet, oğlum, Hoca sevmezdi, bilirdim, sarayı.

- Ama sövmezdi de hoşlanmadığından dolayı.

Vardı bir duygusu besbelli ki...

- Bilmem, varmış...

Pâdişah dendi mi, çokluk dil uzatmazlarmış!”

Köse İmam'ın Hocazade'ye (Âkif'e) aktardığına göre, İmam, Âkif'in pederi Tahir Efendi ile bir sohbeti sırasında “Yıldız'daki baykuş” ölmeden memleketin düzelmeyeceğine dair cümlelerle söze başlamıştır, Tahir Efendi Hoca onun sözünü keser ve Sultan Abdulhamid ve sonrasını yorumlayan şu hikâyeciği anlatır:

“Oğlum, bu temennî neye benzer, bana bak:
Eşeklerin canı yükten yanar, aman, derler,
Nedir bu çektiğimiz dert, o çifte çifte semer!
Biriyle uğraşırken gelir çatar öbürü;
Gelir ki taş gibi hâin, hem eskisinden iri.
Semerci usta geberseydi... Değmeyin keyfe!
Evet, gebermelidir inkisâr edin herife.
Zavallı usta göçer bir gün âkabet, ancak
Makâmı öyle uzun boylu nerde boş kalacak?
Çırac mı, kalfa mı kim varsa yaslanır köşeye;
Takım biçer durur artık gelen giden eşeğe.
Adam meğer acemiymiş, semerse hayli hüner;
Sırayla baytan boylar zavallı merkepler.
Bütün o beller omuzlar çürür çürür oyulur;
Sonunda her birinin sırtı yemyeşil et olur:
“Giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?
Ya böyle kalfa değil, basbayağı muallimdi.
Nasıl da kadrini vaktiyle bilmedik tuhaf iş:
Semer değilmiş, o rahmetlininki devletmiş!”⁴⁰

40 Safahât s. 334-335.

Bu hikâyede mündemiç II. Meşrutiyet hicvi, aynı şiirin fırtınalı hava, köhne gemi, acemi kaptan, haritasız, pusulasız yolculuk hikâyesinde de adeta alegorik olarak dile getirilir. Kaptan, fırtınalı bir havada, dev dalgalar arasında yalpalayıp duran gemiyi “sahil-i selâmet”e vasıl edememekte, harita istediğinde yarısı yırtım bir harita eline tutuşturulmakta, pusulaya baktığında ibresi düşmüş bir pusulayla karşılaşır.

*“Bora estikçe eser, dalgalar azdıkça azar...
“Getirin ibreyi!” der, bulmanın imkânı mı var?
“İbre yok, Bey Baba, bilmem ne getirsek?” derler.
O da: “Öyleyse şehâdet getirin!” der bu sefer.”⁴¹*

Görüldüğü üzere, Tefvik Fikret'teki Meşrutiyet nedameti kuvvetli bir hayal kırıklığı ve içe kapanma suretinde kendisini gösterirken, Mehmed Âkif'te tenkit ve ibret dersi çıkarma şeklinde tezahür etmektedir. Oysa devrin bir başka II. Abdulhamid “münekkid”i ve ateşli muhalifi Süleyman Nazif'te bu nedamet, keskin U dönüşü şeklinde dışa vurulacak ve nedamete II. Abdulhamid günlerine duyulan hasret de eşlik edecektir.

Süleyman Nazif de Sultan'ın saltanatı eyyamında sıkı bir muhaliftir. Hatta bir ara bu muhalefetin kılıcını daha keskinleştirmek için Paris'e bile kaçar (1897). Orada Ahmed Rıza Bey'in çıkardığı *Meşveret* gazetesinde “istibdad” aleyhine hararetli yazılar kaleme alır. Sekiz ay sonra Bursa Vilâyeti Mektupçuluğu görevi ile yurda döner ve II. Meşrutiyet'e kadar bu görevini sürdürür. 1906'da Mısır'da bastırıldığı *Gizli Figanlar* ve *Elcezire Mektupları*'nda Abdulhamid'i eleştiren metinlere de yer verir. “Ey Ebnâ-yı Vatan” başlıklı ve marş formundaki şiiri, bunların en sert ve heyecanlılarındandır.

*“İşte gülzâr-ı vatan mahvoldu istibdâd ile
Bizden istimdâd eder her zerre bir feryâd ile
Geçmesin eyyâmımız beyhude istimdâd ile
Pençeleşmek muktezi gaddâr ile, bîdâd ile.*

*Zulm ü istibdâd devri, derd ü ye's eyyamıdır
Arkadaşlar, kan dökün! Kan dökmenin hengâmıdır.”
diye başlayan bu üç bentlik şiirin nakaratındaki
“Arkadaşlar, kan dökün! Kan dökmenin hengâmıdır.”*

41 *Safahât*, s. 336-337.

mısrai, Nazif'in nasıl bir saldırgan ve "gözü dönmüş" halet-i ruhiye içinde olduğunu bize âşikâr eder. Fakat II. Meşrutiyet'le birlikte ülkeye çöken İttihat ve Terakki iktidarı, diğer pek çok şair gibi ona da ray değiştirtmiş, memleketin dûçâr olduğu karmaşa, fakr u zarûret ve istikrarsızlık, Süleyman Nazif'e de nedamet duygusunu acı acı tattırmıştır. 16 Kânûn-ı evvel 1919'da Ali Ekrem'e yazdığı bir mektubunda Sultan II. Abdulhamid'den "Sultân-ı cennet-mekân Abdülhamîd-i Sâni Hazretleri" diye bahsedecek olan Nazif'in o günlerden bugüne ulaşan en müessir pişmanlık ve hasret çığlığı, şu mısralarda dillendirilir:

*"Padişâhım gelmemişken yâda biz,
İşte geldik senden istimdâda biz.
Öldürürler başlasak feryâda biz,
Hasret olduk devr-i istibdâda biz.*

*Dembedem coşmakta fakr ü ihtiyâc,
Her ocak sönmüş ve susmuş, millet aç,
Memleket matemde, öksüz taht ü tâc,
Hasret olduk devr-i istibdâda biz."*

Süleyman Nazif, bu keskin ve etkili çığlıkta yalnız da değildir. Onun bu çığlığı Rıza Tefvik'in "Sultan Hamid'in Rûhaniyetinden İstimdad" başlıklı şiiri ile tarih semalarında buluşarak yankısını arttırır.

Rıza Tefvik de Fikret gibi II. Meşrutiyet'in ilânı günlerinde, gerçekleşen darbeyi coşkulu bir biçimde desteklemiş, Meşrutiyet öncesinde, 1907'de, o da Âkif gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş ve cemiyet içinde aktif vazifeler üstlenmiştir ki bunların en dikkatlere takılanı, Meşrutiyet günlerinde Selim Sırrı ile birlikte at sırtında İstanbul sokaklarını dolaşarak çivisi çıkmış asayişin temin ve halkı heyecanlı nutuklarla kendilerine merbut kılma görevleridir. Mehmed Âkif'in "Süleymaniye Kürsüsünde" şiirinin yukarıda iktibas ettiğimiz mısralarında geçen

*"Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük.
Dinliyor kaplamış etrafını yüzlerce hödük!
Kim ne söylerse, hemen el vurup alkışlanacak..
-Yaşasın! -Kim yaşasın? -Ömrü olan. -Şak! Şak! Şak!"*

tasviri aslında bu iki "yâr-ı kafadar"ın söz konusu hararetli nutuklarının hicvidir.

Rıza Tevfik, 1908'de, darbenin hemen ardından yapılan seçimlerde Edirne mebusu olarak Meclis-i Mebusân'a da girecektir. Ardından Türkiye gizli masonlarının kurduğu Şûrâ-yı Âl-i Osmanî Cemiyetinin "Meşrutiyet mahfili" üyesi de olan Rıza Tevfik, çeşitli siyasî faaliyetleri ve bürokratik görevlerinin yanı sıra, gazete ve dergilerde edebî ve fikrî yazılarını da yazar, dergi yayımlar.

Ancak bu zaman zarfında İttihatçılar'ın kendi aralarındaki menfaat paylaşımı çekişmeleri, yolsuzlukları ve istismarları, fırkanın içinde baş gösteren hizipleşmeler de iyiden iyiye yüzünü göstermeye başlamıştır. Bu durum, halk ve akl-ı selîm sahibi aydınlar arasında git gide kötü bir izlenim uyandırmaya ve tepki çekmeye başlamıştır. Rıza Tevfik de parti içindeki bu rahatsızlık ve çekişmelerden nasibini çok geçmeden alır. Tehdit edilir, takibata uğrar, hatta dövülür. Bunun üzerine o da İttihat ve Terakki'yi 1912'de terk ederek, muhalefet fırkası olarak teşekkül etmiş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkasına dahil olur.⁴²

Fakat bu erken saf değiştirmeye mukabil, Rıza Tevfik'in II. Meşrutiyet'i ve İttihat ve Terakkiciler'i eleştirisi, nesirlerine daha bu dönemde kaleme aldığı gazete yazıları dolayısıyla yansımaya rağmen, şiirlerinde çok daha geç bir zamanda, Cumhuriyet döneminde sürgünde iken akis bulacaktır. Bu dönemde sürgün yıllarında kuvvetli bir nedamet duygusu ile yazdığı "Sultan Hamid'in Ruhâniyetinden İstimdâd" başlıklı şiir, edebiyatımızda II. Meşrutiyet hicivlerinin en radikal, keskini ve etrafında gürültüler koparanı olma vasfını haizdir.

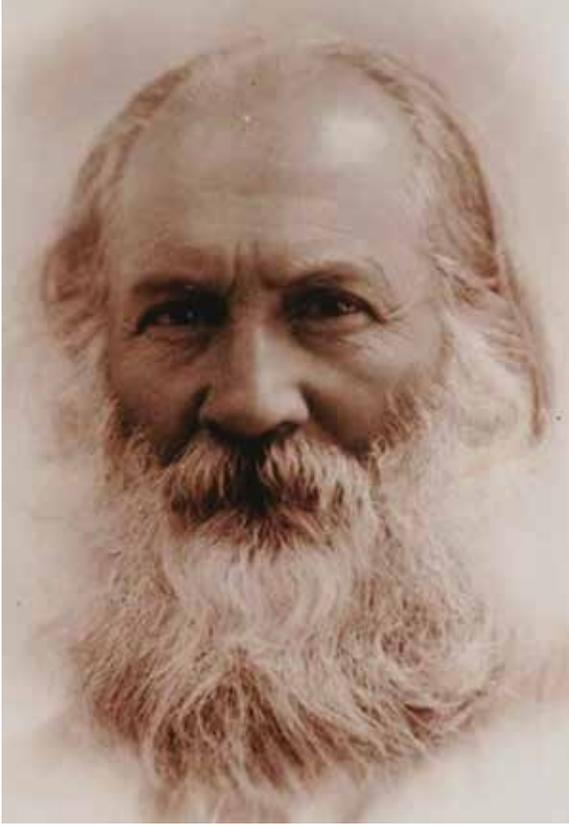
"Sultan Hamid'in Ruhâniyetinden İstimdâd", şairin Serâb-ı Ömrüm adıyla yayımladığı şiir kitabında yer almamış, elden ele, dilden dile dolaşmış, 1947'de Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisinde yayımlandığında⁴³ büyük rağbet görmüş, dergi kapatma cezası almış, Necip Fazıl "padişahlık propagandası yapmak, Türklüğe ve Türk milletine hakarete bulunmak" suçlamasıyla yargılanarak hapse girmiştir.

"Sultan Hamid'in Ruhâniyetinden İstimdâd" şiirinde şair farklı psikolojiler içerisindedir. Bir yandan Meşrutiyet'i ve onu gerçekleştiren İttihat ve Terakki mensuplarını en ağır hücumlarla tenkid ederken, bir yandan da geçmişte içinde beslediği Sultan II. Abdulhamid düşmanlığından duyduğu pişmanlığı dile getirir. Şiirin bir yüzü de aktüel şartların eleştirisine yöneliktir.

42 Rıza Tevfik'in politik hayatının ayrıntıları için bk.: Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebî Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 2004, Kitabevi Yayınları, s.12-28.

43 *Büyük Doğu*, y.2, nr. 65, 6 Haziran 1947.

Rıza Tevfik Bölükbaşı

*“Nerdesin, Şevketlü Sultan Hamid Han,
Feryâdım varır mı bârgâhına?”*

mısralarıyla başladığı şiirinde Rıza Tevfik’e göre, geçmişte kendisinin ve kendisi gibilerin alabildiğine garazkârca kötilediği Sultan II. Abdulhamid, Türk tarihinde hakkı yenmiş bir büyük şahsiyettir. Hatta yaşadığı asrın en önemli siyasî simalarından birisidir. Şu mısralar bu düşünceyi yansıtır:

*“Tarihler ismini andığı zaman,
Sana hak verecek, hey Koca Sultan!
Bizdik utanmadan iftirâ atan
Asrın en siyâsî pâdişâhına!”*

Şiirin bütününe bir nedamet havası hakimdir. Bu yönüyle “Sultan Hamid’in Ruhâniyetinden İstimdâd”, bir günah çıkarma ve pişmanlık şiiridir denilebilir.

Mehmed Celal

*“Divâne sen değil, meğer bizmişiz!
Bir çürük ipliğe hülyâ dizmişiz!
Sâde deli değil, edepsizmişiz!
Tükürdük atalar kalbgâhına...”*

II. Abdulhamid'in hal'i sonrasında ortaya çıkan İttihatçı iktidarı ve onların ayakdaşları da şiirde ağır eleştiriden pay alırlar:

*“Sonra cinsi bozuk, ahlâkı fena,
Bir sürü türedi girdi meydana.
Nerden çıktı bunca veled-i zina?
Yûh olsun bunların ham ervâhına!..*

*Hoş oldu cilvesi bu hürriyetin
Tadı yok amma şu Meşrutiyet'in
Deccâl'e zil çalan böyle milletin
Bundan başka çare yok ıslahına"
Şiirinde bütün bir milletin halini
"Çok kimseye vatan şimdi mezardır
Herkesin belâdan nasîbi vardır"*

mısralarıyla iç karartıcı gören şair, kurtuluş için yine Sultan II. Abdulhamid'e yönelir ve onun ruhaniyetinden yardım ve "himmet" umar. Şiirin ekseninde bir pişmanlık ve II. Meşrutiyet'in getirdiği şartların ve sonrasında işleyen sürecin ağır bir eleştirisi vardır⁴⁴.

"Abdulhamid heccavları" ve "Meşrutiyet nâdimleri" kafilesine Neyzen Tevfik'i de dahil etmeyi unutmamak gerekir. Sıkı bir hiciv şairi olduğu bilinen Neyzen'in kaza oklarından II. Abdulhamid de nasibini alır. Neyzen Tevfik, Şair Eşref'in de yakın dostu olması hasebiyle, bir ara onun yanına Mısır'a gider ve 1908'den 1913'e kadar orada kalır. Eşref'in çıkardığı *Deccal*'deki şiirlere öykünecek o da II. Abdulhamid'i "Eşref-vârî" bir üslûpla hicvetmiştir. "Abdulhamid'in Ağzından Bir Nutk-ı Hümâyûn" şiiri bu tür şiirlerine bir örnektir.

*"Kal'a-i âsâr-ı zulme verdim istihkâm-ı tâm
Ettim istibdâd ile târihe ibkâ-yı nâm."*

diye başladığı şiirinde Sultan'ı Cengiz, Haccac, Yezid, Nemrud, Şeddad gibi tarihin zalimleri ile denkleştirir. Şiir kuru ve sığ bir hakaret ve kötüleme ekseninde yürümektedir⁴⁵. Fakat bununla birlikte, Eşref'ten Fikret'e, Âkif'ten Süleyman Nazif'e ve Rıza Tevfik'e tezahürlerini gördüğümüz II. Meşrutiyet hayal kırıklığı ve dolayısıyla Meşrutiyet sonrası şartların eleştirisi Neyzen'de de karşımıza çıkar. O da İttihatçılar'ın II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasındaki günlerde vukubulan olumsuz uygulama ve davranışlarını hicvedenler arasındadır. "Zafernâme-i Meşrutiyet" başlığını taşıyan şiirinde bunu bir örnek olarak okuruz. İronik bir şekilde Meşrutiyet'i överek başlayan şiir ilerleyen kıt'alarında sıkı bir Meşrutiyet günleri ve ortamı eleştirisine dönüşür. Şu mısralarda olduğu gibi:

44 Rıza Tevfik'in bu şiiri hk.da bk.: M. Fatih Andı, "Bir Çürük İpliğe Hülya Dizmişiz: Meşrutiyet ve Nedamet", *Güneşe Tutulan Ayna*, İstanbul 2010, Hat Yayınevi, s. 66-76.

45 Şiirin metni için bk.: Hilmi Yücebaş, *Neyzen Tevfik*, İstanbul tarihsiz, LM Yayınları, s. 492.

“Hak yolunda yazık oldu çekilen çilelerle,
 Enseye doğru yol açtı bu yaman sillelere,
 Çeşm-i ibretle bak darbelere, hamlelere,
 Çekmiş olsak da yekûn böyle kara cümlelere
 Bu hesaptan payımız hâric-i kismet gibidir.

Müteveccih vatana lûtf-ı Cenâb-ı Feyyâz
 Sû-be-sû mülkümüzün her yanı gülzâr-ı riyâz,
 Ne kadar var ise sattık gemi, kışla, enkâz,
 Yaşasın ordu, hamiyet, yaşasın istikrâz,
 Altı üstü vatanın menba-ı servet gibidir.”⁴⁶

Buraya kadar üzerinde durulan isimler ve verilen örnekler çerçevesinde biz bu yazımızda II. Abdulhamid dönemi Türk edebiyatının şiir türünde Sultan II. Abdulhamid’e karşı nasıl bir muhalif söylem geliştirildiğini, onun nasıl tenkid ve hicvedildiğini anlatmaya gayret ettik. Elbette dönemin edebiyatı ve matbuatı üzerinde yapılan etraflı bir tarama ve tespit çalışması bu isimleri ve örnekleri çok daha genişletecektir. Bizim burada yaptığımız şiir eksenli bir çerçeve çizme çabasıdır. Zira devrin ve hemen sonrasının kitap yekûnu, gazete ve dergi koleksiyonları incelendiğinde şiirin yanı sıra roman, hikâye, piyes gibi mensur edebî türlerde ve gazete yazılarında bu muhalefetin hangi boyutlarda, hangi sebep, maksat ve niyetlerle gerçekleştiği daha iyi ortaya çıkarılmış olacaktır. O zaman, söz gelimi niçin kimilerinin, Ara Nesil şairlerinden Mehmed Celâl gibi, Sultan II. Abdulhamid’in saltanatı günlerinde Şevketlü *Padişahımız Gazi Büyük Sultan Abdülhamîd-i Sâni Efendimiz Hazretleri*⁴⁷ ismiyle, baştan sona Abdulhamid medhiyesiyle dolu bir manzum kitap kaleme almışken, II. Meşrutiyet’in ilânı sonrasında yazdığı İsyân⁴⁸ romanında aynı padişahı birden bire “Kızıl Sultan”, “Cânî” diye nitelediği; niçin kimi gazetelerde “Şevketlü Padişahımız Abdulhamid Han” ibaresindeki “şevketlü” kelimesinin Osmanlı alfabesindeki yazılışında “lâm” harfinin “kasd-ı mahsûs” ile düşürülerek ibarenin “şu kötü Padişahımız Abdulhamid Han” şekline dönüştürülmeye çalışıldığı, Sultan’ın cülûs yıldönümü için kullanılan “leyle-i mes’û-

46 *Neyzen Teyfik*, s. 463-464.

47 Mehmed Celâl, *Şevketlü Padişahımız Gazi Büyük Sultan Abdülhamîd-i Sâni Efendimiz Hazretleri*, İstanbul 1900, Mâlûmât-Tahir Bey Matbaası.

48 Mehmed Celâl, *İsyân*, tarihsiz.

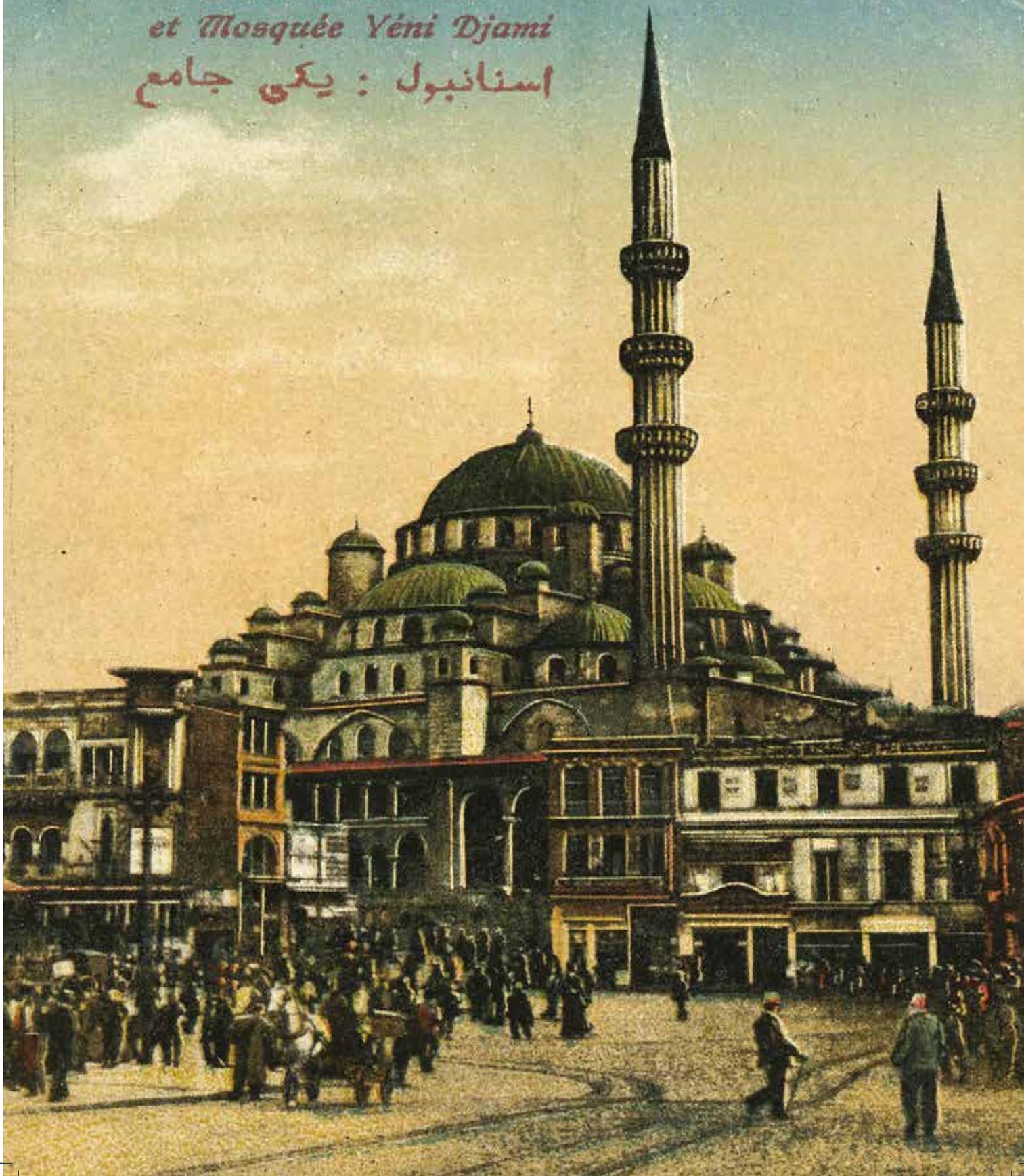
Neyzen Tevfik

de” (mesut gece) ibaresindeki “ayın” harfini bile bile düşürerek “leyle-i mesûde” yahut “leyle-i müsevvede” (kara gece, karalanmış gece) şekline dönüştürüldüğü, niçin “yıldız”, “baykuş”, “burun”, “menhûs” gibi belirli kelimeleri ısrarla Padişah’ı kötülemek ve alay etmek için kullananların var olduğu, niçin bu kadar küçük ve basit kelime oyunları ile güya bir muhalif tavır geliştirilmeye çalışıldığı; niçin kimilerinin Abdulhamid’in tahtta olduğu günlerde susmuşken ona küfrederek zemmetmenin prim yapmaya başladığı eyyâmda herkesten ateşli bir küfürbaz yahut “heccâv” rolüne büründükleri; niçin kimilerinin onun ahlâkî şahsiyetinin perhizkâr ve mazbut niteliği hep bilinmesine rağmen *Sultan Hamîd’in Çapkınlıkları*⁴⁹ diye pespaye romanımsı metinlerle II. Abdulhamid’i ahlâken de tefessüh etmiş

49 Haydar Galip, *Sultan Hamid’in Çapkınlıkları*, İstanbul 1928, Türk Neşriyat Yurdu Şark ve Maarif Kütüphaneleri.

bir insan olarak göstermeye çalıştıkları; niçin kimilerinin Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan zaman dilimi içerisinde II. Abdulhamid mağduru ve mazlumu gibi görünmeyi bir ikbal kapısı ve baht açıklığı imkânı olarak belledikleri ve niçin kimilerinin de Padişah'a o kadar muhalefet yaptıktan sonra, tahttan azlini müteakip gelişen olaylar karşısında "bin kere" pişman olarak hayıflanmayı tercih ettikleri, sözünü ettiğimiz sebep, maksat ve niyetler doğrultusunda çok daha iyi anlaşılacaktır.

Constantinople.
Place Emin-Eunu
et Mosquée Yeni Djami
اسنانبول : يكي جامع

Abdülhamid Dönemi Siyasi Düşünce Hareketleri

PROF. DR. SAMİ ŞENER

Öncelikle siyasi düşünce, sosyal düşüncenin ve sosyal hayatın ihtiyacının bir yansıması olarak gerçekleşir. Siyaset, sosyal, iktisadi ve hukuki problemlere çözüm bulmak için bir model ve politika geliştirme sanatıdır. Fakat bunu siyasetçilerin tek başına gerçekleştirmesi çoğu zaman mümkün değildir. Çünkü model ve politika geliştirme bir kültür ve felsefi derinlik isteyen bir konudur.

Meşrutiyet dönemi, Tanzimat döneminin bir tamamlayıcı şeklidir dersek, hatalı bir değerlendirme yapmış olmayız. Dolayısıyla, Meşrutiyet; siyasi yapıya ait görüş ve düşüncelerin yoğunlaştığı bir dönemin adıdır. Döneme Meşrutiyet denmesinin sebebi, daha çok siyasi bir değişikliği ve anayasa sistemi ile birlikte parlamenter bir sisteme geçişi ifade etmek içindir. Ama asıl olay; bu siyasi değişikliklere yol açan bilgi, edebiyat ve yaşama tarzlarındaki yönünü bu tür düşüncelere zemin hazırlayacak yapıya müsait bir şekilde dizayn edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla siyasi rejim anlayışı da bu temel üzerinde yükselmeye başlamıştır.

Meşrutiyet dönemi, siyasi hareketleri çok boyutlu olup, tek amaçlıdır. Bu amaç, Abdülhamid'i iktidardan indirip, batıcı bir rejim kurmaktır. Ama her siyasi hareketin istediği sistem farklıdır. Sadece, yıkmakta birleşen bir muhalefet.

Aslında siyasi olayları ortaya çıkaran bu fikri ve kültürel farklılaşmayı iyi anlamadan siyasi sistemi ve onun niteliğini tam olarak anlamak mümkün değildir.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Sultan II. Abdülhamid

Batılılaşma ile birlikte, sosyal düşünce oluşmadan siyasi çözümler aranması, aslında sosyal yapının temelsiz bir zemine oturmasına yol açmış, ciddi bir durum tespiti yapılmadan, Batı’da ne görüldüyse, topluma taşınmaya ve uygulamaya çalışılmıştır.

Batı türü gazete, roman ve tiyatro gibi sosyal yapıyı etkileyici fikir ve sanat ürünleri, kendilerine has kavram ve kültürü de Osmanlı entelektüel yapısına şırınga ediyorlardı. Batı felsefi ve edebi ürünlerle entelektüellerin ruh ve zihin dünyasını istila ediyorlardı. Üstelik bunları yaparken, toplumun inanç, ahlak ve kültür değerlerine ne ölçüde uygun olup olmadığına dikkat etmeden. Artık din, ahlak, devlet, mukaddesat, adalet, mahremiyet, mahcubiyet gibi değerler yerine; toplum, hürriyet, fert, zevk, itibar, popülerlik gibi kavramlar ele alınmaya ve değerlendirilmeye başlanıyordu.

Fakat yerli medeniyet ve kültür çalışmalarının yetersizliği, bu yeni ve canlı Batı felsefe ve ideolojileriyle gerektiği gibi mücadele edebilmesini zorlaştırıyordu.

Bununla birlikte elitist argüman modern toplumun belirsizliğini yansıtan bir dil, tamamen din dışı bir istikametsizlik gibi kendi aşırılığı içinde kurulan bir literatürün sınırları ve karakterleri görünebiliyordu.¹

Jön Türkler

Jön Türkler, Avrupalı fikir ve sistemleri ölçü olarak alan, Osmanlı Devleti’nde siyasi sistemi ve onun temsilcilerini değiştirmeyi hedefleyen, çoğu yabancı kişilerden oluşmuş yabancı kaynaklı bir hareket olarak açıklanabilir.

Avrupa’nın muhtelif şehirlerinde ve Mısır’da kurulmuş müteaddit cemiyetler, teşekküller vardır. Bunlar arasında Ahmet Rıza Bey’in reis olduğu “İttihat ve Terakki” (bilahare Terakki ve İttihat) ile Prens Sabahattin Bey’in idare ettiği “Teşebbüs’ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet” cemiyeti en mühimleridir.

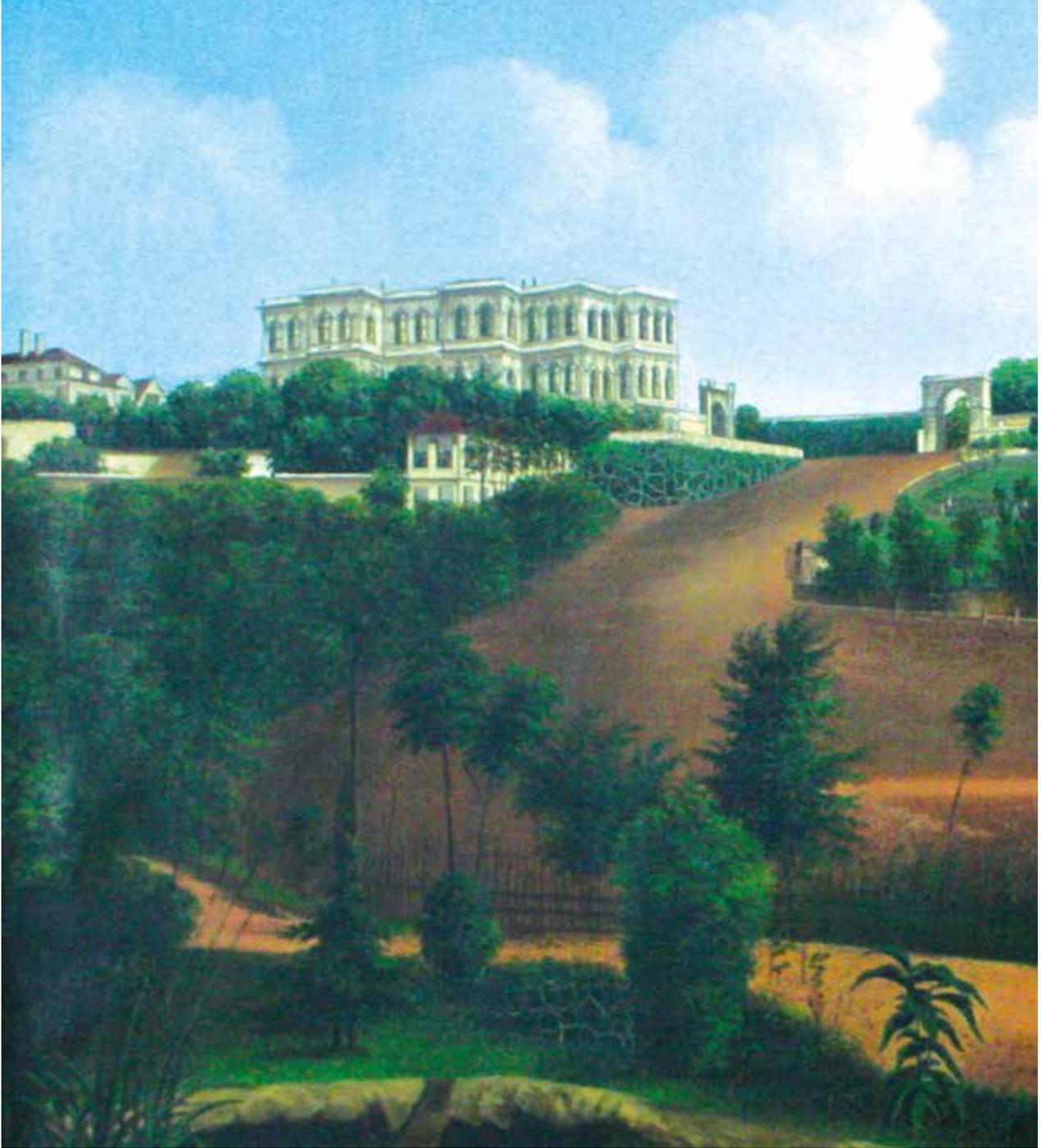
Memleket içinde birkaç defa ihtilal çıkarmaya teşebbüs edip, muvaffak olmayan bu teşekküllerin mesaileri ve mensupları hakkında bir fikir verebilmek için bunların çıkartmış oldukları gazeteler sayısının bir aralık 116’yı bulduğunu söylemek kafidir.²

1 Sanem Güvence Salgırlı, *Structures of Knowledge in the Otoman Empire and Turkish Republic (1731-1980)*, s. 188

2 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1967, s. 267

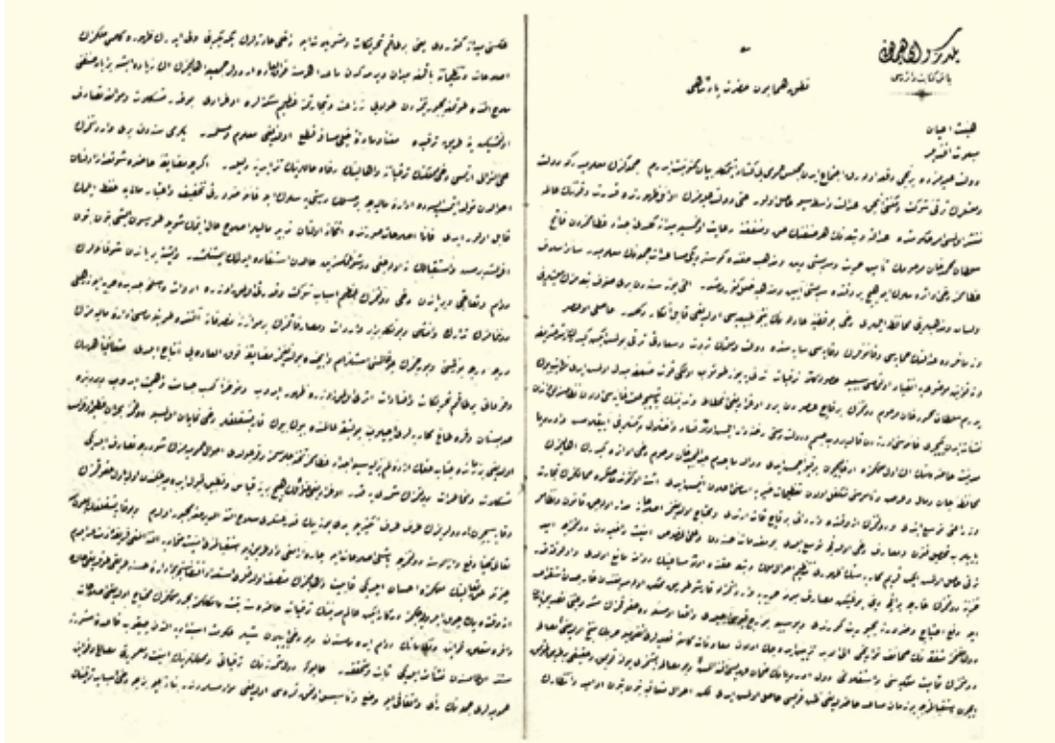

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Yıldız Sarayı ve Camii

Sultanın Meclis-i Mebusan'ı açış konuşması

Bu hareketler, fikri değişim ile yetinmeyerek doğrudan doğruyan Osmanlı Devleti'ni hedef almışlar ve onu devirmeye çalışmışlardır.

İttihat Terakki, pür politik ve ideolojik bir cemiyet iken, Teşebbüs'ü Şahsi Prens Sabahattin'in düşünce ve emelleri ile şekillenmiş, daha çok Batı'nın iktisadi sistem ve kişisel hürriyetini esas alarak bir yenilik ortaya koyan ve daha çok sosyolojik veriler ile hareket eden bir cemiyet olarak görünmektedir.

Jön Türkler, bu ithal edilmiş – çünkü kendilerinden üretmediler- felsefelerini hâkim kılabilmek için, Osmanlı Devleti'ni yıkıp, onun yerine Avrupai bir devlet kurarak Abdülhamid'i iktidardan uzaklaştırmayı birinci hedef edindiler. Artık bu hedefe ulaşabilmek için her türlü faaliyet yapılacak, ayırım yapmaksızın Sultan Abdülhamid'e karşı olan bütün örgüt ve hareketlerin yanında yer alınacaktı.³

3 İhsan Süreyya Surma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yay., İstanbul 1988, s. 15.

Propaganda, Abdülhamid'i devlet ve millet düşmanı ilan ediyordu, padişah olmasa, imparatorluk kurtulacaktı. Bu propagandanın kaynağı, Avrupa'ya ve daha çok Paris'e kaçan ve "Jön Türk" adını alan ihtilalcilerdi. Jön Türkler, Avrupa'nın ve bilhassa Fransa'nın bazı liberal çevrelerinde himaye görüyorlardı.

1902 yılı süresince Genç Türkler devrimci metotlarıyla projelendirmeye ihtiyaç duyulan bazı şeyler olarak devrimi kavramlaştırdılar. Devrimi meşrulaştırmak için Comte'ci pozitivismi, Büchner'in biyolojik materyalizminin Le Bon'un Kitleler Psikolojisi'ni referans gösterdiler.⁴

Toplumun ne idareci kadroları ne de kendisi etrafında gerçekleşen hadiseleri net ve açık bir şekilde düşünüp tartacak ve belirli bir tavır alacak durumdaydı. Hadiseler o kadar yoğun ve hızlı bir şekilde cereyan etmektedir ki, onlara karşı tavır olmak, şuurlu bir cevap değil, adeta organik bir vaziyet alış gibidir.⁵

Mason ve Siyonist Çalışmalar

Genel olarak "Jön Türkler" in özel olarak İttihat ve Terakki önderlerinin Bektaşilik, Masonluk, Musevilik ve Siyonistlikle ilişkileri üzerine yazılan yazıların hemen hepsi, kasıtlı olarak din, siyaset ya da ırk görüşleri ile yazıldığından, bu ilişkilerin niteliğinin objektif olarak belirtilmesi dikenli bir sorun olmuştur. Garip olan, bu yönde en aşırı iddialarda bulunan Türkçü, ırkçı ve Turancı denen yazarların asıl Türkçülük ve Turancılık akım ve fikirlerinde 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupalı ve yerli Musevilerin oynadığı rolü bilmemeleri ya da bilmezlikten gelmeleridir.⁶

Makedonya'da da ihtilalci bir cemiyet kurulmuştu. Türk subay ve memurlarından teşekkül eden bu cemiyetin gayrimüslim üyeleri de vardı. Cemiyet, Fran-masonlar tarafından destekleniyordu. Amacı, padişahı bir "anayasa ilanı"na zorlamaktı.⁷

George Haupt ve Paul Dumont adlarında iki Fransız araştırmacı tarafından yazılan ve Türkçesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler adıyla 1977'de yayınlanan bir kitap, yakın tarihimizin bir bölümüne gerçekten açıklık

4 *Structures of Knowledge in the Otoman Empire and Turkish Republic (1731-1980)*, s. 190.

5 Sami Şener, "II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Değişme", *II. Abdülhamid Sempozyumu*, İstanbul 1992, s. 86.

6 Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler*, İz Yay., İstanbul 1994, s. 62.

7 Sedat Zeki Örs, "Hedef Abdülhamid'i Yıkma", *Sebil Dergisi*, çev. Cemil Meriç, sayı. 165, İstanbul 1979, s. 62.

kazandıracak değerdedir. Kitabın baş taraflarında Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun tarihinde bahsolunurken, Parvus adı geçmektedir:

“1910 Ocak'ında Belgrat'ta Balkan Sosyalist partilerinin ilk toplantısı yapılır. Bu toplantıya hem Sosyalist İşçi Federasyonu'nun hem de Glavinof'un yönettiği Üsküp Sosyal Demokrat Derneği'nin temsilcileri katılır. O sıralarda İstanbul'da bulunan Parvus'un akıl hocalığı yaptığı Rum, Bulgar ve Yahudi sosyalistlerinden oluşan genç ve dinamik bir örgütün imparatorluk başkentinde kurulduğu görülür. Parvus, Belgrat'taki ilk toplantıda benimsenen programın taraftarıdır ve propagandasını yapmaktadır. İstanbul grubu etkisini Selanik'te de duyurmakta gecikmez ve Sosyalist İşçi Federasyonu ile Glavinof takımı arasında uzlaştırıcı bir rol oynar.”⁸

Parvus, 1910 yılı sonbaharında İstanbul'a gelip, mahalli sosyalist çevrede derhal faaliyete geçerek, yalnız azınlık toplumların mebusları ile değil, fakat aynı zamanda birçok Türkle de sıkı bir yakınlık kurmuştu. Parvus'un bu sırada “sürekli ihtilal” nazariyesinin çok aşırı kapsamlarından uzaklaşmakta olduğu muhakkaktı. Bununla beraber, devamlı olarak anti-emperyalizmden başka bir şey düşünmemesi, hep bununla meşgul olması, birçok yazısını Türk Yurdu mecmuası ve diğer yayın organlarında yayınlayacak olan Türkçülere kendisini sevdirmişti.⁹

Parvus'un bu zikzaklar yapan çizgisi, onun mensup olduğu Yahudi ırkının siyasi hedeflerini belirleyen, Siyonist hareketin bir mensubu olduğunu kuvvetle muhtemel hale getiriyordu.

Bu harekete paralel olarak, İstanbul'da Abdülhamid aleyhinde faaliyet gösteren Türk Tıp Cemiyeti hakkında da Cemil Topuzlu şunları yazmaktadır:

“Cemiyetimizin merkezi o sıralarda Beyoğlu'nda küçük bir apartmandaydı. Devam eden azanın ekserisi ecnebi ve “lövanten” hekimler, ve reisimiz de Sertabip-i Şehriyari Mavroyani Paşa idi. Benden başka Türk, Müslüman olarak hiçbir aza yoktu.”¹⁰

Maddecilik veya Pozitivizm

Comte, pozitivizmin toplum ve siyaset alanında hatta özel hayatta da belirleyici olması gerektiğini 1848'den itibaren Fransa'da II. Cumhuriyet dönemini açan

8 Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler, s. 39.

9 Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler, s. 43.

10 II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, s. 17

devrenin hemen ertesinde vurgulamaya başlar ve bu yeni dönemde “entelektüel pozitivizm”in yerini, “dini pozitivizm”e bıraktığını ilan eder. Pozitivizmin salt felsefi bir düşüce sistemi olmaktan çıkıp, siyasi/ideolojik bir düzleme kaydığı ve kendini bir inanç sistemi olarak takdim ederek dini alana müdahil olmayı amaçladığı 1850'lere denk düşer. Bu dönemde Comte, bir yandan devlet adamları ile ilişkiler geliştirmeye çalışırken, öte yandan da İnsanlık dininin temellerini atar. Bu faaliyetler çerçevesinde Çar Nikola'ya ve Tanzimat dönemi sadrazamlarından Mustafa Reşit Paşa'ya İnsanlık dinini tebliğ ettiği mektubunda Comte, genel olarak pozitivizmin tarih, toplum ve siyaset fikrinden bahseder ve özellikle İslam dininin diğer dinlere göre daha “ileride” bir din olması sebebiyle, Müslüman toplumların pozitivizme geçişlerinin daha kolay olacağını altını çizer.¹¹

İşte Osmanlı cemiyetine tahrip edici son darbeyi vuran bu maddecilik fikri olduğu gibi, gariptir ki, 1300 seneden beri İslam memleketlerinden ilk olarak bizde, bu fikir zuhur etmiştir.

Maddecilik fikir ve zihniyetinin garptaki çıkış sebebi Hristiyanlık inançları ile yeni fenni ihtiyaçların birbiriyle uyuşmasına imkân bulunmamasıdır. Hâlbuki İslam inançları için böyle bir imkânsızlık mevzubahis değildi.

Sekülerizm

Önceleri Hristiyanlık, farklı dünyevi otoriteler üzerinde evrensel bir (siyasi ve dini) otorite olma iddiasındayken; daha sonra mesele 15. yüzyılda meydana gelen reform süreciyle beraber, dini ve dünyevi kurumların birbirinden ayrılması şeklinde bir çözüme kavuşmuştur. Anca bu ayrışmanın niteliği değişik siyasi-dini bağlamlarda farklılık arz eder: Protestan ülkelerde vücuda gelen modus vivendi Katolik ülkelere nazaran daha barışçı bir sürecin ürünüdür. Fransa, İspanya ve Avusturya gibi nüfusunun çoğunluğu Katolik olan ülkelerin modernleşme süreçleri dini kurumlardan radikal bir kopuş şeklinde olmuş, sonuçta kilisenin otoritesi öteki-dünyayı ilgilendiren konulara ve ruhani alana indirgenmiştir. Yukarıda değinildiği gibi, Modern Batı Medeniyetinin fikri yapı taşlarından biri olan aydınlanma felsefesi de, dine ilim ve akıl-dışılık ve karanlık gibi sıfatları yakıştırmayı ve kamusal alandan dışlanmasını hedeflemiştir.¹²

11 Enes Kabakçı, “Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 6 (11) İstanbul 2008, s. 42-43.

12 Nurullah Ardic, “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru”, *TALİD*, Cilt. 6, sayı. 11 (2008), s. 63-64.

Yıldız Yaveran Köşkü

Türkiye'deki sekülerleşme literatürünü en fazla etkileyen paradigma klasik din sosyolojisi olmuştur. "Sekülerleşme tezi" adı verilen temel bir varsayıma dayanan bu paradigmaya göre modernleşme, sanayileşme ve bilimsel gelişmeler neticesinde toplumlarda din ya tamamen yok olacaktır (Engels), veya etkisini kaybedip gerileyecektir (Weber). Weber'e göre din, modern-öncesi dünyayı anlamlandırma konusunda tek otorite iken, modernleşmenin en önemli boyutu olan "rasyonelleşme" süreci sonunda alternatif bir bilgi otoritesi olarak ortaya çıkan seküler bilim dünyayı açıklama bağlamında dinin yerini almıştır. Bu da dinin hayatın her alanında gerilemesine giden yolu açmıştır. Sonuçta 20. yüzyıl boyunca din, hem ferdi hem de kurumsal planda gerileyerek toplumsal etkisini yitirecektir.¹³

13 "Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru", s. 65.

Osmanlıcılık

1881/82-93 genel sayımında ayrıca Bulgarlar, Katolikler, Protestanlar, yabancı uyruklular, Süryaniler gibi yeni kategorilerle on bir farklı dini-etnik sınıf sayılmış, 1905-6 sayımında ise Ulahlar, Keldaniler, Maroniler gibi yeni kategoriler eklenmiş ve dini-etnik sınıf sayısı on dokuzaya yükselmiştir. Devletin küçüldüğü bir dönemde dini-etnik sınıf sayısının artması, gerçek bir artışa değil, milliyetçi fikirlerin yükselmesine ve tüm grupların kendilerini diğerlerinden farklılaştırarak ayrı bir kategori olarak görmek istemesine işaret etmektedir. Bu farklılaşmayı Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya gibi yeni bağımsız olmuş devletlerin Osmanlı ülkesinde kalan soydaşlarına yönelik politikaları da etkiliyordu.¹⁴

14 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 123.

Jön Türkler

Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rusya ile girdiği savaşlarda yenilmesinden dolayı 1699, 1719 ve 1774 tarihlerinde toprak kaybetmiştir. Ancak 1804 Sırp İsyanı ve 1821 Yunan İsyanı Osmanlı tebaasından bir unsurun merkezi devlete karşı mücadelesi olması sebebiyle öncekilerden farklıdır. Bu toprakların kaybedilmesinde güçlü devletlerin emperyalist politikalarına milliyetçilik duygularını alet etmelerinin katkısı büyüktür. (Mardin, Türk Modernleşmesi) Bu tür ayrılıkları engellemek için geliştirilen Osmanlıcılık, teritoryal bir milliyetçilik ideolojisidir. İmparatorluğun mevcut sınırlarının muhafaza edilebilmesine imkân tanımak için muhtelif dini toplulukları Osmanlı kimliği ile birleştirmek istemiş ve iktidarın egemenliğini meşrulaştırmak için 1876'dan itibaren tüm kültürlerin temsilini mümkün kılmış bir siyasi birlik projesidir.¹⁵

Tunaya, çeşitli etnik unsurların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma savaşına girişmeleriyle beraber, on yedinci yüzyılın başından itibaren, "devletler" ya

15 Yavuz Çiller, "Modern Milliyetçilik Kurumları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları", *Akademik İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2 (2015), Cilt. 10, s. 54.

da “Düvel-i Muazzama”nın (zamanın süper devletlerinin) bu ayrılıkları kışkırtıcı ve sağlayıcı bir güç olarak ortaya çıktıklarını ifade etmektedir. Birleşik cephe halinde Batılı devletler (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Çarlık Rusya) Osmanlı ülkesinden kopma sürecini düzenlemiştir. İmparatorluğun hâkimiyetini yapısal bir değişikliğe uğratmışlardır.¹⁶

Akçura, Osmanlıcılığın başarısızlığına da değindiği makalesinde, bu projenin gayrimüslimlere kadar, Türkler ve diğer Müslüman tebaa tarafından da benimsenemediğine dikkat çeker. İttihad-ı Osmani, alt kültürlerin tamamı için rasyonel cazibeden yoksundur. Gayrimüslimler, daha refah ve güçlü olan Batı'nın parçası olmaya talip iken, Müslümanlar da Millet-i Hakime rolünü eşit vatandaşlık ile değiştirmek niyetinde değillerdir.¹⁷

Bu bölüm bir önceki sayfada aynen yer alıyor: Bu tür ayrılıkları engellemek için geliştirilen Osmanlıcılık, teritoryal bir milliyetçilik ideolojisidir. Bu kişi, 1905 ihtilalinde Lenin'le beraber çalışırken, “servetsiz ihtilal yapılmaz” diyerek, ayrılmış ve Almanya'nın şark işlerine karışarak büyük servet elde etmiş bir Alman Yahudisi'dir.¹⁸

Prens Said Halim Paşa, Buhranlarımız isimli eserinin İslamlaşmak isimli bölümünde Osmanlıcılık konusunu şu şekilde değerlendirmektedir:

Batı Medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde “*Osmanlı Rönesansı-Osmanlı uyanışı*” diye adlandırılan hareket, ikinci bir “İslam'dan uzaklaşma”dır.¹⁹

Milliyetçilik

Milliyetçilik, bir fikir veya ideoloji olarak Batı kaynaklı bir hareket olarak, Batı'da ve Batı'nın kendi sosyal ve siyasi şartları içinde doğmuştur.

Kıta Avrupası bizim Batılılaşırken öncelikle örnek aldığımız batıdır. Bu batının iki lider ülkesi Fransa ve Almanya'nın biri rasyonalist, diğeri idealist felsefelere dayalı

16 Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Gelişmeler (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 20093, s. 169.

17 “Modern Milliyetçilik Kurumları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları”, s. 55.

18 *Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler*, s. 211.

19 Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslam ve Irkçılık Meselesi*, Cihad Yay., İstanbul 1976, s. 151.

milliyetçilik anlayışları Türk milliyetçiliğinin biçimlenmesinde etken olmuştur. Türk milliyetçiliği öncelikle bir mecburiyetten doğmuştur. Devleti, hiç olmazsa ulus-devlet olarak korumanın bir yoludur milliyetçilik. Osmanlı tüm unsurları ile korunamayınca, aslında bir tür yeni Osmanlı olarak korunma istemi ortaya çıkmış ve böylece resmi milliyetçilik anlayışı Fransız milliyetçiliğine öncelikle itibar etmiştir, denilebilir.²⁰

Milliyetçilik ideolojisi, aslında Osmanlı toplumundaki Müslüman halkın inanç ve geleneklerine de uygun bir sistem değildi.

Türk modernleşmesi ise, biri elitlerin, diğeri halkın olan iki milliyetçiliğin gelişimine katkı sağlamıştır. Modern/Batılı/laik değerlerin halk katında içselleştirilememesi ve devletin yabancılaşması, halkın kendi grup aidiyetlerini öne çıkarmasına saiktir.²¹

Fakat buna rağmen, milliyetçiliğin bir ideoloji gibi benimsenmesi, bazı ilim adamlarını bile, onun zorlama bir kurtarıcı rol oynadığı kanaatine götürmüştü: İnhilal etmekte olan imparatorluğu artık din bağlarının bir arada tutamadığı bir devirde Türkçülük, ihtiva ettiği Turancılık gibi gerçek olmayan unsurlar sayesinde kolayca onun yerine geçebilmiş, böylece ne fertlerin ne de cemiyetin ruhi durumunda büyük bir değişiklik olmadığından kendilerine uzanan bu kurtarıcı ele sarılabilmişlerdir. İşte Türkçülüğün kuvveti, fertte olduğu gibi cemiyette de meydana gelen manevi bir boşluğu doldurabilmesinde ve bu nevi bir ihtiyacı tatmin edebilmesindedir.²²

Batıcılık ve Türkçülük cereyanlarında, en önemli ve asıl hız verici rolü, Osmanlı vatanının dışından gelmiş olan Türkler oynamıştı. Bunlar Rusya idaresindeki memleketlerinde, Rus milliyetçiliğine karşı, bir Türk milliyetçiliği şuuru ile büyümüşlerdi. Bütün İslam âleminin merkezi olan Osmanlı cemiyetinin yapısına yabancı idiler. En mühimi de, Osmanlı aydınlarını “Türkçülük ve “Turan” gayerine sevk etmekte, esir olan öz yurtları için bir kurtuluş ümidi görüyorlardı.²³

Parsons’a göre, “Neo-Klasik” paradigmayı oluşturan fenomenolojik ve kültürel yaklaşımlar ise modernleşme ile beraber, dinin sosyal hayattan ferdi plana çekilerek “özelleşeceği”ni (Luckmann), ya da -milliyetçilik gibi- farklı ideolojik formlara dönüşerek eriyeceğini ileri sürmüşlerdir.²⁴

20 Yıldız Akpolat, *Türkiye’de Milliyetçiliğin Sosyolojisi*, Fenomen Yay., Erzurum 2009, s. 6-7.

21 *Türkiye’de Milliyetçiliğin Sosyolojisi*, s. 9.

22 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1967.

23 *Türkiye’de İslam ve Irkçılık Meselesi*, s. 19.

24 “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru”, s. 65.

Mustafa Fazıl Paşa

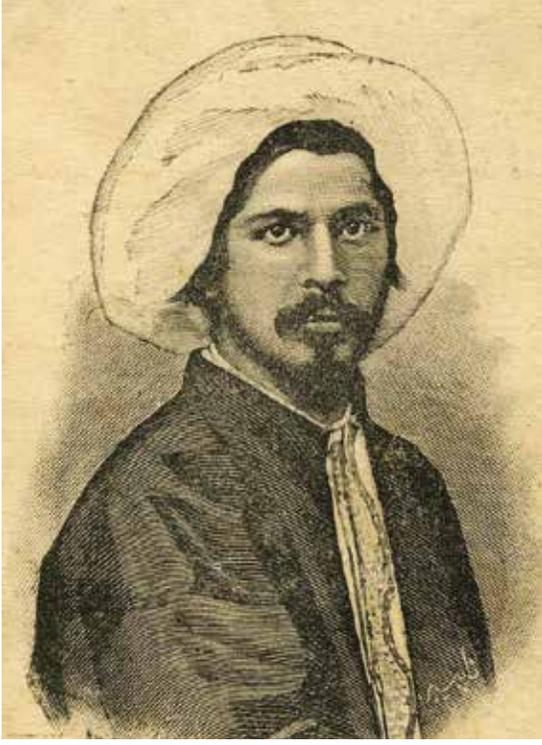

Aslında, Batı'da milliyetçiliğin, dinin yerine ikame edilen yerli bir din olarak düşünülmüş olduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır. Nitekim Milliyetçilik: Yeni Bir Din, isimli kitapta Hayes, şu bilgileri vermektedir: Modern milliyetçilik evvela, geleneksel olarak Hristiyan olan halklar arasında ortaya çıktı ve bir din olarak, mahiyeti gereği, tarihi Hristiyanlığın pek çok adet ve örfünü alarak kendi amaçlarına uydurdu. Tıpkı evrensel kiliseye olduğu gibi, milli devlete de necata erdirme misyonu ve ölümsüzlük ideali atfedilmektedir. Millet baki kabul edilmekle, sadık evlatlarının ölümü olsa olsa onun ölümsüz ihtişamını arttırmaktadır. Üyelerini dış şeytana karşı korumakta, onları sanatlarla ve bilimlerle beslemekte; rızkı onlara o vermektedir.²⁵

İslamcılık

İslamcılık en çok, Müslümanların Batılı sömürgecilerden kurtulması gerektiğini ifade eden Cemaleddin Afgani ile anılan bir fikir akımıdır. Ona göre

25 Carlton J. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, çev. Murat Çiftkaya, İz Yay., İstanbul 1995, s. 228.

Ali Suavi

tüm İslam âlemi Halife'nin liderliğinde birleşmelidir. Abdülhamid'in İslamcılığı da İslam unsurlarını -evvela Osmanlı ülkelerindekileri, sonra bütün kürr-e arzdaikleri- sosyal farkına bakmaksızın dindeki ortaklıktan istifade ile tamamen birleştirmek lüzumundan (Yusuf Akçura, Üç Tarz'ı Siyaset) hareket etmiştir. İslamcılık hareketi, aslında bir ahlak hareketi olarak başlamış olmasına rağmen, sonradan "ittihad'ı İslam" fikrini savunmaya kadar evrilmiştir. Ancak, İslam âleminin büyük bir kısmının İngiliz, Fransız, Hollanda ve hatta Portekiz tarafından kolonileştirildiği, dolayısıyla hürriyetleri olmayan kavimlerin birleştirilmesinin hayalden ibaret olduğu gözden kaçırılmıştır.²⁶

II. Abdülhamid, Balkan devletlerinin bağımsızlığının arkasından Arapların da ayrılacaklarına ve bunun Anadolu'daki Ermeniler, Rumlar ve Kürtler için de model teşkil edebileceğine inanmıştır. Bu sebeple, en azından kalan mevcut toprakların korunması için sınırlar içerisinde kalan tebaa tanımlanmalı ve tebaa içerisindeki farklı dini ve kültürel topluluklar ortak bir kimlik ile birleştirilmelidir.

26 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1979, s. 199.

Birliğin tesisi için II. Abdülhamid, Arapların çıkarlarına hitap eden bir siyaset takip etmiş, Arap ileri gelenlerine merkezi yönetim içerisinde önemli görevler vermiş, ordudaki Arap subay oranı yüzde 10'a kadar yükseltilmiştir. (Karpas, İslam'ın Siyasallaşması) Bu sayede Arapların merkezi iktidara sadakatlerini devam ettirecekleri düşünülmüştür. Arap entelijansiyası ise bir süre Osmanlı merkezi bürokrasisi içinde yer almayı ve kültürel farklılıklarını sürdürebilmeyi yeterli bulmuşlardır (F. Armaoğlu, Siyasi Tarih). Ancak zamanla Arap tebaa içerisindeki farklılık bilinci; İngiltere-Fransa'nın politikalarından ve Balkanlar'daki milliyetçi hareketlerden etkilenerek siyasallaşmaya başlamış, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bağımsızlık talep eden bir Arap milliyetçiliğine bürünmüştür.²⁷

Avrupa'da gelişen pozitivist düşünce ve Ernest Renan gibi oryantalistlerin İslam'ın tekamüle engel olduğu yönündeki tezlerinden etkilenen Batıcı aydınların İslam'ı dışlayarak idealize ettikleri medeniyet tasavvurları karşısında, geleneksel yapının korunması fikri daha da kuvvetlenir. Bu hızlı değişim ve dönüşüm döneminde, geleneksel yapıya sıkı sıkıya bağlı medrese kökenli “ulema” sınıfından farklı olarak ulema vasfına sahip ama Batı'da gelişen sosyal teorilerden etkilenmiş, gelişimi savunan İslamcı aydın sınıfı teşekkül eder.²⁸

II. Meşrutiyet'le birlikte oluşan fikri özgürlük ortamı, İslamcı aydınlar basın yayın faaliyetleri yoluyla gündemlerindeki meselelere dair düşüncelerini dile getirme imkânı tanır. Bu dönemde İslamcı fikirlerle temayüz etmiş gazete ve dergilerden bir kısmı şunlardır; “*Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad), Beyanü'l-Hakk, Livay-ı İslam, Volkan, Hikmet, İttihad-ı İslam, Tearüf-i Müslimin, Tasavvuf ve İslam Mecmuası*”. Bu yayın organlarında İslamcı aydınlar, dini, hukuki ve ahlaki tartışmaların yanında Tanzimat'tan buyana tartışıla gelen medreseler konusunda görüşlerini açıklarlar.²⁹

İslamcı yayın organları arasında *Sırat-ı Müstakim* ismiyle yayınlanmaya başlayan, daha sonra *Sebilürreşad* ismini alan dergi, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e siyasi ve kültürel alanda oldukça önemli bir yere sahiptir. Ebu Üla Zeyn el-Âbidin ve Eşref Edip tarafından 14 Ağustos 1908'de yayın hayatına başlayan, başyazarlığını Mehmet Akif'in yaptığı *Sırat-ı Müstakim*'in 1912 yılına kadar 182 sayısı yayınlanır. Bu tarihten sonra *Sebilürreşad* olarak isim değiştiren dergi, 5

27 “Modern Milliyetçilik Kurumları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları”, s. 57.

28 Ali Bulaç, “İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcılığın Üç Nesli”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce; İslamcılık*, C. 6, İstanbul 2004, s. 48.

29 Recep Şentürk, (2000) “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4 (2010), s. 140-143.

Mart 1925 tarihine kadar aralıksız olarak yayın hayatını sürdürür. Genel istek ve arzu üzerine 1948’de tekrar yayınlanan *Sebilürreşad*, 1965’te neşriyatını tamamlar.³⁰

Pan Arabizm

Sultan Abdülhamid’e karşı yürütülen JönTürkler hareketi (Pan Türkizm)’e paralel olarak bir de Pan Arabizm cereyanı ortaya çıktı. Sultan Abdülhamid’e karşı mücadele eden Pan Türkizm ve Pan Arabizm hareketlerinin ortak yönleri, milliyetçi oluşlarıydı.

Jön Türklerin çoğunluğu gayrimüslimler olduğu gibi, Pan Arabizm üyelerinin yüzde doksanı Hristiyandı. Hemen hepsi Avrupa’da yetişmiş olan bu Arap milliyetçileri, tıpkı Batı gibi, Jön Türkler gibi Sultan Abdülhamid’e Kızıl Sultan diyor; onu bir an önce devirmeyi planlıyorlardı.

Nasif el Yazıcı ve Petrus el Bustani, bunların öncülerindendir ki, görünüşte Arap milliyetçiliğini ön plana alıp, Hristiyan Araplarla Müslüman Araplar arasındaki din farkı engelini kaldırıp, onları Arapçılıkta birleştirmek istiyorlardı. Meşhur tarihçilerden Corci Zeydan da, Arap milliyetçiliğine hizmet eden Hristiyanlardandı.³¹

Bu dönemlerde, Ahmed Naim’in Arap Kardeşlik Cemiyeti’nin kurulması ile ilgili olarak şu açıklaması önem taşımaktadır:

“Cemiyetin adına itiraz etmiştim. Evvelki itirazım, İslam camiası bakımından idi. Şimdi ise, Cemiyete gayrimüslim Araplar da alınacağına için, Osmanlı camiası bakımından aynı itirazda bulunuyorum.

Âcizane fikrime göre, “Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti” adı, maksada aynı derecede hizmet ettikten başka, her türlü yanlış anlamayı da izale eder. Gerçi Arnavutların kavmiyet adı altında bir kulüp teşkil ettiklerini, sonradan haber aldım. Fakat bu hal, davamızın rengini değiştirmez. Size söylediğim sözleri, onlara da söylerim.

30 M. Saffet Sankaya, “Osmanlı Türkiye’sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Arayışlar*, 1/1 (1999), s. 110-112.

31II. Abdülhamid’in *İslam Birliği Siyaseti*, s. 23.

Namık Kemal

Şurasını bilmelisiniz ki, her iki kulübün varlığından aynı anda haberdar olaydım, yine en evvel sizinle dertleşirdim. Zira siz, İslam kavimlerinin önderisiniz. Bütün Müslümanlar size bakarlar. Osmanlı birliğini kuvvetlendirecek yine sizsiniz. Milli birlik uğrunda, kavim ve ırk asabiyetini terk etmek faziletini gösteriniz. Esasen ırk ve kavim fikrinden uzak olan bu cemiyetinizin, adında bu kadarcık olsun değişiklik yapmanızı sizden rica ederim. Eskiden beri olduğu gibi, bugün de bu hususta rehber siz olunuz. Diğerlerine fedakârlık dersini önce siz veriniz.”³²

Hüsniniyet sahibi, fakat işin aslından haberi olmayan bu sayısı çok mü'minler, hareketin hakiki menşeyinden, modern Arap milliyetçiliğinin tarihinden ve ideolojisinden haberleri olsaydı, onu İslamiyet ile asla birbirine karıştırmazlardı.”

Arap milliyetçiliğinin, diğer ideolojiler gibi Batılı misyonerlerce güçlendirildiği, Meryem Cemile tarafından anlatılmaktadır:

³² Türkiye 'de İslam ve Irkçılık Meselesi, s. 8-9.

Arap Milliyetçiliğinin ilk önce bir asırdan fazla bir zaman evvel Lübnan'da Protestan misyonerlerin doğrudan doğruya idaresi ve himayesi altında teşkilatlandığını öğrenmek, birçok kimseyi hayrete düşürecektir. Hareketin göze çarpan öncüleri, Nazif Yazıcı (1800-1871) ve Butrus Bostan (1819-1883) adında iki Arap ilim adamı idi ve parolaları: "Vatanseverlik imandan gelir"di. Arap tarihini Garp ilim zihniyetiyle okuduktan sonra, Arap medeniyetinin İslam'dan ayrı bir medeniyet olduğu neticesine vardılar.

Arap milliyetçilik hareketi, en büyük hızını Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nden aldı. 1866 senesinde misyonerler tarafından kurulan ve ilk Suriye Protestan koleji olarak tanınan bu müessesenin tesiri, bütün Ortadoğu'da çabucak hissedildi. Beyrut Amerikan Üniversitesi, dünyada İslam dışı cereyanların en şöhretli ocaklarından iri olmakla iftihar etse yeridir.³³

Prens Sabahattin, Abdülhamid idaresine karşı olmakla birlikte, İttihat Terakki hareketinin körü körüne takip ettiği politikadan farklı bir yaklaşım içindedir:

"Biz sadece idare şeklimizin ıslahını istemek ve vatandaşlarımıza ne olduğu anlaşılmayan bir "ittihat" teklif etmekle kalmıyoruz. Gerçekte, maişet metodumuzun ıslahı gereğini anlatmak, birincideki kötülüğün ikincideki eksikliklerden meydana geldiğini göstermek ve maddi-manevi tembelliğimize karşı kamuoyunda güçlü bir reaksiyon meydana getirmek istiyoruz. Bir Abdülhamid'i ortadan kaldırmakla şahsi hürriyet ve istiklalimizi hiçbir zaman elde edemeyiz. Sefaletlerimizin gerçek sebeplerini bularak bunların ortadan kaldırılması çaresine dört elle sarılmadıkça da bugünkü Abdülhamid'in yeri, hiçbir zaman boş kalmaz, o gider, yerine başkaları gelir." (Satvet Lütfi'nin Paris'ten gönderdiği mektubu, Prens Sabahattin 27 Mart 1911, İstanbul)

Halkın Abdülhamid'i devirdiği ve herkesin Meşrutiyeti istediği tezi, Abdülhamid'in tahttan indirildikten sonra, kitlenin tepkisini önlemek üzere İttihat Terakki mensupları tarafından sıkıyönetim ilan edilmesini gerekli hale getirmişti. Bu durum, yeni rejimin hiç de toplum tarafından benimsenmediğini gösteriyordu.

"Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve dönemin ileri gelen devlet adamlarının iktidar mevkiinden uzaklaştırılmasından bunca zaman geçtiği halde, Meşrutiyet hükümetinin payitahtımızda şu sırada sıkıyönetime ihtiyaç duyma-

33 Meryem Cemile, *İslam ve Arap Milliyetçiliği*, İstanbul 1976, s. 89-93.

şı, Türkiye'nin sağlam bir gelişme zemininde yürüyemediğini ispat etti. Biz, vatanımızın medenileşmesi hakkındaki iyimserliğimizi korumakla birlikte Meşrutiyet sonraki olayların, Meşrutiyet önceki yayınlarımıza her noktada hak verdiğini ve sosyal buhranlarımızın kaynağı olan Abdülhamid Hükümeti'nin, yani kötülüğün esas merkezinin çöküşünü temin edemediğini iddiaya muhtacız.”³⁴

Prens Sabahattin, sadece mevcut yönetimi değil, toplumun ve özelde de entelektüellerin kendi durumlarını ve nasıl bir sorumluluk altında olduklarını da analiz etmelerini istemektedir:

“Biz hürriyet istedik, fakat hür olan milletlerin onu nasıl kazandıklarını düşünmedik. Yaşadığımız sosyal hayatın tenkidine yanaşmadık. Yaptığımız faaliyetler ise sonuçta, haliyle etkisiz kaldı. Eğer üretici milletlerde gördüğümüz hürriyet ve mutluluğu ele geçirmek istersek, onları bu medeniyet seviyesine yükselten sosyal sebepleri ayrıntılarıyla gözler önüne sermekle birlikte çevremizde tam bir sosyal anlayış meydana getirmeli, her şeyden önce tanımaya muhtaç olduğumuz fikirleri yaymaya çalışmalıyız.”³⁵

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin hatıratında, Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet konusundaki görüşlerini, Sultanın ağzından şu bilgiler ile aktardığını öğrenmekteyiz:

“İlk tahta geçişimde, Kanun-u Esasi'yi, milletin henüz sindiremeyeceği, buna yeteneğinin olmadığı yolunda uyarıda bulunanlara rağmen, kendim ilan etmiştim. Sonra Rusya'yla savaş çıktı. Savaş sırasında medrese öğrencileri Meclis-i Mebusan'a başvurarak uygunsuz isteklerde bulundular. Bu durum karşısında Meclis'in devamının devlet için zararlı olacağını anladığımdan, kanunun bana tanıdığı yetkiyle geçici bir süre için Meclis'i tatil etmek zorunda kaldım. Sonra, yine birkaç kez açmaya niyetlendim, ama engeller çıktı. Bu arzumun gerçekleşmesi için, Mülkiye Mektebi gibi düşünce olgunluğuna hizmet edecek kurumlar açarak, milleti meşrutiyet yönetimine hazırlamaya çalıştım. Bu kez, gösterilen genel arzudan, istenilen olgunluk ve yeteneğin kazanılmış olduğu kanaatine vardım. Böylece vekillerin kararını beklemeden Meclis-i Mebusan'ın açılmasını bu yurdum. Siz Şeyhülislam'sınız, işte sizin önünüzde yemin ediyorum. Meşrutiyet'i hiçbir zaman kaldırmaya ve hükümsüz kılmaya yeltenmeyeceğime, devam etmesi

34A. Zeki İzgöer, Prens Sabahattin, *İttihat Terakki'ye Açık Mektuplar, Paris Mektupları*, 1910, Dün Bugün Yay., İstanbul 2013

35 Prens Sabahattin, “Ne Yapmalıyız”, *Şürâ-yı Ümmet Dergisi* (21 Ağustos 1906), s. 99.

Ziya Paşa

için çalışacağıma ve saltanatta bulunduğum sürece yürürlükte kalması için bütün çabamı göstereceğime hem vallahi, hem billahi hem tallahi söz veriyorum. ”³⁶

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Meşrutiyet idaresi ve anayasa hareketlerinden sonra, ülkede saltanat günlerini aratan olumsuz gelişmelere şahit olduğunu şu cümleler ile anlatır:

“Kuşkusuz, İttihat ve Terakki, Meşrutiyet’in kurulması amacıyla yönelik olarak oluşturulmuş ve bu niyetle işe başlamıştı. Fakat Üçüncü Ordu’nun yardım ve çabalarıyla amaca ulaşıncaya, özgürlüğe kavuşan gençlerimiz, aşama aşama ilerleme kuralını göz ardı edip, hemen isteğe ulaşma hevesine kapıldılar. Basının bir bölümü de, devletin içinde bulunduğu durumu değerlendiremeyerek duygusal düşüncelerle ün ve çıkar elde etmek için kişiliğe yönelik yazılar yayınlama girişiminde bulundular. Böylece halk arasında ikilik ve birbirini çekememezlik durumu

36 Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan: Selim Kutsan, Nehir Yay., İstanbul 1990, s. 25.

ortaya çıktı. Daha doğrusu, “milli hâkimiyet” bizde karışıklıklara ve baskıya sebep oldu. Meşrutiyet gereği, partiler arasında yapılan tartışmalar ve azınlık tarafından ileri sürülen kesin olarak haklı bazı karşı çıkışlar bile, ihtirasları çoğaltmaktan başka bir yarar getirmedi.”³⁷

“Padişah’ın hükümleraltığı altında bulunan ülkelerin, genişliğı ve coğrafi konumu yönünden de ne kertede önem taşıdığını belirtmeye gerek yoktur. Bu ülkelerin sakinleriyle ırk, mezhep, mizaç ve adetler bakımından birbirlerinden ayrı unsurlardan oluşmuşlardır. Yine, daha önceleri eğitim ve öğretimin her yana yayılmamasından ötürü, bu insanların medeni yetenekleri, içinde bulunduğumuz çağın gelişme düzeyine erişememiştir. İşte bu yüzden, Kanun-u Esasi hükümlerinin uygulanmasında bu durumla göz önünde bulundurulmalı ve ona göre davranılmalıydı.”³⁸

“İttihat Terakki hükümetinin daha Meşrutiyet yönetiminin ilk zamanlarında, çeşitli milletlerden oluşmuş olan Osmanlı topluluğunu birleştirecek ve devletin bünyesini güçlendirecek biçimde olumlu bir politika güdememesi, içte bozgunculığa, dışta da aleyhimize olan birleşmeleri doğurmuştur. Bunların sonucu olarak da, hükümetin o uğursuz Balkan Savaşı’nın çıkışını hazırladığı aklı başında herkesin kabul ettiği bir gerçektir.”³⁹

Meşrutiyet devri fikir ve devlet adamlarından Said Halim Paşa, anayasa ve parlamenter sisteme geçiş ile ilgili şu enteresan tespitleri yapar:

“Kanun-i Esasi’nin Sultan Abdülhamid idaresine son vereceğı hakkındaki ümitler boşa çıkmadı. Gerçekten de bu anayasanın ilanıyla beraber o idare yıkıldı gitti. Fakat memleketin saadete kavuşacağına dair beslenen ümitler gerçekleşmedi. Bunun neticesi olarak icrâ kuvveti, Sultan Hamid idaresi zamanındakinden daha aşağı bir dereceye indi. Her tarafta nizamsızlık ve isyanlara sebep oldu. Memleketi maddî ve manevî tam bir anarşiye doğru sürükledi.”⁴⁰

“Anayasamızı tadil etmeye mecburiyet hissettiğimiz zaman, Avrupa, bilhas-sa Fransa tarihinden çıkardığımız görüşleri ve esasları, kendimize göre değiştirmeden kabul ettik. Kendi muhitimizle gerçekte hiçbir alâkası olmayan birtakım fikir ve görüşlere, iyi kötü demeden sahip çıktık. Avrupa anayasalarından herhangi birini kopya etmenin kâfi geleceğı zan ve inancına kapıldık.

37 Siyasi Hatıralarım, s. 41.

38 Siyasi Hatıralarım, s. 42.

39 Siyasi Hatıralarım, s. 51.

40 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düздаğ, İz Yay., İstanbul 1993, s. 10-11.

Bu isteklerimiz de yerine geldikten sonra ‘Siyasî partileri kurduk, endişelerimize sebep olan noksanımızı giderdik’ sandık. Siyasî hürriyetimizle beraber meşrutiyet usulünü de takviye edip sağladığımızı inandık. İşin sonunda bu partiler, ileri memleketlerde olduğu gibi kavga dövüşe başlayınca memnun olduk. Muhterem mebuslarımızın Meclis’te birbirlerine karşı gösterdikleri şiddet ve düşmanlığa meşrutiyetimizin şeref ve haysiyetini yüceltiyor ve Meclis’in faaliyetini daha verimli kılıyormuş gibi, safdilâne memnun olduk.”⁴¹

Sonuç

Sonuç olarak Abdülhamid dönemi, Batı, Çarlık Rusyası ve Yahudi ideolojilerinin yoğun saldırısı altındadır. Başta pozitivizm olmak üzere, sekülerizm, Pan Türkizm, Pan Arabizm, siyonizm ve sosyalist hareketlerin ittifak halinde bir devletin yıkılması için elinden gelen çabayı gösterdiğine şahit oluyoruz.

Abdülhamid, bir yandan eğitim, yargı gibi alanlarda Tanzimat reformlarının ısrarlı takipçisi olurken, halktan giderek uzaklaşma temayülüne giren elit-bürokrat egemenliğini 1881 sonlarında kırmayı başarır ve hızla yönetimin halkla bozulan diyalogunu tamir etmeye yönelir. Dini semboller üzerinden yeni bir meşruiyet halkası oluşturur ve Osmanlılık ideolojisi etrafında yeni bir ideoloji uygulamaya geçirir ki, bu hareket, Tunuslu Hayreddin Paşa gibi teorisyenleri olsa bile, muhtemelen büyük ölçüde dönemi ve Abdülhamid’in şahsi biyografisi tarafından şekillendirilmiş bulunmaktadır.⁴²

Osmanlıcılık davası, aslında kendini koruma refleksinden ve batıcı formda bir aidiyet oluşturma düşüncesinden kaynaklanmış bir düşüncedir. Aslında bir anlamda, milliyetçi ideolojiye yol açan bir geçiş dönemidir de diyebiliriz. Batı hürriyet ve ideolojiler döneminin akla getirdiği çözüm yoludur. O dönemin şartları, Osmanlıcılık yoluyla Osmanlı toplumunu birleştirici rol oynayamayacağını göstermektedir.

Burada, milliyetçilik hareketinin; hem tabii şartların hem de ideolojik merkezlerin sebep olduğu bir ideoloji halinde etkisi altında olduğu görülmektedir. Batı’da milliyetçiliğin bir din haline geldiği ve onun ideolojik etkilerinin Osmanlı toplumunda da kabul gördüğü gerçeğinin yanı sıra, Rusya ve Balkanlar’daki mil-

41 *Buhranlarımız*, s. 42-45.

42 Mustafa Armağan, *Osmanlı’nın Kayıp Atlası*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 237.

liyetçi hareketlerine karşı bir tepki olarak da doğduğu görülmektedir. Aynı şekilde, Hristiyan misyonerleri de, Arap ülkelerinde Arap milliyetçiliğini hem örgütsel hem de kurumsal manada yerleştirici ve güçlendirici çabalar içine girmişlerdir.

Pozitivizmin, Tanzimat döneminde Auguste Comte ve yardımcıları vasıtasıyla Osmanlı'ya bir kurtarıcı fikir olarak sunulması, Batıcı elitlerin ne kadar kendi kültür ve değerlerinden uzağa düşmüş olduklarını açıkça göstermektedir. Bu durum, materyalist fikir ve kültürün yerleşmesine ve İslam dinine yaşama hakkı vermeyen laiklik anlayışının devletin temel ilkelerinden biri haline gelmesi noktasına kadar varmıştır.

Sekülerizmin, özellikle Fransa kaynaklı olarak entelektüelleri etkisi altına alması, din ve devlet ayrı anlayışının dışında, "dine karşı" bir laiklik kültürünün ve uygulamasına yol açmış ve hayatı dini değerler ile yoğrulmuş bir ülkede, "Din dışı mantık" bütün sosyal sistemi yönlendirmeye başlamıştır. Sekülerizm, öyle bir dogma haline getirilmiştir ki, kimse onun, bu toprakların insanı ve tarihi ile olan ilgisizliğini dile getirme cesaretini bulamamıştır.

İslamcılık hareketi ise, Müslüman entelektüellerin kendilerini ve fikirlerini Batı'dan ayıran ve asıl kaynaklarına dönme şeklinde bir düşüncenin mahsulü olarak açıklanabilir. Bu hareketin ortaya çıkmasında, Doğu ve Batı sömürgeci sistemleri altında bulunan Müslüman aydınların rolü büyüktür. İslamcılık, II Abdülhamid'in İslam dünyasındaki emperyalist hareketlere karşı, Hilafet makamı ile Müslümanları bir arada tutabilme ve yabancı güçlerle karşı birlik olma tutumuna verilmiş bir addır. Fakat bana göre, ne Müslüman entelektüeller, ne de Abdülhamid'in dış politikası İslamcılık adıyla ortaya konan bir ideolojik yaklaşımın ürünüdür. Bu kavram, Müslümanları hem bir ideolojinin parçası yapmak hem de Osmanlı yönetimini yalnızlaştırıcı bir siyasi politikanın sonucu ortaya atılmıştır.

II. Abdülhamid, bir yandan devlete yönelik yenilik hareketleri ile meşgul olurken, diğer yandan da bir toplumu yeni kurumlar ile güçlü hale getirme hareketine girişmişti.

II. Sultan Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nde sağlıklı bir toplumsal rehabilitasyon çalışmasını, entelektüellerin siyasi ve ideolojik çabaları, Batı'nın kavram ve kurumlarına ilgi ile baktığı bir dönemde yaparak, önemli bir görevi yerine getirmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmak gibi güç ve gerçekleştirilmesi imkânsız olan bir işi başarmaya çalışmış; eğitim, uluslararası siyaset, kültür ve siyasi değişim programlarını başarılı bir şekilde uygulayarak, tarihte kendine ait önemli bir sayfa açmıştır.

Istanbul. Marmara

Istanbul. Mosquée Sultan Ahmed et St. Sophie

II. Abdülhamid Dönemi Haritalarında İstanbul'un Topografik Tarihine Bir Bakış

İRFAN DAĞDELEN*

Haritalar yeryüzü şekillerinin bir kâğıt üzerine aktarılmasından ibarettir. Ancak harita üzerine yüklenen bilgiler tarihin karanlık kalmış birçok noktasını aydınlatmaktadır. Bu yüzden ki ileri görüşlülüğü ve yenilikçiliğiyle tanınan cennetmekân Sultan Abdülhamid Han döneminde çizilen harita ve şehir planları geçmişin İstanbul'u ile bugünkü İstanbul arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Haritalar sayesinde yok olan eserleri, değişen semtleri, cadde ve sokakları tespit etmek mümkün olabilmektedir. Bu sayede tarihin seyri içinde şehrin topografik gelişimini izlemek mümkündür. Bunu aşağıda vereceğim harita örnekleri ile izah etmeye çalışacağım:

İlki Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Beşinci Şubesinde Müstahdem Piyade Miralay Seyyid Mehmet Muhyiddin ve Yaver-i Harb Hazret-i Şehriyari Mirliya Seyyid Yusuf Ziyaeddin Efendiler tarafından yapılmış 1: 210.000 ölçekli bir haritadır. Harita üzerinde batıda Terkos ve Büyükçekmece gölleri, doğuda Karaburun ve Tuzla, kuzeyde Karadeniz güneyde ise adalarla muhattır. Küçük ölçekli bir harita olmasına rağmen İstanbul'un yerleşim yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca harita üzerinde İstanbul'un köy isimleri ile dereler, çiftlikler, kırsallar ve yeşil alanlar gösterilmiştir. (Harita 1)

İkinci harita ise; Sultan II. Abdülhamid Han'a takdim edilen Mühendis Hübner tarafından 1: 15.000 ölçeğinde çizilen haritadır. Harita Sur-ı Sultani, Ha-

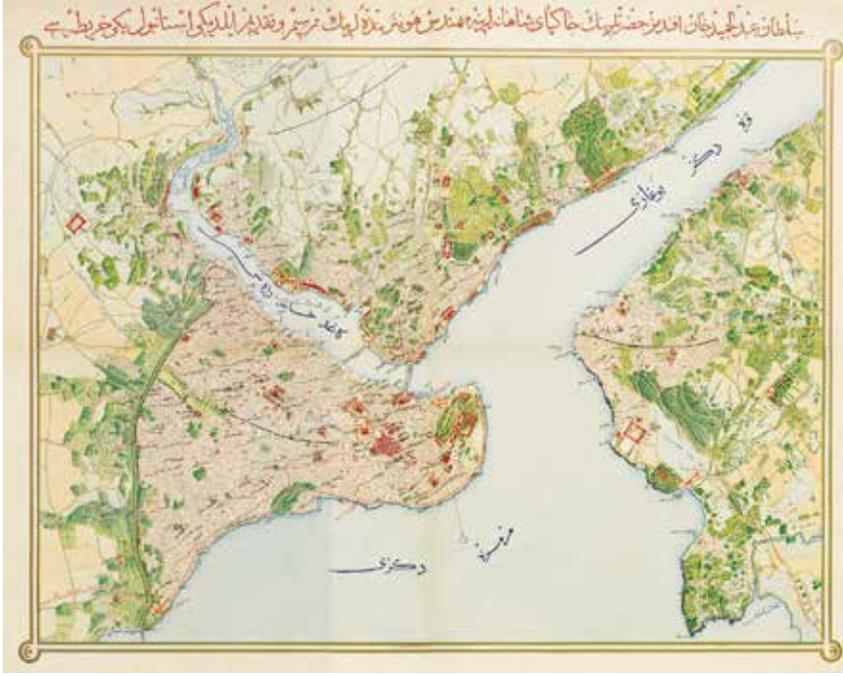
Harita 1, Miralay Seyyit Mehmet Muhyittin ve Mirliva Yusuf Ziyaeddin Efendiler'in hazırladığı harita

liç, Beyoğlu, Beşiktaş, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar ve Kadıköy'ü içine almaktadır. Harita üzerinde özellikle kamusal yapılar, askeri yapılar, yeşil alanlar, bostanlar, demiryolları, surlar gösterilmektedir. Bunun yanında özellikle sur içi İstanbul'undaki önemli ana arterler ile yol ve meydanları göstermesi bakımından da önemlidir. (Harita 2)

Üçüncü haritanın uzun bir ismi olmakla birlikte kısaca İstanbul ve haricindeki mevcut camiler, meşhur mevkiler, kışlalar ile muhtelif kamu ve sivil binaları göstermektedir. Şehircilik açısından son derece nadir bir haritadır. Malumunuz İstanbul değişik devirlerde yangın, deprem ve siyasi bir takım tavırlardan dolayı birçok caminin yıkıldığı düşünülürse bunların yerlerinin tespiti hususunda önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. İstanbul'un yeşil alanlarının yanında tarla ve bostanları ile iskeleleri göstermektedir. Yerleşim yoğunluğu ile ulaşım ağı ile ana arterleri görmek mümkündür¹. (Harita 3)

¹ Bu harita hakkında geniş bilgi için bkz. Coşkun Yılmaz, "Bir Haritanın Rehberliği'nde 1845 İstanbul'u" Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi", c. 1, İstanbul 2015, s. 562-586

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HARİTALARINDA İSTANBUL'UN TOPOGRAFIK TARİHİNE BİR BAKIŞ

Harita 2, Mühendis Hübner tarafından hazırlanan harita

Dördüncü harita üzerinde çok fazla bilgi olmamasına rağmen haritayı çizen kişi bakımından dikkat çekicidir. Emirgan Kız Rüştüye Mektebi talebesinden Belkis Hanım'ın çizdiği bir haritadır. Harita üzerinde İstanbul'un sur kapıları, kabristanlar, bazı önemli fabrikalar (iplikhane, dökümhane, tuğla harmanları) gibi yapıları göstermektedir. (Harita 4)

Beşinci harita İstanbul ve çevresinin planıdır. Litografya baskı olan harita İstanbul'un demografik yapısı bakımından önemli bir haritadır. Harita sağ alt köşesinde yer alan renk skalasında Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin İstanbul'da yoğun olarak oturdukları yerleri göstermektedir. Buna göre Üsküdar Selamsız'da, Hasköy'de, Fener ve Balat'ta Yahudi yerleşimi olduğunu görmekteyiz. Müslüman ve Hıristiyan nüfusu ise lejantta renk skalasında göstermesine rağmen ayırmak mümkün olamamaktadır. (Harita 5)

Malumat gazetesinin bir ilavesi olarak verilen altıncı harita ise 1894 yılında basılan İstanbul haritasıdır. Harita üzerindeki lejantta İslam, Hıristiyan ve Musevi mahallelerini, demiryollarını, tramvay hatlarını, tünelleri ve surları

Harita 3, İstanbul ve haricindeki mevcut camiler, meşhur mevkiler, kışlalar ile muhtelif kamu ve sivil binaları gösteren harita göstermektedir. Ayrıca mezarlıklar, önemli kamu ve askeri binaları ile yerleşim yoğunluğu ve ana arterleri göstermektedir. (Harita 6)

Yedinci harita Şişli ve civarını göstermektedir. Bu harita üzerinde, bugün yerleşimin yoğun olduğu Şişli ilçemizin yüz senede ne hale geldiğini görmek mümkündür. Nişantaşı'nda üç beş ev ve bostanlardan başka bir şey yokmuş. Nişantaşı ile Mecidiyeköy arasında paşa konakları, tramvay ahırları ki bunlar Eminönü-Şişli hattının tramvay depoları, bugün hala mevcudiyetini koruyan Fransız hastanesi, Rumların mektep inşası için Sultan Abdülhamid Han'dan talep ettikleri arazi, bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Lofça muhacirleri için kurulmuş bir mahalle, henüz yapılmamış olan bir cami-i şerif mahalli, taş ocakları, mandıralar, sebze bahçeleri, çiftlikler ve tarlaların olduğu bir bölge olarak görülmektedir. (Harita 7)

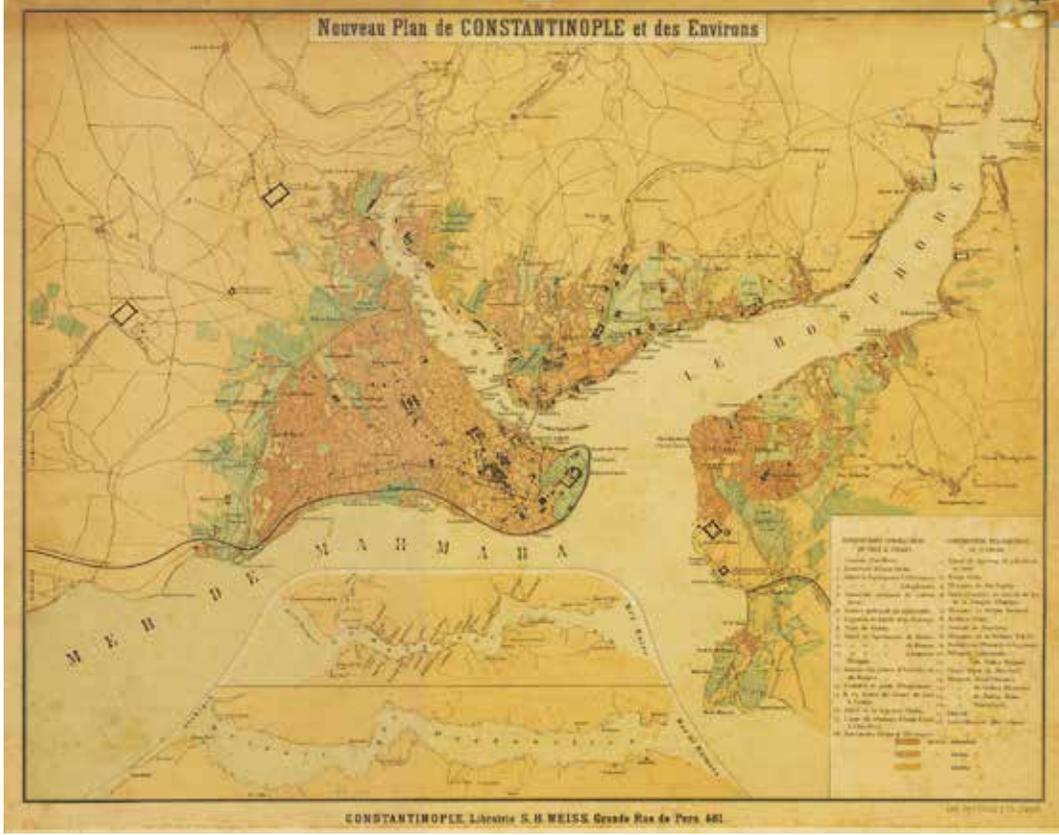
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HARİTALARINDA
İSTANBUL'UN TOPOGRAFIK TARİHİNE BİR BAKIŞ

Harita 4, Emirgan Kız Rüştiye Mektebi talebesinden Belkis Hamm'ın çizdiği harita

Aynı bölgeyi gösteren sekizinci haritada ise nişantaşları, sınırtaşları, Hırvat odaları, Şişlenk Hanı, İcadiye Mahallesi, bugün askeri müzenin hemen yanında orduevinin olduğu yerde bir kasır, hemen alt tarafında Hilton'un olduğu tarafta dutluklar ve bugün Divan Otel'in olduğu yerde ise bir Ermeni meşatlığı bulunmaktadır. (Harita 8)

Beyazıt Meydanı ile Nuruosmaniye Camii arasındaki bölgeyi göstermektedir. Lejandında "ayın" harfi ile arsa ve harik mahalleri "nun" harfi ile çıkmaz sokaklar, "ha" harfi ile harap mescitler, "fe" harfi ile meşhur fırınlar, "tı" harfi ile hususi yollar, "mim" harfi ile hamam hatab mahalli, "lam" harfi ile şadırvanlar, "kaf" harfi ile karakollar", "vav" harfi ile su yolcu odaları, "h" harfi ile çeşme ve su hazineleri, "ye" harfi ile yeni inşa olunan yolları gösterilmektedir. Ayrıca harita üzerine yoğun bilgiler yüklenmiştir. Binaların yapı malzemesi yani ahşap mı kâr-

Harita 5, İstanbul'un demografik yapısını gösteren litografya baskı harita

gir mi olduğu belirtilmiş, birçok han isimleri zikredilmiştir. Ana arterler çok açık bir şekilde gösterilmiş olup bazı özel binaların çizimleri de mimari plan olarak çizilmiştir. Bazı binaların işlevselliği de harita üzerinde gösterilmiştir ki haritayı son derece önemli kılmaktadır. Örneğin Beyazıt Camii'nin kible sağ tarafında bir kütüphanenin mevcudiyetini görüyoruz. Ayrıca bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesi adıyla anılan Kütüphane-i Umumiye-i Osmaniye'nin hemen arka tarafında askeri bir misafirhanenin varlığını görmekteyiz. (Harita 9)

Onuncu harita Huber tarafından çizilen Beyoğlu 1: 1.000 ölçekli haritadır. Bu haritanın gayet geniş bir lejantı ile harita üzerinde Galata'da mevcut olan sokakların isimlerinin bulunduğu bir cetvel de yer almaktadır. İstanbul sokak adlarının tarihi gelişimi açısından önemli bir veri niteliğindedir. (Harita 10)

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HARİTALARINDA İSTANBUL'UN TOPOGRAFIK TARİHİNE BİR BAKIŞ

Harita 6, Malumat gazetesinin bir ilavesi olarak verilen 1894 tarihli harita

Rıhtım Şirketi'nin hatt-ı imtiyazı dahilinde olan bölgeyi gösteren onbirinci harita, Mühendis Cingring tarafından tersim edilmiştir. 1: 200 ölçeklidir. Burada ana arterler ile yapı bloklarını göstermesinin yanında haritayı önemli kılan rıhtım kısmında yer alan dükkânların kapı numaraları ile sahiplerinin isimlerinin harita üzerine işlenmesidir. (Harita 11)

Plan

CONSTANTINOPLE

ne chsten Angrenzungen.

SULTAN ABDULMEKKAN XXXX

Erklärung der Zeichen (Beschreibung des Planes)

Plan

CONSTANTINOPLE

ainsi que ses confins.

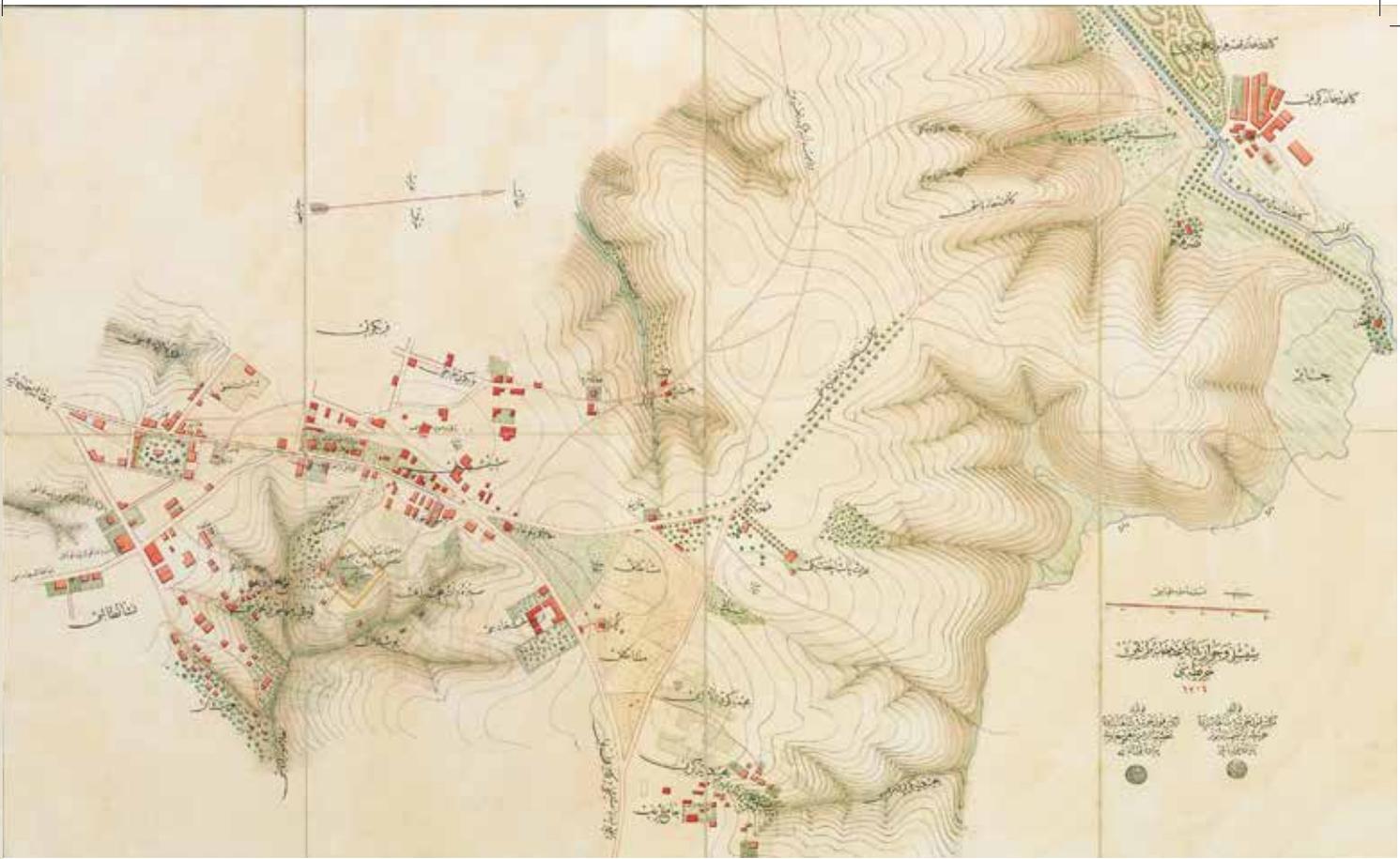
SULTAN ABDULMEKKAN XXXX

اسلامبول

MEER

MEER DE MARMARA

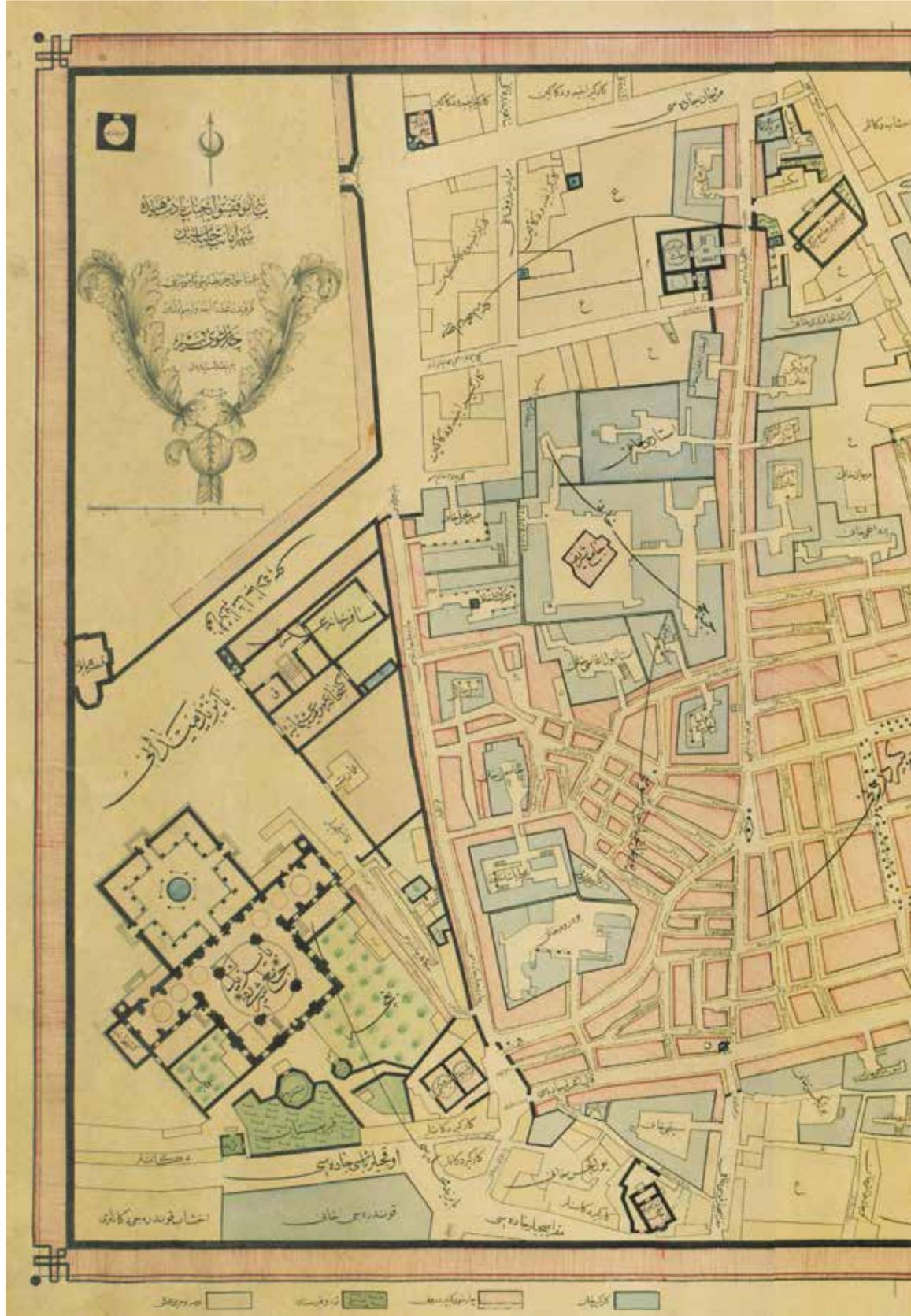

Harita 7, Şişli ve civarını gösteren bir harita

Harita 8, Nişantaşları, sınırtaşları, Hırvat odaları, Şişlenk Hanı ve İcadiye Mahallesi'ni gösteren harita

Harita 9, Beyazıt meydanı ile Nuruosmaniye camii arasındaki bölgeyi gösteren bir harita

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

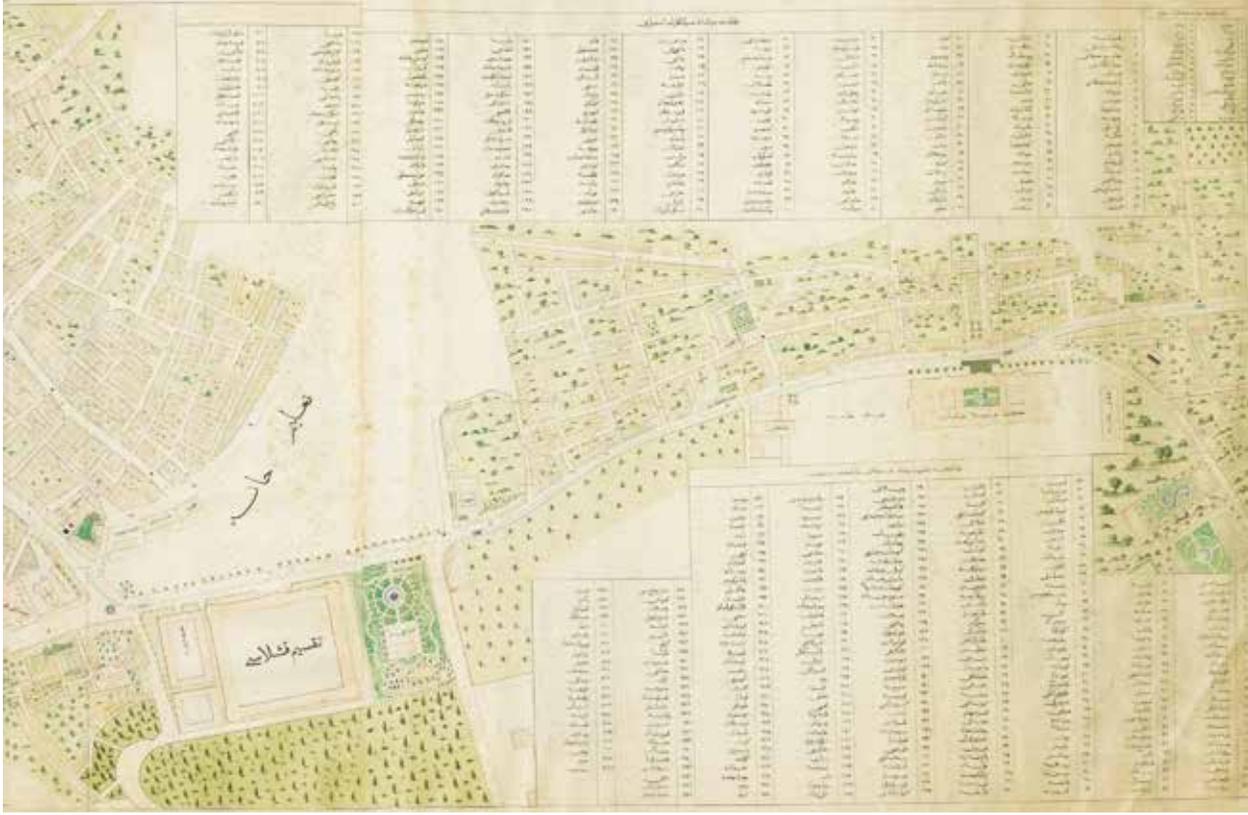

Harita 10, Huber tarafından çizilen Beyoğlu haritası

Harita 11, Mühendis Cingring tarafından çizilen ve Rıhtım Şirketi'nin hatt-ı imtiyazı dahilinde olan bölgeyi gösteren bir harita

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HARİTALARINDA
İSTANBUL'UN TOPOGRAFIK TARİHİNE BİR BAKIŞ

کاخ کبودر اسی

درینه محمودیه

قدس شریف

استانبول

Sultan II. Abdülhamid'in Vakıf, Hayrat ve Akaratı

1888 Tarihli Vakfiyesine Göre

PROF. DR. HÜSEYİN ÇINAR*

Sultan II. Abdülhamid otuz üç yıllık saltanatı ile en uzun süre tahtta kalan dördüncü Osmanlı padişahıdır. O hem yaşadığı dönemde hem de vefatından sonra en fazla tartışılan, gündem oluşturan Türk ve İslâm dünyasının en önemli devlet adamlarından ve tarihî şahsiyetlerinden biridir.

Tahta çıkışının 25. yıl kutlamalarının yapıldığı 1900 yılında, Sultan II. Abdülhamid'in "inşaatçı sultan ve hayırsever sultan" yönleri ve özellikleri öne çıkartılmıştır. O, tahtta olduğu yıllarda, Hazine-i Hassa'nın kendisine sağladığı imkanlarla farklı alanlarda çok sayıda inşa faaliyetinde bulunmuş; okullar, idare binaları, kışlalar, hastaneler, şadırvanlar, köprüler, yollar, kanalizasyonlar, hanlar, imaretler, camiler, namazgahlar, tekkeler, türbeler, mezarlıklar yaptırmış ya da onartmıştır. Onun imar faaliyeti ülkenin pek çok yerine, mahalle içlerine, kasabalara ve köylere varıncaya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.¹ Nitekim *Tebrîk-nâme-i Millî*'de, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk 24 yılında tamir, inşa ve tefriş ettirdiği hayrât-ı şerîfe, üç binli rakamlarla ifade edilmektedir. Bu rakam içinde çok küçük ilave, avize takılması gibi tefrişler de bulunmaktadır.²

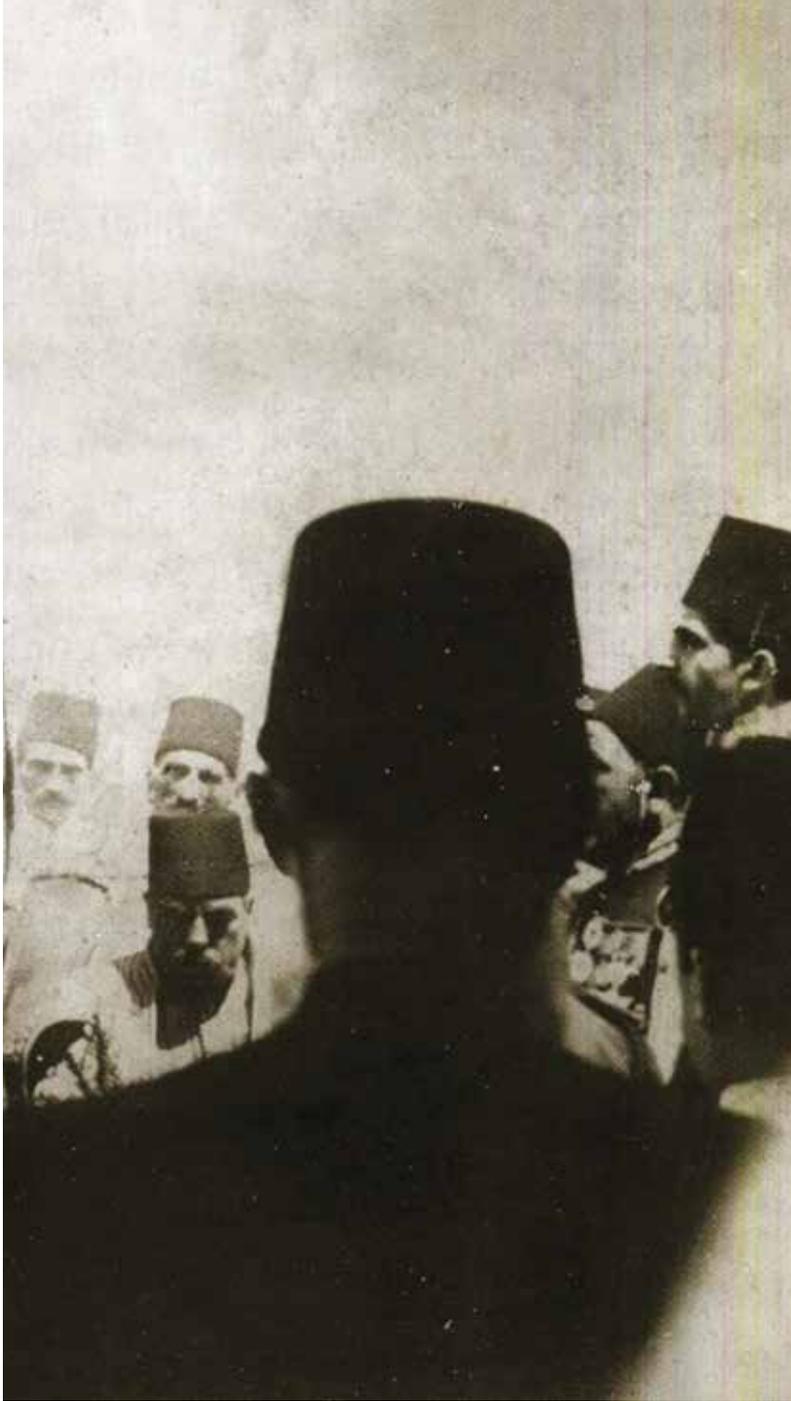
* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

1 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 402.

2 Nurcan Yazıcı, "Tebrîk-nâme-i Millî'ye Göre II. Abdülhamid'in İstanbul'daki İmar Faaliyetleri I: Camiler", *Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-17 Ekim 2008) – Bildiriler*, ed. A. Osman Uysal vd., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yay., İzmir 2010, s. 275-276.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Hiç şüphesiz Sultan II. Abdülhamid'in imar faaliyetleri içinde İstanbul'a kazandırılan mimari eserlerin ayrı bir yeri vardır. Bu dönemde inşa edilen binalar arasında Duyûn-ı Umumiye binası, Müze-i Hümâyûn binaları, Sanayi-i Nefise Mektebi, Osmanlı Bankası binası, Pera Palas, Tokatlıyan Otel, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne, Orman Ma'âdin ve Ziraat Nezareti binası, Beşiktaş'daki Şeyh Zâfir Türbesi, Şale Köşkü ek binası, Yıldız Çini Fabrikası, Sirkeci Garı, Haydarpaşa Garı, Sirkeci'deki Posta ve Telgraf Nezareti binası ve Sultanahmet Meydanı'ndaki Defter-i Hâkânî binası, Şişli Hamidiye Etfal Hastanesi en fazla öne çıkan yapılardır.³ Tabii ki bunlar dışında İstanbul'da ya yeniden yapılan ya da tamir edilen çok sayıda mimari eser vardır. Nitekim bunlar arasında 19 ca-

3 Sultan II. Abdülhamid İstanbul'da çeşitli kamu binaları yaptırmıştır. Bu konuda yapılan bir değerlendirme ve eserler için bk. Fatmagül Demirel, *Sultan II. Abdülhamid'in Mirası – İstanbul'da Kamu Binaları*, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 2011, s.13-18. Aynı konu bir başka çalışmada Coşkun Yılmaz tarafından da ele alınmıştır. Bk. "Sultan II. Abdülhamid'in İstanbul İmarı", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Yay., İstanbul 2012, s. 291-302, Coşkun Yılmaz, "II. Abdülhamid'in İstanbul'u" *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul / Istanbul During The Modernization Process*, Editör Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010 Ajansı, İstanbul 2010, s. 457-528.

minin adı da geçmektedir. Bu sayı saltanatının sonuna kadarki dönem göz önüne alındığında hiç şüphesiz daha fazladır.⁴ Sultan II. Abdülhamid yaptırdığı çok sayıdaki eserle, bir bakıma cömertliğini ülkenin her tarafına yaymaya çalışmıştır. Ancak bunu, eskiden olduğu gibi vakıflar üzerinden yaptırmak yerine, doğrudan Hazîne-i Hâssa'dan ve imparatorluk arazilerinin gelirlerinden yaptırmayı tercih etmiştir.⁵

Yıldız Sarayı ve çevresi, Sultan II. Abdülhamid döneminde İstanbul'un ve imparatorluğun merkezi ve gözbebeği olmuştur. Bu saray, bir taraftan yönetim merkezinin binaları, diğer taraftan da buraya inşa edilen köşkleri, kasırları, kışlaları, tiyatrosu, porselen imalathanesi, camisi ve diğer yapılarıyla, İstanbul'un en fonksiyonel külliyelerinden biri olmuştur. Bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından yaptırılan Hamidiye, Orhaniye ve Ertuğrul camileri ile Şâzelî Dergâhı, bu çevreye ayrı bir dinî-siyasî kimlik kazandırmıştır.⁶

Sultan II. Abdülhamid, yukarıda da bahsedildiği üzere döneminde inşa edilen pek çok yapıyı Hazîne-i Hâssa bütçesinden yaptırmış; ecdadının sıkça başvurduğu vakıf kurma ve bunlar üzerinden memleketi imar ve ihya etme düşüncesine pek başvurmamıştır. Bunun istisnası, Yıldız Sarayı'nda yaptırdığı Hamidiye, Orhaniye ve Ertuğrul camileri ile Şâzelî Dergâhı ve buralardaki hizmet alanları için kurduğu 12 Safer 1306 / 18 Ekim 1888 tarihli vakıftır.⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Sultan II. Abdülhamid adına kaydedilen bir diğer vakıf da Elmadağı suyunun Ankara'nın Esb Pazarı (At Pazarı) denilen mevkiine kadar getirilmesi ile ilgili "sadaka-i şahâne" olarak tanımlanan 26 Zilkade 1315/18 Nisan 1898 tarihli hayrattır. Elmadağı suyu ile ilgili vakfın hayrat kısmı, II. Abdülhamid'e sonraki dönemlerdeki bakım ve onarımı da 9 Rebülevvel 1309/23 Ekim 1890 tarihinde mahkeme tarafından mütevellî tayin edilen Ankaralı Attarbaşı

4 Yazıcı, a.g.m. s. 276.

5 Georgeon, a.g.e., s. 403.

6 Yıldız Sarayı ve yapıları için bk. Neşe Yıldırım, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989, s. 73-128; 225-257. Ayrıca bk. C. Yılmaz, a.g.m., s. 295.

7 Sultan II. Abdülhamid'in, Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde K.183 ve sureti olan tezhipli K.181 numara ile kayıtlı iki vakfiyesi vardır. Birbirinin aynı olan bu vakfiyeden birinin mütevellî nüshası olduğu düşünülmektedir. Bk. Sadi Bayram, "Sultan II. Abdülhamid'in 1888 Tarihli Vakfiyesi Tezminatı ve Osmanlı İmparatorluğunda İlk Toplu Konut Projesi", <http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=348&id=3>. (31.03.2017). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'nde daha önce K.181 numara ile kayıtlı olan vakfiye defteri, son tasnifte 1420 numara ile kayıtlı olan tezhipli vakfiye defteri (*Vakfiye Defteri (VD)*, *Defter No: 1420*), bu çalışmada kullanılmıştır. Bu deftere sayfa numarası sonradan verilmiş; 3. sayfada tescil kaydı, takip eden 4-41 sayfaları arasında da vakfiye metni yer almaktadır. Bu vakfiyenin bir başka nüshası yine aynı arşivde *Vakfiye Defteri, numara 574*, sıra 48, s. 105-108'de kayıtlıdır.

Mehmed Ağa oğlu Ali Efendi'nin üzerine vakıftır.⁸ Bu vakfı doğrudan II. Abdülhamid adına kurulmuş bir vakıf yerine, padişahın sadaka-i şahânesi olarak değerlendirmek gerekir.

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid'in 12 Safer 1306 /18 Ekim 1888 tarihli vakfının hayrat, akarat ve şartları hakkında bir değerlendirme yapılacak, ekte de vakfiyenin Osmanlı Türkçesinden Latin harflerine çevirisi verilecektir.⁹

Sultan II. Abdülhamid'in 1306/1888 Tarihli Vakfiyesi

Vakfiye, vakıf kurucusunun (vâkıfın) vakfettiği herhangi bir malın, hangi amaçla kullanılacağı, ne şekilde yönetileceği gibi şartların yer aldığı, vakıfnâme olarak da adlandırılan senetlerdir. Osmanlı döneminde tescil edilip, kayıt altına alınan vakfiyelerde yer alan genel bölümler,¹⁰ Sultan II. Abdülhamid'in

8 Bu vakfiye, VGMA, *Vakfiye Defteri, Numara 594*, s. 25-27, sıra 25'te kayıtlıdır.

Vakfiyenin baş kısmı şöyledir: "El-Hamdü li'llâhi'llezi hâssa bi-rahmetihi men-şâ'e ve enzele mine's-semâi mâ'en fesekâ bihi'l-atşâ ve'z-zamâe ve's-salâtü ve's-selâmü alâ-resûlinâ sâhibi'l-havzi'l-mevrûdi ve alâ-âlihî ve ashâbihî zevi'l-lutfî ve'l-cûdi imâmi'l-müslimîn ve emîri'l-mü'minîn Mevlânâ es-Sultânî'l-Gâzi Abdülhamid Hân es-Sânî hazretlerinin irâde-i kerâmet-âde-i şâhâneleri cümlesinden olarak Ankara'nın mürtefi' mahalli olan Esb Bazarı mevki'i maksem ittihâz olunub ve ol mahall-i mürtefi'den fevka'l-âde suya ihtiyâcı olan mahalle münkasımen intişâr ve insibâb olunmak üzere muhtâc olan mesârif-i vâkı'anın sadaka-i şâhâne olarak ihsân buyurulan mebâlig-i mu'ayyenenin sarfı ile Elmadağı'ndan cereyân iden mâ-i leziz-i mezkûr Esb Bazarı'na ve oradan dahi fevka'l-gâye suya ihtiyâcı olan mahallere şu'belerin ittihâzı ile ber-vufk-ı irâde-i şâhâne muvaffak olunmuş olan vakf-ı şerifin..."

9 Sultan II. Abdülhamid'in 1888 tarihli vakfı üzerine bütüncül bir çalışma yapılmamıştır. Vakfiyenin süslemeleleri (tezyinatı) üzerine bir değerlendirme için bk. Sadi Bayram, "Sultan II. Abdülhamid'in 1888 Tarihli Vakfiyesi Tezyinatı ve Osmanlı İmparatorluğunda İlk Toplu Konut Projesi", <http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=348&id=3> (31.03.2017). Fatih Köse, II. Abdülhamid'in vakfiyesini Şâzeli Dergâhı ile ilgili bir çalışmada kullanmıştır. Bk. "Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzeli Tekkelerinin Tarihi" *Vakıflar Dergisi*, 40 / Aralık 2013, s. 99-119.

10 Hasan Yüksel, Osmanlı döneminde kurulan bir vakfın senedinin (vakfiyesinin) genelde 10 bölümden (rükünden) oluştuğunu belirtir. Bu bölümler şunlardır: 1- Tescil tevkiî veya tasdik ibaresi. Veliyyü'l-emr tarafından yetkili kılınmış kadı, vakfın lüzumuna ve tesciline karar verir. 2- Davet. Allah'a hamd ü senâ ve resulüne salât ü selâmı içeren bölümde, âyet ve hadisler bağlamında dünyanın fâni ve âhiretin bâki olduğu, vakıf kurmanın önemi vb. bilgiler edebî bir üslûpla anlatılır. 3- Vâkıfa dair bilgiler. Bunlar vâkıfın adı, baba adı, mesleği ve ikamet yeri gibi kişisel ayrıntılardır. 4- Mevkufun tarifî ve tasvirî. Vakfedilen mal ve mülkün miktarı, bulunduğu yer ve sınırları, iktisap şekli, inşa veya ihya edilen hayratın cinsi ve türü belirtilir. 5- Vakıf şartları. Vakfedilen mal ve mülkün icar ve işletme biçimi ve süresi, elde edilen vakıf gelirinin hangi alanlarda nasıl kullanılacağı, vakıf görevlilerine ve mensuplarına ödenecek ücret ve tahsisatı belirten şartlardır. 6- Mütvellî tarifî. Vakfiyelerde iki tür mütvellî bulunur. Birincisi tescil mütvellisidir, vakfın tescil işleminin tamamlanmasıyla görevi sona erer. İkincisi vâkıfın vakfının tevliyetini bıraktığı ve niteliklerini açıkladığı kimselerdir. 7- Vakıftan rücû ve murâfaa ile hâkimin kararı. Mezhep imamlarının vakıf konusundaki görüş farklılığından dolayı ortaya çıkan bir uygulamadır. Vâkıfın ölümünden sonra vârislerinin veya hayatta iken kendisinin pişman olması ihtimaline karşı vakfın iptalinin önlenmesine ilişkin bölümdür. 8- Beddua bölümü. Burada vakfa yönelik olumsuz tasarrufları önlemek için vakfiyeden vakfiyeye değişen lânetler ve beddualara yer verilmiştir. 9- Tarih. Vakfiyenin bitiminde hicrî tarih yazıyla Arapça olarak yazılır. 10- Şühûdü'l-hâl. Vakıf tesisinde aleniyet şarttır, ayrıca İslâm hukukunda bir belgenin değeri ekinde yer verilen şahitlere bağlıdır.

1306/1888 tarihinde tescil edilen vakfiyesinde de benzer bölümlerle karşımıza çıkmaktadır. Burada, vakfiyedeki bölümleri, sırası dahilinde ana hatlarıyla şu şekilde ele alabiliriz.

1 – Vakfın Tescil ve Tasdiki

Vakfiyenin baş kısmında, vakfın tescil edildiğine dair ibare yer almaktadır. “Bi-İsmihi Sübhânehu” (Her türlü eksiklikten uzak olan Allah’ın adıyla) şeklinde başlayan bu bölümde, Evkâf Müfettişi Kuyucaklızâde Abdurrahman Nafiz Efendizâde es-Seyyid Mehmed Âtîf Efendi; “... *lütuf ve kerem yapıtlarının müessisi, güç ve nimetin velisi, yüce şeriatın hâmisi, âdemoğullarının halifesi, Gâzi Sultan Abdülmecid Han Oğlu Gâzi Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni hazretlerinin kurduğu bu vakfın sahih, geçerli ve bağlayıcı olduğuna hükmettim*” şeklinde özetleyebileceğimiz ifadelerle vakfı tescil etmiştir.¹¹ Vakfı tescil eden Seyyid Mehmed Âtîf Efendi, müderrislik, kadılık ve üst düzey bazı memuriyetlerde bulunmuş, dönemin önde gelen ulemasından ve hukukçularındadır.¹² Tescil kaydının en altında da Mehmed Âtîf Efendi’nin mührü yer almaktadır.

2 – Vakfiyenin Davet Kısmı

Vakfiyenin dibâce (giriş=başlangıç) kısmı da diyebileceğimiz Besmele, Hamdele ve Salvele’nin yer aldığı davet bölümünde, Allah’a hamd u senâ, resulüne ve onun ashabına salât u selâmdan sonra, dünyanın fâni, âhiretin bâki olduğu, vâkıfın dünya hayatındaki yeri/statüsü, vakıf kurmanın önemi vb. konuları içeren âyetler, hadisler, darb-ı meseller, hikayeler, şiirler edebî bir üslûpla anlatılır. Sultan II. Abdülhamid’in vakfiyesinin davet kısmında da, aşağıda mealleri verilen âyetler ve sadeleştirilen şu özet ifadeler yer almıştır:

Bunun için vakfiyenin tanziminde hazır bulunanların bir kısmının isimleri ve meslekleri yazılır. Bk. Hasan Yüksel, “Vakfiye / Türk ve Osmanlı Tarihi”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 469.

11 *Vakfiye Defteri 1420*, s. 3.

12 Mehmed (Muhammed?) Âtîf (Âtîf Mehmed) Efendi (1850-1898), ulemadan olan büyük dedesi Kuyucaklı Abdurrahman Efendi’ye nisbetle Kuyucaklızâde diye tanınmıştır. Dedesi İstanbul kadısı Mehmed Âtîf Efendi, babası Mısır mollası Abdurrahman Nafiz Efendi, annesi de Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin ahfadından Şerife Libabe Hanım’dır. Mehmed Âtîf Efendi, Sahn-ı Seman ve Darülhadis dahil olmak üzere birçok medresede müderrislik yapmış, Bilâd-ı Hamse, Haremeyn ve İstanbul pâyelerini elde etmiştir. Ayrıca Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iyye Azalığı, Mekteb-i Nüvvab Müdürlüğü Askerî Kassamlığı, İ’lâmât-ı Şer’iyye Mümeyyizliği, Evkâf Müfettişliği ve on yıl da Evkâf-ı Hümâyûn Meclis Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Bk. Hasan Güleç, “Âtîf Mehmed Bey”, *DİA*, c. 4, 1991, s. 61.

Beyazıt Kulesi'nden Sultan Ahmed Camii

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

Bidayette sonsuz ve tükenmez hamd u senaların en güzeli, gizli ve açıktaki olan her şeyi bilen, bütün varlık âleminin mûcidi, her şeyi sürekli hakkıyla bilen ve haberdar olan, eşsiz ve benzersiz bir şekilde gören ve işiten, insanoğlunu en güzel üslup üzere yaratıp var ederek, “*Ve lekad kerremnâ benî Âdeme / Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık*” (İsrâ Sûresi, âyet 70) âyetinin manasına uygun biçimde türlü türlü lütuf ve ihsanıyla ikramda bulunarak ödüllendiren; birbirinden farklı ve mertebeleri değişik olan insanı, “*...Ve ce‘alnâküm halâife fi’l-ardi ... / Sizi yeryüzünde halifeler kıldık ...*” (Yunus Sûresi, âyet 14) yüce hitabıyla hilafet göreviyle şereflendirerek, “*...Ve refe’nâ ba‘daküm fevka ba‘din ... / Ve bazısını bazısı üzerinde (derecelerle) üstün kıldık...*” (Zuhruf Sûresi, âyet 32) âyet-i celîlesinin ifadesine uygun olarak insanları değişik konum ve makamlarla birbirine üstün kılan;

“*...ve atî‘ullâhe ve atî‘u’r-resûle ve uli’l-emri minküm .../... Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan ulü’l-emre (idarecilere) de itaat edin...*” (Nisa

Sûresi, âyet 59) hükmüyle de emir sahibine itaati gerekli ve zorunlu kılarak dünya düzenini ve insanlığın asayişini sağlayan;

“İnnemâ ya‘muru mesâcide’llâhi men âmene bi’llâhi ve’l-yevmi’l-âhiri ... / Allah’ın mescidlerini ancak, Allah’a ve ahiret gününe îmân eden kimseler imar eder...” (Tevbe Sûresi, âyet 18) kutlu sözüne dayanarak, seçkin kullarını cami ve mescitler ihya etmeye, mabet ve medreseleri yapmaya yönlendiren;

“Men câ’e bi’l-haseneti felehu aşru emsâlihâ .../ Kim (Allah’ın huzuruna) iyilikle gelirse, ona getirdiğinin on katı vardır...” (En’am Sûresi, âyet 160) âyet-i kerimesi gereği kat kat fazlasıyla mükâfat ve ödüller vereceğini vaat eden;

Açık ve gizli olan her şeyi bilen, evrenin yaratıcısı, yok olmayan ve her şeyden haberdar olan, benzersiz, işiten ve gören Allah’a tam bir acziyet ile arz olunur.

Yer ve gök ayakta olduğu müddetçe salavatın her çeşidi yüce mertebelere vesile olan her türlü saygı minnet ve tahiyat, muteber ve mucizevî bütün kitapların fâtıhası gökten inen bütün pâk suhufların hatimesi her şeyi içine alan şerîat deryası, hakikatın her tarafı aydınlatan Tur Dağı, hakikat ışığı, seçilmişlerin tah-tının hükümdarı, *“Ve mâ yentıku ani’l-hevâ / O, hevâdan (arzularına göre) konuşmaz”* (Necm Sûresi, âyet 3) âyetinin övgüsüne mazhar, *“İn hüve illâ vahyun yûhâ / O yalnızca vahyolunan bir vahiydir!”* (Necm Sûresi, âyet 4) âyeti ile mucize gösteren, *“Sübhâne’llezî esrâ .../ Her türlü eksiklikten uzak olan Allah, O’nu gece vakti yürüttü...”*¹³ (İsra Sûresi, âyet 1) âyetiyle şerefli kılınan, öncekilerin ve sonrakilerin kendisine uyduğu, büyük azamet sahibi olan Allah’ın sevgilisi, zayıf ve güçsüzlerin sığınağı, garibanların korunağı, ceza gününün şefaati sahibi olanın yani Hazret-i Muhammed Mustafa’nın nurlu, pâk ve hoş kokulu ravzasına temiz ve nurlu türbelerine arz olunur ki;

Dünyayı aydınlatan O, risâlet güneşi evrenin doğusunu ve batısını nurlandırmış, hidayet nurunun parıltıları karanlıklar içerisinde gezinip dolaşan bütün insanlığa yansımış, davet ettiği dinin emirlerine sınımsız sarılmanın her iki dünyada kurtuluş vesilesi, sünnetine uymanın yükselme vesile olmuştur.

Yine tekraren sonsuz selamlar seçilmiş seçkin halifeleri ve saadet arkadaş-

13 *“Kulunu (Muhammed’i) bir gece Mescidi Haram’dan (Mekke’den), kendisine bir kısım ayetlerimizi göstermek için, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya (Kudüs’e) götürün Allah’ın şanı yücedir. Doğrusu O, işitir ve görür.”* Kur’an-ı Kerim İsrâ 17/1.

ları olan seçkin ashâbının saygın makamlarına ve ebedi istirahatgâhlarına olsun ki, bunlardan her biri dîn-i mubînin dört bir tarafına sahip çıkan, Peygamberler efendisinin getirdiği şeriata muhafızlık yaparak, ümmeti dalalet denizlerinden kurtaran gemilerin bâisi yani sebebi olmuşlardır. Allah hepsinden razı olsun.

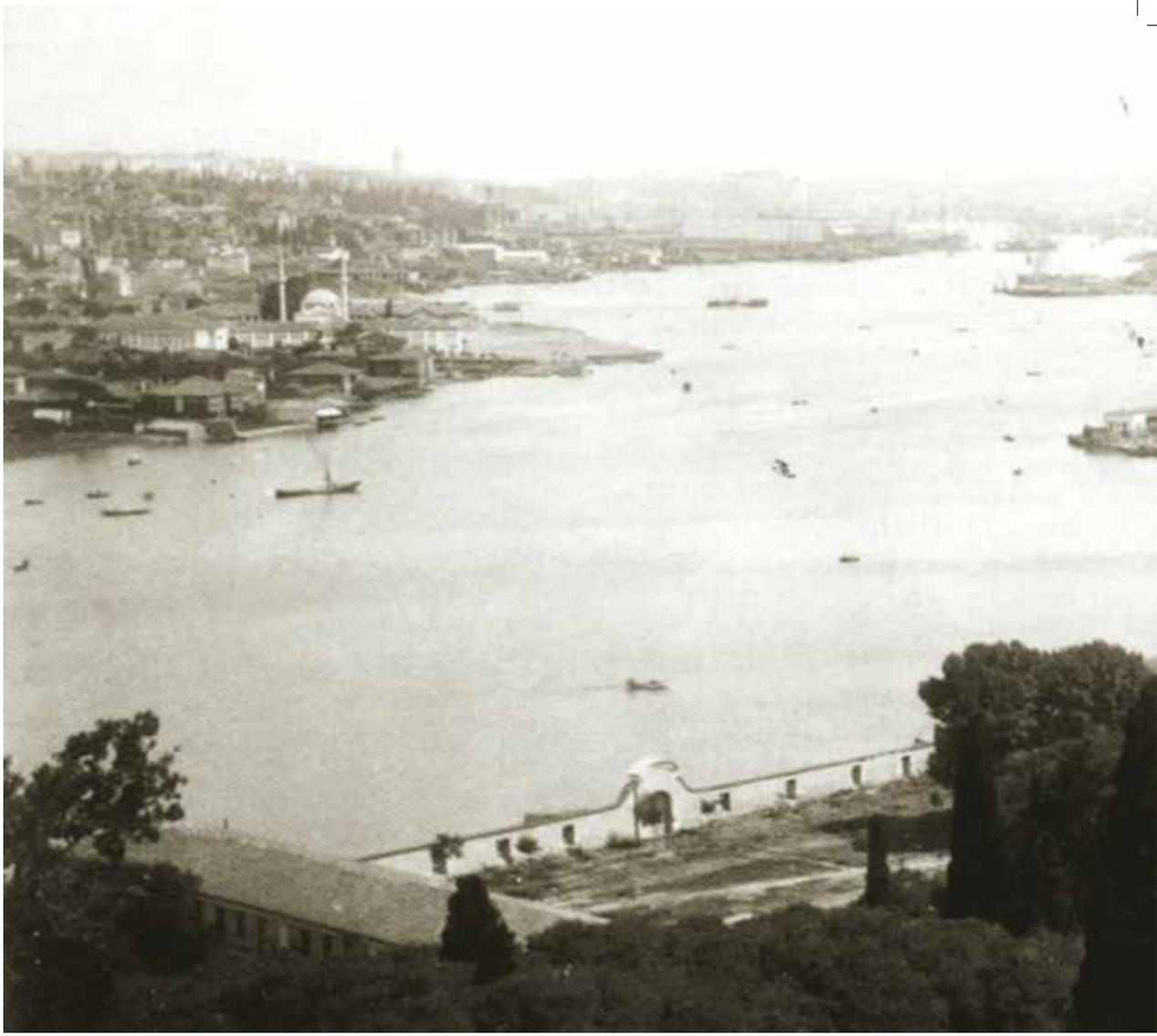
Vakfiyenin giriş kısmında yer alan âyetlerin bir kısmının bazen başından bazen de sonundan kısaltmalara gidilmiş, konu bütünlüğünü sağlamak için benzer âyetler yan yana getirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde yer alan âyetler, insanın üstün vasıflarla yaratılışı, halife kılınması, iyilik yapmanın bedeli, cami ve mescit gibi hayırları yapmanın üstünlüğü, Hz. Muhammed'in, Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket ettiği, üstün vasıflara sahip olduğu gibi hususlara işaret edilmiştir. Burada bir bakıma vakfiyenin kuruluş amacına ve ruhuna uygun âyetlere yer verilmiştir.

3 - Vakfa ve Vakfın Kurucusuna (Vâkıfa) Ait Bilgiler

Vakfiyenin üçüncü bölümünde, vakfın kuruluş nedeni, kurucusunun (vâkıfın) kimliği, görevleri, tescilin yapıldığı yer, tescili yapan görevliler ve tescil mütevellisi gibi bilgiler yer almaktadır. İncelenen vakfiyenin bu kısmında Sultan II. Abdülhamid; “saltanat kitabının baş levhası ve hilafet tahtının parıltısı”, “insanoğlunun huzura kavuşmasını, âlemin dirlik ve kurtuluşa ermesini sağlayan, büyük sultanların sultanı, değerli hakanların hakanı, İslâm ülkelerinde şeriata hâmisi, refah ve bolluğa erişme ilkelerini hazırlayan, ufuklara şeriat sancağını diken, doğuya ve batıya adaleti yayan, ülkenin düzenini sağlamada problemleri kesin olarak çözen, adalet ve merhamet deryasını dalgalandıran, şefkat bahçesinin parıldayan çiçeği, iki kıtanın sahibi, iki denizin koruyucusu, merhamet ve iyilik sahibi” olarak tanımlanmıştır. Vakfiyenin takip eden kısmında vâkıfın adı ve unvanları; “Sultan Gazi Abdülmecid Han'ın oğlu Sultan, Şerefli Hakan, farklı milletlerin yöneticisi, Arap ve Acem'in Sultanı, Sultan oğlu Sultan iyilikler ve güzelliklerin babası Sultan Gazi İkinci Abdülhamid Hân Efendimiz hazretleri” şeklinde kayıt altına alınmıştır.¹⁴

14 “... hâlen ser-levha-i kitâb-ı saltanat ve revnak-sâz-ı taht-ı celîl-i hilâfe sebeb-i râhat-ı benî Âdem ve bâ'is-i umrân ve necât-ı âlem olan sultân-ı selâtîni'l-izâm melikü'l-havâkinü'l-kirâm hâmi-i beyzati's-şer'iati fi-bilâdi'l-İslâm mûmehhid-i kavâ'idi'l-lütf ve'l-in'âm nâsib-i livâi's-şer'i fi'l-âfâk bâsıt-ı bisâti'l-adli beyne'l-hâfikayni ale'l-ittlâk ukde-küşây-ı nizâm-ı memleket hâşiye-perdâz-ı nüsha-i ma'delet deryâ-yı mevc dâr-ı merhamet behçet-efrûz-ı riyâz-ı âtfet sâhib-i memâlikü'l-berreyn hâfız-ı mesâlikü'l-bahreyn elâ ve hüve's-sultânü'l-a'zam ve'l-hâkânü'l-mûkerrem mâlikü rikâbi'l-ümem sultânü'l-Arab ve'l-Acem es-sultân ibnû's-sultân ebu'l-mekârimi ve'l-ihsân es-Sultânü'l-Gâzî Abdülhamid Hân-ı Sâni ibnû's-Sultâni'l-merhûmi'l-mebrûri'l-Gâzî Abdülmecid Hân Efendimiz

Halic, 1880-1893

Sultan II. Abdülhamid'in vakıf kurma gerekçesi ise “sürekli saadeti sağlamak, ebedi mutluluğu elde etmek ve her iki dünyada yüksek makamlara erişmek arzusunda olduğundan camiler, mâbetler, hangâh ve sair hayratları yapmak ve bu hayır kurumlarının işleyişi ile ilgili hususları yerine getirmek”¹⁵ şeklinde ifade edilmiştir. Burada Sultan'ın yaptırdığı camilerle, hankâhı / tekkeyi ve diğer hayratı yaptırma nedeni ve bunların sürekli olarak ayakta kalmasını sağlayacak işleyiş şartları da ayrıca ortaya konulmuştur.

Hazretleri....”

15 “ tahsil-i sa'âdet-i sermediyye ve tekmîl-i merâtib-i ebediyye ile cem'iyet-i izzet-i dâreyn ve kesb-i rif'at-i menzileyne irâde-i hümâyûn-ı kerâmet-makrûnları te'alluk eyleyüb ol bâbda cevâmi'-i şerîfe ve me'âbid-i latîfe ve hânigâh-ı münîfe ve hayrât-ı seniyyenin tarh-endâz-ı binâ ve tetimmât ve mühimmâtı ile tertib ve ihyâsı cây-gîr-i zamir-i hurşîd-i tenvîr-i mülûkâneleri olmağın”

Vakfiyede, diğ er vakıflarda da oldu ğ u gibi, vakfın hukukî prosedürünü tes-
cil için vekil ve mütevellî tayini yapılmıştır.¹⁶ Bu konu; “samimi niyet ve irâdeyle
aşa ğ ıda açıklanacağı üzere bina ve vakfettikleri camilerle diğ er hayır kurumları
için bizzat kendi mülkü olan ve aşağıda belirtilen evlerle, dükkânların vakfedil-
melerine ilişkin beyan ve ş er’î hükümlere uygun olarak şartların belirlenmesini
ifade ve ikrar etmek, sonradan vazgeçme ve murafaaya”, Mâbeyn-i Hümâyûn Baş-
kâtibi Mustafa Efendi oğ lu Süreyya Paşa ile Takiyyüddin Efendi oğ lu, padişahın
ikinci kâtibi Kadri Efendi’nin şahitlikleriyle, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Mehmed
Emin Efendi oğ lu Seyyid Mustafa Paşa, padişah tarafından vekil tayin edilmiştir.

16 “.... niyyet-i hâlîse ve azîmet-i muhlîsa ile ber-vech-i âtî binâ ve ihyâ ve vakf buyurdıkları cevâmî’ ve hayrât-ı
sâire ve enfes-i mâl ve atyeb-i menâl-i pür-nevâllerinden olan zikr-i âtî menâzil ve dekkâkinin vakfiyyetini ikrâr ve
bi’l-hükmi’ş-ş er’î tesviye-i ş urût ve kuyûdını i’ tirâf ve takrîre ve ba’dehu rücû’ ve da’vâya”

Vakfın kurulduğu, bir başka ifade ile tescil edildiği mekan padişahın ikamet ettiği Yıldız Sarayı'nın Başkâtiplik Odası'dır. Burada, Teftiş Mahkemesi Müsteşarı Mektubîzâde Seyyid Ahmed Bahaî Efendi ve isimleri vakfiyenin sonunda yer alan şahitler huzurunda oluşturulan şer'î mecliste, padişah adına vakfın hukukî prosedürünü yerine getirmekle görevlendirilen Seyyid Mustafa Paşa ve vakfın tescili için görevlendirilen tescil mütevellisi Mehmed Servet Efendi oğlu Besim Bey hazır bulunmuştur. Besim Bey'in görevi, vakfın kuruluşu tamamlandıktan sonra sona ererken, aşağıda belirtildiği üzere vakfın bundan sonraki işlerini takip etmek üzere asli mütevellî tayin edilmiştir.¹⁷

4 – Vakfın Hayrat ve Akararı

Vakfın kurulma gayesine oluşturan müessesenin (müessesât-ı hayriyyenin) bir başka ifade ile hayratın tanımı, türü, yeri, daha önce nasıl tasarruf olunduğu, inşası, nasıl kullanılacağı gibi hususlarla, akarat arasında yer alan vakıf malın, menkul ve gayrimenkullerden oluşan gelirleri, bunların cinsleri gibi hususlar vakfiyenin bu kısmında ayrıntılı olarak yer almıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in bu vakfında, kendisinden istifade edilecek hayrat, Galata'ya bağlı Beşiktaş Kasabası'nda Yıldız Sarayı civarında, daha önce kendisinin yaptırarak içerisinde farz namazların kılınmasına izin verdiği Hamidiye, Orhaniye ve Ertuğrul camileri ile Şâzelî Dergâhı'dır.¹⁸

Vakfiyede yer alan bilgiye göre, yukarıda adları geçen camilerle, dergâhta hizmetlerin devamlılığı için akar olarak, altlarında/girişlerinde dükkânların bulunduğu 63 adet kârgir evlerle, mülk arsaları birlikte vakfedilmiştir. Vakfın akarı olan buradaki dükkânlar ve evler, yine vakfiyede yer alan tarife göre, Beşiktaş'ta Köprübaşı Caddesi ve bu caddeden başlayarak bir tarafı İhlamur'a, diğer tarafı Maçka'ya doğru uzanan İhlamur ve Aziziye caddelerinin iki tarafına inşa edilmiştir. Günümüzde burası Beşiktaş'ta, Dolmabahçe Sarayı'nın kuzey-batı köşesinde, Vişnezâde

17 “... hâlâ bi'l-fi'il Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı devletlü es-Seyyid Mustafa Paşa hazretleri neclî'l-merhûm Mehmed Emin Efendi ... Yıldız Saray-ı şevket-ihativâsında Başkâtibet-i celîleye mahsûs odada vakf-ı âti'l-vasıflarını ber-vefk-i şer'-i celîl-i tekmîl ve tescîl itmek için mütevellî nasb buyurulan Kuranâ-yı Hazret-i Pâdişâhilerinden sa'âdetlü Besim Bey Efendi hazretleri necl-i Muhammed Servet Efendi”

18 “... şeref-i vekâlet-i seniyyeleriyle müşerref olduğum şehriyâr-ı azimü'l-iktidâr müşârün ileyh Efendimiz Hazretleri mahrûse-i Galata'ya muzâfe Kasaba-i Beşiktaş'da Yıldız Sarây-ı Hümâyûnları civârında bundan akdem müceddeden binâ ve ihyâ ve derûnlarında edâ-i salât-ı mefrûzeye izn-i hümâyûn ihsân buyurdıkları Hamidiyye ve Orhâniyye ve Ertuğrul cevâmi'-i şerîfeleriyle Şâzelî dergâh-ı feyz-iktinâhının ilâ kıyâmi's-sa'a devâm ve bekâları niyyet-i hâlisânesiyle....”

Mahallesi ve Spor Caddesi ile Şair Nedim Caddesi'nin kesiştiği üçgen bölgedir. Bu semt daha sonra Akaretler/Sıraevler adını almıştır. Buradaki sol baştan 7 ev, ilk başta Sultan Abdülaziz tarafından saraydaki görevliler için yaptırılmıştır. Bu evlerin inşasına ilk aşamada Balyan Ailesi tarafından başlanmış, İtalyan mimar Nafilyan tarafından devam ettirilmiş, ikinci aşamada Sultan II. Abdülhamid tarafından bu binaların (evler ve dükkânlar) beşte dördü tamamlanmış, nihayet 1914 yılında Mimar Vedat (Tek) Bey'in bir okul ile evlere ilaveler yapmasıyla, son aşamada 74 binaya ulaşarak Akaretler/ Sıraevler adıyla da anılan yapılar topluluğu ortaya çıkmıştır.¹⁹ Sultan II. Abdülhamid'in vakfettiği bu evlerin ve dükkânların inşası, görüldüğü üzere üç ayrı zamanda gerçekleştirilmiştir.

Beşiktaş'taki vakıf evlere ve dükkânlara, bir başka ifade ile Hamidiye, Orhaniye ve Ertuğrul camileri ile Şâzelî Dergâhı'nın vakıf akarlarına bir ara devlet tarafından el konulmuştur. Bu olay, II. Abdülhamid'in 6 Rebûlahir 1327/ 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Sultan Mehmed Reşad (V. Mehmed) döneminin ilk icraatı olarak karşımıza çıkan bu uygulamada, 1293/1876 yılından itibaren Sultan II. Abdülhamid adına emlak-ı seniyyeye dahil edilen veya yeniden ihdas olunan emlak, arazi ve bütün imtiyazlar Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. Bu uygulama, Sultan II. Abdülhamid döneminde satın alma ya da başka yollarla Hazîne-i Hâssa'nın idaresine alınan ve padişah adına senet düzenlenen emlak-ı hümâyûn ile sınırlı tutulmuştur. Yukarıda vakıf akarları arasında zikredilen Beşiktaş'taki evler ve dükkânlar (Akaretler) da bu uygulama sırasında Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in özel mülkü gibi muamele gören Beşiktaş'taki vakıf akarlarının yıllık geliri, bu devir sırasında 1.467 lira olarak kayıt altına alınmıştır.²⁰ Ancak kısa bir süre sonra, Maliye'ye devredilen bu emlak ve gelirler arasında, Beşiktaş'taki vakıf akarlarıyla, Valide Sultan Evkâfı'nın Yenişehir çiftliklerinin gelirlerinin de olduğu anlaşılınca, bunlar yeniden mensup oldukları vakıflara iade edilmiştir.²¹ Böylece Sultan II. Abdülhamid'in Beşiktaş'taki vakıf akarları yeniden asli hizmet alanına dönmüştür.

19 Bayram, a.g.m.; A. Şevki Duymaz, *II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)* Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2003, s. 169.

20 Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 151-152. Sultan II. Abdülhamid'in Hazîne-i Hâssa'dan Maliye'ye geçen emlak ve gelirlerinin bir yıllık toplam geliri 176.857 liradır. Buna 25.000 lira vapurların tahmini geliri de eklendiğinde 201.857 liraya ulaşmaktadır. Bk. Terzi, *aynı yer*. Şevket Pamuk, 1844'ten 1922'ye kadar 1 liranın kuruş olarak resmi kur karşılığının 100 kuruş olduğunu; ancak zaman içinde kurda bazı oynamalar olduğunu belirtmektedir. Nitekim 1886 yılında 1 lira =114 kuruş, 20. yüzyılın başlarında 108 kuruş, 1914'te de 137 kuruşa yükselmiştir. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 225-226, 237. Bu durumda, vakfın Beşiktaş Akaretler'deki bir yıllık kira gelirinin, yukarıdaki hesaplar göz önüne alındığında, tahmini olarak 146.700 ila 200.000 kuruş arasında olduğu söylenebilir. Vakfın gelirinin kuruşa çevrilmesi, vakfiyede vakfın harcama kalemlerinin kuruş olarak verilmesinden dolayı önem arz etmektedir.

21 Terzi, *a.g.e.*, s. 152.

Sultan II. Abdülhamid'in vakıf gelirleri arasında yer alan Akaretler olarak bilinen bu evler ve dükkânlar, günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 49 yıllığına kiralanmış; 2008'de tamamlanan restorasyonu sonrasında da bir özel şirket tarafından otel-ofis olarak kullanılmaya başlanmıştır.²²

Beşiktaş'taki vakıf evler ve dükkânlar (gayrimenkuller), vakfiyede yer alan bilgiye göre, daha önce burada gayrimenkulü bulunan muhtelif vakıflara ait 13 ayrı mukâtaalı yer / arazi üzerine inşa edilmiştir. Vakfiyede, arazisine mukâtaa bedeli ödenecek vakıflar ve bedelleri, Evkâf-ı Hümâyûn cihat kalemi tarafından 12 Safer 1306 / 18 Ekim 1888 tarihinde düzenlenen ilmühabere²³ atfı yapılarak ayrıntılı olarak verilmiştir.

Mukâtaalı Vakıf Yerler / Mahaller ve Bunlara Ödenecek Yıllık Kira Bedelleri

Sultan II. Abdülhamid'in dedesi Sultan II. Mahmud Han Vakfı'na yıllık 89 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Sultan II. Abdülhamid'in babası Sultan Abdülmecid Han Gazi Vakfı'na yıllık 924 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mülhak vakıflardan²⁴ Reisülküttab Ömer Avni Efendi Vakfı'na yıllık 141 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mazbut vakıflardan²⁵ Çoban Çavuş olarak bilinen Eski Çavuşbaşı merhum Selman Ağa Vakfı'na yıllık 27 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mülhak vakıflardan Safiye Sultanzâde Mehmed Dâniş Bey Vakfı'na yıllık 167 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Safiye Sultanzâde Mehmed Rezmi? Bey Vakfı'na yıllık 18 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

22 Sadi Bayram'ın ifâdesine göre, o dönemde yapılan çalışmalarda restorasyonun toplam 6 parselde, 30.644.743 m²'lik saha üzerinde evlerin 16 tipte, söz konusu mekanların da 94 adet apart-ofis, 25 dükkan, 6 adet gıda ile ilgili iş yeri olmak üzere 127 üniteden oluşması planlanmıştır. Bk. Bayram, a.g.m.

23 "... Beşiktaş'da Köprübaşı caddesi ta'bir olunur câdde ile câdde-i mezkûreden bir ciheti İhlamur'a ve diğer ciheti Maçka'ya mürûr olunur İhlamur ve Aziziyye câddelerinin iki taraflarında vâki' evkâf-ı hümâyûn cihât kaleminden üç yüz altı senesi Saferü'l-Hayrı'nın on ikinci günü târihiyle i'tâ olunan bir kit'a ilm u haberde tafsîlen beyân olunduğı vechile"

24 Mülhak vakıflar, Osmanlı döneminde, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı'nın nezâreti yani kontrol ve murakabesi altında ve kendi mütevellileri tarafından idare olunan vakıflardır. Hüseyin Çınar - Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, VGM Yay., Ankara 2015, s. 10.

25 Ayrı ayrı tüzel kişiliğe sahip olmakla birlikte, Osmanlı döneminde Evkâf Nezâreti, Cumhuriyet döneminde de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare olunan vakıflara Mazbut vakıf denilir. Bk. Çınar - Koyuncu Kaya, a.g.e., s. 9.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN VAKIF, HAYRAT ve AKARATI:
1888 TARİHLİ VAKFİYESİNE GÖRE

Yıldız (Hamidiye) Camii

Mazbut vakıflardan Hâce Rami Kadın Vakfı'na yıllık 105 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mülhak vakıflardan Eski Şeyhülİslâm Salih Efendizâde Mehmed Emin Efendi Vakfı'na yıllık 72 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mazbut vakıflardan merhume Hazînedâr Cevrî Usta Vakfı'na yıllık 36 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Merhum Silahtar Mustafa Paşa Vakfı'na yıllık 18 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mazbut vakıflardan merhum Kaptan İbrahim Ağa Vakfı'na yıllık 172,5 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mazbut vakıflardan merhum Hacı Osman Ağa Vakfı'na yıllık 1.080 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Mülhak vakıflardan Bosnavî Ahmed Ağa Vakfı'na yıllık 36 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Beşiktaş'taki akarlar, muhtelif vakıflara ait yılda toplam 2.885,5 kuruş mukâtaa bedeli olan 13 ayrı mukâtaalı yer / arazi ile padişahın kendi mülk arsası üzerinde yapılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in kendi tasarruf ve mülkiyetinde bulunan, altlarında dükkânların bulunduğu 63 adet kârgir evler, arsaları ile birlikte vakfedilmiştir.²⁶

5 – Vâkıfın (Vakıf Kurucusunun) Şartları

Vakfiyenin bu kısmında, vakfedilen mülkün icâr/kira ve işletme usulü, vakıf gelirin hangi alanlara tahsis edildiği, harcama kalemleri, vakıf görevlilerine yani ehl-i vezâyife ödenecek ücretler gibi şartlar yer almıştır. Osmanlı döneminde vakıf gayrimenkuller; zamana, bulunduğu bölgeye, dönemin şartlarına göre ve ihtiyaçlara göre icâre-i vâhîde, icâre-i vâhîde-i kadîme, mukâtaa ve icâreteyn gibi usullerle kiraya verilerek işletilmiştir.²⁷

Vakıf gayrimenkullerin kiralama usulünde, öncelikle icâre-i vâhîde, bunun uygulanma imkânı olmadığı durumlarda icâreteyn, bunun da işletilmediği durumlarda bir tür uzun süreli kiralama usulü olan, fakat kiracının vakıf arsa ya da arazi üzerinde kendi mülkü olmak üzere bina yapmasına ve ağaç dikmesine müsaade edilmesi hükmünü de içeren mukâtaa usulüne başvurulmuştur.²⁸

Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde vakıf akarın nasıl işletileceği konusu açık bir şekilde izah edilmiştir. Burada, evlerin ve dükkânların icâre-i vâhîde ile ve ecr-i misliyle kiraya verilmesi, hiçbir zaman icâreteyne dönüştürülmemesi isten-

26 "... cem'an iki bin sekiz yüz seksen beş buçuk guruş mukâta'alu mahaller ile sırf milk arsa üzerine mebnî olub dâhil-i havza-i tasarruf ve temellük-i cenâb-ı cihân-bânîleri olan derdest harîtada gösterildiği vechile el-yevm tahtlarında dükkânları müştemil altmış üç bâb kârgîr menâzili sırf milk arsalar ile beraber hasbeten lillâhi's-Samed ve taleben li-merdâti rabbihi'l-Ehad vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs buyurub" Sadi Bayram; İsmail Bey oğlu Mehmed Daniş Bey Vakfı'nın Maçka Mahallesi'nde 4.000 zir'a bahçesi bulunduğunu, Sultan II. Mahmud Vakfı'nın Süheyl Bey Vakfı'na mukâtaalı arsasının bulunduğunu, Abdullah Ağa oğlu Hazine-dâr-ı Şehriyâr Vekili Osman Ağa'nın Dolmabahçe Sarayı civarında Küçük Levent Çiftliği adıyla eskiden beri bir çiftliği bulunduğunu, Çoban Çavuş'un Maçka'da iki katlı bir evi ve içinde bir hamamı bulunduğunu, Kaptan İbrahim'in de küçük bir bahçesinin bulunduğunu vakfiyeler üzerine yaptığı araştırma sonunda tespit etmiştir. Bk. Bayram, a.g.m.

27 Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yay., Ankara 1983, s. 104-116; Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA*, c. 42, 2012, s. 478.

28 N. Öztürk, a.g.e., s. 256-257.

miştir.²⁹ Burada önerilen icâre-i vâhîde (tek kiralama) usulünde, vakıf gayrimenkul-ler kısa süreli ve bir defaya mahsus kiraya verilmekte, kiralama süresi çoğunlukla bir veya üç yıl ile sınırlandırılmaktadır. Basit kiralama yöntemi olan bu usulde, vakıf gayrimenkul, vakfın mütevellisi tarafından kiraya verilmekte, kiracının mal üzerindeki hakları kısıtlanmaktadır.³⁰ Bu vakfiyede önerilmeyen icâreteyn (çifte kiralama veya iki kira bedeli) usulünde ise vakıf gayrimenkulün kira bedelinin bir kısmı peşin (muaccel) bir kısmı da vadeli (müeccel) olarak tahsil edilmektedir. Bu usul kiracıya uzun süreli kullanım hakkı sağlamaktadır.³¹ Sultan II. Abdülhamid, vakfın gelirinin zaman içinde azalmaması ve uzun süre kiracıların elinde kalma-ması için kısa süreli kiralamayı ve kira bedelinin de ecr-i misli ile yani dönemin râyicine göre kiraya verilmesini, vakıf şartları arasına koydurmuştur.

Vakfın gelirlerinin harcama alanları en ince ayrıntısına kadar vakfiyede be-irlenmiştir. Burada öncelik, vakfiyede adları geçen vakıflara ait yıllık toplam mukâtaa bedeli olan 2.885,5 kuruşun geciktirilmeksizin ödenmesine; daha sonra da vakfın akarı ile hayratının gerekli durumlarda bakım ve onarımlarının yapıl-masına verilmiştir. Böylece vakfın borçlarının ödenmesi ve evlerin, dükkânların, camilerin ve dergâhın ayakta kalması diğer hizmetlerin önüne geçmiştir.

Hamidiye / Yıldız Camii

Vakfiyede de yer aldığı üzere asıl adı Hamidiye olan, ancak halk arasında daha çok Yıldız olarak bilinen bu cami, günümüzde Beşiktaş Barbaros Bulva-rı'nın kuzey kesiminde, Yıldız Sarayı yolu üzerindedir. Sultan II. Abdülhamid'in 1877'de Yıldız Sarayı'na yerleşmesinden sonra isteği üzerine sarayın hemen yan-ında inşa edilmiştir. 1881-1885 yıllarında inşa edilen caminin bina nâzırlığını Başmâbeyinci Osman Bey yürütmüştür. Caminin mimarının bazı çalışmalarda Sarkis Balyan olduğu belirtilse de Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde yer alan bir belgeye göre, mimarın Ebniye-i Seniyye İdaresi'nde otuz yılı aşkın süre çalışan Nikolaidis Jelpuylo adlı bir Rum olduğu anlaşılmaktadır. 28 Muharrem 1299/20 Aralık 1881 tarihinde temeli atılan cami, inşaat keşif kayıtlarına göre 16.890 lira harcanarak yapılmıştır.³²

29 "...menâzil ve dekâkîn-i merkümeden her biri bir vakitte *icâreteyne* tahvil olunmamak üzere icâre-i vâhîde-i misliyyeleriyle tâliblerine icâr olunub..."

30 N. Öztürk, *a.g.e.*, s. 104-106; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 304-314.

31 Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik Yay., İstanbul 2014, s. 13.

32 Selman Can, "Yıldız Camii", *DIA*, c. 43, s. 540-541. Neşe Yıldırım, P. Tuğlacı'nın eserine atf yaparak bu ca-

Tophane ve Üsküdar

Hamidiye Camii'ndeki vazife sahipleri ve hizmetleri ile bunlara ödenecek ücretler, vakfiyede şu şekilde yer almıştır:

Camide aynı anda birinci imam, hatip ve devirhân³³ olan görevliye aylık 600 kuruş³⁴ verilmesi.

minin Sultan II. Abdülhamid tarafından 1885-1886 yıllarında Dikran Kalfa'ya yaptırıldığını belirtmiştir. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 226.

33 Bir vakıfta devamlı olarak Kur'an okumak ve hatim indirmekle görevli olan kimseye devirhân denilmektedir. Bk. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lügati, Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, s. 689.

34 Yeni resmi sikke standartları (1lira =100 kuruş) 1844'ten 1922'ye kadar değişmeden kalmıştır. Ancak satın alma gücünde bazı değişmeler yaşanmıştır. Nitekim 1840'larda İstanbul'da bir inşaat işçisi günlük yaklaşık 6 kuruş ücret alırken, 1914'e gelindiğinde aynı işçinin ücreti 10-12 kuruşa çıkmıştır. İstanbul'da 1 okkalık ekmeğin (1.280 gr) 1840'larda 1 kuruşa satılırken, I. Dünya Savaşı öncesinde 2 kuruşa satılmaya başlamıştır. Bk. Pamuk, *a.g.e.*, s. 226, dn. 9.

İkinci imam ve aynı zamanda devirhân olan görevliye aylık 400 kuruş verilmesi.

Başmüezzin ve devirhân olan görevliye aylık 350 kuruş verilmesi.

İkinci müezzine aylık 300 kuruş verilmesi.

Üçüncü müezzin ve aynı zamanda devirhân olan dördüncü müezzin ile beşinci müezzine aylık 250'şer kuruş verilmesi.

Emin ve müstakim kimselerden üç kayyım görevlendirilmesi, bunlardan birinci kayyıma aylık 250 kuruş, ikinci ve üçüncü kayyımlara da 200'er kuruş verilmesi.

Cuma günleri camide hazır olan cemaate vaaz eden kürsü şeyhine aylık 200 kuruş verilmesi.

Emin ve mu'temed bir kimse bevvâb (kapıcı) ve bekçi olup, aylık 500 kuruş; yıllık olarak elbise ve yakacak bedeli olarak 336 kuruş, ekmek ve erzak bedeli olarak da 900 kuruş verilmesi.

Camideki pabuççulara (terlikçilere) aylık 200 kuruş verilmesi.

Caminin gaz ve kandillerini temizleyen görevliye aylık 100 kuruş verilmesi

Cami bahçesini temizleyen ve düzenleyen bahçivana aylık 200 kuruş verilmesi.

Camideki kapıcıya aylık 100 kuruş verilmesi.

Caminin gerekli olan giderleri (levazımı) için aylık 1.000 kuruş verilmesi.

Vakfiyede yer alan bilgilere göre Hamidiye Camii'nde iki imam görev yapmakta; bunlardan birincisi aynı zamanda hatiplik görevini de yürütmektedir. İmamlar aynı zamanda devirhânlık görevleri ile camide okunan hatimlere de katılmaktadır. Camide içlerinden biri başmüezzin olmak üzere beş müezzin görev yapmaktadır. Müezzinlerden bazıları devirhân olarak görevlendirilmiştir. Camideki 16 vazife sahibine aylık 4.350 kuruş ücret ve yine her ay diğer giderler için de 1.000 kuruş olmak üzere toplam 5.350 kuruş tahsis edilmiştir. Bu ödemeler yıllık hesaba dönüştürüldüğünde 64.200 kuruşa; buna camide güvenlik işlerinden sorumlu bevvab - bekçi için her yıl verilen elbise ve yakacak ile ekmek ve erzak bedeli 1.236 kuruş da ilave edildiğinde yıllık harcama 65.436 kuruşa ulaşmaktadır.

Orhaniye Camii

Orhaniye Camii, Beşiktaş'ta Yıldız Sarayı'nın doğu yönünde bulunan ve aynı adı taşıyan kışlanın içindedir. Yıldız Sarayı muhafız birlikleri için yaptırılan Orhaniye Kışlası,³⁵ U şeklinde tasarlanmış ve bu planın doğu kenar ortasına cami yerleştirilmiştir. Kışla binaları arasında bulunan caminin güney cephesinde II. Abdülhamid'in tuğrası ve 1303/1885-86 tarihi yer almaktadır. Tek birimli, basık kubbeli yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minaresi, camiden ayrı yapılmış-

35 Orhaniye Kışlası günümüzde İstanbul Merkez Komutanlığı olarak kullanılmaktadır.

tır.³⁶ Orhaniye Kışlası Camii olarak da bilinen bu cami, II. Abdülhamid tarafından atası Orhan Gazi'ye ithafen yaptırılmıştır.³⁷

Orhaniye Camii'ndeki vazife sahipleri ve hizmetleri ile bunlara ödenecek ücretler, vakfiyede şu şekilde yer almıştır:

Camide aynı anda imam, hatip ve devirhân olan görevliye aylık 600 kuruş verilmesi.

Camide ikinci imam ve aynı zamanda devirhân olan görevliye aylık 400 kuruş verilmesi.

Camide başmüezzin ve devirhân olan görevliye aylık 350 kuruş verilmesi.

Camideki ikinci müezzine aylık 300 kuruş verilmesi.

Camideki üçüncü ve dördüncü müezzinlerin her birine aylık 250 kuruş verilmesi.

Camideki iki kayıymdan birincisine 250 kuruş, ikincisine de 200 kuruş aylık verilmesi.

Camide aynı zamanda muvakkit de olan üçüncü kayıma aylık 350 kuruş verilmesi.

Camide Cuma günleri vaaz eden kürsü şeyhine aylık 200 kuruş verilmesi.

Camide güvenilir bir kimse bekçi olup, aylık 250 kuruş; yılda da elbise ve yakacak bedeli olarak 336 kuruş, ekmek ve erzak bedeli olarak da 900 kuruş verilmesi.

Caminin gaz ve kandillerini temizleyen görevliye aylık 200 kuruş verilmesi.

Camide bevvâb ve pabuççu olan görevliye aylık 100 kuruş verilmesi.

Orhaniye Camii'nde aydınlatmada kullanılacak rugan-ı zeyt (zeytinyağı) ücretiyle, diğer ihtiyaçlara (levâzım-ı saireye) yılda 2.500 kuruş verilmesi.

Vakfiyede de belirtildiği üzere Orhaniye Camii'nde iki imam görev yapmaktadır. Bunlardan birincisi aynı zamanda hatiplik görevini de yürütmektedir. İmamlar aynı zamanda devirhân olarak camide okunan hatimlere katılmaktadır.

36 Yazıcı, a.g.m., s. 268-269.

37 Cami için ayrıca bk. Duymaz, a.g.t., s.111; <http://www.besiktas.com.tr/2009/10/27/camiler/> (31.03.2017).

Camide, içlerinden biri başmüezzin olmak üzere dört müezzin bulunmaktadır. Bunlardan başmüezzin aynı zamanda devirhân olarak görevlendirilmiştir. Camide iki kayyım, bir kayyım - muvakkit, bir kürsü şeyhi, bir bekçi, bir bevvâb ve pabuççu, bir kandilci olmak üzere 13 vazife sahibi bulunmakta; bunlara yıllık hesap üzerinden 44.400 kuruş ücret ödenmesi şart koşulmuştur. Bu meblağa, caminin aydınlatma ve diğer ihtiyaçlar için ayrılan 2.500 kuruş ile bekçiye her yıl verilecek elbise, yakacak, ekmek ve erzak bedeli 1.236 kuruş da ilave edildiğinde, Orhaniye Camii için vakıftan bir yılda 48.136 kuruş tahsis edildiği görülmektedir.

Şâzeli Dergâhı (Ertuğrul Tekkesi / Şeyh Zâfir Tekkesi)

Osmanlı toplumunda tarikatlar etkin bir konuma sahipti. Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin tarikatlarla ilişkisinde güçlü bir gelenek oluştu. Bu gelenek oluşurken, mevcut resmi kurumlar yerine daha çok gayri resmi kanallar kullanılarak tarikat şeyhleri ile ilişkiler kurulmaya çalışıldı. Bunun en önemli örneklerinden biri Sultan II. Abdülhamid ile Trablusgarb'ın Misrate kasabasında doğan Şeyh Muhammed Zâfir (1829-1903) arasındaki ilişkidir. Şeyh Muhammed Zâfir, Trablus (Libya), Tunus, Fizan, Mısır, Suriye, Hicaz ve 1870'lerden sonra da İstanbul'da yayılmaya başlayan, özellikle Kuzey Afrika'da oldukça etkin olan Şâzeliyye Tarikati'nin Medeniyye koluna mensuptur. 1870'li yıllarda İstanbul'a gelen Şeyh Muhammed Zâfir, şehzadelikten itibaren Sultan II. Abdülhamid ile yakın ilişki içinde olmuştur.³⁸ Hatta bu ilişki, şeyhlik - müridlik, padişahlık - danışmanlık şeklinde yorumlanmıştır.³⁹

38 Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat – II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar –*, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 171-173. Şeyh Muhammed Zâfir'in dedesi Medine eşrafından Hamza Zâfir, babası da Muhammed Hasan el-Medenî'dir. 19. yüzyılın ilk yıllarında atayurdu olan Mağrib'e giden Muhammed Hasan, Fas'ta Şâzeli tarikatının Derkâviyye koluna intisap etmiş, şeyhi Mevlâ el-Arabî ed-Derkâvî'nin 1823'te ölümü üzerine Medine'ye dönmek üzere Fas'tan ayrılmıştır. Şeyhinin ölümü ile Şâzeli şeyhi olan Muhammed Hasan, dönüş yolunda Trablusgarb'a uğramış ve gördüğü ilgi nedeniyle burada kalmıştır. Burada kaldığı yıllarda Şâzeli tarikatının, kendi adıyla da anılan Medeniyye kolunu kurmuştur. Muhammed Zâfir, babasının Trablusgarb'da kaldığı bu yıllarda doğmuş, 1847'de babasının ölümünden sonra Şâzeliyye-Medeniyye tarikatının şeyhi olmuştur. Bk. Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 172-173. Şeyh Muhammed Zâfir ve İstanbul'daki dergâhı / tekkesi için ayrıca bk. M. Baha Tanman, "Ertuğrul Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1994, s. 196; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yay., İstanbul 2004, s. 605-608; Ş. Tufan Buzpınar, "Şeyh Zâfir", *DİA*, c. 39, 2010, s. 78-79.

39 Hür Mahmut Yücer, "Sultan II. Mahmud Dönemi Devlet Tarikat Münasebetleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Çoşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Yay., İstanbul 2012, s. 257-258.

Unkapanı Köprüsü'nden Galata

Sultan II. Abdülhamid ile kurduğu sağlam ilişki *Şeyh Muhammed Zâfir'in İstanbul'daki* nüfuz ve itibarını daha da artırmış; bu sayede daha önce de Şâzelî Tekkesi olarak kullanılan Unkapanı'ndaki Balmumcu Tekkesi 1304 /1886-87'de yeniden; 1305 /1887-88'de de Beşiktaş Serencebey Yokuşu'nda Ertuğrul Tekkesi olarak da bilinen Şâzelî Dergâhı,⁴⁰ cami-tevhidhâne, selâmlık, harem ve misafirhane yaptırılmıştır. Şeyh Muhammed Zâfir 2 Ekim 1903 tarihinde vefat edince tekkenin hazîresine defnedilmiş, aynı yıl bir türbe inşası için saray mimarı Raimondo d'Aronco'ya proje siparişi verilmiştir. *Şeyh Muhammed Zâfir'in* mezarının bulunduğu kısma, kısa bir süre içinde (1905-1906) türbe, kütüphane ve çeşme yapılmış, daha önce buraya yapılan tekke, cami, misafirhane ile bu yapılar topluluğu bir külliye dönüşmüştür.⁴¹

Şeyh Muhammed Zâfir için yaptırılan bu dergâh, dönemin önemli dinî - siyasi merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hiç şüphesiz bunda, padişahın intisap

40 Şâzelî Tarikatı'nın İstanbul'daki Unkapanı, Alibeyköy ve Ertuğrul tekkeleri için ayrıca bk. F. Köse, "Arşiv Belgelerinin Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi", s. 99-119.

41 Buzpınar, "Şeyh Zâfir", s. 78; Afife Batur, "Şeyh Zâfir Külliyesi", *DİA*, c. 39, 2010, s. 79.

ettiği Şâzeliyye Tarikatı'nı güçlendirme arzusu, Müslümanların birliğini amaçlayan Panislâmizm politikası, Şeyh'in Kuzey Afrika'daki yaygın nüfuzundan istifade etme, İslâm âleminin çeşitli yörelerinden Osmanlı başkentine gelen tarikat şeyhleri ve ulema ile resmi işlerini takip için payitahtta bulunan Arap kabile reislerini ağırlama gibi düşüncelerin etkili olduğu söylenebilir.⁴²

Sultan II. Abdülhamid'in 12 Safer 1306/18 Ekim 1888 tarihli vakfiyesi, daha çok yukarıda da belirtildiği üzere Yıldız Sarayı çevresindeki hayrat için düzenlenmiştir. Bu vakfiyede Şâzelî Dergâhı için de çeşitli şartlar ve tahsisatlar yer almıştır. Burada Şeyh Muhammed Zâfir ile bu aileye mensup kimselere ve dergâhtaki görevlilere vakıftan tahsisatlar yapılmıştır.⁴³

Şâzelî Dergâhı / Ertuğrul Tekkesi ile İlgili Vakıf Şartları

Vakfın tescil tarihinde Şâzelî Dergâhı'nda post-nişin olan Şeyh Muhammed Zâfir Efendi hayatta oldukça şeyh olarak bu göreve devam etmesi ve bu görevi karşılığında kendisine aylık 6.000 kuruş verilmesi.⁴⁴

Şeyh Muhammed Zâfir Efendi'nin kardeşlerinden Hamza Zâfir Efendi'ye hayatta oldukça aylık 2.400 kuruş, diğer kardeşi Abdurrahman Efendi'ye de yine hayatta oldukça aylık 2.000 kuruş verilmesi.

Şeyh Muhammed Zâfir Efendi'den sonra dergâhta şeyh olan kimseye aylık yemeklik (taâmiye) bedeli olarak 2.500 kuruş verilmesi.

Dergâhın şeyhi, müridleri ve misafirleri için aylık olarak; 420 yeni okka / kıyye-i cedîde (420 kg)⁴⁵ et (lahm), 180 yeni okka tereyağı / sade yağ (ruga-ı sâde), 330 yeni okka Mısır pirinci, 90 yeni okka un (dakîk), 120 yeni okka toz şekeri, 110 yeni okka soğan, 37 yeni okka tuz, 1 yeni okka ve 500 yeni dirhem (toplam 1,5 yeni okka) zeytinyağı (ruga-ı zeyt) verilmesi.

42 Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 605-606; Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 186-187.

43 Ertuğrul Şâzelî Dergâhı / Tekkesi ile ilgili Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde yer alan şartlar ve görevliler için ayrıca bk. Köse, a.g.m. s. 107-108.

44 "... ve sâlifü'z-zikr Şâzelî Dergâh-ı Şerîfi'nde hâlen post-nişin-i irşâd olan reşâdetlü eş-Şeyh Muhammed Zâfir Efendi hazretleri lâbis-i libâs-ı hayât oldukça dergâh-ı mezkûrede şeyh olub şehri altı bin guruş virile ..."

45 20 Cemâziyelâhir 1286 /26 Eylül 1869 tarihli kanunnâmeye göre eski okkanın karşılığı aynı değerde (1.282,945 gr.) kalırken, 1 kıyye-i a'sârî veya kıyye-i cedîde = 1 kilogram = 1.000 dirhem kabul edilmiştir. Yeni sistemde kıyye-i cedîde yeni okka olarak adlandırılmıştır. Cengiz Kallek, "Okka", *DİA*, 33, 2007, s. 338.

Dergâha, her çekisi 200 yeni okka olmak üzere aylık 30 yeni çeki (6.000 kg) odun (hatab), 150 yeni okka (150 kg) kömür verilmesi.⁴⁶

Dergâhın diğer gerekli harcamaları (levâzım-ı sâire) için aylık 2.569 kuruş verilmesi.

Dergâhta görevli aşçıya aylık 300 kuruş maaş verilmesi.

Dergâhtaki tablakârlara (yemek tablalarını getirip götürten görevlilere) aylık 480 kuruş verilmesi.

Dergâhtaki aşçı ve tablakârlara elbise bedeli olarak yıllık 1.596 kuruş verilmesi.

Dergâh Şeyhi'nin kileri için aylık 15 yeni okka (kg) zeytinyağı, 15 yeni okka şeker, 12 yeni okka kahve, 15 yeni okka sabun, 2 sandık ispermeçet mumu (balina başından çıkartılan yağdan yapılan mum) verilmesi.

Şeyh'e ihtiyacı için yıllık 500 yeni çeki (10.000 kg) odun, 33.750 yeni okka (kg) kömür verilmesi.

Şeyh'e her çifti 210 gram olmak üzere günlük 100 çift (21.000 gr) ekmek (nân-ı azîz) verilmesi.

Şeyh'in hayvanları için aylık 3 yeni kile (kile-i cedîd), 4 şinik (340 kg ?) arpa ve 1 kantarı 100 yeni okka olmak üzere 2 kantar 6 batman (260 kg) saman verilmesi.⁴⁷

Dergâhta her yıl Hz. Muhammed'in doğum gününde, Mevlid-i Şerif okutulması ve bu esnadaki ihtiyaçlar için 3.000 kuruş harcanması.

Dergâhta her yıl Miraç Kandili'nde Mirâciyye ve bu esnadaki ihtiyaçlar için 3.000 kuruş harcanması.

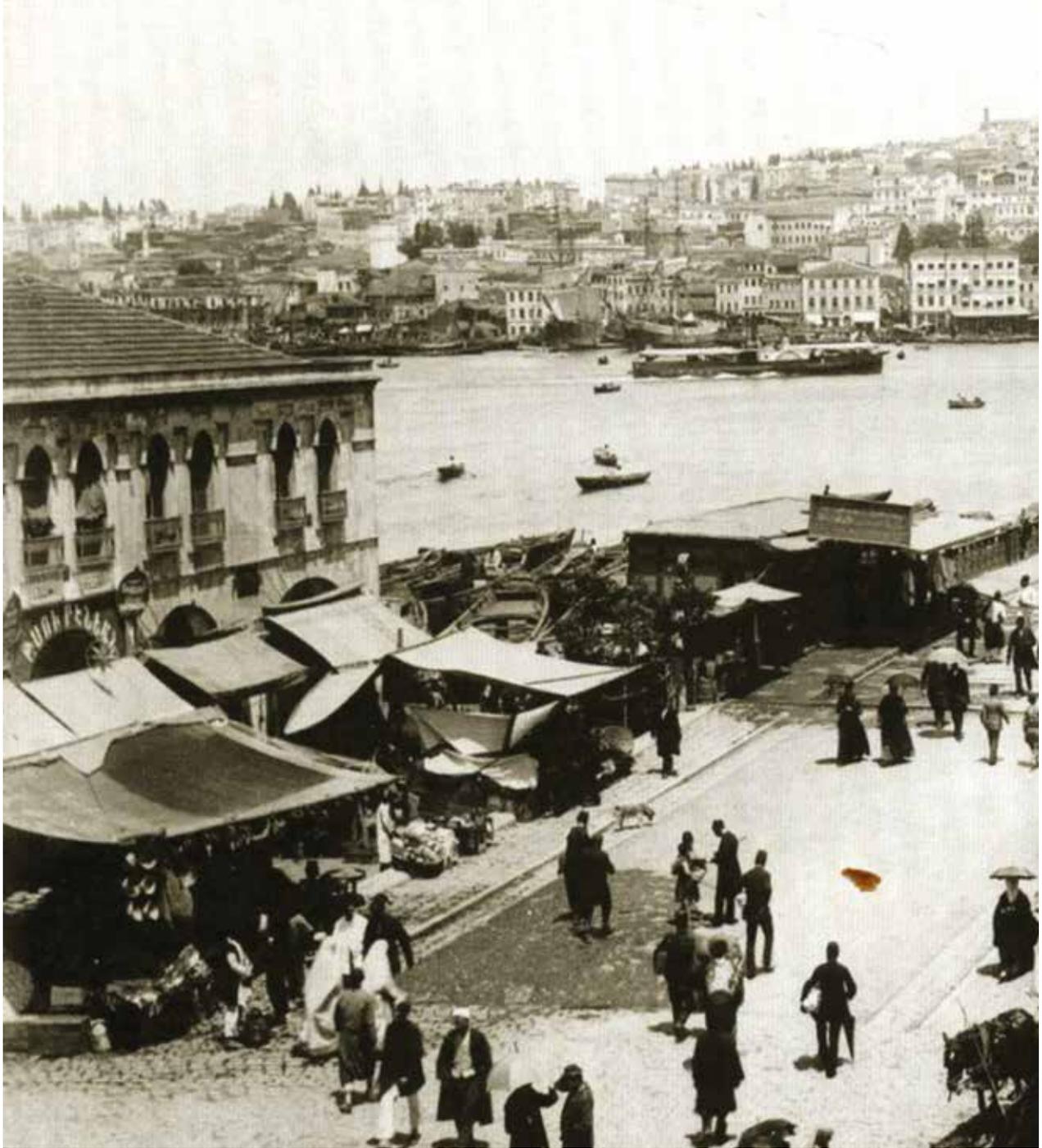
46 Osmanlı Devleti'nde 1869 öncesinde 1 çeki (4 kantar) = 225,79832 kg.'dır. Vakfiyede, yeni okka hesabı ile 1 çeki = 200 yeni okka (kg) olarak verilmiştir.

47 1 Mart 1882'den itibaren geçerli olmak üzere çıkartılan 1298/1881 tarihli kararnameye göre "yeni batman" ismi verilen ölçü birimi 10 kilograma eşittir. Bk. Cengiz Kallek, "Batman", *DİA*, c. 5, 1992, s. 199-200.

II. Abdülhamid döneminde, Bursa Tahıl Pazarı'nda satılan ürünler ve bunların fiyatları, Nursal Kumaş'ın 30 Cemâziyelevvel 1310 / 20 Aralık 1892 tarihli Bursa Gazetesi'nden aktarmış olduğu bilgiye göre; kile fiyatı olarak a'lâ hınta (iyi kalite buğday) 23 kuruş, ednâ (düşük kalite buğday) 20 kuruş, şa'îr (arpa) 12 kuruş, mısır a'lâ (iyi mısır) 15 kuruş, ednâ (düşük kalite mısır) 12 kuruş, çavdar 16 kuruş, burçak 17 kuruş olarak işlem görmüştür. Bk. Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011, s.187

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Galata Köprüsü

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN VAKIF, HAYRAT ve AKARATI:
1888 TARİHLİ VAKFİYESİNE GÖRE

Dergâhta yılda bir kez aşure pişirilip, orada bulunan şeyhlere, dervişlere, ziyaretçilere ve misafirlere dağıtılması, bunun masrafları için 3.000 kuruş harcanması.

Vakfın vazife ücretleri içinde en fazla harcama kalemini, dergâhın şeyhliğini hayatta olduğu süre içinde yürütecek olan Şeyh Muhammed Zâfir Efendi'ye yapılacak ödeme teşkil etmektedir. Şeyh'e bu hizmeti karşılığında bir yılda ödenen vazife ücreti 72.000 kuruştur. Kendisinden sonra dergâha şeyh olacak kimseye ödenecek ücretin yılda 30.000 kuruş (ayda 2.500 kuruş) taâmiye yani yemeklik bedeli olarak belirlenmesi, Şeyh Muhammed Zâfir'e takdir edilen ücretin oturduğu makamdan ziyade kendisi için özel bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Muhammed Zâfir ile birlikte kardeşleri Hamza Zâfir ve Abdurrahman'a vakıf gelirden yapılan tahsisat yılda 124.800 kuruştur. Sultan II. Abdülhamid'in vakfı içinde en fazla harcama yapılan kalem, Şâzelî Dergâhı ve bu dergâhın yapılmasına vesile olan Şeyh Zâfir ailesidir. Hiç şüphesiz bu durum, Sultan II. Abdülhamid'in Şeyh Zâfir ailesine verdiği önemi bir kez daha ortaya koymaktadır.

Vakfiyede, dergâhın mutfağına alınacak malzemeler et, tereyağı, Mısır pirinci, un, toz şekeri, soğan, zeytinyağı; yakacak ve pişirmede kullanılmak üzere odun ve kömür olarak kayıtlarda yer almıştır. Dergâhın mutfağında hizmet eden görevliler ise aşçı ve tablacılardır. Bunlardan aşçıya yılda 3.600 kuruş, tablacılara da 5.760 kuruş vazife ücreti ve her iki hizmet grubuna da yine yılda 1.596 kuruş elbise bedeli verilmesi vakfiyedeki diğer şartlardır. Yukarıda da yer aldığı üzere dergâhın diğer harcamaları ile Şeyh'in kileri, ısınması ve hayvanları için yapılan diğer tahsisatlardır. Bunların dışında dergâhta, Hz. Muhammed'in doğum günü mevlid, Miraç Kandili'nde de miraciye okutulması ve yılda bir defa da aşure pişirilip ikram edilmesi gibi şartlar ve bunların her birinin masrafı için 3.000 kuruş olmak üzere, toplamda 9.000 kuruş tahsis edilmiştir.

Ertuğrul Camii

İnşaatına Hamidiye ve Orhaniye camileri ile birlikte başlanan Ertuğrul Camii, 1303/1886-87 yıllarında tamamlanmış ahşap bir binadır. Bu cami, Sultan II. Abdülhamid tarafından Şeyh Muhammed Zâfir'e bağışlanan Serencebey'deki arazi üzerine yapılmış, sonraki yıllarda yapılan türbe, kitaplık ve çeşme ile bir

külliye dönüştürülmüştür.⁴⁸ Cami - tekke niteliğinde olan Ertuğrul Camii, Osmanlı hanedanının cediti Ertuğrul Gazi'nin hatırasını canlandırmak arzusuyla inşa edilmiştir. Ertuğrul Tekke Camii ya da Şeyh Zâfir Tekkesi Mescidi olarak da bilinen bu yapı, yukarıda da bahsedildiği üzere Şeyh Zâfir Külliyesi'nin bir parçasıdır.⁴⁹ O nedenle Şâzelî Dergâhı'na aynı zamanda Ertuğrul Tekkesi de denmektedir. Bu yapılar adeta birbiriyle bütünleşmiştir. Bunu Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde de görmek mümkündür.

Ertuğrul Camii'ndeki vazife sahipleri ve hizmetleri ile bunlara ödenecek ücretler vakfiyede şu şekilde yer almıştır:

Ertuğrul Câmî-i Şerifi'nde ve Şâzelî Dergâhı'nda ulemadan ehil bir kimsenin birinci imam ve hatip olması ve kendisine aylık 500 kuruş verilmesi.

Camide bir zât ikinci imam olup, kendisine aylık 400 kuruş verilmesi.

Camide üç kişi müezzin ve zâkir olup, birinci müezzin ve zâkire aylık 250 kuruş, ikincisine ve üçüncüsüne aylık 200'er kuruş verilmesi.⁵⁰

Camide emin ve mu'temed kimselerden üç kayyım görevlendirilmesi ve aylık olarak bunlardan birincisine 250 kuruş, ikincisine ve üçüncüsüne de 200'er kuruş verilmesi.

Muktedir bir kimsenin camide bekçibaşı olması ve kendisine aylık 500 kuruş ücret verilmesi. Yine bir kişi ikinci bekçi olup, kendisine aylık 200 kuruş ücret verilmesi. Ayrıca bekçibaşı ve ikinci bekçiye, yıllık olmak üzere elbise ve yakacak bedeli 336'şar kuruş, ekmek ve erzak bedeli de 900'er kuruş verilmesi.

Bir kişi bevvâb (kapıcı) olarak görevlendirilip, kendisine aylık 150 kuruş verilmesi.

Cuma günleri camideki cemaate vaaz eden kürsü şeyhine aylık 300 kuruş verilmesi.

48 Yıldırım, *a.g.t.*, s. 235.

49 Utku Yücel - Serap Koçak, "1887 Yılından Günümüze Bir Ahşap Harikası, Ertuğrul Tekke Camii ve 2008-2010 Restorasyon Çalışmaları", *Restorasyon Yıllığı*, sayı 1, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul I. Bölge Müdürlüğü Yay., 2010, s. 86 (86-105).

50 "Tekkenin önemli bir özelliği de zâkirleri ve serzâkirleridir. Burası devrin en önemli simalarının gelip namaz kıldığı, pek çok mühim şahsiyetin misafir olarak kaldığı önemli bir mekân olması hasebiyle, musikiye önem verilir, güzel sesli, musikiye vâkıf zâkirbaşları seçilirdi. Vazifeli zâkirlerin çoğunluğunu Mısırlılar teşkil ediyordu". Bk. <http://www.sazeliye.org/?pnum=56&pt=Be%C5%9Fikta%C5%9F+Ertu%C4%9Frul+Tekkesi>

Dolmabahçe Sarayı

Vakfiye şartlarında Ertuğrul Camii'nde iki imam, üç müezzin - zâkir, üç kayyım, iki bekçi, bir bevâb, bir de kürsü şeyhi olmak üzere 12 vazife sahibi bulunmaktadır. Bunlara bir yılda ödenen vazife ücreti 30.000 kuruştur. Buna bekçilerin elbise ve erzak parası da eklendiğinde, Ertuğrul Camii görevlilerine vakıftan ödenen para 32.472 kuruşa ulaşmıştır.

Padişahın Camiye Gelmesi Durumunda Vakıftan Yapılacak Harcamalar

Vakfiyede, padişahın camilerden herhangi birine (Hamidiye, Orhaniye ve Ertuğrul) Hac günlerinde, Kadir Gecesi'nde ve bayramlarda namaz kılmak üzere geldiğinde,⁵¹ kendisine ve beraberindekilere yapılacak ikram ve diğer masraflar

51 "...cevâmi'-i şerife-i mezkûreden birine eyyâm-ı Cum'a'da ve leyle-i Kadr ve îdeyn-i sa'îdeynde edâ-yı salât için teşrif-i hümayûn-ı mes'âdet-makrûn-ı şâhâne vukû'ında...."

için tahsisler yapılmıştır. Aşağıda yer alan harcama miktarlarına bakıldığında padişahın Kadir Gecesi'nde ve herhangi bir bayram namazında camiye gelmesi durumunda yapılacak masraf, Cuma ve Mevlid Kandili'nin yaklaşık iki katıdır.

Buna göre;

Padişah Cuma günleri camiye teşrif ettiğinde 2.070 kuruş harcanması.

Padişah Kadir Gecesi'nde camiye teşrif ettiğinde 4.572,5 kuruş harcanması.

Padişah bayramlarda camiye teşrif ettiğinde, her bir bayram için 4.072,5 kuruş harcanması.

Padişah, Hz. Muhammed'in doğum günü münasebetiyle okunacak Mevlid-i Şerif için camiye teşrif ettiğinde 2.780,5 kuruş harcanması.

Taşlıca Sancağı Camii⁵²

Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde İstanbul dışında ismi geçen tek hayratı Taşlıca Sancağı Camii Şerifi'dir. Bu cami, vakfiyede yer alan bilgiye göre Taşlıca Sancağı'nda Fatun (Faton) Müslüman Cemaati için Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa edilmiş ve içinde farz namazların kılınması için izn-i hümayun verilmiştir.

Padişahın Taşlıca'da böyle bir cami yaptırma nedeni ve İstanbul'daki vakfından tahsisat ayırmasının nedeni acaba nedir? Bu sorunun cevabını, o dönemin bölgede yaşanan siyasi olaylarında ve 1878 Berlin Antlaşması sonrasında ortaya çıkan konjonktürde aramak gerekir. Taşlıca, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ve akabinde Yenipazar'ı işgali ile Kosova'ya bağlı bir sancağa dönüştürülmüştür. Bu idari değişikliklerde Taşlıca'nın Karadağ ve Sırbistan arasında bulunmasından kaynaklı stratejik konumu önemli rol oynamıştır.⁵³

Taşlıca Sancağı'nın stratejik önemini bu dönemde öne çıkaran bir başka gelişme de Avusturya-Macaristan işgali sonrasında Bosna muhacirlerinin kendi yurtlarına en yakın yere yerleşmek istemeleridir. Buna Osmanlı devlet yöneticilerinin gerekli kolaylığı göstermelerinin de katkısıyla, 1880 yılından itibaren Kosova Vilayeti'nin Taşlıca Sancağı'na Bosna'dan muhacirler gelmeye başlamıştır. Nitekim bu yıllarda, iskan sorununa bir çözüm olmak üzere Taşlıca'daki padişah çiftliği arazisi (Ali Bey Çiftlik-i Hümayunu) padişah fermanı ile Bosnalı muhacirlere ve Taşlıca Müftüsü'ne tahsis edilmiştir.⁵⁴ Hiç kuşkusuz Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini Taşlıca üzerine çekmesinde, yukarıda belirtilen siyasi olaylar kadar, ortaya çıkan yeni durum sonrasında yaşanan göçlerin doğurduğu sorunları çözüme düşüncesi olabilir. Kendileri için padişah tarafından cami yaptırılan ve vakfından gelir tahsis edilen Fatun (Faton) Müslüman Cemaati de muhtemelen bir muhacir topluluk ya da bölgeye yerleşen yerel Müslüman bir cemaattir.

52 "...Taşlıca Sancağı'nda Fatûn Cemâ'at-i Müslimesi için tarâf-ı eşref-i hilâfet-penâhilerinden müceddeden inşâ ve derûmında edâ-yı salât-ı mefrûzaya izn-i hümayûn ihsân ve i'tâ buyurulmuş olan câmi'-i şerifin"

53 Murat Tuğluca, "Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca'nın İdari Dönüşümü (1851-1912)", *OTAM*, 38 /Güz 2015, s. 185- 201.

54 Muammer Demirel, "Türkiye'de Bosna Göçmenleri", *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008* (Berlin: LIT Verlag, 2010), s. 143.

Taşlıca Camii'nin Vakıf Şartları

Taşlıca Sancağı'nda Fatun (Faton) Müslüman Cemaati için yaptırdığı caminin imam ve hatibine aylık 200 kuruş verilmesi.

Aynı caminin kayyım ve müezzinine aylık 120 kuruş verilmesi. Yine aynı caminin mum, kandil ve süpürge gibi ihtiyaçlarına harcanmak üzere yıllık 250 kuruş verilmesi.

Vakfiyedeki şartlardan anlaşıldığı kadarıyla, camide bir imam - hatip, bir de kayyım - müezzin görev yapmaktadır. Yukarıda yer alan vazife ücretleri ve caminin diğer masrafları bir araya getirildiğinde Sultan II. Abdülhamid'in vakfından bu camiye yılda toplam 4.090 kuruş tahsis edilmiştir.

Vakfın Yönetim Organları ve Görevlileri

Vakfın kurucusu (vâkıf/vâkıfe), vakfın yönetim organlarında yer almasını istediği kimseleri, bunlarda olması gereken özellikleri ve alacakları ücretleri vakfiyedeki şartlar arasına kaydettirir. Bir vakıfta vakfın en üst yöneticisi mütevellidir. Mütevellî genelde vakfın kurucusu ya da ailesinden biridir. Padişahların ve hanedan mensubu kimselerin kurdukları vakıflarla, Haremeyn vakıflarının yöneticileri ise genelde Darüssaade ağaları veya diğer devlet görevlileri ya da kurumlarıdır. Bir vakıfta ayrıca vakfın denetimini sağlayan nâzır, gelirlerini toplayan câbî, kayıtlarını tutan kâtip gibi görevliler bulunur. Bunlarla ilgili şartlar da vakfiyede ayrı ayrı kaydedilir.

Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde vakfının yönetim organlarında yer alacak görevliler ve özellikleri ana hatları ile şu şekilde tespit edilmiştir:

Vakfın akarlarını zamanında kiraya verme, kira bedellerini toplama, harcamalarını düzenleme, vazife ücretlerini sahiplerine verme gibi işleri yerine getirmek üzere⁵⁵ Evkâf-ı Hümâyûn Teftiş Mahkemesi Müsteşarı (Mahkeme-i Teftiş-i Evkâf-ı Hümâyûn Müsteşarı) olan şahsın mütevellî olması ve kendisine aylık 2.500 kuruş verilmesi.

55 "...ve vakf-ı mezkûrun akârâtını vakt u zamâniyle âhara icâr ve ücretlerini ahz u kabz ve masârif ve vezâif-i mezkûreyi müstahakkîne sarf ve i'tâ ve vakf-ı mezkûrun bi'l-cümle umûr-ı lâzimesini tesviye ve ifâ itmek vazifesiyile...."

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Yıldız Sarayı-Büyük Mabeyn Dairesi

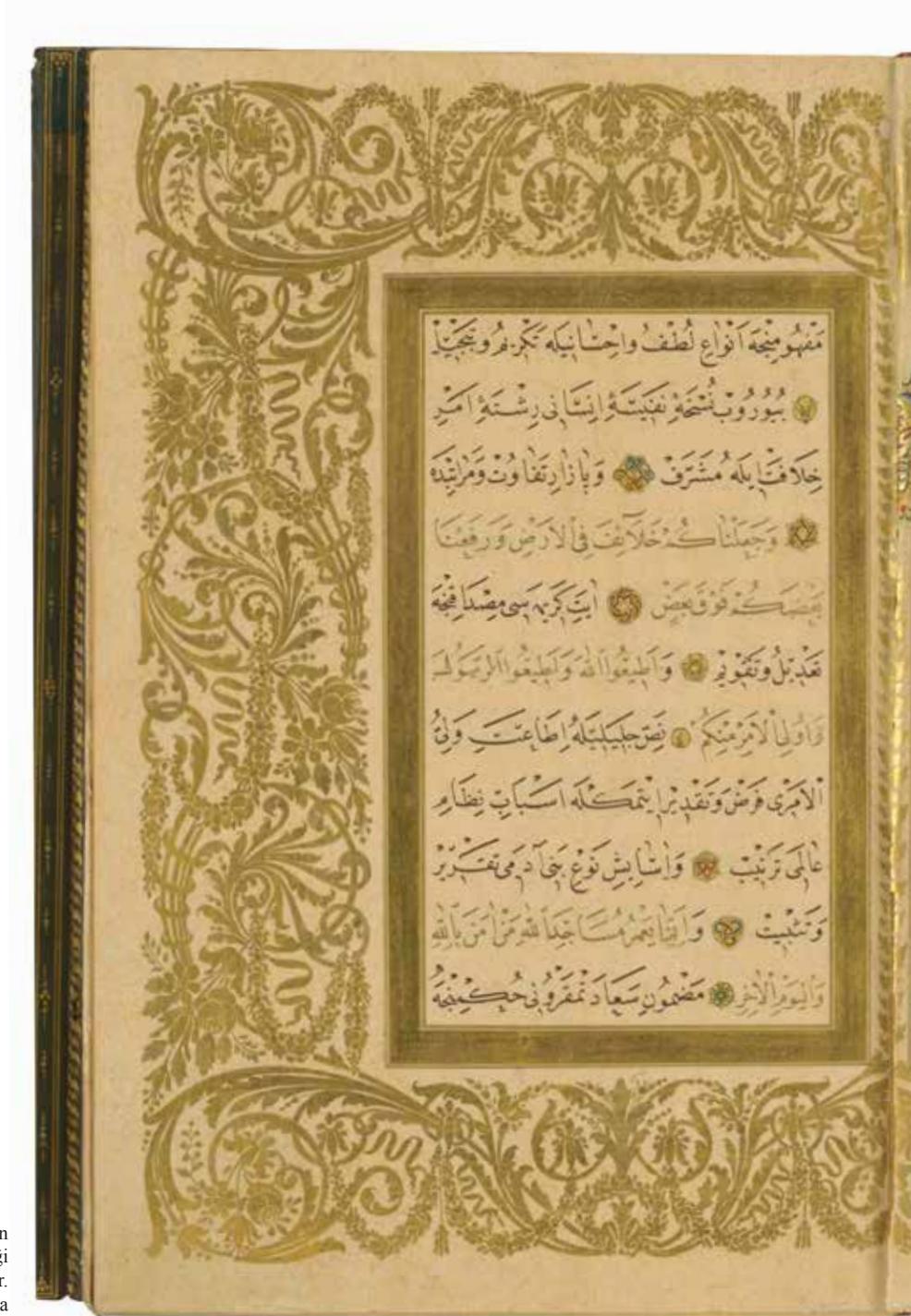
Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı olan zâtın, vakfa hasbî (ücret almadan, gönüllü) nâzır olması. Hesap işlerinden anlayan bir zâtın vakfa kâtip tayin edilmesi ve bu kişinin vakfın gelirlerini, giderlerini ve diğer işlerini yazıp, kayıt altına alması, bunun karşılığında da kendisine aylık 600 kuruş maaş verilmesi.

Güvenilir ve dürüst (emin ve müstakim) bir kimsenin, vakfın kiralarını ve gelirlerini toplamak ve tahsil etmek (icârât ve gallât-ı vakfı cem' ve tahsîl itmek) üzere câbî tayin edilmesi, bu görevi karşılığında kendisine aylık 600 kuruş maaş verilmesi.

Kâtip ve câbînin işlerinde gayret göstermeleri, sadakatleri ve güzel hizmetleri görüldükçe, vakfın mütevellisinin ve nâzırının görüşleri doğrultusunda, mahkeme (kadı) tarafından, bu kimselerin maaşlarına her yıl 100'er kuruş ilave (zam) edilerek, maaşlarının 1.500'er kuruşa kadar çıkartılması.⁵⁶

Kâtip ve câbîden herhangi birinin değişmesi durumunda bu göreve yeniden tayin edilen kâtibin maaşının 600 kuruş, câbînin maaşının da 600 kuruş olması, öncekilerde de olduğu gibi, güzel hizmetleri oldukça yıllık olarak maaşlarına 100'er kuruş ilave edilerek 1.500 kuruşa kadar çıkartılması.

56 "..... kâtib ve câbînin sa'y u gayret ve sadâkatları ve hüsni hizmetleri görüldükçe mütevellî ve nâzır-ı vakf re'yleriyle ve ma'rifet-i şer'le her sene ma'âşlarına yüzer guruş zamm olunarak kâtibin ma'âş-ı bin beş yüz guruş ve câbînin ma'âş-ı bin beş yüz guruşa iblâğ oluna"

Sultan II. Abdülhamid'in
Vakıflarının kayıt edildiği
defter, VGM. d. 1420 vr.
1b-2a

Vakfın bütün paraları ve gelirleri (bi'l-cümle nukûd ve galle) Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'nde yangın çıkma ihtimali olmayan bir yerde (harîkden emîn bir mahalde), iki anahtarlı bir kasaya konularak, anahtarlardan birinin mütevellîde, diğèrinin de nâzırda bulunması ve her ikisi hazır bulunmadıkça kasanın açılmaması.

Câbînin maiyetinde aylık 600 kuruş maaş ile iki tahsildar istihdam olunması.

Vakfın muhasebesi her sene Mahkeme-i Teftiş'te (Teftiş Mahkemesi'nde) görülüp, defter muhasebesi tetkik ve imza edildikten sonra mütevellî ve nâzır tarafından muhafaza edilmesi.

Yukarıda da belirtildiği üzere vakfın tevliyeti/mütevelliliği Evkâf-ı Hümâyûn Teftiş Mahkemesi Müsteşarı'nın üzerine bırakılmıştır. Bu görev kişiye değil, makama bırakılmış; tevliyet için de yıllık 30.000 kuruş vazife ücreti takdir edilmiştir. Vakfın, nezâreti yani denetimi Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırına hasbî olarak bırakılmıştır. Vakfın akarlarından kiralari toplayan câbîye ve kayıtlarını tutan kâtibe, eğer işe yeni başlamışlar ve zamlarını da henüz almamışlarsa, her birine aylık 600'er kuruştan yılda toplam 14.440 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Eğer câbî ve kâtip çok çalışır, güzel hizmetlerde bulunur, sadakatleri de devam ederse her yıl alacakları 100'er kuruş zam ile maaşları yılda 1.500 kuruşa çıkacaktır. Bu durumda bir kâtip ya da câbî eğer bu zamları alırsa, en az 9 yılda 1.500 kuruş maaşa ulaşacaktır. Performans esasına dayanan maaş artışı sonrasında, en üst sınıra ulaşan her iki görevliye ödenecek yıllık maaş 36.000 kuruş olacaktır. Vakfın paralarının güvenli bir kasada muhafazası, paranın muhafazasında sorumluluğu ortak olarak mütevellî ve nâzıra bırakma, ayrıca her yıl mahkemede vakfın muhasebesinin görülmesi ve bu defterlerin saklanması gibi hususlar vakfiyedeki diğèr şartlar olarak dikkati çekmektedir.

Vakfın Artan Gelirinin Harcanma Yerleri

Vakfın şartları doğrultusunda yapılan harcamalar sonrasında, vakıf gelirde bir artma olursa,⁵⁷ bunun aşağıda belirtilen hayır hizmetlerine harcanması istenmiştir. Bunlar vakfiyede şu şekilde yer almıştır:

57 "... ba'de edâi'l-vezâif ve'l-masârif galle-i vakf-ı mezkûrdan fazla kaldığı halde fazla-i mezkûreden"

Üsküdar'da Bağlarbaşı semtinde Nuhkuyusu civarında Hazînedâr Usta tarafından yaptırılan Câmî-i Şerîf'in,⁵⁸ aylık olarak imamına 100 kuruş, hatibine 60 kuruş, müezzine 50 kuruş, kayyımına 50 kuruş, Cuma vâizine 50 kuruş verilmesi.

Aynı caminin mum ve yağı ile diğer giderleri için aylık 72 kuruş verilmesi.

Yine aynı caminin süpürge ve diğer masrafları için yıllık 150 kuruş verilmesi.

Vakıf paradan geri kalan fazlanın Haremeyn (Mekke ve Medine) fukarasına gönderilmesi.⁵⁹

Sultan II. Abdülhamid'in, vakıf gelirin fazlasını tahsis ettiği hayrat içinde yer alan Hazînedâr Usta Camii, *Tebrik-nâme-i Millî*'de; "Üsküdar'da Nuh Kuyusu'nda Hazînedâr Nakkaş Felek Usta Câmî-i Şerîfî'nin kubbesiyle sâir mahallerin ta'mîri" şeklinde yer almıştır.⁶⁰ Bu ibareden caminin bânîsinin Hazînedâr Nakkaş Felek [Nakşıfelek]^{61*} Usta olduğu, vakfiyede adının Hazînedâr Usta Camii olarak kaydedildiği, yine vakfiyenin düzenlendiği 1888 yılından önce de vefat ettiği anlaşılmaktadır. *Tebrik-nâme-i Millî*'de ise Sultan II. Abdülhamid tarafından tamir edildiği belirtilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in vakfından gelir tahsis edilen Hazînedâr Usta Camii'nin, bazı çalışmalarda Sultan II. Mahmud tarafından Cevrî Kalfa adına yaptırıldığı şeklinde yer alması, bu caminin Cevrî Usta Camii olarak isimlendirilmesine neden olmaktadır. Yapılan son çalışmalarda ortaya çıkan sonuç, bu caminin bânîsinin Sultan II. Mahmud'un Hazînedâr Ustası Nakşıfelek Kalfa olduğu ve câmiyi 1883-1885 yılları arasında inşa ettirdiği yönündedir.⁶² Burada Hazînedâr Cevrî Kalfa ile Hazînedâr Kalfa'nın karıştırılmasından kaynaklanan bir yanlış isimlendirme yaşanmıştır.

58 "... Medîne-i Üsküdar'da Nuhkapısı civârında kâin müteveffât Hazînedâr Usta tarafından binâ ve inşâ olunan câmî-i şerîfîn"

59 "... fazla-i mezkûrenin bâkîsi Haremeyn-i Muhteremeyn fukarâ-yı ahâlisine irsâl oluna..."

60 *Tebrik-nâme-i Millî*'den aktaran; N. Yazıcı, a.g.m., s. 275.

61* Bu isim H. Kazancıoğlu tarafından Nakşıfelek olarak verilmiştir.

62 Habibe Kazancıoğlu, "Cevrî Usta'ya Ait Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, 46/Aralık 2016, s. 85. Kazancıoğlu bu bilgiyi Orhan M. Çolak'ın "Sultan II. Mahmud'un Hazinedar Ustası Cevri Kalfa ve Vakıfları" (*Hidayet Yavuz Nuhhoğlu Armağanı*, Pamuk Yay., İstanbul 2009, s. 118) başlıklı makalesinden nakletmiştir.

Vakfiyenin Şart Tebdili, Beddua, Tarih ve Şuhûdü'l-hâl Kısmı

Vakfiyenin son kısmında vakfın kuruluşunun tamamlanması için gerekli olan hukukî prosedür ve diğer işlemler yerine getirilmiştir. Burada, vakfın İslâm hukukuna göre sahih ve lazım olmasının gerekleri yerine getirilmiş, şart tebdilinin (değişikliğinin) nasıl ve kimin tarafından yapılacağı belirtilmiş, beddua faslı ile de vakfa gelebilecek zararlar / müdahaleler engellenmeye çalışılmış, en sonda da tarih ve vakfın kurulmasına şahit olan “şuhûdü'l-hâl” denilen, vakfın kurulmasına şahit olan kimselerin isimleri verilerek vakfiye metninin yazımı/kayıt altına alınma işlemi tamamlanmıştır.

Bu vakfın kuruluş şartlarında, vakfın tebdil (değiştirme), tağyir (başka bir türe dönüştürme), idhal (ekleme) ve ihraç (çıkarma) yapma hususları her seferinde Sultan hazretlerinin (II. Abdülhamid'in) tasarrufuna bırakılmıştır. Ayrıca zaman içerisinde vakfın şartlarına riayet olunmaz ve uygulanamazsa, gelirlerinin (menâfi'-i vakf) mutlaka Müslüman fakirlere harcanması şart kılınmıştır.⁶³ Vakfın sahih ve lazım olduğu hükmünün beyan edilmesinden sonra da; “bu vakfi bozmak ve iptal etmek, değiştirilmesini ve başka bir şeye dönüştürülmesini sağlamak, vakfın kurucusu Padişah hazretlerinden başkası için imkansız oldu”⁶⁴ denilerek vakfın kuruluş aşaması tamamlanmıştır.

Vakfın bozulmasını ve ortadan kaldırılmasını önlemeyi amaçlayan beddua kısmında, hemen hemen bütün vakfiyelerde yer alan; “*Fe men beddelehu ba'de mâ-semi'ahu fe-innemâ ismuhu ale'llezîne yübeddilûnehu inne'llâhe semî'un alîm/Her kim bunu işittikten sonra değiştirmeye kalkışursa günahı bunu değiştirenlere aittir. Muhakkak ki Allah işiten ve bilendir.*” (Bakara Sûresi, âyet 181) âyetine yer verilmiştir. Takiben de; “Vâkıfın ecir ve mükâfatı diri, cömert ve kerem sahibi olan Allah'a aittir”⁶⁵ denilerek, yapılan hayır ve hasenatın karşılığının Allah'tan beklendiğine vurgu yapılmıştır. Vakfiyenin sonunda ise bu vakfın, 12 Safer 1306 / 18 Ekim 1888 tarihinde kurulduğu beyan edilmiştir.

Vakfın kurulmasına şahit olanlar, bir bakıma vakfın hukukî prosedürünün tamamlayıcıları olarak, vakfiyenin en altında, o günkü görevleri, unvan ve lakap-

63 “... mürûr-ı zamân ve kürûr-ı a'vâm ile şerâit-i mezkûreye ri'âyet müte'azzire olur ise menâfi'-i vakf mutlakâ fukarâ-yı müslimîne harc ve sarf oluna”

64 “... min-ba'd nakz ve ibtâlî muhâl ve tebdil ve tağyiri bânî-i mebânî-i vakf-ı şerîf-i mezkûr ve nâm-ı nâmî-i hümâyûnları zînet-bahş-ı sûtür olan şehriyâr-ı müşârun ileyh dâme'l-izzü ve'z-zafer ledeyye efendimiz hazretlerinden gayre adîmü'l-ihimâl oldu”

65 “... ecrü'l-vâkıfî ale'l-Hayyî'l-Cevvâdi'l-Kerîm cerâ zâlike”

ları ile kayıt altına alınmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in vakfının şahitleri, “Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî” olarak kayıt altına alınan, padişahın altı özel kâtibidir. Bunlar; Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî se'âdetlü Nuri Bey Efendi Hazretleri ibn Yusuf, Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî se'âdetlü Mehmed Kâmil Bey ibn Nu'man, Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî se'âdetlü Fâik Bey ibn Mahmud, Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî izzetlü Hakkı Bey ibn Hamid, Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî izzetlü Tevfik Bey ibn Ahmed, Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî izzetlü Yusuf Bey ibn Âgâh'tır. Vakfiyenin en altında da Mahkeme-i Teftiş Evkâf-ı Hümâyûn Müsteşârî'nin mührü bulunmaktadır.

Vakfiye metnine sonradan bir ilave (zevl) yapılmış, orada da; “Beşiktaş'da Kapudân İbrahim Ağa Mahallesi'nin Dolmabağçe Câddesi'nde 11/1 numarolu fevkinde salonu müstemil sırf mülk kârgîr mağâzanın vakf-ı müşârun ileyh nâmına olarak emlâk-ı vakfiyye meyânına bi'l-idhâl tanzîm olunan tapu senedi aynen kayd edilmiştir” ibaresi yer almıştır. Tarih olmayan bu kayıt, yazısından ve farklı renkte yazılmasından da anlaşıldığı üzere sonraki bir tarihte vakfiyenin altına eklenmiştir. Vakıf akarın fiziki özelliğinin beyanı açısından, bu kaydı da burada vermek yerinde olacaktır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik yönlerden buhran içinde olduğu bir dönemde, devleti 33 yıl yöneten Sultan II. Abdülhamid, bu zaman içinde pek çok sıkıntıya rağmen, ülkenin kalkınması ve mamur hale gelmesi için büyük çaba sarf etmiştir. O, bilhassa Hazîne-i Hâssa'nın kendisine sağladığı imkanlarla, farklı alanlarda çok sayıda inşa faaliyetinde bulunmuş; başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun genelinde 3.000'in üzerinde bina ve hayrat-ı şerife'yi, ya yeniden ya tamir ya da tefriş ettirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in imar ve inşaat faaliyetinin bu kadar geniş alana yayılması, onun “inşaatçı sultan ve hayırsever sultan” olarak da anılmasına neden olmuştur. Sultan II. Abdülhamid ülkeyi imar ve ihya ederken, ecdadının sıklıkla başvurduğu vakıf kurma ve bu tür faaliyetleri vakıflar üzerinden gerçekleştirme yerine, daha çok Hazîne-i Hâssa bütçesinden yararlanma yoluna gitmiştir.

Ancak Sultan II. Abdülhamid, ecdadının vakıf kurma geleneğini tamamen terk etmemiştir. Bunun en somut örneği, kendisinin bizzat Yıldız Sarayı çevresinde yaptırdığı Hamidiye, Orhaniye ve Ertuğrul camileri ve Şâzelî Dergâhı/Tekkesi ile Taşlıca Sancağı Camii ve tamir ettirdiği İstanbul'da Nuhkuyusu Hazî-

nedâr Usta Camii gibi hayrat için kurduğu 12 Safer 1306/18 Ekim 1888 tarihli vakfidır. Bu vakıf, Osmanlı döneminde kurulan vakıfların kurulma aşamasında başvurulmuş hukukî prosedüre uygun olarak düzenlenmiş, vakıf hayrat ve akararı ile bir vakfiyede olması gereken bütün özellikleri bünyesinde taşımaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in vakfiyesinde belirtilen camilerle, dergâhın ihtiyaçları ve buralardaki görevlilerle, vakfın yöneticilerinin masraflarının karşılanması için akar/gelir olarak, İstanbul Beşiktaş'ta, daha sonra Akaretler/Sıraevler olarak da adlandırılan, altlarında/girişlerinde dükkân bulunan 63 adet kârgir ev, mülk arsaları ile birlikte vakfedilmiştir. Vakfiyede, vakfın akarı olarak kaydedilen bu dükkânlar ve evler, daha önce orada bulunan muhtelif vakıflara ait 13 ayrı mukâtaalı yer/arazi üzerine yapılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in vakıf şartları arasında, her yıl bu vakıflara 2.885,5 kuruş mukâtaa bedeli ödenmesi şartı da vardır. Vakfiyede, burada belirtilen dükkânlar ve evler dışında, bir başka vakıf akar kaydı yer almamaktadır. Vakfın görünürdeki tek akarı olan Beşiktaş'taki gayrimenkullerin bir yıllık geliri, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği yıldaki bir kayda göre 1.467 liradır (yaklaşık 146.700,0 kuruştur). Vakfın bu geliri, masrafları ile mukayese edildiğinde oldukça düşüktür.

Sultan II. Abdülhamid'in vakıf hayrattan Hamidiye/Yıldız Camii'nde 16 vazife sahibinin görev yaptığı, bu görevlilere ve diğer masraflara yıllık 65.436 kuruş; Orhaniye Camii'nde 13 vazife sahibinin görev yaptığı, bu görevlilere ve diğer masraflara yıllık 48.136 kuruş; çoğu zaman Şâzelî Dergâhı ile birlikte anılan Ertuğrul Camii'nde 12 vazife sahibinin görev yaptığı, bu görevlilere ve diğer masraflara yıllık 32.472 kuruş ödeme yapılması vakfiyede belirtilmiştir. Bu bilgilere göre, Sultan II. Abdülhamid'in İstanbul'daki bu üç camiindeki 41 vazife sahibine ve diğer masraflara bir yılda 141.044 kuruş tahsis edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in vakfı içinde İstanbul dışındaki tek hayratı Taşlıca Sancağı Camii'dir. Bu camideki imam - hatip ve kayyım - müezzin olan görevlilere yıllık 4.090 kuruş tahsis edilmiştir. Vakıf gelirden artma olduğunda, bu gelirden harcama yapılacak hizmet alanının başında Üsküdar Nuhkuyusu mevkiindeki Hazînedâr Usta Camii gelmektedir. Fazla gelirin gideceği bir başka hayır / hizmet alanı Haremeyn fukarasıdır.

Sultan II. Abdülhamid'in Şeyh Muhammed Zâfir için Beşiktaş Serencebey Yokuşu'nda yaptırdığı Şâzelî Dergâhı/Ertuğrul Tekkesi ve etrafındaki yapılar, vakıf hayrat içinde ayrı bir öneme sahiptir. Vakfın en fazla harcama yapılan kalemini, Şâzelî Dergâhı ve bu dergâhın yapılmasına vesile olan Şeyh Zâfir ile ailesine verilen vazife ücretleri/tahsisat oluşturmaktadır. Nitekim Şeyh Muhammed Zâfir

ile birlikte kardeşleri Hamza Zâfir ve Abdurrahman'a vakıf gelirden yılda 124.800 kuruş vazife ücreti tahsis edilmiştir. Bu durum, Sultan II. Abdülhamid'in Şeyh Zâfir'e ve ailesine verdiği değeri bir kez daha ortaya koymaktadır. Vakfiyede ayrıca dergâhın diğer masrafları için de tahsisatlar yapılmıştır.

Vakfiyede, vakfın şartlarında değişiklik yapma yetkisi vâkıfın kendisine yani Sultan II. Abdülhamid'e bırakılmıştır. Vakfın yönetimi Evkâf-ı Hümâyûn Teftiş Mahkemesi Müsteşarı'na, denetimi de Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı'na bırakılmıştır. Vakfın gelirlerinin toplanması, kayıt altına alınması, parasının muhafazası ve muhasebesinin görülmesi, ücret ödemeleri ve artışları gibi hususlar, ayrı bir ihtimamla, güvenlik ve itimadı öne çıkaran şartlarla vakfiyede kayıt altına alınmıştır.

Sultan II. Abdülhamid tesis ettiği vakıf hayrat ve akarla, kendisinin tahta çıkması ile yönetim ve ikamet mahalline dönüştürdüğü Yıldız Sarayı ve çevresine, dinî-siyasi bir kimlik kazandırmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de ecdadının sıkça başvurduğu vakıf kurma geleneğine müracaat etmiştir.

EK-1

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HÂN'IN 12 SAFER 1306 /18 EKİM 1888 TA-
RİHLİ VAKFIYESİNİN ÇEVİRİSİ

Bi-İsmihi Sübhânehu

Mâ übürtü fî riyâzi hâzihi's-safahâti nefhâtihi min-ezhârî'l-evkâfi's-şerîfe ve mâ tetâbe'at fî hiyâzi hâzihi't-tabakâti fitrâtihi min-uyûni's-şurûti'l-münîfe elletî üs-sise usûluhâ ve ücriye yetbû'uhâ müessisü mebâni'l-lütfi ve'l-kerem veliyyü'l-iyâdî ve'n-ni'am hâmî-i merâsimi's-şer'î'l-a'zam halîfetü seyyidi veledî Âdem Mevlânâ es-Sultanü'l-mu'azzam ve'l-hâkânü'l-müfehham el-Gâzî Abdülhamid Hân es-Sânî ibnü's-Sultânü'l-Gâzî Abdülmecid Hân edâma'llâhu Te'âla fî serîri saltanatehu mâ ihtelefe'l-melevan ve ekâme kavâime şevketihi mede'd-duhûri ve'l-ezmân cerâ kül-lühu ledeyye hâze'l-fakîr alâ mâ hüve'l-muhtârü inde'l-eimmeti'n-nehârîr fe-hakemtü bi-sihhatihi ve luzûmihi fî-husûsihi ve umûmihi âlimen bi'l-hilâfi beyne'l-eimmeti'l-eşrâf ve murâ'iyen li-cemî'i mâ lâ büdde minhu fi'l-hükmi bi'l-evkâfi ve ene'l-abdü'd-dâ'î li-devâmi devletihi'l-kübâ ve devâmu tevâfürü ve şevketihi'l-uzmâ Kuyucaklızâde Abdurrahman Nâfîz Efendizâde es-Seyyid Mehmed Âtîf el-Müfettişi li-umûri'l-evkâfi hakkahumu'llâhu te'âla bi'l-eltâf.

Es-Seyyid Mehmed Âtîf

BİSMİLLÂHİRRAHMÂNİRRAHÎM

Fâtiha-i hamd-i cezîl ve cemîl-i bî-gâyât ol vâkîf-i zavâhir ve muzmerât ve bânî-i mebânî-i mevcûdât alîm ve habîr-i bî-zevâl semî' ve basîr-i bî-misâl hazretlerinin dergâh-ı akdes ve bârgâh-ı mukaddesine bâ-kemâl acz ve iftikâr arz ve ref' olunur ki nev'-i beşeri ebde'-i uslûb üzre inşâ ve tekmîl *Ve lekad kerremnâ benî Âdeme* mefhûmunca envâ'-i lütf ve ihsânıyla tekrîm ve tebcîl buyurub nusha-i nefîse-i insânî rişte-i emr-i hilâfet ile müşerref ve pâzâr-ı tefâvüt ve merâtibde *Ve ce'alnâküm halâife fi'l-ardi ve refe'nâ ba'daküm fevka ba'din* âyet-i kerîmesi misdâkınca ta'dîl ve takdîm *Ve atî'u'l-lâhe ve atî'u'r-resûle ve uli'l-emri minküm* nass-ı celîliyle itâ'at-ı veliyyü'l-emri farz ve takdîr itmekle esbâb-ı nizâm-ı âlemi tertîb ve âsâyış-i nev'-i benî Âdemi takrîr ve tesbît ve İnnemâ ya'muru mesâcide'llâhi men âmene bi'llâhi ve'l-yevmi'l-âhiri mazmûn-ı sa'âdet-makrûnu hükmünce ihyâ-yı cevâmi' ve mesâcid ve inşâ-yı medâris ve me'âbide havâss-ı ibâdını irşâd ve ber-fehvâ-yı âyet-i kerîme-i *Men câ'e bi'l-hasenetî felehu aşru emsâlihâ* ad'âf-ı kesîresiyle mükâfât ve mücâzât va'd u i'dâd buyurdu ve envâ'-i salavât ve vesâilü'd-derecât tahiyât ol fâtiha-i kütüb-i mu'tebere-i mu'cizât ve hâtime-i suhuf-i mutahhare-i münzelât bahr-i muhîti şerî'ât ve tûr-ı pür-nûr-ı hakîkat tâcdâr-ı tahtgâh-ı istifâ mazhar-ı tebcîl-i *Ve mâ yentiku ani'l-hevâ* mu'ciz-numâ-yı İn hüve illâ vahyun yûhâ müşerref-i şerefi *Sübhâne'llezî esrâ* muktedâ-yı evvelîn ve

âhirîn habîb-i Hüdâ resûl-i kibriyâ melce-i zu'afâ melâz-i gurebâ şeffî'-i rûz-ı cezâ a'nî bihi Hazret-i Muhammedini'l-Mustafa salla'llâhu aleyhi mâ dâreti'l-ardu ve's-semâ cenâbının ravza-i mutahhara-i itr-fersâ ve türbe-i tâhire-i nûr-efzâlarına arz u inhâ olunur ki, âfitâb-ı âlem-tâb-ı risâleti pertev-endâz-ı şark u garb-i âlem ve şa'sa'a-i nûr-ı celîl-i hidâyeti zulmet-güzâr-ı kâffe-i ümem olub habl-i metîn-i şerî'at-ı şerîfelerine i'tisâm bâ'is-i fevz ü necât-ı dâreyn ve zeyl-i sünnet-i seniyyelerine teşebbüs ve istimsâk sebeb-i rif'at-i menzileyn olmuşdur ve durûd-ı nâ-mahdûd müte'âkibü'l-vürûd hulefâ-yı güzîn ve fırka-i ashâb u ahyâr-ı sa'âdet-karîn hazerâtının meşâhid-i aliyye ve merâkîd-ı seniyyelerine ihdâ olunur ki her biri mütevellî-i cihât-ı dîn-i mübîn ve nâzır-ı şerî'at-ı seyyidi'l-mürselîn olarak bihâr-ı dalâletden bâ'is-i necât-i sefâin-i ümmet olmuşlardır. Rıdvânu'llâhi te'âlâ aleyhim ecma'în;

Ba'de zâ işbu kitâb-ı sıhhat-nisâbın tastîr ve imlâ ve tahrîr ve inşâsına bâ'is ve bâdî oldur ki hâlen ser-levha-i kitâb-ı saltanat ve revnak-sâz-ı taht-ı celîl-i hilâfe sebeb-i râhat-ı benî Âdem ve bâ'is-i umrân ve necât-ı âlem olan sultân-ı selâtîni'l-izâm melikü'l-havâkînü'l-kirâm hâmî-i beyzati's-şerî'ati fî-bilâdi'l-İslâm mümehhid-i kavâ'id-i'l-lütf ve'l-in'âm nâsib-i livâi's-şer'î fi'l-âfâk bâsıt-ı bisâti'l-adli beyne'l-hâfikaynı ale'l-ıtlâk ukde-küşây-ı nizâm-ı memleket hâşiye-perdâz-ı nüsha-i ma'delet deryâ-yı mevc dâr-ı merhamet behçet-efrûz-ı riyâz-ı âtîfet sâhib-i memâliki'l-berreyn hâfız-ı mesâliki'l-bahreyn elâ ve hüve's-sultânü'l-a'zam ve'l-hâkânü'l-mükerrrem mâlikü rikâbi'l-ümem sultânü'l-Arab ve'l-Acem es-sultân ibnü's-sultân ebu'l-mekârimi ve'l-ihsân es-Sultânü'l-Gâzî Abdülhamid Hân-ı Sâni ibnü's-Sultâni'l-merhûmi'l-mebrûri'l-Gâzî Abdülmecid Hân Efendimiz Hazretleri tahsîl-i sa'âdet-i sermediyye ve tekmîl-i merâtib-i ebediyye ile cem'iyyet-i izzet-i dâreyn ve kesb-i rif'at-i menzileyne irâde-i hümâyûn-ı kerâmet-makrûnları te'alluk eyleyüb ol bâbda cevâmi'-i şerîfe ve me'âbid-i latîfe ve hânigâh-ı münîfe ve hayrât-ı seniyyenin tarh-endâz-ı binâ ve tetimmât ve mühimmâtı ile tertîb ve ihyâsı cây-gîr-i zamir-i hurşîd-i tenvîr-i mülûkâneleri olmağın binâen alâ zâlik niyyet-i hâlise ve azîmet-i muhlisa ile ber-vech-i âtî binâ ve ihyâ ve vakf buyurdıkları cevâmi' ve hayrât-ı sâire ve enfes-i mâl ve atyeb-i menâl-i pür-nevâllerinden olan zikr-i âtî menâzil ve dekâkînin vakfiyyetini ikrâr ve bi'l-hükmi's-şer'î tesviye-i şurût ve kuyûdını i'tirâf ve takrîre ve ba'dehu rücû' ve da'vâya taraf-ı hümâyûn-ı inâyet-makrûn-ı mülûkânelerinden iktisâb-ı şeref-i vekâlet-i seniyyeleriyle müftehir ve mübâhî olduğu hâlâ Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâneleri Başkitâbet-i celîlesiyle müseccel devletlü Süreyya Paşa hazretleri necl-i Mustafa Efendi ve Kâtib-i Sâni Hazret-i Şehriyârîleri atûfetlü Kadri Efendi hazretleri necl-i Takıyyüddin Efendi şehâdet-i şer'iyyeleriyle ber-nehc-i şer'î sâbit olan hâlâ bi'l-fi'il Evkâf-ı Hümâyûn Nâzır-ı devletlü es-Seyyid Mustafa Paşa hazretleri necl-i'l-merhûm Mehmed Emin Efendi bu abd-i fakîrin Yıldız Saray-ı şevket-ihativâsında Başkitâbet-i celîleye

mahsûs odada hâlâ Mahkeme-i Teftiş Müsteşârı Mektûbizâde fazîletlü es-Seyyid Ahmed Bahâî Efendi ve esâmîleri zeyl-i kitâbda keşîde-i silk-i sutûr kılınan sâir zevât-ı kirâm huzûrlarında akd eylediği meclis-i şer‘-i şerîf-i şâmihi’l-imâd ve mahfel-i dîn-i mübîn-i râsihi’l-evtâdda pâdişâh-ı sâlifü’l-evsâf-ı bülend-i‘tibâr ve vâkıf-ı hayr-ittisâf-i celîlü’l-âsâr efendimiz hazretlerinin vakf-ı âti’l-vasıflarını ber-vefk-i şer‘-i celîl-i tekâmîl ve tescîl itmek için mütevellî nasb buyurulan Kuranâ-yı Hazret-i Pâdişâhîlerinden sa‘âdetlü Besim Bey Efendi hazretleri necl-i Mehmed Servet Efendi mahzarında bu vech-i müvecceh üzere nazm-i leâlî-makâl ve bu kelâm-ı hayr-encâm ile mübeyyin-i mâ fi’l-bâl olurlar ki şeref-i vekâlet-i seniyyeleriyle müşerref olduğum şehriyâr-ı azîmü’l-iktidâr müşârün ileyh Efendimiz Hazretleri mahrûse-i Galata’ya muzâfe Kasaba-i Beşiktaş’da Yıldız Sarây-ı Hümâyûnları civârında bundan akdem müceddeden binâ ve ihyâ ve derûnlarında edâ-i salât-ı mefrûzeye izn-i hümâyûn ihsân buyurdıkları Hamidiyye ve Orhâniyye ve Ertuğrul cevâmi‘-i şerîfeleriyle Şâzelî dergâh-ı feyz-iktinâhının ilâ kıyâmi’s-sa‘a devâm ve bekâları niyyet-i hâlisânesiyle zikrolunan Beşiktaş’da Köpribaşı caddesi ta‘bîr olunur câdde ile câdde-i mezkûreden bir ciheti Ihlamur’a ve diğer ciheti Maçka’ya mürûr olunur Ihlamur ve Azîziyye câddelerinin iki taraflarında vâki‘ evkâf-ı hümâyûn cihât kaleminden üç yüz altı senesi Saferü’l-Hayrî’nın on ikinci günü târihiyle i‘tâ olunan bir kıt‘a ilm u haberde tafsîlen beyân olunduğu vechile cedd-i emced cenâb-ı şehriyârî cennet-mekân Sultân Mahmûd Hân-ı Sâni tâbe serâhu hazretlerinin evkâf-ı celîlelerine senevî seksen dokuz guruş ve vâlid-i kesîrû’l-mehâmid Hazret-i Pâdişâhî cennet-mekân Abdülmecid Hân Gâzî tâbe serâhü hazretlerinin evkâf-ı celîlelerine senevî dokuz yüz yigirmi (yirmi) dört guruş ve evkâf-ı mülhakadan Reîsülküttâb Ömer Avni Efendi Vakfı’na senevî yüz kırk bir guruş ve evkâf-ı mazbûtadan Ser-Çavuşân-ı Esbâk merhûm Selman Ağa nâm-ı diğer Çoban Çavuş Vakfı’na senevî yigirmi yedi guruş ve evkâf-ı mülhakadan Safiye Sultânzâde merhûm Mehmed Dâniş Bey Vakfı’na senevî yüz altmış yedi guruş ve mûmâ ileyhâ Safiye Sultânzâde Mehmed Rezmî Bey Vakfı’na senevî on sekiz guruş ve evkâf-ı mazbûtadan Hâce Rami Kadın vakfına senevî yüz beş guruş ve evkâf-ı mülhakadan Şeyhülislam-ı Esbak Salih Efendizâde Mehmed Emin Efendi Vakfı’na senevî yetmiş iki guruş ve evkâf-ı mazbûtadan merhûme Hazînedâr Cevrî Usta Vakfı’na senevî otuz altı guruş ve merhûm Silahdâr Mustafa Paşa Vakfı’na senevî on sekiz guruş ve evkâf-ı mazbûtadan merhûm Kapudân İbrahim Ağa Vakfı’na senevî yüz yetmiş iki buçuk guruş ve evkâf-ı mazbûtadan merhûm el-Hâc Osman Ağa Vakfı’na senevî bin seksen guruş evkâf-ı mülhakadan Bosnavî Ahmed Ağa Vakfı’na senevî otuz altı guruş ki cem‘an iki bin sekiz yüz seksen beş buçuk guruş mukâta‘alu mahaller ile sırf milk arsa üzerine mebnî olub dâhil-i havza-i tasarruf ve temellük-i cenâb-ı cihân-bânîleri olan derdest harîtada gösterildiği vechile el-yevm tahtlarında dükkânları müştemil altmış üç bâb kârgîr menâzili sırf milk arsalar

ile beraber hasbeten lillâhi's-Samed ve taleben li-merdâti rabbihi'l-Ehad vakf-ı sahîh-i müebbed ve habs-i sarîh-i muhalled ile vakf ve habs buyurub şöyle şart ve ta'yîn buyurdular ki;

Menâzil ve dekâkîn-i merkümeden her biri bir vakitte *icâreteyne* tahvîl olunmak üzere icâre-i vâhîde-i misliyyeleriyle tâliblerine icâr olunub hâsıl olan gallâtından evvelâ evkâf-ı müte'addide-i mezkûreye ber-vech-i muharrer tahsîsi olan iki bin sekiz yüz seksen beş buçuk guruş mukâta'aları sene be-sene mensûb oldukları vakıflarına bilâ-te'hîr edâ ve îfâ ve menâzil ve dekâkîn-i merkûme ile cevâmî'-i şerîfe ve hânigâh-ı münîfenin muhtâc-ı ta'mîr olan mahalleri ta'mîr ve termîm olunduktan sonra bâkî kalan galleden sâlifü'z-zikr Hamidiyye Câmî'-i Şerîfi'nde erbâb-ı istihkâkdan bir zât imâm-ı evvel ve hatîb ve devir-hân olub şehrî altı yüz guruş ve kezâlik bir zât dahi imâm-ı sâni ve devir-hân olub şehrî dört yüz guruş ve ehl-i müstehak bir kimse ser-müezzîn ve devir-hân olub şehrî üç yüz elli guruş ve bir kimse dahi müezzîn-i sâni olub şehrî üç yüz guruş ve bir kimse dahi müezzîn-i sâlis ve bir kimse dahi müezzîn-i râbi' ve devir-hân ve bir kimse dahi müezzîn-i hâmis olub beherine şehrî ikişer yüz ellişer guruş alâ vechi's-sıla virile ve emîn ve müstakîm birer kimse kayyım-ı evvel ve sâni ve sâlis olub kayyım-ı evvele şehrî iki yüz elli guruş ve kayyım-ı sâni ve sâlise ikişer yüz guruş virile ve ulemâdan bir zât kürsî şeyhi olub her hafta Cum'a günleri hâzır olan cemâ'at-i müslimîne va'az u nasîhat idüb mukâbilinde alâ vechi's-sıla şehrî iki yüz guruş ve emîn ve mu'temed bir kimse bevvâb ve bekçi olub şehrî beş yüz guruş ve senevî elbise ve hatab bedeli olarak üç yüz otuz altı guruş ve kezâlik senevî nân-ı azîz ve erzâk bedeli olarak dokuz yüz guruş virile ve bâbuşçularına şehrî iki yüz guruş ve bir kimse gaz ve kandillerini tenzîf ve tenvîr idüb şehrî yüz guruş ve bir kimse bağçuvân olarak câmî'-i şerîf-i mezkûr bağçesini ıslâh ve tanzîm idüb şehrî iki yüz guruş ve bir kimse kapucu olub şehrî yüz guruş virile ve câmî'-i şerîf-i mezkûrun levâzımına şehrî bin guruş harc ve sarf oluna ve yine galle-i merkümeden sâlifü'z-zikr Orhâniyye Câmî'-i Şerîfi'nde erbâb-ı istihkâkdan bir zât imâm-ı evvel ve hatîb ve devir-hân olub şehrî altı yüz guruş ve kezâlik bir zât dahi imâm-ı sâni ve devir-hân olub şehrî dört yüz guruş ve bir kimse ser-müezzîn ve devir-hân olub şehrî üç yüz elli guruş ve birer kimse müezzîn-i sâni ve sâlis ve râbi' olub müezzîn-i sâniye üç yüz guruş ve müezzîn-i sâlis ve râbi'den beherine şehrî iki yüz elli guruş sıla vechile i'tâ oluna ve birer kimse kayyım-ı evvel ve sâni olub kayyım-ı evvele şehrî iki yüz elli guruş ve kayyım-ı sâniye şehrî iki yüz guruş ve bir kimse dahi kayyım-ı sâlis ve muvakkıt olub şehrî üç yüz elli guruş ve ulemâdan bir zât kürsî şeyhi olub her hafta Cum'a günleri hâzır olan cemâ'at-i müslimîne va'az u nasîhat idüb alâ vechi's-sıla şehrî iki yüz guruş ve bir mu'temed kimse bekçi olub şehrî iki yüz elli guruş ve senevî elbise hatab bedeli olarak üç yüz otuz altı guruş ve nân-ı azîz ve erzâk bedeli olarak kezâlik senevî dokuz yüz guruş virile ve

bir kimse gaz ve kandilleri tathîr ve tenvîr idüb şehîrî iki yüz guruş ve bir kimse bevvâb ve bâbuşçı olub şehîrî yüz guruş virile ve sâlifü'z-zikr Şâzelî Dergâh-ı Şerîfi'nde hâlen post-nişîn-i irşâd olan reşâdetlü eş-Şeyh Muhammed Zâfir Efendi hazretleri lâbis-i libâs-ı hayât oldukca dergâh-ı mezkûrede şeyh olub şehîrî altı bin guruş virile ve şeyh-i müşârun ileyhin birâderleri fazîletlü Hamza Zâfir Efendi'ye hayâtda oldukca şehîrî iki bin dört yüz guruş ve Abdurrahman Efendi'ye kezâlik hayâtda oldukca şehîrî iki bin guruş i'tâ oluna ve şeyh-i müşârtün ileyhden sonra dergâh-ı şerîf-i mezkûrda post-nişîn olacak zâta şehîrî iki bin beş yüz guruş ta'âmiyye bedeli i'tâ kılına ve dergâh-ı şerîf-i mezkûrun şeyh ve mürîdânı ve sâir müsâfirîn için şehîrî dört yüz yigirmi kıyye-i cedîd lahm ve şehîrî yüz seksen kıyye-i cedîd rugan-ı sâde ve şehîrî üç yüz otuz kıyye-i cedîd mahsûsiyye-i Mısır pirinci ve şehîrî doksan kıyye-i cedîd dakîk ve şehîrî yüz yigirmi kıyye-i cedîd toz şekeri ve şehîrî yüz on kıyye-i cedîd soğan ve şehîrî otuz yedi kıyye-i cedîd tuz ve şehîrî bir kıyye-i cedîd ve beş yüz dirhem-i cedîd rugan-ı zeyt ve şehîrî beher çekisi iki yüz kıyye-i cedîd olmak üzere otuz cedîd çeki hatab ve şehîrî yüz elli kıyye-i cedîd kömür iştirâ ve i'tâ ve levâzım-ı sâire için şehîrî iki bin beş yüz altmış dokuz guruş i'tâ oluna ve şehîrî üç yüz guruş aşçı ma'âş ve şehîrî dört yüz seksen guruş tabla-kârlara ma'âş virile ve aşçı ve tabla-kârlara senevî bin beş yüz doksan altı guruş elbise bedeli i'tâ kılına ve şeyh-i müşârun ileyhin kilârına şehîrî on beş kıyye-i cedîd rugan-ı zeyt ve şehîrî on beş kıyye-i cedîd şeker ve şehîrî on iki kıyye-i cedîd kahve ve şehîrî on beş kıyye-i cedîd sabun ve şehîrî iki sandık ispermeçet mumu ve senevî beş yüz cedîd çeki hatab ve senevî otuz üç bin yedi yüz elli kıyye-i cedîd kömür ve beher çifti iki yüz on gram gelmek üzere yevmî yüz çift nân-ı azîz i'tâ kılına ve şeyh-i müşârun ileyhin hayvânâtıçün şehîrî üç keyl-i cedîd dört şinik şa'îr ve kantârı yüz cedîd kıyye i'tibâriyle iki kantar altı batman saman virile ve dergâh-ı şerîf-i mezkûrda beher sene Menkibe-i Velâdet-i bâ-Se'âdet-i Hazret-i Seyyidi'l-Enbiyâ aleyhi efdalü's-salavât ve ekmelü't-tahâyâ kırâat olunarak masârif-ı lâzimesine üç bin guruş harc ve sarf oluna ve dergâh-ı şerîf-i mezkûrda beher sene Mi'râciyye-i Hazret-i Seyyidi'l-Mürselîn kırâat olunub masârif-i lâzimesine kezâlik üç bin guruş ve yine dergâh-ı şerîf-i mezkûrda beher sene âşûrâ tabh ve mevcûd olan meşâyih-ı kirâm ve dervîşân ve züvvâr ve müsâfirîn it'âm olunarak masârif-i lâzimesine kezâlik üç bin guruş harc ve sarf oluna ve mârrü'l-beyân Ertuğrul Câmi'-i Şerîfi ve Şâzelî Dergâh-ı Münîfi'nde ulemâdan ve müstahakkînden bir zât imâm-ı evvel ve hatîb olub şehîrî beş yüz guruş ve kezâlik bir zât imâm-ı sâni olub şehîrî dört yüz guruş ve üç nefer müezzin ve zâkirlerden müezzin ve zâkir-i evvele şehîrî iki yüz elli guruş ve sâni ve sâlise şehîrî ikişer yüz guruş ve emîn ve mu'temed birer kimse kayyım-ı evvel ve sâni ve sâlis olub kayyım-ı evvele şehîrî iki yüz elli ve kayyım-ı sâni ve sâlisden her birine ikişer yüz guruş ve muktedir bir kimse bekçibaşı olub şehîrî beş yüz guruş ve senevî elbise ve hatab bedeli olarak üç yüz otuz

altı gurus ve nân-ı azîz ve erzâk bedeli olarak kezâlik senevî dokuz yüz gurus virile ve bir kimse bekçi-i sâni olub şehri iki yüz gurus ve elbise ve hatab bedeli olarak senevî üç yüz otuz altı gurus ve nân-ı azîz ve erzâk bedeli olarak kezâlik senevî dokuz yüz gurus virile ve bir kimse bevvâb olub şehri yüz elli gurus virile ve ulemâdan bir kimse vâ'iz olub her hafta Cum'a günleri câmi'-i şerîf-i mezkûrda hâzır bulunan cemâ'at-i müslimîne va'z u nasihat idub mukâbilinde sıla vechile şehri üç yüz gurus ve Orhâniye Câmi'-i Şerîfi'nde îkâd olunacak rugan-ı zeyt bahâsıyla levâzım-ı sâiresine senevî iki bin beş yüz gurus virile ve cevâmi'-i şerîfe-i mezkûreden birine eyyâm-ı Cum'a'da ve leyle-i Kadr ve îdeyn-i sa'îdeynde edâ-yı salât için teşrîf-i hümâyûn-ı mes'âdet-makrûn-ı şâhâne vukû'ında ber-mu'tâd eyyâm-ı Cum'a'da iki bin yetmiş gurus ve leyle-i Kadr'de dört bin beş yüz yetmiş iki buçuk ve îdeyn-i sa'îdeynin her birinde dört bin yetmiş iki buçuk gurus ve Mevlidi'n-Nebî aleyhi's-selâm kırâatında iki bin yedi yüz seksen buçuk gurus sarf oluna ve Taşlıca Sancağı'nda Fatûn Cemâ'at-i Müslimesi için taraf-ı eşref-i hilâfet-penâhîlerinden müceddeden inşâ ve derûnında edâ-yı salât-ı mefrûzaya izn-i hümâyûn ihsân ve i'tâ buyurulmuş olan câmi'-i şerîfin imâm ve hatîbine şehri iki yüz gurus ve kayyım ve müezzinine şehri yüz yigirmi gurus virile ve câmi'-i şerîf-i mezkûrun mûm ve kandil ve süpürge gibi masârif-ı lâzimesiçün senevî iki yüz elli gurus sarf oluna ve vakf-ı mezkûra Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf-ı Hümâyûn Müsteşârı olan zât mütevellî ola ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı bulunan zevât-ı kirâm ber-vech-i hasbî nâzır olalar ve vakf-ı mezkûrun akârâtını vakt u zamâniyle âhara îcâr ve ücretlerini ahz u kabz ve masârif ve vezâif-i mezkûreyi müstahakkîne sarf ve i'tâ ve vakf-ı mezkûrun bi'l-cümle umûr-ı lâzimesini tesviye ve îfâ itmek vazîfesiyle mükellef olan müsteşâr mütevellî-i mûmâ ileyhe galle-i merkümeden şehri iki bin beş yüz gurus vazîfe virile ve umûr-ı hisâbiyyeye vâkif bir zât vakf-ı mezkûra kâtib ta'yîn olunub vakfın vâridât ve masârifâtını ve sair umûr-ı müteferri'asını sebt ve tahrîr iderek şehri altı yüz gurus ve emîn ve müstakîm bir kimse icârât ve gallât-ı vakfı cem' ve tahsîl itmek üzere câbî ta'yîn olunub şehri altı yüz gurus ma'âş virile ve kâtib ve câbînin sa'y u gayret ve sadâkatları ve hüsn-i hizmetleri görüldükce mütevellî ve nâzır-ı vakf re'yleriyle ve ma'rifet-i şer'le her sene ma'âşlarına yüzer gurus zamm olunarak kâtibin ma'âşı bin beş yüz gurus ve câbînin ma'âşı bin beş yüz gurus iblâğ oluna ve kâtib ve câbîden her birinin tebeddülünde müceddeden ta'yîn olunacak kâtibin ma'âşı altı yüz ve câbînin ma'âşı altı yüz gurus olub ber-vech-i muharrer hüsn-i hidmet itdikçe senevî ma'âşlarına yüzer gurus zamm mikdâr-ı mezkûra iblâğ kılına ve vakf-ı mezkûrun bi'l-cümle nukûd ve galesi Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesi'nde harîkden emîn bir mahalde iki anahtarlı bir kâsa derûnında hıfz olunub mezkûr anahtarlardan biri mütevellîde ve biri nâzırda bulunub müşâr ve mûmâ ileyhimâ ictimâ' itmedikçe mezkûr kâsa açılmıya ve câbînin ma'îyyetinde şehri altı yüz gurus ma'âşla iki nefer tahsildâr istihdam oluna

ve vakf-ı mezkûrun beher sene muhâsebesi Mahkeme-i Tefîş'de vech-i vecîh-i şer'î üzere ru'yet olunub defter muhâsebesi tedkîk ve imzâ olunduktan sonra mütevellî ve nâzır ma'rifetleriyle hıfz oluna ve ba'de edâi'l-vezâif ve'l-masârif galle-i vakf-ı mezkûrdan fazla kaldığı halde fazla-i mezkûreden Medîne-i Üskûdar'da Nuh Kapısı civârında kâin müteveffât Hazînedâr Usta tarafından binâ ve inşâ olunan câmi'-i şerîfin imâmına şehri yüz gurus ve hatûbine şehri altmış gurus ve müezzinine şehri elli gurus ve kayyımına şehri elli gurus ve yevm-i Cum'a vâ'izine şehri elli gurus vazîfe ve câmi'-i şerîf-i mezkûrun mûm ve yağ ve levâzım-ı sâiresiçün şehri yetmiş iki gurus ve câmi'-i şerîf-i mezkûrun süpürge ve levâzım-ı sâire bedeli olarak senevî yüz elli gurus i'tâ olunub fazla-i mezkûrenin bâkîsi Haremeyn-i Muhteremeyn fukarâ-yı ahâlisine irsâl oluna ve vakf-ı mezkûrun tebdîl ve tağyîri ve idhâl ve ihrâcî merreten ba'de uhrâ ve kerreten gıbbe ûlâ yed-i müeyyed-i şâhânelerinde ola ve mürûr-ı zamân ve kürûr-ı a'vâm ile şerâit-i mezkûreye ri'âyet müte'azzire olur ise menâfi'-i vakf mutlakâ fukarâ-yı müslimîne harc ve sarf oluna deyu ta'yîn-i şurût ve tebyîn-i kuyûd birle menâzil ve dekâkîn-i mevkûfe-i mezkûreyi mütevellî-i müşârun ileyhe teslîm buyurdıklarında mütevellî-i müşârun ileyh hazretleri dahi ber-vech-i vakfiyyet tesellüm ve kabz ve kabûl ve evkâf-ı sâire mütevellîleri misillü tasarruf eylediler buyurdıklarında gıbbe't-tas-dîki'ş-şer'î emr-i vakf temâm ve hâl teslîm-i encâm bulmuşiken vekîl-i müşârun ileyh hazretleri evkâf-ı şerîfe-i mezkûreyi ahkâm ve şurût ve kuyûdını istihkâm irâde-i hayriyyesiyle evkâf-ı mezkûreden bi'l-vekâle rücû' ve menâzil ve dekâkîn-i mevkûfe-i mezkûreyi ke'l-evvel vekâlet-i seniyyeleriyle müşerref oldukları şehriyâr-ı müşârun ileyh efendimiz hazretlerinin mülk-i hümâyûnlarına istirdâd ve mütevellî-i müşârun ileyh hazretleri dahi redd ve teslîmden imtinâ' ile bu dâ'îleri huzûrunda alâ mâ hüve'l-mestûr fi'l-kütubi'l-fikhiyye terâfû'a tâlib ve mübteğâsınca fasl u hasma râğib olduklarında bu dâ'îleri dahi cânib-i vakfı evlâ ve teşyîd-i mebânî-i hayrı ahrâ görüb âlimen bi'l-hilâfi beyne'l-eslâfi ve mürâ'iyen bi-cemî'i mâ lâ bûdde minhu fi'l-hükmi bi'l-evkâfi alâ-kavli men yerâhu mine'l-eimmeti'l-eşrafi vakf-ı şerîf-i mezkûrun evvelâ sıhhatine ve sâniyen lüzûmına ve şurûtunun cevâzına hükmi-i sahîh-i şer'î ve kazâ-i sarîh-i mer'î itmeğîn vakf-ı şerîf-i mezkûr sahîh ve lâzım ve habs-i sarîh-i merkûm mütehattim olub min-ba'd nakz ve ibtâli muhâl ve tebdîl ve tağyîri bânî-i mebânî-i vakf-ı şerîf-i mezkûr ve nâm-ı nâmî-i hümâyûnları zînet-bahş-ı sutûr olan şehriyâr-ı müşârun ileyh dâme'l-izzü ve'z-zafer ledeyye efendimiz hazretlerinden gayre adîmü'l-ihtimâl oldu *Fe men beddelehu ba'de mâ-semi'ahu fe-innemâ ismuhu ale'llezîne yübeddilûnehu inne'llâhe semî'un alîm* ve ecrü'l-vâkıfî ale'l-Hayyî'l-Cevvâdî'l-Kerîm cerâ zâlike ve hurre keza'lik fi'l-yevmi's-sânî aşere min-Saferî'l-Hayr li-seneti sittin ve selâse mietin ve elf min-hicreti men lehü'l-izzu ve's-se'âdetü ve'ş-şeref.

Şuhûdü'l-hâl

Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî se'âdetlü Nuri Bey Efendi Hazretleri ibn Yusuf

Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî se'âdetlü Mehmed Kâmil Bey ibn Nu'man

Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî se'âdetlü Fâik Bey ibn Mahmud

Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî izzetlü Hakkı Bey ibn Hamid

Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî izzetlü Tevfik Bey ibn Ahmed

Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî izzetlü Yusuf Bey ibn Âgâh

Mühür

Mahkeme-i Tefîş Evkâf-ı Hümâyûn Müsteşârı

Zeyl

Beşiktaş'da Kapudân İbrahim Ağa Mahallesi'nin Dolmabağçe Câddesi'nde 11/1 numrolu fevkinde salonu müştemil sırf mülk kârgîr mağâzanın vakf-ı müşârun ileyh nâmına olarak emlâk-ı vakfiyye meyânına bi'l-idhâl tanzîm olunan tapu senedi aynen kayd edilmiştir.

Tafsîl-i Nizâmât 7590

Kuyûd sene 927 - 388

Askeri Kişilik Olarak Gazi Osman Paşa

DOÇ. DR. MEHMET MERCAN*

Giriş

Gazi Osman Paşa, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yetiştirdiği en önemli asker ve devlet adamlarından biri olup başarılarından dolayı örnek alınması gereken komutanlarımızdandır. Bu bildiride Gazi Osman Paşa'nın askerlik hayatından kesitler sunulmaya çalışılacaktır. Onun askerî başarılarının gerisinde ne olduğu irdelenecek ve askerî kişiliği hakkında ana hatlarıyla bilgi verilecektir.

Gazi Osman Paşa 1249¹ (1833/34) yılında Tokat'ta doğmuş ve 5 Nisan 1900 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir². Bildirimizde Gazi Osman Paşa'nın askerlik hayatı hakkında bilgiler verildikten sonra askerî kişiliği ele alınacaktır. Bu bağlamda önce Paşa'nın öğrenim hayatına değinilecektir.

1 Gazi Osman Paşa, 3 Haziran 1890 tarihinde kaleme aldığı terceme-i hâlinde doğum yılını 1249 olarak vermektedir. Ancak burada verilen 1249 yılının, Hicri yahud Rumi takvim olduğu belirtilmemiştir. Yalnız metnin devamında geçen "1289 Kanûn-ı evvelinde", "1290 senesi Ağustos mâhında" tarihlerinden terceme-i hâlde Rumi takvim kullanıldığı görülmektedir. Rumi takvim kullanıldığını kabul edersek ilk ay olan 1 Mart 1249 Miladi 13 Mart 1834'e tekabül etmektedir. Hicri takvimi kabul etsek 1 Muharrem 1249 tarihi Miladi 21 Mayıs 1833'e karşılık gelmektedir. Buna göre Paşa'nın doğum yılı 1833 ya da 1834 olmalıdır. *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, İkinci Sene, Sayı: 7, Eylül 1927, s. 6 - 7. (Eserin baş kısmında sayfa numaraları harf olarak verilmiştir.)

2 Gazi Osman Paşa'nın hayatı için bk. Hamdi Ertuna, *Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması*, Ankara 1982; Metin Hülâgü, *Gazi Osman Paşa*, İstanbul 1993; Nail Uçar, *Gazi Osman Paşa ve Plevne*, İstanbul 1978; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Haz. Emine Güldüoğlu, Cilt VII, Ankara 2008, s. 25-34; Metin Hülâgü, "Gazi Osman Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, İstanbul 1996, s. 464 - 65.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Gazi Osman Paşa

Öğrenim Hayatı

İnsanların hayatında eğitim ve öğretimin önemli bir yeri vardır. Bu durum, tarihe mal olmuş, önemli işler başarmış, zaferler kazanmış biri için daha da önemlidir. Çünkü hiçbir büyük başarı tesadüflerle elde edilemez. Her büyük başarının ardında büyük bir bilgi birikimi, iyi bir hazırlık, strateji ve taktik vardır. Bu bağlamda Gazi Osman Paşa'nın iyi bir eğitim aldığı, başarılı bir öğrenim hayatı sürdürdüğü görülmektedir. Paşa, o dönem Osmanlı Devleti'nde en iyi eğitimin verildiği askerî okullarda öğrenim görmüştür³. Eğitimine sıbyan mektebinde (ilkokul) başlamış, daha sonra dayısı Hüseyin Bey'in ders nazırlığı yaptığı Kuleli Askeri Lisesi'ne devam etmiştir⁴. Askerî İdâdi'de (Lise) beş yıl öğrenim gördükten sonra devam ettiği Mekteb-i Harbiye'yi dört yıl süren başarılı bir öğrenim hayatından sonra derece ile bitirmiştir. Gazi Osman Paşa 1853 yılında Harp Okulu'nu üçüncülükle bitirmiş olduğundan "hediye saat" ile ödüllendirilmiş ve Harp Akademisi'ne sınavsız olarak girme hakkını kazanmıştır⁵.

Aynı yıl Kırım Savaşı'nın ilân edilmesiyle birlikte Osman Bey, kurmay sınıfına alınarak Rumeli'deki orduya gönderilmiştir. Savaş bitince yüzbaşı rütbesi ile İstanbul'a dönerek Harb Akademisi'nde öğrenime devam etmiş ve başarılı bir şekilde tamamlamıştır⁶. Paşa; Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir⁷.

Plevne Muharebelerine Kadar Askerlik Hayatı

Gazi Osman Paşa'nın askerlik hayatı süresince Kırım'dan Yemen ve Girit'e Erzurum'dan Vidin'e kadar Osmanlı coğrafyasının hemen her bölgesinde görev yaptığı görülmektedir. Askerlik hayatının savaşlar ve isyanları bastırmakla geçtiğini söylersek abartmış olmayız. Bu durum onun hem Osmanlı ülkesini tanımasına hem de tecrübesini artırmasına katkıda bulunmuştur.

3 Gazi Osman Paşa'nın yetiştiği dönemdeki eğitim-öğretim kurumlarının bir değerlendirilmesi için bk. Yusuf Açıknel, "Gazi Osman Paşa'nın Çocukluk Döneminde Yetiştirdiği Eğitim ve Öğretim Kurumları", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu Bildirileri*, Tokat 2004, s. 37-46.

4 *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. 55; Bahaeddin Yediyıldız, "Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Ankara 1983, s. 54.

5 *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. 55.

6 Osman Senâi, *Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa*, İstanbul 1317, s. 6; *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. 55.

7 Metin Hülagü, *aynı eser*, s. 336.

Rus ordusu Tuna'yı geçerken

Gazi Osman Paşa memuriyet hayatına Mekteb-i Harbiyeyi bitirir bitirmez Kırım Savaşı (1853-56) sırasında Rumeli cephesinde başlamıştır. Arkasından 1859 yılında Osmanlı ülkesinin nüfus sayımı ve kadastro çalışmalarında bulunmak üzere Bursa'ya gönderilmiştir. İki yıl burada kaldıktan sonra 1861 yılında Rumeli Yenişehir'e tayin edilmiştir⁸. Osman Bey'in bundan sonraki görevleri Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde çıkan isyanları bastırmak olacaktır.

Önce Lübnan'da Yusuf Karam; daha sonra (1866) Girit'te Rumlar tarafından çıkarılan isyanları bastırmakla görevlendirilmiştir. Bu isyanların bastırılma-

8 Mehmed Zeki Pakalın, aynı eser, s. 25; Bahaeddin Yediıldız, aynı makale, s. 54.

sında gösterdiği yararlılıklardan dolayı rütbesi albaylığa terfi ettirilmiştir⁹. 1870 yılında çıkan Yemen isyanlarının (Asir Kaymakamı Muhammed bin A'iz isyan ediyor) bastırılmasında gösterdiği başarılarından dolayı rütbesi tuğgeneralliğe yükseltilmiştir. Ancak buranın havasına uyum sağlayamayan Paşa'nın sağlığı bozulmuş ve İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır¹⁰.

Osman Paşa, İstanbul'da bir süre istirahat ettikten sonra Rumeli'de bulunan Yenipazar Tümeni Komutanlığı'na tayin edilmiş ve askerlerinin talimi ile

9 *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. 55; Bahaeddin Yedi yıldız, aynı makale, s. 54.

10 İbrahim Aykun, "Gazi Osman Paşa'nın Yemen Günleri", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu Bildiriler*, Tokat 2004, s. 150-56; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1989, s. 15-19.

meşgul iken ferikliğe (Tümgeneralliğe) terfi ettirilmiştir. Aynı rütbe ile İstanbul Merkez Komutanlığı'na görevlendirilmiş olan Paşa, burada kısa süre kaldıktan sonra önce Arnavutluk'taki İşkodra kuvvetleri kumandanlığına, daha sonra yine o bölgedeki Bosna kuvvetleri komutanlığına getirilmiştir. 1875 yılında da merkezi Erzurum'da olan IV. Ordu kurmay başkanlığına tayin edilmiştir. Ancak dört beş ay sonra Balkanlar'da çıkan karışıklıklar dolayısıyla aynı yıl Niş'e gönderilmiştir. Bu esnada Vidin Fırkası Kumandanı Yaver Paşa, Anadolu'da başka bir vazifeye memur edildiği için yerine getirilmiştir¹¹.

Osman Paşa, Balkanlar'daki siyasi vaziyetin süratle tehlikeli ve karışık bir hâl aldığını gördüğünden buradaki görevine başlar başlamaz Vidin'deki kuvvetlerini seferber hâle koyarak savaşa her an için hazır duruma getirmiş ve ordugâhını Sırp hududuna yakın bir mesafede bulunan Adliye kasabasında kurmuştur¹². Bu sırada Rusya'nın kışkırtması ile Bulgaristan'da isyan çıkmış; Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olan Sırbistan ise 2 Temmuz 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Sırp kuvvetlerinin başında Panslavizm hareketinin önde gelen şahsiyetlerinden Çernayef adlı bir Rus Generali bulunmaktadır¹³.

Çernayef, Bulgarları ayaklandırmayı ve Rusya'nın da desteğini kazanarak Sofya'ya ulaşip bu yolla Bulgaristan'ı bağımsızlığına kavuşturmayı düşünüyordu. Savaş, Osman Paşa'nın bulunduğu Vidin ve Yenipazar taraflarına Sırp kuvvetlerinin saldırısı ile başlamıştır¹⁴. Osman Paşa, Umum Kumandanlıktan ögle vaktinden bir buçuk saat önce aldığı telgraftan iki saat sonra Sırpların beklediği şekilde "*Berk-i hâtıf*" gibi hareket ederek akşama İzvor tepeleri, ertesi gün de İzvor kasabasını ele geçirmiş ve daha sonra küçük kayıplar verdirerek 6 Ağustos 1876 tarihinde Zayçar'ı zaptetmiştir. Bu başarısından dolayı kendisi ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı ve "Müşir" rütbesi ile taltif edilmiştir. Böylece Gazi Osman Paşa adını dünyaya duyuracağı Plevne muharebelerinden önce askerlik mesleğindeki en yüksek rütbeye ulaşmıştır¹⁵. Bundan sonra O, Plevne'de Ruslara karşı savaşıacaktır.

11 *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. ع-ف; Osman Senai, *aynı eser*, s. 8.

12 *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. ف.

13 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 44-46.

14 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 45; Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul 2011, s. 274-75.

15 *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. ف; Bahaeddin Yediyıldız, *aynı makale*, s. 54.

Plevne Muharebeleri

Özellikle 1870'lerden itibaren Panslavizm siyasetiyle Balkanlar üzerine yoğunlaşan Rusya, geleneksel dış politikasını gerçekleştirmek için, bu coğrafyadaki Slav kavimlerini Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik etmiş ve onları her konuda desteklemiştir¹⁶. Bu sırada Avrupa'da meydana gelen siyasi gelişmeleri de iyi değerlendiren Rusya, hedeflerini gerçekleştirmek için 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. "93 Harbi" olarak bilinen bu savaşta Ruslar, iki koldan Balkanlar'da ilerlemeye başladılar ve kısa sürede Tuna Nehri'nin güneyine indiler. Ruslar 27 Haziran'da Zıştovi'yi, 1 Temmuz'da Tırnova'yı ve 19 Temmuz'da Balkan dağlarında stratejik bir konumda olan Şıpka geçidini ele geçirmişlerdir. Artık Ruslara İstanbul yolu açılmıştır¹⁷. İşte böyle bir ortamda devreye Gazi Osman Paşa girecek ve Rus ilerleyişini durduran, düşmanı perişan ederken, dünyayı da hayran bırakan Plevne muharebelerini gerçekleştirecektir.

Osman Paşa'yı unutulmaz yapan ve ününü bütün dünyaya duyuran hiç şüphesiz Plevne muharebelerinde göstermiş olduğu olağanüstü başarılarıdır. Plevne muharebeleri 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Gazi Osman Paşa komutasındaki kolordunun kendisinden oldukça üstün durumdaki Rus-Rumen kuvvetlerine karşı yapmış olduğu müdafaa muharebelerine verilen addır. Gazi Osman Paşa ile özdeşleşen Plevne muharebeleri ise Rumeli cephesinde meydana gelmiştir.

Savaş çıktığı sıralarda (27 Haziran 1877) Şumnu'da Rumeli Cephesi Başkumandanı Abdülkerim Nadir Paşa olmak üzere Rusçuk, Varna, Dobruca, Silistre ve Vidin bölgelerinde Osmanlı Devletinin askeri birlikleri bulunmaktaydı. Daha sonra Sofya, Şıpka, İslimye ve Ferdiç bölgesinde Müşir Süleyman Paşa komutasında bir Balkan Kolordusu teşkil edilmiştir¹⁸. Rumeli cephesindeki askerî birlikler Şark Ordusu, Garp Ordusu ve Güney Ordusu olmak üzere üçe ayrılmıştı. Garb Ordusu'nun başında Osman Paşa bulunmakta ve ordunun merkezi Bulgaristan'ın kuzeybatısında Sırbistan sınırına yakın mesafede bulunan Vidin şehriydi¹⁹.

16 Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agâh Oktay Güner, İstanbul 1983, s. 143 vd; Mehmet Saray, "Balkanlar'da Rus Yayılması, Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafası", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, İstanbul 1987, s. 555-66.

17 Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, İstanbul 1994, s. 498.

18 H. Hikmet Süer, *1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 35; Hakan Seyfettin Yükselen, *Plevne Müdafası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 28-29.

19 H. Hikmet Süer, *aynı eser*, s. 72-74.

Plevne Muharebesi

Rusların Balkanlar'da ilerleyişi sürerken Gazi Osman Paşa ordusuyla Vidin'de bulunmaktaydı. Paşa gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra 13 Temmuz 1877 tarihinde 12.000²⁰ kişilik ordusu ile Vidin'den Plevne'ye doğru hareket etmiştir. Yedi gün süren zorlu bir yürüyüş ile 19²¹ Temmuz'da öğleye doğru Plevne'ye varmıştır. Ordu 192 kilometrelik mesafeyi günde 30 km. yol alarak kat etmiştir²².

20 Ahmed Cemâl, *Mefâhir-i Milliye-i Osmaniyemizden Plevne Müdâfa'ası*, İstanbul 1316, s. 22; Hamdi Ertuna, *Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması*, Ankara 1982, s. 32. Gazi Osman Paşa'nın maiyetinde bulunan asker sayısı hakkında değişik rakamlar bulunmakta olup, bu konuda bir birlik bulunmamaktadır. Rakamlar için bk. Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 73.

21 Metin Hülâgü Gazi Osman Paşa'nın Vidin'den hareketini 1 Temmuz, Plevne'ye varışını ise 7 Temmuz olarak muhtemelen Rumi tarihlerin Miladi tarihlere çevrilmesinde oluşan dikkatsizlikten dolayı yanlış olarak vermiştir. Bk. Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 67, 74; Metin Hülâgü, "Plevne Muharebeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIV, İstanbul 2007, s. 304.

22 William von Herbert, *The Defence of Plevna, 1877*, Ankara 1990, s. 82-93; Fon Der Golts, *Plevne*, Çeviren: Mehmed Tahir, İstanbul 1316, s. 4-11; *Askerî Mecmû'a Tarih Kısmı*, s. 38-42; H. Hikmet Süer, *aynı eser*, s. 155-56.

Hızlı bir şekilde Plevne'ye gelinmesi doğru bir karar olmuştur. Zira Rus kuvvetleri de doğudan General Şuldner komutasında Plevne'ye doğru hareket etmişler ve 19 Temmuz günü öğleden sonra Plevne varoşlarına gelmişlerdi²³. Gazi Osman Paşa olası bir Rus saldırısına karşı saat 14.00'e kadar şehrin kuzey, güney ve doğu tarafına askeri birlikler göndererek gerekli emniyet tedbirlerini aldirtmiştir²⁴.

Plevne

1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı'na kadar tanınmayan ve bilinmeyen Plevne kasabası, bu savaş sırasında Gazi Osman Paşa'nın üstün Rus kuvvetlerine karşı

23 Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 51.

24 Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 50.

kazandığı parlak zaferler, uyguladığı savunma taktikleri ve savaşın seyrini değiştirmesi sebebiyle dünya kamuoyu tarafından tanınmış ve ismi ölümsüzleşmiştir. Bu sebeple Plevne hakkında birkaç cümle de olsa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

93 Harbi ve Plevne ile ilgili yazılan eserlerde, Gazi Osman Paşa Plevne'ye geldiği zaman, herhangi bir istihkâmı bulunmayan şehrin savunmasız bir durumda olduğu bilgileri yer almaktadır. Plevne muharebelerine katılan Albay Talat Bey hatıralarında Plevne'nin topografik yapısını “*bârgîr na'lına müşâbih*” şeklindeki ifadesiyle at nalına benzetmektedir. Plevne hafif engebeli bir alanda olduğu için bir savaş anında savunma için kullanılacak herhangi doğal bir engel bulunmamaktadır. Gerek doğal olarak gerekse insan yapımı dışarıdan gelebilecek bir saldırıya karşı engel yoktur. Kasaba dalgalı bir araziye sahip olup meyiller ile sırtlar arasında tarla, bağ ve bahçeler bulunmaktadır²⁵. Plevne Muharebeleri yapıldığı sırada şehir Rusçuk sancağına bağlı bir kaza olup Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi ahaliye sahiptir. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu yaklaşık 17.000 kişilik nüfusu bulunmaktadır²⁶.

Plevne askerî ve coğrafi bakımdan ise stratejik bir yerde ve kavşak noktada bulunmaktadır. Şehir Tuna Nehri'nin güneyinde olup gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney istikametinde yolların kesiştiği bir yerde bulunmaktadır. Niğbolu, Rusçuk, Lofça, Sofya, Filibe ve Vidin şehirlerinin bağlantısı Plevne üzerinden sağlanmaktadır. Ayrıca telgraf hatları ile komşu yerleşim yerleri ve İstanbul ile haberleşmek mümkündür. 18 Temmuz'da Rusların ele geçirdiği Şıpka geçidinin kuzey batısında yer alması dolayısıyla Rusların güneye doğru ilerlemesine engel teşkil etmektedir²⁷.

Gazi Osman Paşa işte böyle bir şehirde 1877 yılı Temmuz ayı ortalarından Eylül ayının ortalarına kadar Rusları üç defa ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu muharebeler hakkında birçok yayın yapıldığı için tekrardan kaçınmak babında sadece birkaç cümle ile yetinilecektir²⁸.

25 Talat, *Plevne Tarih-i Harbi*, İstanbul 1296, s. 36-38; Ahmet Cemâl, *aynı eser*, s. 12-13; Alexandru V. Boldur, “Plevna”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 32, İstanbul 1979, s. 679 - 80; Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 44; H. Hikmet Süer, *aynı eser*, s. 155-56; Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 76-77.

26 Machiel Kiel, “Plevne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIV, İstanbul 2007, s. 302-303; Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-alâm*, Cilt II, İstanbul 1889, s. 1532-33.

27 Ahmed Cemâl, *aynı eser*, s. 11-12; Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 43-45.

28 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır. Bk. Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 80-212; Metin Hülâgü, *aynı madde*, s. 304-305; H. Hikmet Süer, *aynı eser*, s. 154 - 413; Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 50-153; Ahmed Cemâl, *aynı eser*, s. 28-99.

Birinci Plevne Muharebesi Osman Paşa'nın Plevne'ye varışının ertesi günü asker dinlenmeden ve yeterli hazırlık yapılmadan 20 Temmuz 1877²⁹ tarihinde gerçekleşmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Rusların mağlubiyeti ile sonuçlanmış ve Ruslar savaş süresince ilk defa mağlup olmuşlardır. Ancak bununla beraber Osmanlı askerleri yorgun olduğu için düşman kuvvetlerini takip edememişlerdir³⁰.

Birinci Plevne Muharebesi'nden 10 gün sonra İkinci Plevne Muharebesi (30 Temmuz 1877)³¹ gerçekleşmiştir. Ruslar bu muharebede ağır bir mağlubiyete uğratılmıştır ve yaklaşık 8.000 ölü ve bunun iki veya üç misli yaralı vermişlerdir. Savaş sırasında Osman Paşa'nın altında üç at vurulup ölmüştür. Bu muharebede Türk tarafı Osman Paşa'nın ifadesine göre, 100 şehit ve 400 kadar yaralı vermiştir. Bu zafer üzerine II. Abdülhamid bir hatt-ı hümayunla Gazi Osman Paşa'ya memnuniyetlerini bildirmiş, teşekkür etmiştir. Ayrıca Paşa altın kabzalı bir kılıç ve çeşitli hediyeler ile ödüllendirilmiştir. Bu ödüllere karşılık olarak Osman Paşa da biri hususi diğeri Plevne ordusu adına iki teşekkürnameyi Padişah'a göndermiştir³².

Gazi Osman Paşa 7-12 Eylül 1877 tarihlerinde gerçekleşen Üçüncü Plevne Muharebesi'nde de Rusları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu muharebede Ruslar üçü general olmak üzere 350 subay ve toplam 15.553 kişiyi kaybetmişlerdi. Buna mukabil Osman Paşa'nın kaybı 3-4 bin şehit ve yaralıdan ibaretti³³. II. Abdülhamid de Osman Paşa'yı kazanmış olduğu üçüncü muzafferiyet üzerine bir telgraf ve beraberinde bazı hediyeler göndererek tebrik etmiş ve "Gazi" unvanı ile birinci rütbeden Murassa Nişân-ı Osmanî ile taltif etmiştir³⁴. Bu mağlubiyetten sonra Ruslar artık Gazi Osman Paşa'yı yenemeyeceklerini anlamışlar ve Plevne'yi muhasara altına alarak teslim alma yoluna gitmişlerdir.

29 Metin Hülâgü muharebenin tarihini yanlışlıkla 8 Temmuz 1877 olarak vermektedir. Bk. Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 80; Metin Hülâgü, *aynı madde*, s. 304.

30 Ahmed Cemâl, *aynı eser*, s. 28-38; William von Herbert, *aynı eser*, s. 102-120; Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 53-58; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, İstanbul 1972, s. 303.

31 Metin Hülâgü bu muharebenin tarihini de yanlışlıkla 18 Temmuz 1877 olarak vermiştir. Bk. Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 96; Metin Hülâgü, *aynı madde*, s. 304.

32 Ahmed Cemâl, *aynı eser*, s. 50-72; Talat, *aynı eser*, s. 125- 241; Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 62-82; İsmail Hami Danişmend, *aynı eser*, s. 303-304; Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 94-107.

33 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 141-162.

34 Hakan Seyfettin Yükselen, *aynı tez*, s. 100-120; İsmail Hami Danişmend, *aynı eser*, s. 305.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Plevne'nin Muhasara Edilmesi ve Huruç Harekâtı

Rusların yalnızca Eylül ortalarında Plevne önlerindeki kayıpları, ölü ve yaralı olarak 50.000'i bulmuştu. Bu kadar ağır kaybı, 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı boyunca başka hiçbir cephede vermemişlerdi. Bundan dolayı fazla vakit kaybetmeden muhasara faaliyetine geçilmesine karar vermişlerdir. Plevne önündeki muhasara ordusu komutanlığını ise, Kırım Savaşı sırasında Sivastopol Kalesi'ni müdafaa etmiş olan General Totleben üstlenmiştir³⁵. Bu sırada Plevne'nin dışarı ile irtibatı sadece güneybatısında bulunan Sofya'dan sağlanıyordu. Bu yolun da General Gurko tarafından 28 Ekim 1877'de 35.000 kişilik bir kuvvetle kesilmesi üzerine Plevne'nin dışarı ile bağlantısı tamamen kesilmiştir³⁶. Öyle ki Gazi Osman Paşa, yardım talebi için defalarca kuşatma hattı içinden gizlice adamlar göndermeye çalışmış ise de bunlardan kimi ümitsiz geri dönmüş, kimi de kaybolmuştur³⁷. Plevne'yle dışarıdan da değişik yollar denenerek irtibat kurulmaya çalışılmıştır. Balonla şehre girilip girilemeyeceği araştırılmış, fedailer gönderilmeye çalışılmış ancak muvaffak olunamamıştır³⁸.

Plevne Ruslar tarafından muhasaraya alındığı sıralarda Gazi Osman Paşa'nın elinde çok az miktarda cephane bulunmaktadır. Kasım ayının son günlerine doğru, kış mevsimi kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamış olmasına rağmen subay ve askerlerin üstü başı çırılçıplak denecek derecede elbisesiz, ayaklarında çarık dahi olmayan yalın ayak askerler bulunmaktadır. Orduda çadırın azlığı sebebiyle askerlerin çoğu açıkta kalarak donmaya ve hastalanmaya başlamıştır³⁹.

Gazi Osman Paşa, erzak sarfiyatını her ne kadar kısmışsa da elindeki zahirenin ancak kısa bir süre için yeterli olabileceğini iyice idrak etmişti. Havaların soğuk olması, yem yulafın bulunmaması dolayısıyla mevcut hayvanlar da telef olmaktaydı. Hasta ve yaralılar için ise ilaç ve tıbbî malzeme bulunmamaktaydı. Askerler çorbalarını pişirmek için bile odun sıkıntısı çekmekteydiler. Orduda zahirenin azalması sebebiyle günde adam başına yarımşar okka mısırdan başka bir şey verilemez olmuştu⁴⁰.

35 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 189-195.

36 İsmail Hami Danişmend, *aynı eser*, s. 306.

37 Ayanoğlu Mustafa Hilmi Paşa'nın 93 Plevne Harbi Hatıraları, Haz. Zembilli Hacı Ali Menekşeoğlu, Adana 1990, s. 59-60.

38 Ahmed Midhat, *Zübdetü'l-Hakayık*, İstanbul 1295, s. 446-47.

39 Ayanoğlu Mustafa Hilmi Paşa'nın 93 Plevne Harbi Hatıraları, s. 60; Ahmed Midhat, *aynı eser*, s. 223-25. Nail Uçar, *Gazi Osman Paşa ve Plevne*, İstanbul 1978, s. 129-130.

40 Ayanoğlu Mustafa Hilmi Paşa'nın 93 Plevne Harbi Hatıraları, s. 60; Talat, *aynı eser*, s. 102; İbrahim Edhem,

Bütün bunlara ilave olarak yanında Grandük Nikola, Plevne ordusuna karşı psikolojik savaş başlatmış, savunma hatlarının karşısına bazı pankartlar astırılmıştır. Türkçe ibarelerle Osmanlı askerlerinin moralini bozarak teslim olmalarını sağlamak için hazırlanan bu ilanların birinde şunlar yazmaktadır:

“Kars alındı. Muhtar Paşa ordusu teslim oldu. Etrafınız sarı sarı Ruslarla çevrildi. Sizin hükümdarınız barışmak istiyor. Osman Paşa kendi çıkarı için sizi burada tutuyor. Geliniz teslim olunuz. Sizi çoluğunuza çocuğunuza sağ kavuştururuz. Teslim olmazsanız açıktan ve sarı sarı Rusların kurşunlarından ölürsünüz”⁴¹.

Bir diğer yaftada ise; *“Kumandanınız Osman Paşa haysiyetini vikaye etmek ve devletinize sadrazam olmak arzusu ile sizi telef ettiriyor. Siz Rusya'nın beni-asfer kurşunundan kurtulamayacaksınız. Onu dinlemeyüp silahlarınızı terk ediniz.”⁴²* şeklinde ifadeler yer almaktaydı. Bu yaftalar Türk askeri üzerinde Rusların beklediği moral bozukluğunu meydana getirmemiştir. Ancak dışarıdan yardım alma ümidi kalmamıştı. Bundan sonra Gazi Osman Paşa için iki yol kalmıştı: Ya teslim olmak ya da huruç harekâtında bulunmak. Gazi Osman Paşa, Plevne ordusunun içinde bulunduğu sıkıntıları göz önüne alarak aç kalıp teslim olmaksızın ölmek pahasına da olsa, huruç harekâtında bulunmayı daha münasip görmüştür⁴³.

Gazi Osman Paşa, ordu ile ilgili hazırlıklarını tamamladıktan sonra Huruç Harekâtı 10 Aralık sabahı Plevne'nin batı tarafından Sofya'ya çekilmek üzere başlamıştır. Çekilme sırasında Rus-Rumen topçularının ateşi sonucu isabet eden bir şarapnel parçasıyla Gazi Osman Paşa'nın altındaki atı ölmüş ve kendisi de sol dizinden yaralanmıştır. Her taraftan ilerleyen Rus ve Rumen birliklerinin arasında kalan Plevne kuvvetlerinin artık mücadele edecek güç ve imkanı kalmamıştır. Artık bir şey yapmanın imkansız olduğunu anlayan Gazi Osman Paşa teslim olmak zorunda kalmıştır⁴⁴. Teslim olduktan sonra Bogot karargâhına götürülen Gazi Osman Paşa orada dört gün kaldıktan sonra Rusya'ya götürülmüş ve 1878 yılında İstanbul'a dönmüştür. Dönüşünün ertesi günü Hassa Müşirliğine getirilen Paşa, 5 Kasım 1878 tarihinde de Mabeyn Müşirliği'ne tayin edilmiş ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır.

Plevne Hatıraları (Sebat ve Gayret, Kıyametten Bir Alâmet), Yayına Hazırlayan: Seyfullah Esin, İstanbul 1979, s. 66.

41 Talat, *aynı eser*, s. 100.

42 İbrahim Edhem, *aynı eser*, s. 64.

43 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 213-217.

44 İsmail Hami Danişmend, *aynı eser*, s. 306.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Mevcut vazifeleri uhdesinde olmak üzere 12 Aralık 1878 tarihinde Seraskerliğe tayin edilen Gazi Osman Paşa, Temmuz 1880 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Daha sonra bu göreve üç defa daha tayin edilmiş ve takriben yedi yıl kadar Seraskerlik'te bulunmuştur⁴⁵. Gazi Osman Paşa, Seraskerlik'te bulunduğu esnada, Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi ve ihtiyaçlarının temin edilmesi yönünde başarılı çalışmalarda bulunmuştur. Gazi Osman Paşa, Yıldız Sarayı'nda ordunun ıslahı için yapılan komisyon çalışmalarına da iştirak etmiştir. Bu çalışmalar esnasında, yapılacak modernleştirme çalışmalarının Avrupa etkisinden uzak ve öz değerlere bağlı olması gerektiğini savunmuştur⁴⁶.

Askerî Kişiliği

Buraya kadar Gazi Osman Paşa'nın askerlik hayatından kesitler sunulmuş ve onun kazandığı zaferlerden ve başarılarından bahsedilmiştir. Şimdi de onun başarılarının arka planından, askeri kişiliğinden bahsedilecektir.

Tabyalar ve Toplar

Gazi Osman Paşa'nın Plevne muharebelerini kazanmasında burada inşa ettirdiği tabyalar önemli bir yer teşkil etmektedir. Paşa, bu muharebelerde o zamana kadar hiçbir yerde yapılmamış ve denenmemiş olan gömme siperler meydana getirmiştir. Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de inşa ettirdiği tahkimat ve siperlerin yapılışı hakkında, Ayanoğlu Mustafa Hilmi Paşa hatıralarında şu bilgileri vermektedir:

"...ferdası (ertesini) gün erkân-ı harb reisiyle bir de erkân kolağası geldi. Bulduğumuz mevkiye 500 adım ileride Telin ovasına bakan, ırmak üzerinde yüksek bir noktada iki bataryalık dört alayı içine alacak iki buçuk metre derinlikte bir istihkam mevki gösterilerek kazmaya başladık. 20 günde tamamladık. İstihkama girdik, iki batarya top da tabyaya yerleştirildi. Top mühimmatı için de muhafazalı bir mevkiye cephanelik kazıldı.

Kazma kürek yerlerde ortaya çıkan taşları kırmak için külünkler mevcut olarak çalıştık. 28 günde 20 tabur tamamladık.

45 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 240-70.

46 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 303-311.

Düşmanın burayı görmemesi ve yeraltından serbest gelip gitmek için piyade ve top cephanelerinin açıktan götürülmeyip yeraltında kazdığımız üstü kapalı yollardan nakledilmek emri yerine getirildi.

Osman Paşa ve umum kumandanlar heyeti, erkân her tarafı dolaşıp gerekli keşifleri yaparak istihkâmlar arasına bir de ince karakol hattı inşa ettirildikten sonra, geceleri ateş hattı ve tayin ve bir diğerine beşer adım mesâfe olmak üzere iki nefer içine alacak lagor tabir edilen 4 metre uzunluğunda iki metre derinliğinde her tarafımıza bu şekilde hendek kazıldı.Plevne'nin etrafı tamamıyla kemer-vâri kuşatıldı.

*70 tabur Plevne'nin etrafını hemen bir insan boyunda hendekler açarak sıçan yollarıyla tabya ve istihkâmlara bağladı*⁴⁷.

Ayanaoğlu Mustafa Hilmi Paşa hatıralarında, tabyalar yapıldıktan sonra Plevne hakkında; *"Artık Plevne'nin her tarafı çelik zırh giydirilmiş bir dağa döner."*⁴⁸ ifadesini kullanmaktadır.

Bu siperler ilk bakışta tekmiş gibi görünüyordu idiyse de, aslında tüm siperlerin birbirleriyle yeraltından bağlantısı bulunmaktaydı. Bu anlamda Türk askeri toprağa gömülmüş olarak gelecek saldırıyı beklemekteydi. Bütün mevziler iyi planlanmış ve ateş istikametleri birbirlerini destekleyecek şekilde tesis edilmiş ve bir tek boş hat bile bırakılmamıştır. Haberleşme de gayet güzel bir şekilde tanzim edilmiş, üstü örtülü tabyalar gerek birbirleriyle, gerekse genel karargâhla telgraf hattıyla bağlanmıştı. Osman Paşa'nın bu tahkimat sistemi, günümüzde birçok uygulama alanı bulan mevzi savunmasının ilk uygulamalarıydı. Bu tabyalar birer askerî yapı harikasıydılar⁴⁹.

Gazi Osman Paşa'nın inşa ettirdiği bu tabyalar, Rus topçusunun atış tesirini azaltmıştır. Nitekim Rus topçuları Üçüncü Plevne Muharebesi esnasında Plevne'yi beş gün boyunca top atışına tutmasına rağmen tabyalar tahrip olmamıştır⁵⁰.

47 Ayanoğlu Mustafa Hilmi Paşa'nın 93 Plevne Harbi Hatıraları, s. 31.

48 Aynı eser, s. 32.

49 Remzi Çavuş, "Plevne Müdafaası'nda Topun Önemi", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı 38, Ankara 2015, s. 5; Hamdi Ertuna, Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 26 – 28.

50 Remzi Çavuş, aynı makale, s. 2, 6.

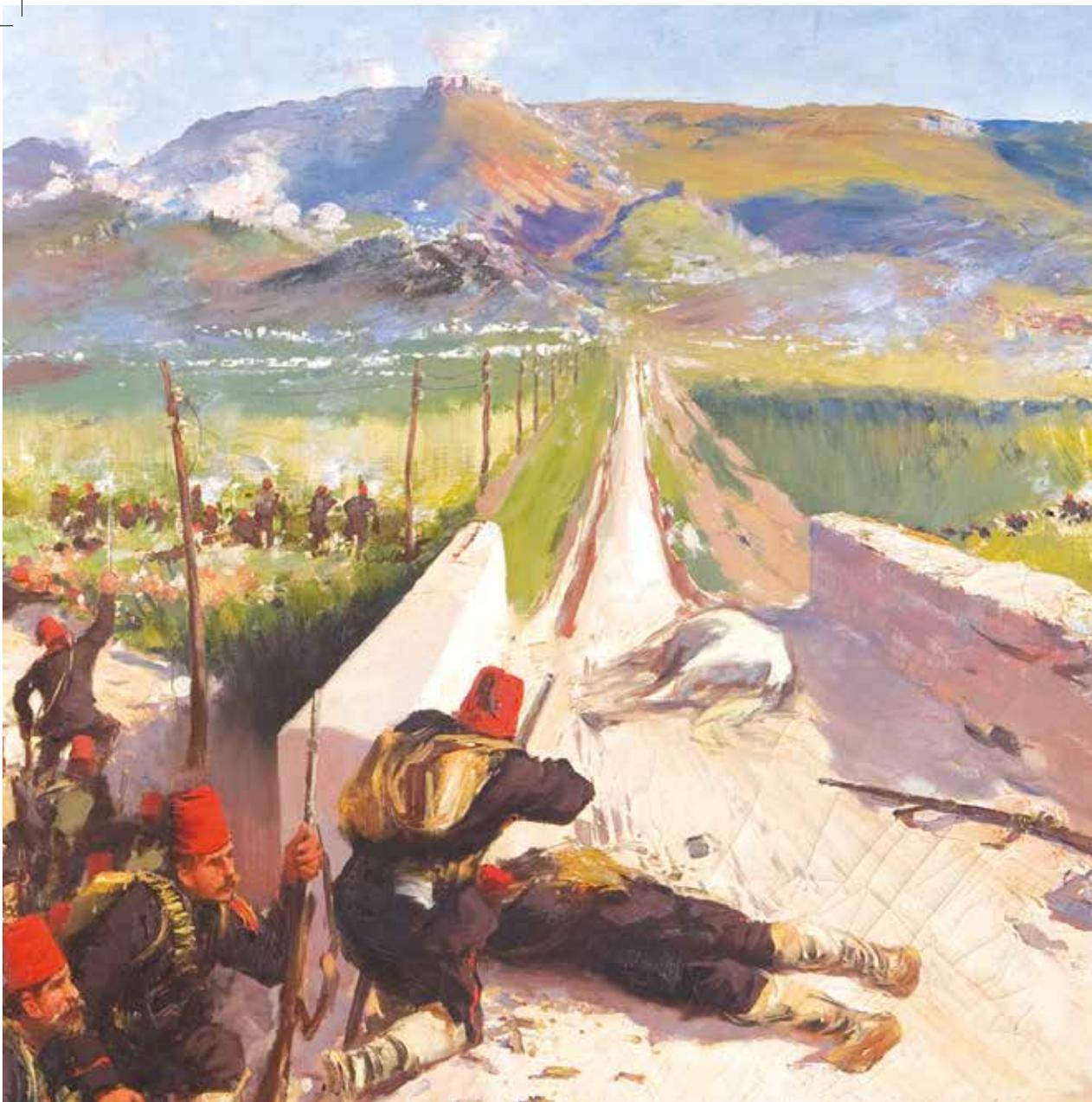

Osmanlı-Yunan Harbi

Gazi Osman Paşa'nın yapmış olduğu bu savunma sisteminden döneminin önde gelen devlet adamları ve askerleri övgü ile söz etmişlerdir. Burada sadece ikisine yer verilecektir. İlk kişi Osmanlı Devleti'nin hizmetinde de bulunmuş olan Helmuth von Moltke'dir. Moltke 1800 - 1891 yılları arasında yaşamış, Alman birliğinin sağlanması için yapılan; 1866'da Avusturya'yı Sadova Savaşı'nda, 1870'te Fransa'yı Sedan Savaşı'nda yenen ordulara komutanlık etmiş ve 30 yıldan fazla Almanya'nın genelkurmay başkanlığını yapan ünlü bir askerdir⁵¹. Gazi Os-

51 Helmuth von Moltke hakkında bkz: *Meydan Larousse* Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Cilt: XIV, Sabah Yayınları, (Basım yeri ve yılı yok), s. 88.

man Paşa'nın yaptırdığı tabyalarla ilgili olarak Helmuth von Moltke şu ifadeleri kullanmıştır: “Osman Paşa'nın Plevne'de yapmış olduğu yenilik bundan sonra istihkam sanatında kuşatma usûlünü değiştirmeyi icap ettirecektir.”⁵²

İkincisi aynı savaştaki Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikola: “Ben kuşatma komutanı olduğum halde Osman Paşa'nın yaptıklarından ve istihkâmlarından çok istifade ettim.” demiştir⁵³.

52 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 341.

53 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 341.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

BOULETS FIGHT TO A FINISH.
It Was a Duel, but One in Which Fists Were the Weapons.
SONS OF MILLIONAIRES.
Born Young, Neither Being More Than Sweetens, and Still at School.
TWO ROUNDS WERE ENOUGH.
Confident Ben Cannon, but Ogden's Son Became Real Fight and Won, with Sixty for the Price of 10.

Two rounds were enough to settle the matter between the two young millionaires, Ben Cannon and Ogden's son, who fought a duel in the city of New York. Cannon, who is a member of the Cannon family, and Ogden's son, who is a member of the Ogden family, fought a duel in the city of New York. Cannon, who is a member of the Cannon family, and Ogden's son, who is a member of the Ogden family, fought a duel in the city of New York. Cannon, who is a member of the Cannon family, and Ogden's son, who is a member of the Ogden family, fought a duel in the city of New York.

QUASH CAPITOL INQUIRY.
Republican Senator Cannon Declines to Investigate 'Facts' of 'Tul' Case.
At the close of the session of the Senate, Senator Cannon declined to investigate the 'Facts' of the 'Tul' case. Cannon, who is a member of the Cannon family, and Ogden's son, who is a member of the Ogden family, fought a duel in the city of New York.

Senator Cannon declined to investigate the 'Facts' of the 'Tul' case. Cannon, who is a member of the Cannon family, and Ogden's son, who is a member of the Ogden family, fought a duel in the city of New York. Cannon, who is a member of the Cannon family, and Ogden's son, who is a member of the Ogden family, fought a duel in the city of New York.

MRS. HOE ARMS GREEK PATRIOTS.
Wife of the Millionaire Surprises Men Who Are Buying Weapons.
PAYS FOR THEIR PURCHASE.
Later in the Park Restaurant the Greeks Cheer Their Benefactor.

Mrs. Hoe, the wife of the millionaire, surprised a group of men who were buying weapons in the Park Restaurant. She paid for their purchases, and the Greeks cheered their benefactor. Mrs. Hoe, the wife of the millionaire, surprised a group of men who were buying weapons in the Park Restaurant.

GREEK FLEET POURING SHOT INTO THE TURKISH FORTS.

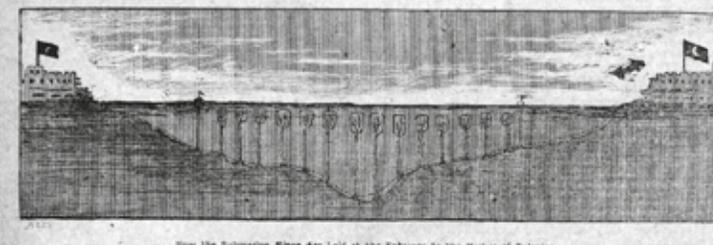

Enver Paşa, who Succeeded Edhem Paşa.
Enver Paşa, who has been named as successor of the late Enver Paşa, is shown in the portrait. He is a member of the Ottoman Empire and has been involved in various military and political activities.

ALONG, APRIL 23.—The Greek fleet has succeeded in its attack on the Turkish forts in the city of Salonica. The Greek fleet poured shot into the Turkish forts, and the Turkish fleet was routed. The Greek fleet poured shot into the Turkish forts, and the Turkish fleet was routed.

GREEKS ROUTED TURKS
Gained a Foothold in Epirus at the Bayonet's Point—Big Battle Expected.

The Greeks have gained a foothold in Epirus at the Bayonet's Point. A big battle is expected. The Greeks have gained a foothold in Epirus at the Bayonet's Point. A big battle is expected.

How the Submarine Mines Are Laid at the Entrance to the Harbor of Salonica.
The illustration shows the layout of the submarine mines at the entrance to the harbor of Salonica. The mines are laid in a line across the harbor, and the Greek fleet is shown attacking the Turkish forts.

Gazi Osman Paşa, Plevne muharebelerinde topu da çok etkili kullandırmıştır. Plevne muharebelerinde Osmanlı ordusunun top sayısı Ruslara göre dört beş kat daha azdı. Mesela Üçüncü Plevne Muharebesi'nde Ruslar 450, Osmanlı ordusu 70 topa sahipti. Ancak bütün sayısal üstünlüğe rağmen Ruslar toplarını etkili olarak kullanamamışlardır. Bu başarısızlığın sebeplerinden biri yukarıda bahsettiğimiz derin siperlere gömülü Türk toplarına karşı Rus atışlarının tesirsiz olmasıdır. Diğer sebep ise Gazi Osman Paşa'nın topçu bataryalarının yerleşimini mükemmel şekilde konumlandırmasıdır. Osmanlı topları düşmana boşluk bırakmayacak şekilde yerleştirilmiş, bataryalar tabyalar arasında piyadelerden uzak bir şekilde küçük gruplara dağıtılmıştır. Bu sebeple topçu ve piyade birlikleri Rusların top atışlarından etkilenmemişlerdir⁵⁴.

İhtiyatlı, Temkinli ve Disiplinli Bir Asker

Gazi Osman Paşa'nın savaş esnasında panik içerisinde hareket etmeyip sakin bir şekilde karar aldığı görülmektedir. Onun bu özelliğiyle ilgili olarak İbrahim Edhem hatıralarında şu bilgilere yer vermektedir: "*Osman Paşa bütün medeni devletlerin askeri usul ve kanunlarında kumandanlığa layık ve elzem olan vasıfları ve istenilen ahlaka haiz olup hele en ağır işde telaşsızlığı ve her işe erbabını bulup istihdam edışı ve hazım ihtiyata riayetle beraber, temkinli davranışı ve harb esnasında süratle intikal gibi kıymeti ölçülemeyecek bir hasletin sahibi*"dir⁵⁵. Ancak Paşa kararlarını çok hızlı bir şekilde uygulamaya koymaktadır. Bu özelliklerinin yanında Paşa'nın iş disiplini çok yüksektir. Gazi Osman Paşa görevinde dikkatsizlik ve ihmal gibi konularda kesinlikle tolerans göstermez, en ağır cezaları uygulamaktan kaçınmamıştır. Bununla birlikte o başarılı olanları taltif etmekten geri kalmamıştır⁵⁶. Gazi Osman Paşa savaş esnasında insanlara değer vermiş, savaşı insan öldürmek olarak telakki etmemiştir.

Nitekim huruç harekâtı esnasında Plevne'de yaşayan halk ordu ile gelmek istemiş, subayların buna karşı çıkmalarına rağmen Osman Paşa ahalinin de ordu ile gelmesi yönünde karar vermiştir. Üç yüz ailenin oluşturduğu bu halk kafilesi, askeri birliklerin ilerlemesine pek çok olumsuz tesirde bulunmuş ve huruç hareketinin başarısız olmasında önemli rol oynamıştır⁵⁷.

54 Remzi Çavuş, aynı makale, s. 9-10.

55 İbrahim Edhem, *aynı eser*, s. 31.

56 Bahaeddin Yediyıldız, aynı makale, s. 56-57.

57 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 213 - 226.

Onurlu ve Cesaretli Bir Asker

Gazi Osman Paşa cesaretli bir askerdir. O, yukarıda bahsettiğimiz gibi en kötü şartlar ve olaylar karşısında dahi teslimiyetçi davranan ve kolayca pes eden bir yapıda değildi. Bu özelliğini biz Plevne muharebelerinde ve özellikle Plevne'nin muhasara edildiği dönemlerde açık bir şekilde görmekteyiz.

Gazi Osman Paşa onurlu bir askerdir. Kendisine Plevne'nin savunma görevi verildiğinde: *“Askerlik namusunu yücelteceğimden kimse kuşku duyamaz”* diyecek kadar da onurluydu. Nitekim O, mağlubiyet diye bir kelimeyi tanımak istememiş, hadiseler en kötü bir şekil aldığı zaman bile itidali, sükûneti ve itimadı sarsılmamıştır. Tüm olumsuz şartlara rağmen ne kaçmak ne de teslim olmak aklına gelmiştir⁵⁸.

Mütevazi Gazi Osman Paşa

Bazen küçük bir başarıyı büyüütürüz ya da makam ve mevkimizden dolayı kendimizden alt kademelerdekilere tepeden bakarız. Eğlence ve kutlamaların ölçüsünü kaçıırız, hatta bazen bundan dolayı insanlarımız hayatlarını kaybetmektedir. Hâlbuki Mevlâna'nın *“Tevazu ve alçak gönüllükte toprak gibi ol”* sözünü düstur edinmemiz gerekir. Gazi Osman Paşa'nın bu sözü düstur edindiğini görüyoruz. Nitekim O büyük başarılar kazanmasına rağmen mütevazı bir hayat sürmüştür.

Daha önce bahsedildiği gibi Gazi Osman Paşa, 6 Ağustos 1876 tarihinde Sırp kuvvetlerini yenerek Zayçar'ı zapt etmiştir. Bu başarısından dolayı kendisi, ikinci rütbe *“Mecidiye Nişanı”* ve *“Müşir”* rütbesi ile taltif edilmiştir. Osman Paşa böylece erken yaşta *“Mareşal”* olmuştur. Osman Paşa, rütbesi mareşalliğe terfi ettirildiği zaman ağlamış ve Kurmay Başkanı Tahir Paşa'ya: *“Tahir beni müşir yaptılar, fakat ben bir şey yapmadım”* diyecek kadar mütevazı davranmıştır⁵⁹.

Katıldığı savaşlarda çok büyük başarılar kazanan Osman Paşa, bunları ifade etmek söz konusu olduğunda kesinlikle mübalağaya kaçmaz, çok sade ve herkesin kolayca anlayabileceği bir dille başarıları ifade eder, asla kendisine bir övünme payı çıkarmaz, bütün bu başarıların Allah'ın bir lufu olduğunu ifade ederdi.

58 Hamdi Ertuna, *aynı eser*, s. 17.

59 Hamdi Ertuna, *aynı eser*, s. 19.

Gazi Osman Paşa Türbesi

Gazi Osman Paşa Türbesi iç görünüm

Kazanılan zaferlerin mübalağalı bir şekilde yazılmasını isteyenlere; *“Ben vatana olan borcumu ve devlet ve padişahımdan sınırsız ve karşılıksız yediğim ekmeğin hakkını ödemeye çalışıyorum. Ben ne yaptım ve ne yapabilmeğe muktedirim ki, sırf Allah’ın muvaffak etmesi ve Peygamberimizin ruhanî yardımını olan galibiyetleri bir takım yaldızlı sözlerle hâşâ zâtıma isnad edeyim? Ben bir âciz kulum, hiçbir şey yapmağa kâdir değilim. Hâkim ve fa’âl ancak Allah’dır”* cevabını vermiştir⁶⁰.

Gazi Osman Paşa, askerlerine zafer kazandıkları zaman nasıl davranmaları gerektiğini de bildirmiş ve zaferden sonra düşmana karşı *yuha* borusu çaldırmamıştır. Bir keresinde *yuha* borusu çalanlara şunları söylemiştir: *“Evladlar, bizim vazifemiz âdil ve yardımcı olan Cenab-ı Hakk’a şükür etmektir. Düşmanımızı mağlup eden kuvvet Allah’ın adalet kılıcıdır. Yuha çağırarak mağlup ve zelil olan düşmana mağrurca bir hakaret demek olup bu ise âlicenap olan Müslüman asker-*

⁶⁰Besim Özcan, “Birinci Kolordu Başkâtibi’nin Kaleminden Gazi Osman Paşa”, *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833 – 1900) Sempozyumu Bildiriler*, Tokat 2004, s. 72-73.

lerinin şanına yakışmayacağından bundan sonra her hücumda Allah Allah ve her zafer ve takipte Elhamdülillah naralarıyla dilimizi süsleyelim"⁶¹.

Gazi Osman Paşa'nın hayatta en büyük zevki, kendisine emanet edilmiş olan askerleriydi. Onların her türlü dertleriyle ilgilenir, askerlerini korkutarak değil sevgiye dayanarak yetiştirirdi. Emri altındaki erlere, subaylara örnek teşkil etmek bakımından Plevne muharebeleri esnasında, Plevne'de kendisine tahsis edilen evde ikâmet etmeyerek, askerler gibi cepheye çadırında ikamet etmiş, onlarla aynı şartları ve imkânları paylaşmıştır⁶².

Sonuç

Gazi Osman Paşa'nın öncelikle iyi bir eğitim aldığı görülmektedir. Askerlik hayatı boyunca Osmanlı coğrafyasının her tarafında vazife ifa etmiş ve askerliği uygulamalı olarak öğrenmiştir. Bu görevleri sırasında emri altındaki askerleri her zaman savaşa hazır tutmuş, düşmanlarının tahmin edemeyeceği kadar hızlı hücum ederek başarı elde etmiştir. Duruma göre taktik ve strateji geliştirip kendini yenileyen bir asker olduğu görülmektedir. Bunun yanında kendi dinine, kültürüne bağlı, taassup ve fanatizmden uzak, aldığı görevlerin ve sorumluluğun bilincinde, cesaretli, metanetli, şahsiyetli ve dürüst bir askerdir.

61 Besim Özcan, aynı makale, s. 72.

62 Metin Hülâgü, *aynı eser*, s. 339.

Arşiv Belgelerinde Gazi Osman Paşa, Plevne Muharebesi ve Abdülhamid Han

DR. ÖNDER BAYIR*

Mihaloğulları ailesi, Osmanlı'nın Balkanların fethi ve idaresinde mühim katkıda bulunmuş bir ailedir. Tahrir kayıtları Plevne, Dolna, Giriviçe ve Kısın köylerinin II. Bayezid tarafından Mihaloğlu Ali Bey'e temlik edildiğini açıklamaktadırlar. Mihaloğlu Mehmed Bey bu ailenin Plevne kolunun kurucusudur. Ali Bey H. 901/M. 1496 tarihli vakfiye ile Plevne'nin en büyük vakfını kurmuştur. Mihaloğulları ailesinin Rumeli kolu Edirne, Plevne ve İhtiman'da yerleşik olup bu aileye mensup olanlar bir yandan Osmanlı'nın Balkanlardaki fetihlerini kolaylaştırmış, diğer yandan Osmanlı'nın bu bölgelerdeki idaresinde görev almış ve kurdukları vakıflarla Müslüman halkının dini ve eğitim ihtiyaçlarına hizmet etmişlerdir. Bu sebeple Mihaloğulları ailesi Balkanların tarihine damgasını vuran Osmanlı döneminin belirgin simgelerinden biri olmuştur.

Plevne, Bulgaristan'ın kuzeyinde Tuna Ovasında yer alan ve yakın dönem Osmanlı tarihi açısından büyük önemi olan bir şehirdir. Sofya'nın 170 km kuzeyinde yer alan şehir Edirne'den de yaklaşık olarak 325 km mesafede bulunmaktadır. 1877-1878 yıllarına kadar adı pek duyulmamış olan Plevne, bu tarihlerde vuku bulan Osmanlı-Rus Savaşlarında, Gazi Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun, kendisinden sayıca üstün Rus ordusu karşısında gösterdiği savunma sonrasında uluslararası camiada bilinir hale gelmiştir.

Gazi Osman Paşa

1877 yılında başlayan 1. 2. ve 3. Plevne muharebelerini, verdiği büyük kayıplara rağmen kazanan Osman Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu, aylar süren kuşatma sonrası 4. Plevne muharebesinin kaybetmiştir. Kaybedilmesine rağmen, bu muharebe Osmanlı tarihinin en şanlı sayfalarına geçmiştir.

Gazi Osman Paşa

Asıl adı Osman Nuri olan Gazi Osman Paşa, 1832 yılında Tokat'ta dünyaya gelmiştir. Yağcıoğulları namıyla bilinen bir aileye mensuptur. Babası, İstanbul kereste gümrüğündeki memuriyeti sebebiyle İstanbul'a yerleştiği için, sekiz yaşlarında iken ailesiyle birlikte İstanbul'a babasının yanına gelmiş; ilk tahsilini bir sıbyan mektebinde yaptıktan sonra, Kuleli askerî idadîsine girmiştir. İdadideki beş yıllık tahsilini tamamlayarak Mekteb-i Harbiye'ye girmiş ve 1853 yılında mülâzım-ı sâni rütbesiyle mezun olmuştur.

Kırım harbinin çıkması üzerine Rumeli'deki orduya sevk edilmiş; savaşta gösterdiği kahramanlık dolayısıyla rütbesi 1855'te mülâzım-ı evvelîğe yükseltilmiştir. Kırım Harbi sonrasında İstanbul'a dönerek erkânıharp sınıfına devam etmiş; bu tahsilin ardından kolağası olmuştur. 1859'da Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımı ile kadastro usulünde haritasının çizilmesinin kararlaştırılması üzerine bu hizmete askeri temsilci olarak tayin edilmiş ve iki yıl bu vazifede kalmıştır.

1866'da Girit'te baş gösteren Rum isyanı dolayısıyla buraya yollanmış; gösterdiği gayret ve fedâkarlık sayesinde rütbesi miralaylığa yükselerek, üçüncü dereceden Mecidi nişanı verilmiştir. 1868'de gönderildiği Yemen'deki başarıları ile de mirlivâ olmuş; 1873 yılında Yenipazar Tümeni kumandanlığına getirilmiş ve kendisine feriklik rütbesi verilmiştir. Ardından İstanbul Merkez Kumandanlığı'na tayin edilen Osman Paşa, görevde kısa bir müddet kaldıktan sonra önce Arnavutluk'ta bulunan İşkodra Kumandanlığı'na ve oradan da Bosna Kumandanlığı'na gönderilmiştir. Ardından aynı yıl Niş'e gönderilmiş; akabinde Vidin kumandanlığına getirilmiştir.

24 Nisan 1872'de Ruslar Osmanlı Devletine harp ilân ettikleri sırada, Osman Paşa Vidin'deki Garp Ordusu kuvvetleri kumandanlığında bulunuyordu. Kendisine verilen emir üzerine Vidin'den 25.000 kişilik kolordusu ile 7 Temmuz 1877 tarihinde Plevne'ye ulaşmıştır. I. Plevne Muharebesi olarak tarihe geçen bu muharebe, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar'ın Rumeli cephesinde yaşadıkları ilk darbe olmuştur. Takviye alan Rus kuvvetleri Plevne üzerine 18 Temmuz'da ikinci defa taarruzda bulundular. Fakat yirmi altı saat süren bu savaşta gösterilen direniş ve karşı saldırı sonucu Ruslar bir defa daha hezimete uğramıştır.

Ruslar, 7-11 Eylül tarihleri arasında gerçekleşen III. Plevne Muharebesi'nde de başarı kazanamamış; bu muzafferiyet üzerine Osman Paşa'ya Gazilik unvanı verilmiştir.

Birbiri ardınca başarısızlığa uğrayan Ruslar Plevne'yi 13 Eylül'de kuşatma altına aldılar. Uzun süren bu kuşatma sırasında mühimmat ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başlayan kale müdafileri huruç hareketinde bulunmaya karar verdi. 10 Aralık sabahı 40.000 neferden oluşan ordusunu iki kısma ayıran Osman Paşa, Vid suyunu geçmeye çalıştığı sırada Rus topçularının ateşi sonucu bir şarapnel parçasıyla yaralanmıştır. Erkânıharp zâbitlerinin yapılabilecek daha fazla bir şeyin olmadığını belirtmeleri üzerine de teslim olmak zorunda kalacaktır.

Teslim bayrağı çekildiğinde Rus generalleri gelerek Osman Paşa'yı karargahından alarak araba ile o sırada Plevne'de bulunan imparatorun ikametgahına götürdüler. Paşa kendi eliyle teslim etmemek için kılıcını arabada bırakmıştı. Sağ koltuğunda ordu baştabibi Miralay Hasip Bey ve solunda hizmetçisi Yunus Bey olduğu halde binanın kapısına geldikleri zaman 150 kadar Rus subayı Bravo Osman diye bağırarak bu büyük komutanı selamlamışlardır.

Osman Paşa'ya Begot'ta bir general çadırı kurulmuştu. Gazi Paşa'nın yarasının tedavisi için imparatorun emri ile İmparatoriçenin cerrah başısı getirilmişse de kendisine teşekkür edilerek yardımı kabul edilmemiştir. Bir süre Bugot, Bükreş, Harkof ve Rusya'da esaret hayatı yaşadı. Rus çarı tarafından kendisine kahramanlığını taktir amacıyla çifte kartal nişanı verilmiştir.

Gazi Osman Paşa'nın esareti, Padişahı da ziyadesiyle müteessir edecektir. Bunun için Sultan II. Abdülhamid, Harbiye Nazırı Rauf Paşa'yı özel bir görevle Petersburg'a gönderip Osman Paşa'nın İstanbul'a gönderilmesi için ricada bulunmuştur. Padişahın bu ricasının imparator tarafından kabul edilmesiyle Osman Paşa, Nazır ile beraber 1878 Martının başlarında İstanbul'a gelmiştir. Halk tarafından sıcak bir sevgiyle karşılanan Paşa, doğruca saraya gitmiştir. İçinde Osman Paşa'nın da bulunduğu heyetin İstanbul'a gelişi (12-13 Mart 1878) muhteşem bir törenle kutlanmıştır.

Osman Paşa 14 Mart 1878 'de Hassa Ordusu müşavirliğine getirilmiş; 5 Kasım 1878'de de Hassa müşirliği uhdesinde kalmak üzere Mâbeyn müşiri olmuş ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır; hatta ölümünden sonra dahi yerine başka bir tayin yapılmayacaktır. Yaverlik unvanı, mefharet , birinci rütbeden Mecidi ve imtiyaz nişanlarına ilave olarak papa da dahil kendisini takdir eden yabancı devlet başkanları ve hükümdarlar tarafından birinci rütbeden nişanlarla da mükafatlandırılmıştır.

Gazi Osman Paşa, yıllardan beri göğüs darlığı hastalığından muzdarip idi. Hastalıktan kurtulamayarak 5 Nisan 1900 Perşembe günü vefat eden Gazi Osman Paşa, vasiyeti üzerine Fatih Camii avlusuna defnedilmiştir. Vefatı gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında büyük bir teessürle karşılanmış, kendisine duyulan sevgi ve saygının bir neticesi olarak adına şiirler ve marşlar söylenmiş, ismi kasabalara, semtlere ve okullara verilmiştir.

Belgeler

Moskof ile ittifak ederek harp ilan eden Nemçe (Macar) üzerine sefer kararlaştırılmış olup, Belgrad ve Bögürdelen kaleleri muhafazaları için gerekli olan zahirenin, Tırnova ve Zıştovi havalisinden tahsili ve gönderilmesi konusunda Plevne naibine tahrirat.

26.Ca. 1202 / 04.03.1788¹

Rus askerinin Plevne, Lofça, Selvi ve Tırnova kazalarında birer gece misafir olarak kalıp Silistre'ye geçmesinin muahedeye muhalif bir hareket olduğu, bu sebepten Rus generallerinden gelen mektubların gönderilmesi gerektiği hususunda bölge idarecilerine padişahın hattı.

20 R. 1245 / 19.10.1829²

Osman Paşa'ya Müşirlik Rütbesi Verilmesi.

1 Zilhicce 1293 / 18.12.1876³

Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin, Sultan Abdülhamid'in cülûsu münasebetiyle takdim ettiği manzume.

Hudâ'ya hamd ola; Abdülnamid Hân'ın cülûsuyla
Mutarrâ oldu rû-yi saltanat, hiç kalmadı şâki
Ser-i mâ sâyesinden etmesin hak devleti mehcûr
İhata eyledikçe hükm-i şer i zihn-i derrâki
O şâhın emri emr-i şer u sünnet üzere cârîdir
Serâser kaplamaz mı sıyt-i hükmü tas-ı eflaki
Huzûr-ı hırka-i fahru'r-Rusülde ol şehinşâhın
Hulûsü eyledi âmin-hân cibrîl-i çâlâki
Yazıldı yek kalemle şâne-i sa d üzere tarihi

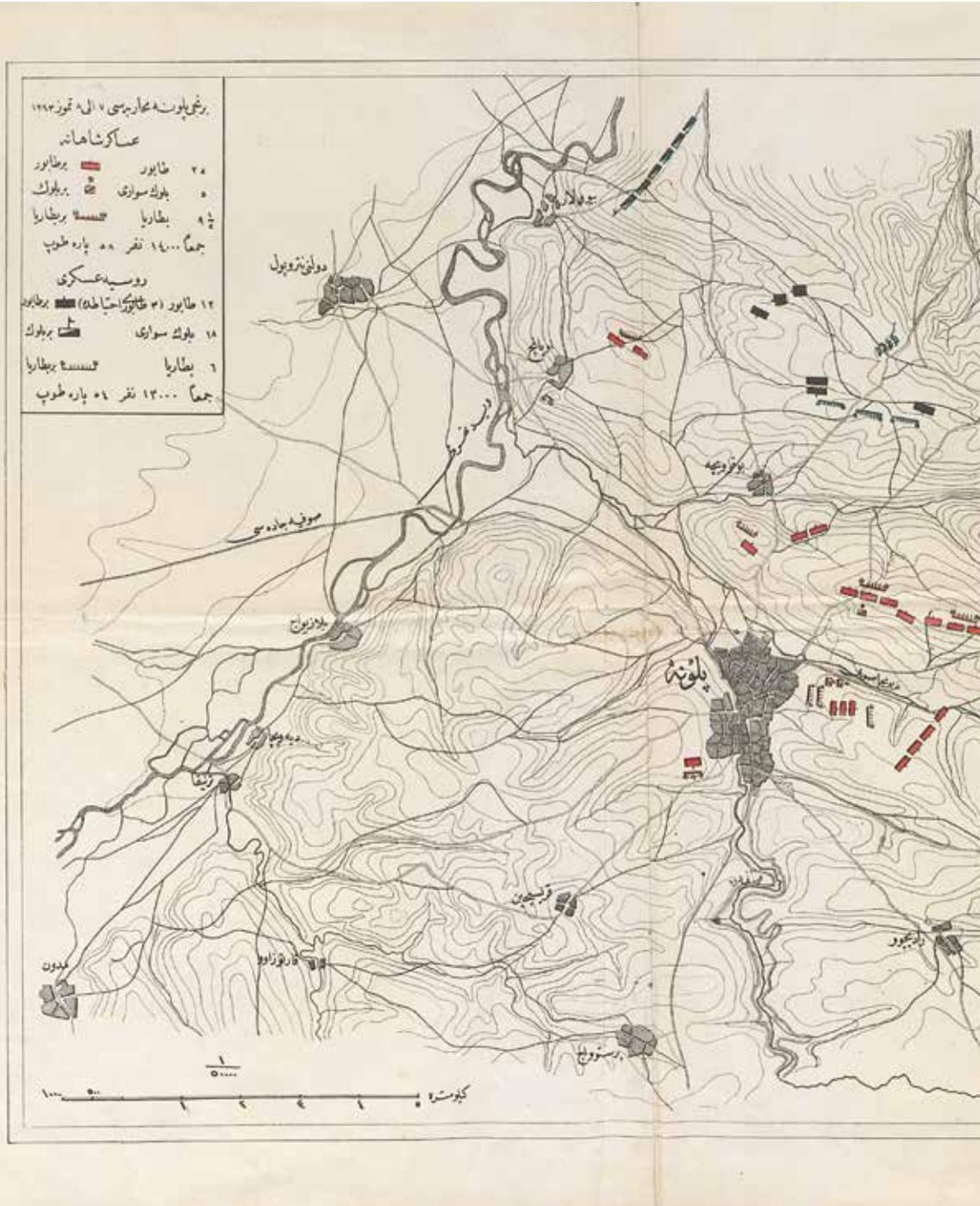
1 C.AS. 927/40082

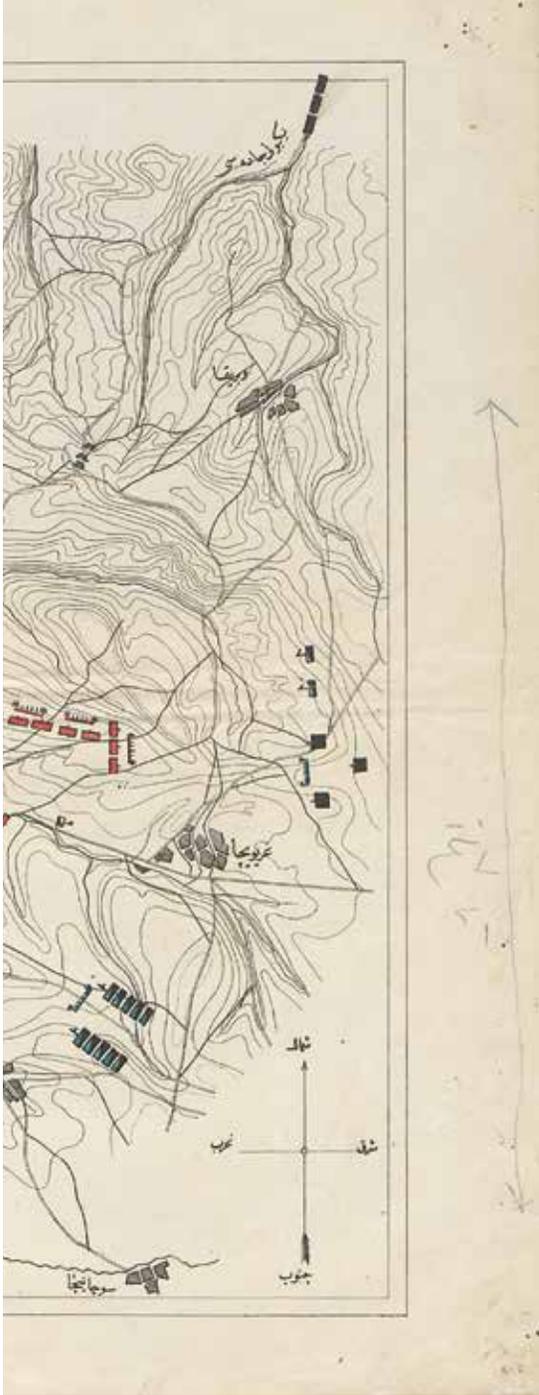
2 HAT. 1078/43954

3 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-2 Defter Nu-10 Belge Nu-585

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Güşâde eyledi Abdülhamid Hân lihye-i pâki
Abd-i kadîm-i hazret-i pâdişâhî
Vakanüvis Ahmed Lütfi
17 R. 1294 / 01.05.1877⁴

Sultan Abdülhamid'in Macarlar hakkındaki
hususî inayetine karşılık Macar Meclisi'nde padi-
şah hakkındaki yapılan takdir edici konuşmalara
dair Peşte şehbenderinin telgrafı.

19 R. 1294 / 03.05.1877⁵

Fas Emiri Mevla Muhammed'in Sultan Ab-
dülhamid'e gönderdiği, Müslüman hükümdarlar
arasında birlik tesisi ve yardımlaşmada bulunul-
ması hususlarındaki Arapça mektubu.

19 R.1294 / 03.05.1877⁶

Burdur ve Hamid mutasarrıflıkları dahilinde-
ki camilerde okunan hutbelerde Sultan Abdülha-
mid'in isminin Gazi ünvanıyla beraber kullandık-
larının Mabeyn'e bildirmeleri.

9 Ca. 1294 / 22.05.1877⁷

Macaristan'ın Debreczen şehri ahalisinin, Pa-
dişaha takdim edilmek üzere getirdikleri altın taç
ve mektubun gönderildiği.

23.05.1877⁸

4 Y.PRK.AZJ.1/68

5 Y.A.HUS. 159/6

6 Y.A.HUS. 159/1

7 Y.PRK.A. 1/77

8 HR.SYS. 176/37

Osman Paşa'nın hazır olduğu ve maiyetindeki kuvvetle Plevne'ye hareket edeceğini bildirdiği.

5 Temmuz 1293 / 16.07.1877⁹

Osman Paşa'nın Plevne'ye intikal ettiğini bildiren telgrafı.

7 Temmuz 1293 / 19.07.1877¹⁰

I. Plevne Muharebesi'nde Osman Paşa birlikleriyle Rus birliklerinin konuşunu gösterir harita

7-8 Temmuz 1293 / 19.07.1877¹¹

II. Plevne Muharebesi'nde Osmanlı-Rus kuvvetlerinin konuş durumunu gösterir kroki.

05.05.1293 / 17 Temmuz 1877¹²

II. Plevne Muharebesi'nde Osman Paşa birlikleriyle Rus birliklerinin konuşunu gösterir harita

18.07.1877¹³

Plevne'de Rusların tüm kuvvetiyle Osmanlı ordusuna hücum ettiği, çok şiddetli muharebe yapıldığı, fakat sonuçta Osmanlı askerlerinin az bir kayıpla düşmanı mağlup ederek muzaffer olduğuna dair Osman Paşa'nın gönderdiği telgraf.

8 Temmuz 1293 / 20.07.1877¹⁴

9 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-4 Defter Nu-20 Belge Nu-127

10 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-10 Gömlek Nu-39 Belge Nu-39-1

11 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-111 Gömlek Nu-135 Belge Nu-135-1

12 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-4 Gömlek Nu-123 Belge Nu-123-1

13 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-111 Gömlek Nu-136 Belge Nu-136-1

14 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-10 Gömlek Nu-41 Belge Nu-41-1

Niş ve Sofya Fırkası Kumandanlıklarına da Plevne'de bulunan Vidin Kumandanı Osman Paşa'nın tayin edildiği.

09 Temmuz 1293 / 21.07.1877¹⁵

Plevne'de düşmanın kuvvetini artırmakta olduğu, Asakir-i Şahane'nin ise hem yorgun hem de sayıca az olduğu, en yakın çevreden asker ve cephanenin süratle Plevne'ye gönderilmesi.

19 Temmuz 1293 / 31.07.1877¹⁶

Peşte'de Plevne muharebesinde şehid olan asker ailelerine iane toplandığı ve Rus askerinin fena halde hezimete uğradığını ihtiva eden Viyana Sefareti'nin telgrafnamesi.

6.08.1877¹⁷

Harp münasabetiyle Rusların icra ettiği mezalim ve katliamın, Macaristan meclisinde alınan kararlarla protesto edildiği ve general Klapka ve Pulsky gibi ileri gelen zevatın riyaseti altında Peşte'de ve daha birçok yerlerde Osmanlı lehinde nümayişler tertib olunduğu. Bu sebeple de Sultan Abdülhamid'in teşekkürlerinin ilgililere iletilmesi gerektiği.

09.08.1877¹⁸

Osetmarmaro şehrinde kurulmuş olan Cemiyet-i Milliye'nin Plevne'de bulunan Osman Paşa'ya gönderdiği tebrikname.

2 Ş. 1294 / 11.08.1877¹⁹

15 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-39 Gömlek Nu-35 Belge Nu-35-1

16 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-9 Gömlek Nu-71 Belge Nu-71-1

17 HR.TO.127/94

18 HR.SYS. 176/15

19 Y.PRK.HR. 1/54

Macaristan Meclisi mebuslarından Arnest Simonyi'nin Osmanlı Devleti ve Osman Paşa lehinde bir miting tertib ettirdiği ve meclisin Osmanlı ordusuna hububat yardımı kararı aldığına dair Hariciye'ye yazılan tahrirat.

12.08.1877²⁰

Rusya'nın Balkanlar'a asker, erzak, mühimmat sevk etmesi ve başlatacağı askerî harekât. Osmanlı'nın Plevne muzafferiyetine dair çıkan neşriyat hakkında sefaretlerden gelen malûmat.

12 Ş. 1294 / 21.08.1877²¹

Plevne'ye sevk olunan cephane miktarını gösterir cetvel.

Plevne'ye İrsal Kılınan

<i>Maytab</i>	<i>Fitil-i mısri</i>	<i>Kınnabtora</i>	
aded	aded	aded	<i>31 Ağustos sene 1293 tarihinde</i>
40	64	24	<i>açıkda Yüzbaşı Yusuf Ağa ile</i>
-	-	-	<i>Plevne'ye</i>
40	64	24	<i>30 Ağustos sene 1293 tarihinde</i>
-	-	40	<i>Yaver Şakir Bey ile</i>
40	64	64	<i>Bu dahi</i>
-	-	10	
<i>40</i>	<i>64</i>	<i>74</i>	

20 HR.SYS. 176/16

21 Y.PRK.HR. 1/60

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

<i>Milli Şeşhane Danesi</i>	<i>Şaranbol</i>	<i>Peşrev</i>	<i>Şali Hartuç</i>	<i>Çekme Seyyar Fünyesi</i>	<i>Barut</i>
aded 1280	aded 538 488	aded 183 -	aded 2000 -	aded 2200 -	sandık - -
1280 2000	1026 -	183 -	2000 2000	2200 2200	- 29
3280 5009	1026 -	183 780	4000 5789	4400 6369	29 -
8289	1026	964	9789	10769	29

Balkan'a İrsal Kılınan

<i>Milli şeşhane danesi</i>	<i>Peşrev</i>	<i>Taba</i>	<i>Şali hartuç</i>	<i>Çanaklı dağı</i>
aded 1264 1280 1280	aded 144 184 184	aded 1664 1280 1280	aded 2000 2000 2000	aded
4224	512	4224	6000	2200

<i>Maytab</i>	<i>Fital-i mısri</i>	<i>Şaranbol</i>	<i>Çekme Seyyar Fünyesi</i>	<i>Kinnabtora</i>	<i>Şeşhane Barutu</i>
aded 200	aded 50	çift 6 /aded 105 çift 4/aded 232	aded 4400	aded 8	sandık 2594

<i>Koz barutu</i>	<i>Eksantrik humbarası</i>	
85	Fiyat 22 / aded 1300	27 Ağustos sene 1293 tarihinde devletlü Süleyman Paşa hazretlerine irsal kılınan

<i>Kangırı Mustahfiz 5. Alay 2. Tabur</i>		
nefer 762	25 Ağustos sene 1293 tarihinde Edirne tarikiyle irsal	cephane martini sandık

<i>Taşköprü Mustahfiz 6. Alay 4. Tabur mukaddem</i>		
nefer 785	<i>26 Ağustos sene 1293 tarihinde irsal olunan</i>	cephanesi sandık 300

26 Ağustos 1293 / 07.09.1877²²

III. Plevne Muharebesi'nde Osman Paşa birlikleriyle Rus birliklerinin konuşunu gösterir harita

26-31 Ağustos 1293 / 07.09.1877²³

Plevne'nin düşman tarafından sarılmış olduğu, düşmanın defalarca yaptığı taarruzun püskürtülerek zayıt verdirildiği ancak Orhaniye Caddesi'nin açılarak, cephane ve asker yardımı yetiştirilemediği takdirde durumun kötüye gidebileceği.

02 Eylül 1293 / 14.09.1877²⁴

Kont Andrassy ile Bismarck'ın Salzburg'da görüşecekleri. Plevne'de Rusların yirmi bin ölü verdiği ve mütareke için müracaat ettiği. Rus imparatorunun Osman Paşa'nın muzafferiyeti üzerine bayıldığı ve diğer hususlara dair Viyana Maslahatgüzarlığından gelen telgraflar.

10 N. 1294 / 18.09.1877²⁵

Osmanlı ordusunun Plevne'deki zaferi dolayısıyla Peşte'de yapılan şenlikler.

11 N. 1294 / 19.09.1877²⁶

1877-78 Osmanlı-Rus harbi esnasında Yeşilağaç karyesinde Çerkeslerle Rusların mücadelesi. Şıpka'da yüzlerce çocuğun Ruslar tarafından idam olduğu ve Rusların yenilgiye uğradığı.

17 N. 1294 / 25.09.1877²⁷

22 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-12 Gömlek Nu-104 Belge Nu-104-1

23 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-111 Gömlek Nu-137 Belge Nu-137-1

24 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-23 Gömlek Nu-115 Belge Nu-115-1

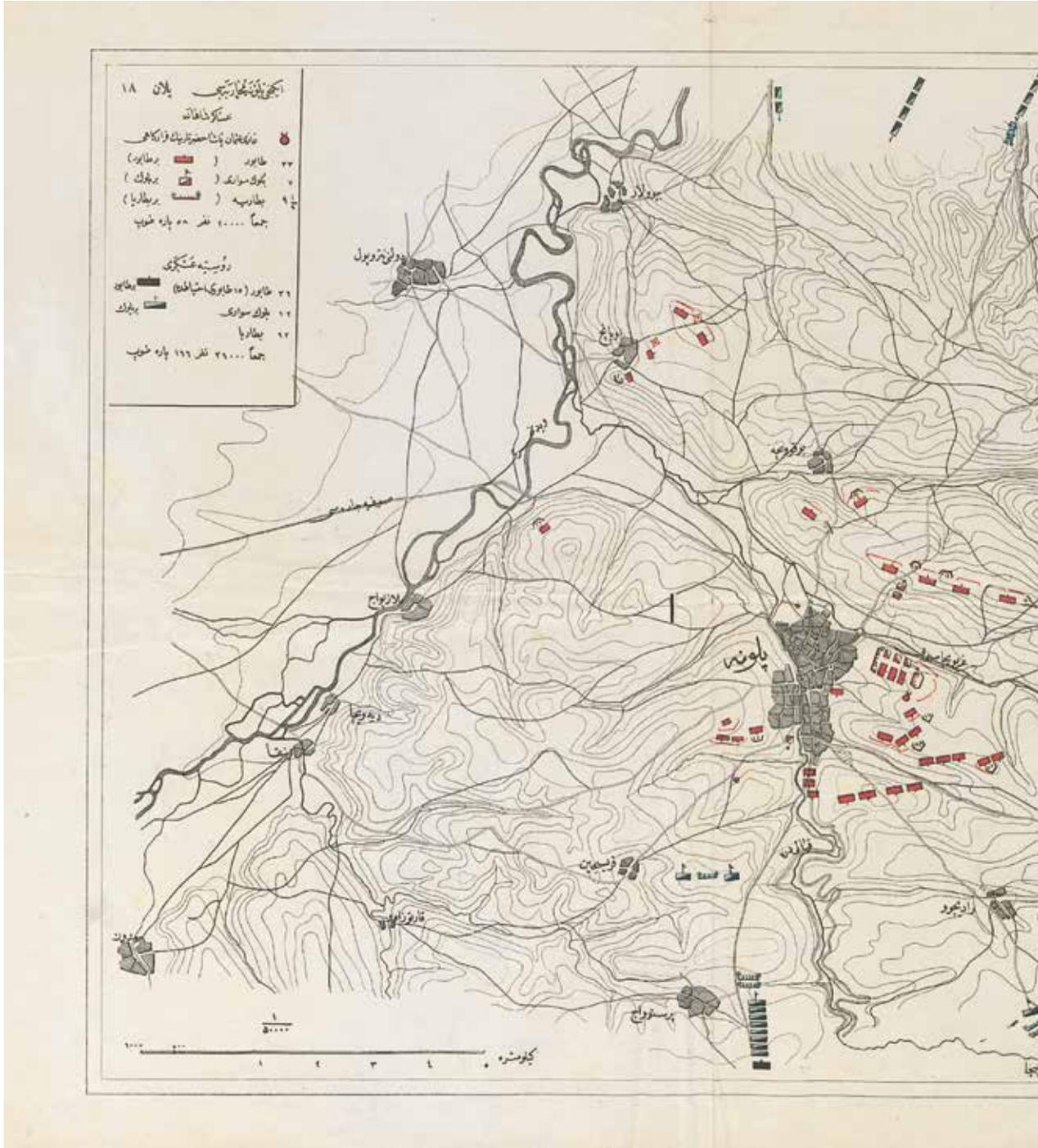
25 Y.PRK.HR. 1/72

26 Y.PRK.HR. 1/74

27 Y.PRK.HR. 1/77

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Hassa Sertabibi Mirliva Hasib Paşa Tarafından Sıhhiye Riyaseti'ne Gönderilen Gazi Osman Paşa'nın At Üzerinde İken Sol Dizinden Kurşunla Yaralandığına Dair Rapor.

27 Eylül 1877²⁸

Plevne müdafaasından dolayı Müşir Osman Paşa ve Gedikler Muharebesi zaferinden dolayı Müşir Ahmed Muhtar Paşa'ya «Gazilik» ünvanının tevcihi ile birer nişan, kılıç ve ikişer donanmış at ihsanı hakkında Meclis-i Vükelâ kararı ve atıyyelerin berat müsveddeleri.

19 N. 1294 / 27.09.1877²⁹

Ahmet Muhtar Paşa ile Osman Paşalara yaptıkları muharebelerde ve bilhassa Plevne muharebesi'nde gösterdikleri kahramanlıklardan dolayı «Gazilik» unvanı ile nişan ve kılıç verildiği.

19 Eylül 1293 / 1.10.1877³⁰

Sultan II. Abdülhamid Han'a hitaben Boya Lisesi mensuplarınca çekilen ve zafer temennilerini ifade eden telgrafın arzolanıp padişahın teşekkürlerinin iletilmesi emrolunduğu.

3.10.1877³¹

Plevne'de bulunan askeri erzağın kafi miktarda olmaması nedeniyle acele erzak ve elbise gönderilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının bildirildiği.

01 T.evvel 1293 / 13.10.1877³²

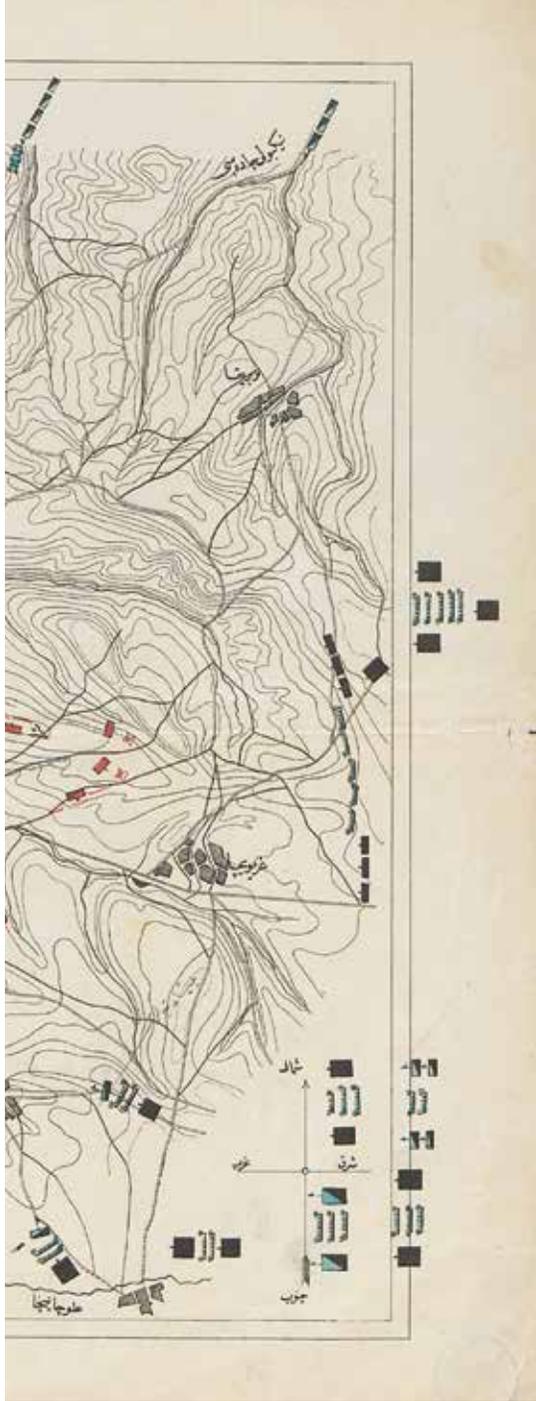
28 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-4 Defter Nu-20 Belge Nu-163

29 YEE, 84/102

30 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-25 Gömlek Nu-119 Belge Nu-119-1

31 HR.SYS. 176/21

32 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-27 Gömlek Nu-7 Belge Nu-7-1

Viyana basınında Plevne harbinde Türklerin cesaretinden bahsedildiği. Ancak, Rus çarından korktuklarından Türklere kötü niyet ve ikiyüzlülük gösterildiği.

25.10.1877³³

Plevne Ordusu'nun zehayir ve levazım eksiklikleri sebebiyle ahaliyle birlikte tahliye ile Orhaniye'ye veya başka bir yere çekilmesi, Vidin Kalesi'nin muhafazası için ahalinin yardıma muhtaç olduğu, Plevne'de Osman Paşa'nın istediği topların gönderilmesi hakkında tahrirat sureti.

21 L. 1294 / 29.10.1877³⁴

Plevne cephesinde Gazi Osman Paşa'nın ordusunun durumu

Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciye'ye Fî 5 Kânun-ı Evvel sene [12]77 tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesi'nden vârid olan telgrafnamenin tercümesidir.

Bâb-ı Âli
Nezaret-i Celile-i Hariciye
Tercüme Odası

(Correspondance Austrichienne/Korespondans Ötrişyen) nâm gazete bu akşamki nüshasında diyor ki “Rusyalı Osman Paşa hazretlerinin birçok zaman için daha zahîresi bulunduğuna cezm ü yakîn hâsıl eylediğinden Plevne'ye her taraftan hücum etmek tasavvurunda imiş.”

Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciye'ye Fî 5 Kânun-ı Evvel sene [12]77 tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesi'nden vârid olan telgrafnamenin tercümesidir.

Dört yüz seksen dört numaralı telgrafname-i devletlerinde beyân olunan ve talimât-ı aliyeye-i asafâneleri mucebince Bükreş'e gönderilen memur bu kere Peşte Şehbenderi Halil Bey vasıtasıyla taraf-ı âcizaneme malumât-ı âtiyeyi itâ eylemiştir.

“Rusya ordusunda pek çok zehâir ve mühimmât vardır. Rusya'dan gönderilen imdadın dûcâr olduğu tehirâta mebnî Bükreş'te yüz bin kişilik bir ihtiyat

33 HR.SYS. 183/27

34 YEE, 76/26

ordusu tertib olunuyor. Mühimmât-ı harbiyye rutubetten lâyıkiyla muhafaza olunamadığından bunların ve ale'l-husus General Zimmerman'ın ordusundaki humbaraların tesirsiz kaldığı görünüyor. General Totleben hasta ise de yine kumanda işleriyle meşgul oluyor. Ruslar Plevne'nin teslim olacağı mülâhazasıyla Gazi Osman Paşa hazretlerinin ordusunu beslemek için lâzım gelen tedâbiri ittihaz ediyorlar. Tuna üzerinde yeni köprüler inşasına mübâşeret olunmuştur. Ruslar Mehmed Ali Paşa'nın harekâtından pek ziyade havf ve telaş ediyorlar.«

Makam-ı Nezaret-i Celîle-i Hariciye'ye Fî 6 Kânunıevvel sene [12]77 tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nden vârid olan telgrafnamenin tercümesidir.

Gazetelerin neşriyâtına nazaran Plevne'nin bir kaç ay için daha zahîresi bulunduğuna Rusya ordugâhınca cezm ü yakîn hâsıl olduğundan her taraftan bir hücum tertib olunuyormuş.”

Makam-ı Nezaret-i Celîle-i Hariciye'ye Fî 7 Kânunıevvel sene [12]77 tarihiyle Peşte Şehbenderliği'nden vârid olan telgrafnamenin tercümesidir.

Ernest Efendi'nin şimdi Kronştad'dan keşîde eylediği telgrafnameye nazaran Plevne'de bir büyük muharebe olmakta ve düşman tarafından pek ziyade telefât vukûbulmakta imiş

1294 Za. 01 /07.11.1877³⁵

III. Plevne Muharebesi'nde Osmanlı-Rus Kuvvetlerinin Miktarı İle Osmanlı Tahkimatını Gösterir Harita.

07-11 Eylül 1877³⁶

Osman Paşa ordusunun Plevne'den geri çekilmesinin emniyetle sağlanabilmesi için Plevne'ye yardım etmek için Orhaniye'de ilave kuvvete ihtiyaç olduğu.

27 T.evvel 1293 / 8.11.1877³⁷

Rus kuvvetlerinin İvraca'dan geçip Berkofça'ya yaklaştığı, Plevne Muhasarası ve General Gorgo'nun harekâtından cesaret bulan Sırbların da hazırlık yaptıkları. (Niş)

31 Te. 1293 / 12.11.1877³⁸

35 Y.PRK.HR. 2/1

36 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-4 Gömlek Nu-149 Belge Nu-149-1

37 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-31 Gömlek Nu-64 Belge Nu-64-1

38 DH.ŞFR. 109/100

Novosti Gazetesi'nde II. Abdülhamid'in idare tarzı ve devlet adamları hakkında çıkan yazının tercümesi, BOA, Y.PRK.TKM 22/30

Rusların Plevne'yi büyük kuvvetlerle muhasara ettikleri ve Plevne'deki Osman Paşa kuvvetlerini sıkıştırmaya devam ettiklerinden Osman Paşa'nın bu taziyik altında 10-15 gün dayanamayacağını sanıldığı.

01 T.sani 1293 / 13.11.1877³⁹

Osman Paşa'nın Plevne'yi terk etmesiyle ilgili Meclis-i Ali-i Askeriye Kararı.

02 T.sani 1293 / 14.11.1877⁴⁰

39 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-104 Gömlek Nu-63 Belge Nu-63-1

40 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-35 Gömlek Nu-135 Belge Nu-135-1

Plevne'de cereyan eden muharebeler için bazı uygunsuz haberlerin geldiği; Gazi Osman Paşa'nın yaralandığı haberinin ortalıkta dolaştığı, bu haberlerin doğruluk derecesinin tespit edilmesi.

29 T.sani 1293 / 11.12.1877⁴¹

Plevne Ordusu'nun dört taraftan ateş içinde kalması ve Gazi Osman Paşa'nın yaralı olması nedeniyle teslim olmak üzere oldukları.

02 K.evvel 1293 / 14.12.1877⁴²

Osman Paşa'nın Muhasara Altında Bulunduğu Müddetçe Yardım Alamadığından Rus Ordusu'nun Yarılması İçin Yapılan Harekatta Esir Düştüğü.

5 T.evvel 1293 / 17.10.1877 (?)⁴³

Macar Meclis Başkanı Aleksandr Harsonyi tarafından, Gazi Osman Paşa'ya takdim edilmek üzere gönderilen zafer madalyasının nezarete ulaştığı ve bunun için padişahın teşekkürünün iletildiği hususunda.

20.12. 1877⁴⁴

Gazi Osman Paşa'nın yaralandığından dolayı Plevne'yi terk ettiği ancak durumunun iyi olduğunu bildirdiği, bu konuda Padişah'a sunduğu tafsilat.

16 K.evvel 1293 / 28.12.1877⁴⁵

Plevne'nin düşmesi dolayısıyla İran'ın Rus imparatoruna tebrikname gönderdiği yolundaki gazete haberlerinin aslı olmadığı.

7 M. 1295 / 11.01.1878⁴⁶

Alman basınının Gazi Osman Paşa ve Plevne'nin düşüşü hakkındaki değerlendirmeleri.

24.01.1878⁴⁷

41 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-35 Gömlek Nu-154 Belge Nu-154-1

42 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-107 Gömlek Nu-122 Belge Nu-122-1

43 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-4 Defter Nu-20 Belge Nu-160

44 HR.SYS. 176/34

45 ATASE Arşivi ORH-Kutu Nu-106 Gömlek Nu-174 Belge Nu-174-1,174-2,174-3,174-4,174-4A

46 Y.PRK.EŞA. 1/19

47 HR.SYS. 1242/49

Ulahlar, Bulgarlar ve Ruslar tarafından Plevne ve Zıştovi civarında Osmanlı esirlerine yapılan vahşet.

21.01.1878⁴⁸

Esarete bulunan Gazi Osman Paşa'ya verilmek üzere Osmanlı Bankası vasıtasıyla bin Osmanlı altını gönderildiği.

1295 M. 02 / 06.01.1878⁴⁹

Hassa Müşirliği vazifesinin Gazi Osman Paşa'ya verilmesi

1295 Ra. 21 / 25.03.1878⁵⁰

Asakir-i Şahane Umum Kumandanlığı'na Gazi Osman Paşa'nın tayin edildiğine dair irade.

1295 Ra. 25 / 29.03.1878⁵¹

Gazi Osman Paşa'ya nişan ihsanı.

1295 R. 03 / 06.04.1878⁵²

Gazi Osman Paşa ile Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya menşur verilmesi.

1295 Ca. 03 / 05.05.1878⁵³

Mabeyn-i Hümayun ve Hassa Müşiri Gazi Osman Paşa'ya Padişah yaverliği unvanı verilmesi.

1295 B. 11 / 12.07.1878⁵⁴

Mabeyn-i Hümayun ve Hassa Müşiri Gazi Osman Paşa'ya Padişah yaverliği unvanı verilmesi.

1295 B. 11 / 12.07.1878⁵⁵

48 HR.SYS. 1/4

49 İ.MMS. 134/5711

50 İ.DH. 764

51 İ.DH. 766/62391

52 İ.DH. 766/62396

53 YEE, 3/30

54 İ.DH. 771/62795

55 İ.DH. 771/62795

Gazi Osman Paşa'ya Mecidi Nişanı verilmesi.

1295 L. 15 / 13.10.1878⁵⁶

Rus Çarından Padişaha gönderilen 6 Mart 1878 tarihli mektubun sureti,

Sait Paşa'nın 1293 Rus harbi hakkındaki mütalaası; Plevne muzafferiyeti; Avusturya'nın Ayastefanos muahedesini feshi teşebbüsü; Kıbrıs'ın İngiltere'ye terki; Lord Bikonsfild'in lehimizdeki nutku; Abdülhamit'in İngiltere Kraliçesine telgrafı; Fransız Dresse Paşa'nın hizmete alınması ve sair mevzulardaki tezkere suretlerini havi defter.

Taraf-ı eşref-i hazret-i Padişahi'ye 2 Mart 78 tarihiyle Rusya İmparatoru'ndan gelen namenin tercümesidir.

Taraf-ı eşref-i hazret-i şehriyarilerinden izam buyurulan fevkalade sefiriniz vasıtasıyla name-i Hümayun-ı mülukalenelerinizi ahz eyledim. Memleketlerimiz beyninde tecdid-i münasebat-ı dostane ve tesis-i musalaha-i daim ve mütebeyyine hakkında tarafımızdan vuku bulacak muavenete emniyetleri, efkar-ı senaveranemin nezd-i ali-i padişahilerinde takdir buyurulmuş olduğuna delildir. Münasebat-ı cemile-i mezkurenin halel-pezir olması marzi-i senaveraneme muhalif olup, bu ise mübaenet-i menafiden ziyade vukua gelen yanlışlıktan ve haricden ika olunan adem-i itimaddan neşet etmiştir. Eğer müdahale vuku bulmasa idi, münazaanın beynimizde verilecek karar ile, bi's-suhule tesviye olunacağına şübhe etmezdim. Madem ki iş bu neticeye vasıl olmuştur, bundan sonra tecarüb-i sabıkanın müstakbeli temin etmesi tenhiye-i amal-i halisanemdir. Saltanat-ı seniyyeleri murahhaslarıyla, murahhaslarımızın tanzim ettikleri muahedat-ı ibtidaiye tarafımızdan dahi tasdik olunarak, mübadelesi icra kılınmıştır. Bunun tarafımızdan, suret-i sahiha-i dostanede riayet olunacak münasebat ittihad-ı karaneye bir mukaddime olmasını temenni eylerim. Rauf Paşa'dan pek ziyade memnun oldum ve bunu kendisine kemal-i memnuniyetle izhar eyledim. Müşarün-ileyh taraf-ı şahanelerinden tevdi olunan tahniyat-ı şehriyarilerini tebliğ eyledi. Netice-i muharebenin icbar eylediği muktesebat, ahval zail oldukça, tarafeynden ibraz olunacak delail-i emniyet-i mütekeleyi tevlid ve asarını izhar etmekle bahtiyar olacağım. Efkar-ı senaveranemin emniyet-i şahanelerini tezyid edeceğini ümid ederim. İş bu efkarıma ve zat-ı hazret-i mülukanelerine olan ihtiram-ı faika ve muhabbet-i halisaneme itimad buyurulmasını rica ederim.

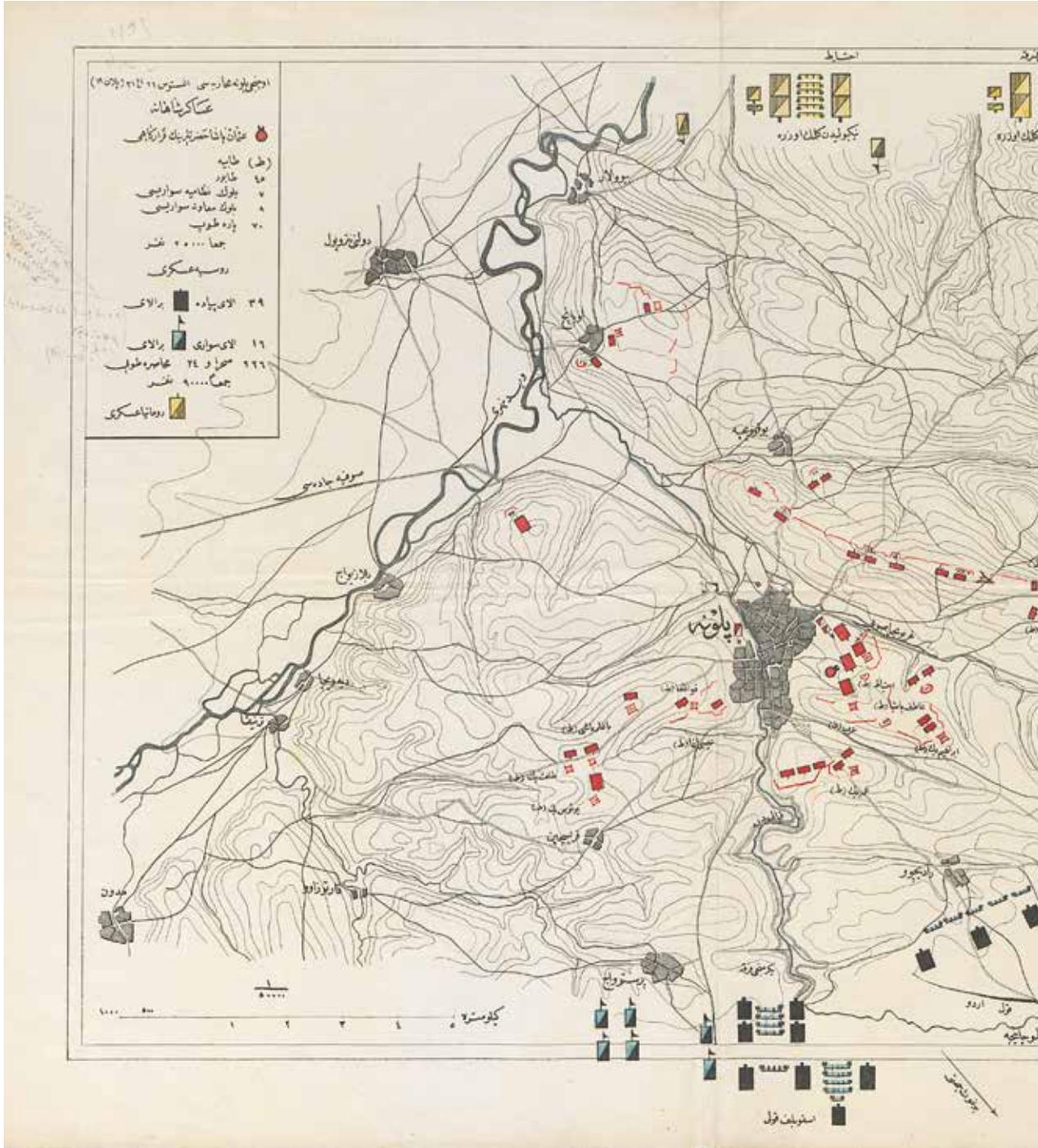
24 Safer 1296/ 16.02.1879⁵⁷

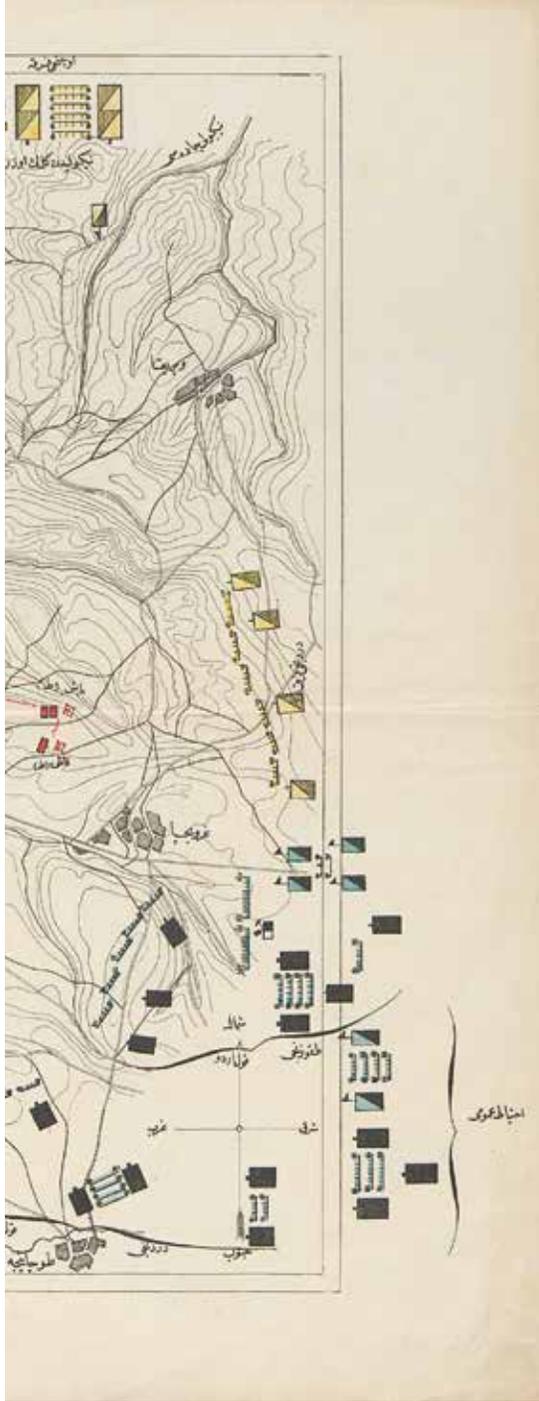
56 İ.DH. 774/63020

57 YEE, d. 1017

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

İkinci Ordu-yı Hümayun Beşinci Alayının Beypazarından mürettep Üçüncü Taburuunun Plevneide esir düştüğü zaman kayıtlar ve evrak-ı saire ile dolu bir adet hurc geri alınırken bir adet Osmanlı lirası verilmek vaadiyle Niğboluda Başpapazın hanesine emaneten bırakıldığından sözkonusu hurcun getirtilerek Daire-i Askeriye'ye teslim olunması.

16.03.1879⁵⁸

Plevne'nin teslimi sırasında İkinci Ordu-yı Hümayun Redif Beşinci Alayı Üçüncü taburunun Niğbolu Piskoposluğu'na emaneten bırakılan evrak ve defterlerin iadesi hakkında Rusya Sefareti'nden gelen taktirin tercümesi.

11.04.1879⁵⁹

İspanya Devleti tarafından Gazi Osman Paşa ve Hamdi Paşa'ya verilen nişan beratı.

1298 Ra. 21 / 20.02.1881⁶⁰

Fransa Hükümeti tarafından Müşir Gazi Osman Paşa'ya verilen nişanın kabulü.

1304 Ra. 15 / 11.12.1886⁶¹

Plevne savunması hakkında Gazi Osman Paşa'nın, Nuri Paşa'nın teşviki ile Almanca bir roman hazırlamakta olduğuna dair M.F. Trautner tarafından Sefaret'e gönderilen mektub.

13.01.1889⁶²

58 HR.SYS. 1231/36

59 HR.SYS. 1240/83

60 İ.HR. 335/21578

61 İ.HR. 304/19315

62 HR.SFR.03 350/12

Padişah II. Abdülhamid Han'ın doğum günü münasebetiyle gönderilen tebriklerden Padişah'ın duyduğu memnuniyetin Plevne Müftülüğü'ne tebliği.

10.12.1901⁶³

Gazi Osman Paşa'ya verilen Legion d'onneur nişanı beratı.

1318 Za. 18 / 09.03.1901⁶⁴

Novosti Gazetesinde Sultan Abdulhamit Han Hazretlerinin idare tarzı üzerindeki düşünceleri ve etrafındaki kişilerin tavırları üzerindeki yazının tercümesi.

Bismarck'ın Abdülhamit'in gözünde önemli bir kişi olduğu; Kamil Paşa hakkında düşünceler; Osman Paşa'nın Rus ve Türk politikasındaki rolü; Almanya, İngiltere, Avusturya ve İtalya sefirlerinin Dersaadet'deki hareketleri; İngiltere'nin Seyfiri adasına asker çıkardığı; Rusya'nın Osmanlıya karşı sulh perverane düşünceleri olduğu.

“Şimdiki Osmanlı padişahı akdemce güzeran eden padişahan-ı al-i Osman canibinden asla ve kat'â nazar-ı dikkate alınmayan şeyleri neşr u tevsî etmeyi akdem ve ehem vezaifinden saymaktadır. Zât-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahi kendi usul-i siyasiyesini müstakillen ve kemal-i muvaffakiyetle idare etmektedir. Bu ise zaten dahi bu tarzda olmak iktiza eder. Zira zat-ı şahaneyi ihata edegelen ve el-yevm de ihata etmekte bulunan zevat kendi milletlerine iyilik etmek hususunca pek de vicdanen hareket etmemektedirler. Zevat-ı meşruha meyanında mücerred kendi menafi-i şahsiyeleri ve intifa-ı zatiyeleri uğruna devlet menfeatini tehlikeye koyanlar da bulunuyor. Avrupanın el-haletü hazîhi asayiş ve sulhden istifade etmekte bulunması keyfiyetince şüphesiz şevketli sultan Abdülhamid Han hazretleri tarafından ittihaz edilen hakimane politikanın da azim tesiri vardır. Vakıa zat-ı şahanenin meslek-i sulhcûyanesi istikametini tebdil yolunda pek çok teşebbüsât vuku bulmuştur. Şöyleki şevketli sultan Abdülhamid han hazretlerini kah bir takım aldatıcı vaadlerle iknaa ve kah cebren tazyikler icra eyleyerek ihafeye müracaat edenler bulunmuştur. Maa haza zat-ı şahane sanki türlü türlü rüzgar istikametine mukavemet eden kayalık misillü kendi efkar-ı mülukanesinde sabit kalmıştır. Mesela bedbaht Bulgaristan

63 HR.SFR.04. 552/56

64 YEE, 3/33

meselesince zat-ı şahaneyeye bazan nezaket ve bazan tehdit tarzındaki müracaatlar az mı olmuştur? Bununla beraber Devlet-i aliyye umum Avrupa devletleri ile ahsen mü-nasebattan ayrılmamıştır. Malum olduğu vechile Sultan Abdülhamid han hazretleri bi-eyyi-vechin kân idame-i sulha çalışmaktadırlar.

Fakat diğer taraftan tensikat ve tanzimat-ı askeriye ile iştigalden de sarf-ı nazar etmemektedirler. Zat-ı şahane bu mühim keyfiyetin yalnız Osmanlı kuvveti ile meydana gelemeyeceğine kanaat kesb etmiş ve binaenaleyh davet-i şahaneleri mucebince “Alman paşalar” getirtilmiştir.

Alman paşalar pek çok hizmetler ibraz ettiler. Velakin çok hidemat ezmine-i âtiyeye manuttur. Zat-ı şevket-simat-ı hazret-i padişahinin kendi ülkesi hakkında pederane amal-i şefekat ihtimalle meluf olduğu cümlece musaddaktır. Zat-ı şahanenin bu babda ibraz buyurduğu ilk delil umum edyana serbestiye vermesi hususudur. Zat-ı şahanenin kendi tebası hakkında hayırlı bir nizam ve kanun neşreylemesi hemen her gün vuku bulur. Ve eğer bu gibi irade ve evamiri harfiyyen icra olunmaz ise artık bundan tevellüd edecek kabahat elbette kendilerine atfolunamaz. Devlet-i aliyyenin keyfe mettüfika bir ıslahı bi-tamamihi ifa eylesesine muhalefet eden unsur öyle birden bire ve anide mahv edilebilecek mertebede değildir. Mamafih pek çok icraat meydana gelmiş ve devlet her ne kadar aheste aheste ise de Avrupa-i Garbî medeniyetine doğru ilerlemekte bulunmuştur. Zat-ı şahane devrinde maarifce pek küllî telakki meşruttur. Her tarafça mektebler küşad edilmekte mevcut olanlar ise tevsi ve ıslah olunmaktadır. Galatasaray Mektebi’ndeki muallimîn Avrupa-i Garbî’den getirilmişlerdir. Orada fûnun tedrisi tıpkı Avrupa’da olduğu gibidir. Ve hatta şimdiye kadar Devlet-i Aliyye’de asla işitilmemiş Latin lisanı ve hıfzıssıhha bile okutulmaktadır. İstanbul’da ve bilad-ı azime-i Osmaniye’de bir de kızlar için de mektebler açılıyor halbuki daha yakınlarda kızların talimi Devlet-i aliyyede gülünç sayılıyordu. Talim görmüş kızlar Osmanlılarca müthiş bir şey addolunuyordu. El-yevm bütün mekatibi kızlar kemal-i hâhişle ziyaret ediyorlar. Evvelleri memurîn-i Devlet-i aliyye yalnız okumak ve yazmakla iktifa ediyorlardı şevketli Sultan Abdülhamid Han hazretler ilk defa olarak fûnun ve ulum tedris olunmak üzere mektebler açtırmışlardır. Ulum ve fûnunun her şubesi talim ediliyor. İleri gelecek suretde ikmal eyleyenler ise tatbi-kat görmek için Avrupa’ya gönderilir. Bütün talebe-i ulumu gücendiren müzehane açılmış ve idaresi için bir resmiyle Berlin’deki sergiyi seyredenleri hayrette bırakan Hamdi Bey oraya müdür nasb edilmiştir.”

27 M. 1309 / 02.09.1891⁶⁵

Gazi Osman Paşa'nın Siyasi Ufku ve Sultan II. Abdülhamid

YRD. DOÇ. DR. RECEP ÇELİK*

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı tarihinin belki de en tartışmalı dönemlerinden birisidir. Bu durumun çeşitli siyasal, kültürel, ekonomik ve dış politika uygulamaları gibi sebepleri olmakla birlikte, Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı yıllarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunmuş olduğu durumdan da büyük ölçüde kaynaklandığını söyleyebiliriz.

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti artık son demlerini yaşamaktaydı. Padişah, mali iflasını ilan etmiş bir devletin başına geçmişti. 1854 yılında başlayan borçlanma 1875 yılına gelindiğinde devlete mali iflası ilan ettirmişti.

Devlet, sosyal ve siyasal açıdan da bir iflasın eşiğine gelmişti. Bu dönemde Rumeli kan gölü hâlindeydi. Sırbistan'da savaş, Bulgaristan'da isyan devam etmekteydi. Bu gelişmeler devleti 93 Harbi diye bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na götürmüştü.

93 Harbi'nin büyük bir yenilgiyle sonuçlanması devleti maddi ve manevi açıdan çok büyük sorunlarla karşı karşıya getirmişti. 93 Harbi sonunda Balkanlar'da Romanya, Sırbistan, Karadağ prenslikleri imparatorluktan ayrılmış; Osmanlı Devleti ayrıca batıda Niş, Teselya ve Dobruca sancaklarıyla Doğu Cephesi'nde Kars, Ardahan, Artvin sancaklarını kaybetmiş ve Kıbrıs'ı İngilizlerin eline bırakmak zorunda kalmıştı.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti Rusya'ya 802.500 Frank gibi çok yüklü bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı. Savaş sonrası ise devletin baş başa kaldığı en önemli sorunlardan birisi, kaybedilen topraklardan gelen milyonlarca muhacirin konaklama, iaşe ve iskân sorunlarıydı. Ayrıca Osmanlı Devleti, dış baskılarla doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine birtakım ıslahatlar yapmak mecburiyetinde kalmıştı. Böylesine sosyal, siyasal ve ekonomik tabloyla karşı karşıya kalan II. Abdülhamid, hem dış politika hem de iç politikada bir durum değerlendirmesi yapmak zorunda kaldı.

Dış politikada güçlü olmanın birinci unsurunu içte güçlü olmaktan geçtiğini gören Sultan Hamid, iç bünyeyi kuvvetlendirecek çeşitli adımların atılması için yapılması gerekenlerin üzerinde durmaya başladı.

Bu planlarını uygulamadan önce ülke genelinde mevcut durumun tespiti yaparak yani tabiri caizse ülkenin bir röntgenini, bir fotoğrafını çekerek bu sorunlara çözüm getirmeyi amaçlamaktaydı. II. Abdülhamid, ülkenin ve halkın içerisinde bulunduğu durumla ilgili bir rapor hazırlanması için bir irade çıkarak bütün valiliklere göndermişti. Bu iradeyi Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunan halkın demografik yapısını, dini ve etnik kimliğini, vilayet ve kazalarda görev yapan bürokratları, köylere varıncaya kadar bütün vilayetin eşraf ve esnafını, vilayetin içerisinde bulunduğu sosyal, ekonomik, eğitim, öğretim, bayındırlık, ormancılık, ziraatçilik, hayvancılık, üretim ve ticaret, güvenlik ve asayiş durumlarını tespit ettirmek ve bunlara çözüm yolları bulmak amacıyla 1880 tarihinde tüm vilayetlere göndermiş, 20 gün içerisinde de her vilayetin kendi raporunu hazırlamasını istemişti.¹

Gazi Osman Paşa

Askerlik mesleğinde birçok başarılarla imza atan ve mareşallik ve gazilik unvanlarına da ulaşan Osman Paşa 1249/1833 yılında Tokat'ta doğmuştu.²

Ailenin tek erkek çocuğu olan Gazi Osman Paşa, otobiyografisinde ailesi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.³ Gazi Osman Paşa biyografisinde baba-

1 Salih Şahin "Sultan II. Abdülhamid'in İradesi ile Hazırlanan Sivas Raporu", *Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs.2007)*, C.4, Sivas 2007, s.289-302.

2 Enver Behnan Şapolyo, *Gazi Osman Paşa ve Plevne Savaşı*, İstanbul, 1959, s. 228; Naşit Uluğ, "Gazi Osman Paşa", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 4, İstanbul, 1973, s.25.

3 Feridun Fazıl Tülbentçi, "Osman Paşa maddesi", *Türk Büyükleri ve Türk Kahramanları*, İstanbul 1967, s. 252.

Gazi Osman Paşa'nın apoleti

sının gümrük kâtibi Mehmed Efendi, annesinin de Şakire Hatun olup ailesinin de İstanbul'un Beşiktaş semtine meskun olduğu görülür.⁴

Osman Paşa bir müddet sıbyan mektebine devam etmiş daha sonra Beşiktaş Askeri Rüştîyesine, 1260/1844 yılında ise henüz on iki yaşındayken dayısının ders nazırı bulunduğu askerî idadiye yazılmıştır. Burada beş yıllık tahsilini tamamlayarak Harbiye'ye girmiş ve dört sene de burada okuduktan sonra 1853 tarihinde yaşlılarının üzerinde bir başarı göstererek okulmülazım-ı sani rütbesiyle ilk üçte bitirerek mezun olmuştur.⁵

Harbiye'den sonra üstün başarısı dolayısıyla imtihansız olarak mülazım-ı sani rütbesiyle kurmay sınıfına (Erkân-ı Harbiye) kaydolmuştur. Fakat tam o sıralarda Kırım Harbi başladığundan cepheye gönderilmiştir.

29 Eylül 1853'te harbin ilan edilmesi üzerine Mülazım-ı Sani Osman Paşa, kurmay sınıfına alınarak Rumeli'deki orduda görevlendirilmiştir. Bu görevde

4 Halis Turgut Cinlioğlu, *Tokat Vilayeti Meşhurları*, Samsun, 1950, s.98.

5 Metin Hülagu, *Gazi Osman Paşa Yaralı Mareşal*, İzmir 2006, s.29.

dört yıl kalmış ve 21 Mart 1855'te Oparatoriya'da gösterdiği yararlılık ve kahramanlık ile komutanlarının teveccühünü kazanarak mülazım-ı evvelliğe (üsteğmen) yükselmiştir. Kırım Harbi, 8 Eylül 1855'te Sivastopol'un zaptı üzerine Osmanlı ve müttefiklerinin galibiyeti ile sona erince Osman Paşa 1857 yılında yüzbaşı rütbesiyle İstanbul'a dönerek Harp Akademisi'ne tekrar devam etmiştir.⁶

1275/1859'da nüfus sayımı ile ülkenin kadastro haritasının çizilmesi çalışmalarına katılmış ve Bursa'da iki yıl çalışmıştır. Bursa'daki vazifesini müteakip Rumeli Yenişehir'de toplanmış olan ordunun kurmaylık hizmetinde vazife görmüştür.

Gazi Osman Paşa 1280/1861 tarihinde aynı rütbeyle Hassa Ordusu'nda görevlendirilmiş ve 1862 tarihinde binbaşılığa yükseltilmiştir.⁷

Suriye ve Cebel-i Lübnan ayaklanmalarının bastırılmasında görev almış, bu görevde iken 1866 yılında Girit'te çıkan ayaklanmayı bastırma emri verilmiştir. Bu görevi yerine getirince hem şöhreti hem de rütbesi albaylığa yükseltilmiştir. 1284/1868 yılında Yemen'de çıkan isyanı bastırma emri üzerine bu görevini de başarıyla ifa ederek mirlivalığa (tuğgeneral) yükselmiştir. 1871 tarihinde Yemen havasına alışamadığından İstanbul'a dönmüştür.

1289/1873 tarihinde 39 yaşında iken Yenipazar Tümen Komutanlığına tayin edilmiştir. Buradaki başarılı hizmetlerinden dolayı rütbesi tümgeneralliğe yükseltilmiştir.⁸

Osman Paşa bir süre Manastır'daki vazifesinden alınarak İstanbul Merkez Komutanlığına tayin olunmuştur. Kısa süre bu vazifede kaldıktan sonra Arnavutluk'ta bulunan İşkodra Kumandanlığına ve oradan da Bosna Kumandanlığına tayin edilmiştir. Burada Bosna Valisi Derviş Paşa ile anlaşamamış, 1875'te İstanbul yolu ile merkezi Erzurum'da olan 4. Ordu Kurmay Başkanlığına tayin olunmuştur.

Balkanlarda Rusya'nın etkisiyle meydana gelen Slavlaşma politikası sonucu Balkanlar karışık bir hâldeydi. Bu durum üzerine 1875 tarihinde Vidin Komutanlığına getirilmiştir.⁹

Rusya'nın Balkanlardaki çalışmalarını yerinde gören Osman Paşa, Niş komutanı olur olmaz Vidin'deki kuvvetleri seferber ederek askeri savaşa hazırla-

6 Hülagu *a.g.e.*, s.31-32.

7 Hülagu, *a.g.e.*, s.33.

8 Hülagu, *a.g.e.*, s.33-34.

9 BOA, İ.DH, 737/60372; 738/60442.

mıştır. Ruslardan güç alan Sırp lar 27 Haziran 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bir ulti matom vermiştir.

Vidin'de kumandan olarak bulunan Osman Paşa bütün ordulara hazırlık emri vermişti. Sırp ların hiç beklemediği bir anda Sırp lara hücum ederek Zayçar ve Kinzavaç noktalarını ele geçirmiştir.

Sırp ların yenilmesiyle Rusya'nın müdahalesi ve Avrupa Devletlerinin araya girmesi üzerine geçici bir sulh olmuş fakat İngiltere'nin de araya girmesine rağmen herhangi bir antlaşma imzalanamamıştır. Bu gelişmeler sonrasında 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.¹⁰ Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan ettiğini Avrupa devletlerine de bildirmiştir.

Muhtemel bir savaş olması durumunda II. Abdülhamid Han Rumeli bölgesindeki ordulara yeni komutanlar atamış ve bu komutanlar da savaş hazırlığına başlamıştı. Osman Paşa bu gelişmeler üzerine olası bir savaş için Vidin Kalesi'ni yeni baştan elden geçirme çalışmalarına başlamıştır.

Osman Paşa bir an evvel Vidin'den ayrılarak Tuna'yı geçip Niğbolu'ya geçmek istiyordu. Ne kadar ısrar etmesine rağmen bu ısrarları dikkate alınmamış, Rusların 26 Haziran 1877 tarihinde Niğbolu'ya da girip Plevne ve Lofça'ya kadar ilerlemeleri Osman Paşa'yı iyiden iyiye üzmüştü.¹¹

Bu gelişmeler üzerine Osman Paşa'nın Plevne'ye gitmesine izin çıkmıştı. Osman Paşa neden Plevne'yi savunma hattı olarak seçmişti? Stratejik konumu yüzünden seçmişti. I. Plevne muzafferiyeti üzerine durum İstanbul'a bildirildi. Bunun üzerine II. Abdülhamid, Osman Paşa'yı tebrik etmiştir.¹²

I. Plevne Muharebesi'nin üzerinden 15 gün geçmemişti ki Ruslar tekrar saldırdılar. Bu saldırı da akamete uğratıldı. II. Plevne muzafferiyeti de hem İstanbul'da hem de müttefikler arasında sevinçle karşılanmış; hem padişahın tebrik telgrafı hem de Macaristan halkının tebrik telgrafı Osman Paşa'ya gelmişti.¹³

Bu muharebeler art arda devam ediyordu ve Ruslar sürekli yenilmelerine rağmen Plevne'yi kuşatmaktan vazgeçmemişlerdi. Bu hususlarla ilgili sürekli haberler de devam ediyordu.

10 BOA, HR.TO, 124/129; HR.TH, 24/7.

11 BOA, C.ZB., 66/3283; DH.ŞFR., 109/27; Hülagu, a.g.e., s.58-61.

12 Hülagu, a.g.e., s.72-74.

13 BOA, HR.SYS, 176/16; HR.TO, 331/59; Hülagu, a.g.e., s.88-90.

Sultan II. Abdülhamid

Gazi Osman Paşa'nın üniforması

III. Plevne muzafferiyeti sonrası Osman Paşa'ya 21 Eylül 1877 tarihinde Gazilik unvanı verilmiştir.¹⁴

Gazi Osman Paşa çarpışmalar sonunda muhasaraya alınmıştı. Uzun süre muhasara altında kalan Gazi Osman Paşa 10 Aralık 1877 tarihinde son bir kez huruç hareketine kalkışmış ama başarılı olamayarak askerleriyle birlikte teslim olmak zorunda kalmıştı.

Gazi Osman Paşa'nın esir düşmesi Osmanlı coğrafyası ve dünya basınında büyük yankılar uyandırmıştı.¹⁵ Huruç hareketi sonrasında esir alınan Gazi Osman Paşa maiyetiyle beraber Rusya'ya götürülmüştü. Rus imparatoru tarafından kabul edilmiş ve kendisine çeşitli hediyeler verilmişti. II. Abdülhamid Serasker

14 BOA, YEE, 84/102; İ.DH, 756/61687, 757/61766.

15 BOA, HR.SYS, 1242/47, 1242/49; HR.ŞFR 3, 253/25, 253/48.

Müşir Ragıp Paşa'yı Gazi Osman Paşa'nın serbest bırakılması için Rusya'ya göndermişti. Rusya'da çeşitli temaslarda bulunan Ragıp Paşa, yapılan görüşmelerin sonucunda Gazi Osman Paşa'nın salıverilmesini sağlamıştı. Özel bir yatla 13 Mart 1878 tarihinde İstanbul'a gelen Gazi Osman Paşa büyük bir törenle karşılanmıştı.¹⁶

İstanbul'a gelen Gazi Osman Paşa, gelişinin ertesi günü Hassa Müşiriyetine tayin olunmuştur. 5 Kasım 1878 tarihinde ise Hassa Müşirliği de uhdesinde kalmak şartıyla Mabeyn Müşiriyetine (özel kalem müdürlüğüne) tayin edilmiştir.¹⁷

Gazi Osman Paşa 1878-1900 tarihleri arasında bu görevine aralıksız 22 yıl devam etmiştir. Bu dönem içerisinde asli görevi ile birlikte ayrıca seraskerlik ve harbiye nazırlığı görevlerini de yerine getirmiştir.¹⁸

Gazi Osman Paşa 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda da Osmanlı Ordusu Komutanı Müşir Ethem Paşa'nın maiyetindeki orduda görülen durgunluğu gidermek, orduyu teftiş ederek padişahın selamını iletme, hem de müfettiş sıfatı ile harp harekâtını yürütmek üzere harp mahalline gönderilmiştir. Kazanılan muzafferiyet sonrası ise Selanik'te kalması istenmiştir. Bu durum Gazi Osman Paşa tarafından büyük bir teessür ile karşılanmıştır.¹⁹

Gazi Osman Paşa'nın Siyasi Ufku

Gazi Osman Paşa'nın siyasi hayatına dair gerek devrinde gerekse sonrasında kaleme alınan kaynaklarda hemen hemen hiçbir malumat yok gibidir. Özellikle Osman Paşa'nın vefatından sonra kaleme alınan kaynaklarda Paşa hakkındaki övgü dolu sözler söylenir. Ayrıca yine buralarda Paşa'nın verilen vazifeyi en iyi şekilde yerine getirdiği bilahare belirtilir. Bu kaynaklarda Osman Paşa'nın 1878-1900 tarihleri arasındaki saray hayatı, bazı jurnallerine ise değinilmez. Bu hususa eğilinmemesinin sebebi ise Gazi Osman Paşa'ya duyulan aşırı sevgi ve muhabbet olabilir.

16 BOA, HR.SYS., 1240/28, 1240/29.

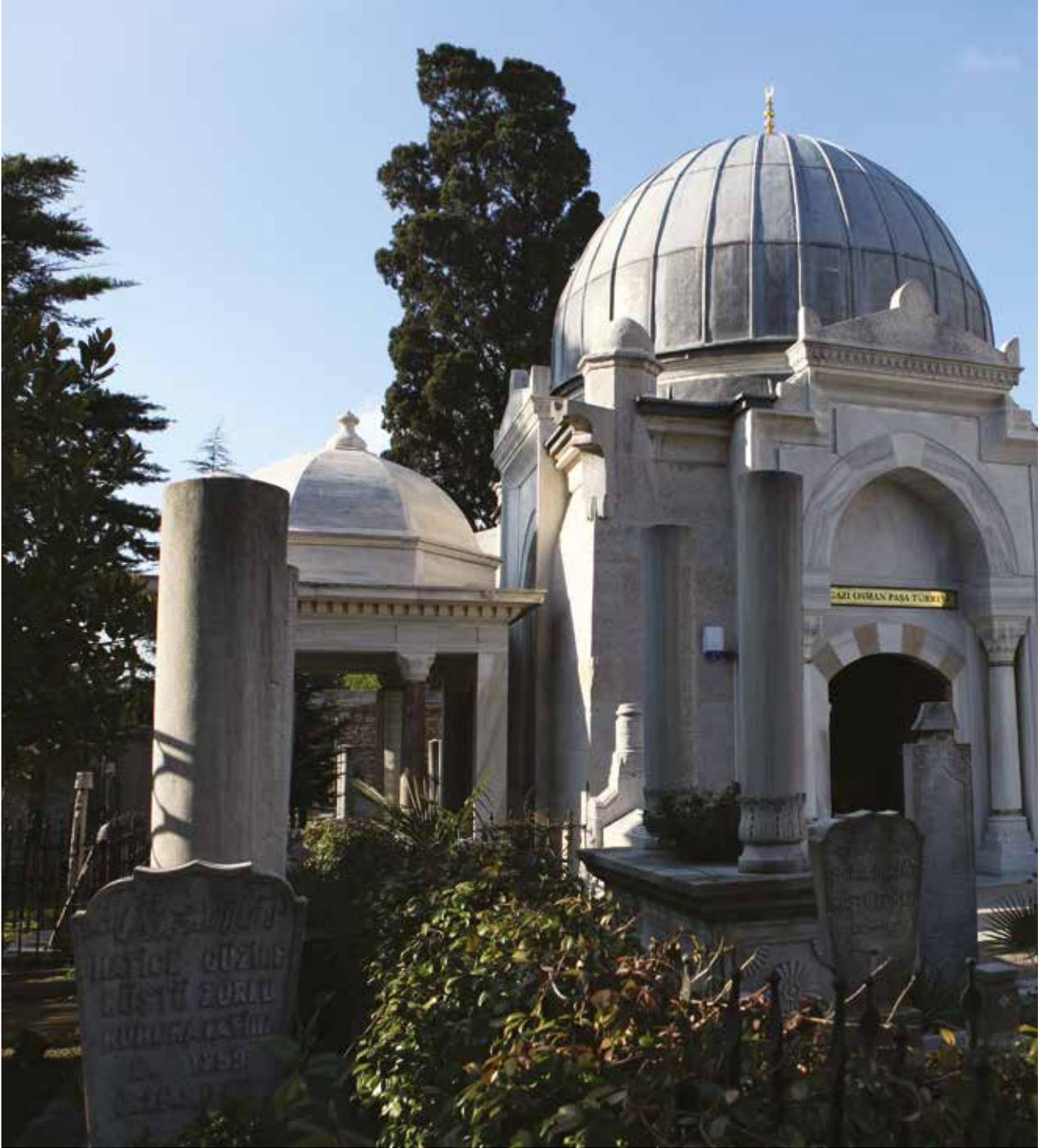
17 BOA, BEO., 953/71444; YEE, 114/1, 3-10; Y.MTV., 153/49, 155/24, 156/84, 156/115, 156/154; Y.PRK.BŞK., 51/158, 52/57.

18 BOA, İ.DH., 764/62292, 766/62291, 769/62657, 771/62795, 778/63300, 822/66249, 964/76193; İ.DUİT. 142/48, 190/48; Hülâgu, a.g.e. 215-219.

19 BOA, BEO., 953/71444; YEE, 114/1, 114/3, 114/4, 114/5, 114/6, 114/7, 114/8, 114/9, 114/10; Y.MTV., 153/49, 155/24, 156/84, 156/115, 156/154; Y.PRK.BŞK., 51/128, 52/57.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Gazi Osman Paşa Türbesi

67 yıllık hayatında iyi bir askeri eğitim olarak, askeri kademelerin her birinde görev yapıp Osmanlı coğrafyasında her türlü görevi hakkıyla yerine getirmiştir Osman Paşa. Bilhassa 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Plevne'de elde ettiği zafer İslam coğrafyası, Osmanlı coğrafyası ve Avrupa devletlerinde büyük bir ilgi ve şöhrete yol açmıştır. Bu askeri görevlerde elde ettiği başarılar kendisine II. Abdülhamid Han tarafından büyük bir güven ve itimadı getirmiştir. Böyle bir şahsın sadrazam olarak değerlendirilmemesi bizce kendisinin istememesinden dolayıdır.

Askeri görevleri yanında 22 yıllık bürokratik ve idari görevi ise gözden kaçırılmamalıdır. Esaret hayatından dönüşte Mabeyn Müşirliği görevi idari bir görevdir. Padişahın hemen yanı başında her türlü özeline vâkıf bir görevde bulunması onun ne kadar ince bir siyasetin içinde olduğu ve onu yönettiği de gözden kaçırılmamalıdır. 22 yıllık bu görevinde padişahın ilgi ve alakasına mazhar olmuştur. Bu görevi yerine getirmek ince bir zekâ ve siyasetin ürünüdür. Gazi Osman Paşa bu görevde bulunduğu sırada padişahın ilgi ve alakasını görmüştür. Zira Abdülhamid selamlık töreninde Hamidiye Camii'ne araba ile giderken arabanın etrafında ve arkasında birçok yakın adamları yer alırdı. Padişah selamlığa çıkacağı zaman Gazi Osman Paşa, kapısının önüne gelir bekler padişahla birlikte

arabaya biner, padişahın karşısında otururdu. Gazi Osman Paşa, Cuma Selamlığında olduğu gibi bayramlarda ve Kadir Gecesi alaylarında da padişahın yanından ayrılmazdı. Saray Mareşali olarak Hırka-i Şerif ziyaretlerine giderdi. Gazi Osman Paşa'nın mabeyn görevi padişaha takdim edilecek arzuhalleri ilgili bakanlıklara göndermekti.

Gazi Osman Paşa, Yıldız Sarayı'nın ikinci katında ve Çift Köşk'e bakan bahçe üzerinde geniş bir avluda yer alan odasının bir kapısı içerideki sofaya çıkar diğer bir kapısı ise merdiven başındaki büyük koridora açılırdı. Her an padişahla karşı karşıya gelirdi.²⁰ Bu kadar padişaha yakın olmasına rağmen kendisine uygun görmediği bir durumu uygun bir lisanla anlatırdı.

24 Nisan 1897 tarihinde Selanik'e müfettişlikle görevlendirildiği zaman orada kalması emri verilmesi üzerine uygun bir lisanla duruma itiraz ederek şu hususlara dikkat çekmişti: Önce padişaha selam saygılarını belirttikten sonra Selanik'te kalma emrinin kendisini tahkir ettiği, bu tahkirinin Osmanlılar ve Avrupalılar nazarında sahip olduğum şerefimi incittiği, eğer İstanbul'dan hariç bir yere gönderilecekse Selanik'ten başka bir yer olması isteği, Selanik'te sağlık ve ailevi durumlardan kalamayacağını, Alasonya Ordusu Kumandanlığından da affını istediği, yirmi yıldır hiçbir şeye karışmayarak iyi bir görev yaptığını, sadakatten ayrılmadığını, padişahın görevde kalması için çalıştığını, bunca ihسانlara rağmen bunu görmeyenler gibi olmadığını, bu durumda bir art niyetinin olmadığını ve kendisini İstanbul'dan uzaklaştırma niyetini sezdiğini, bütün bunlara rağmen yine de her türlü emre hazır olduğunu da saygıyla belirtmiştir.²¹ Bu itirazı bir müddet sonra yerinde bulunup kendisinin İstanbul'a gelmesi emri verilmiştir.²²

Gazi Osman Paşa'nın siyasi alandaki faaliyetlerine dair bilgiler daha çok yabancı kaynaklarda yer almaktadır. Bilhassa İngiliz arşiv kaynaklarında bu hususla ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Elbette saraya yakın olması, sarayda nüfuzunun olmasını da getirmiştir. Abdülhamid'in kararlarında fikir sahibi olmuştur. 33 yıllık Abdülhamid iktidarının icraatlarının 22 yılında bilfiil görev almış ve onu da layığı ile yerine getirmiştir.

1881 yılında Yıldız Mahkemesi'nde Abdülaziz'in katledilmesi sonucu kurulan fevkalade heyette de yer almış ve görüşüne müracaat olunmuştur. Dindar

20 Hülagu, a.g.e., s.216.

21 BOA, YEE, 114/5, 114/6.

22 BOA, YEE, 114/7, 114/10.

bir kişiliğe sahip olması da Abdülhamid'in Gazi Osman Paşa'ya olan itimadının artmasına yol açmış ve ayrıca ulema sınıfı da kendisine büyük teveccüh göstermiştir.

Gazi Osman Paşa önderliğinde Abdülhamid tarafından istenilen dindar bir gençliğin yetiştirilmesinde en büyük pay sahibi olmuştur. Ayrıca Hindistan Müslümanlarıyla ilişkilerini sürdürmüş, ölümünde de Hindistan Müslümanlarının taziyesi söz konusu olmuştur.

İngiliz kaynaklarına baktığımızda İngilizlerin yaptığı eleştirilerin Gazi Osman Paşa'ya karşı şahsi kinlerinden ileri geldiğini görmekteyiz. Rus taraftarı olma, yolsuzluklarda bulunma, saray üzerinde nüfuzu gibi iddialar İngilizlerin tarafgir davranışlarından ileri gelmektedir. İngilizlerin Gazi Osman Paşa'dan nefret etmelerindeki en büyük sebep onu kendi taraflarına çekememeleridir. Ayrıca Hindistan Müslümanlarıyla Gazi Osman Paşa'nın iyi ilişkiler kurması İngilizleri rahatsız etmekteydi.

İngilizlerin Rus taraftarı sözü kendilerine yüz vermemesinden ileri gelmektedir. Bazı yolsuzlukları vardı, sözü de ispata muhtaç olup şahsi garazın bir göstergesi idi. İngilizlerin hoşlanmadığı bir kişi elbette Osmanlı siyasetini, Osmanlı halklarını savunan bir kişiden başkası olamaz. Hatta İngilizler Gazi Osman Paşa'yı dini hassasiyetlerinden dolayı irticanın başı olarak da görmekteydi. Bu da bize gösteriyor ki 67 yıllık hayatını vatanı ve milleti için harcayan ve bunu yaparken de askeri kişiliğiyle birlikte siyasi kişiliğini de birleştirip uzun süre devlet hizmetinde görevine devam etmiştir.²³

Gazi Osman Paşa bu görevleri sırasında bazı iftira ve suçlamalarla da karşı karşıya kalmış hakkında çeşitli jurnallerin verilmesine rağmen herhangi bir sonuç çıkmamıştır.

Bazı yabancı basın mensupları Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa'nın arasını açma girişimlerinde bulunmuşlarsa da bir netice alamamışlardır.

1895 tarihinde Yunanistan'da çıkan Asti gazetesinde padişahın Gazi Osman Paşa'yı revolveriyle yaraladığı Mabeynci Ragıp Bey'i de öldürdüğü haberlerinin yalan olduğu ve tezkir edildiği görülmektedir.²⁴

23 Hülagu, a.g.e., s.241-250.

24 BOA, HR.SYS., 1705/111, 1751/40.

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

396

Gazi Osman Paşa'nın üniforması

Her türlü şikâyete rağmen Abdülhamid, Gazi Osman Paşa hakkında müspet düşüncelere sahipti. Muayyen kimselerin paşaya karşı çeşitli entrikalar çevirdiklerini, haksız yere kendisini suçlama cihetine gittiklerini, bazı kıskanç ve düşmanlık sahibi kimselerin itham konusu olduğunu ve aleyhinde yerli ve yabancı basında makaleler neşredildiğini ifade etmiş, kendisinin ise sadakat sahibi bu paşaya güven duyduğunu belirtmiştir.²⁵

Gazi Osman Paşa'nın askeri dehası ve şöhreti dünyayı ayağa kaldırdığı gibi onun ölümü de dünyayı alakadar etmiştir. Hem dünya basınında hem de Osmanlı coğrafyasında ölüm haberi büyük yankı yapmıştır.

Uzun süredir devam eden göğüs rahatsızlığı sonrası yatağa düşmüş ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 5 Nisan 1900 tarihinde konağında vefat etmiştir. Vefat haberi bütün dünya matbuatında yer almış ve haber olarak verilmiştir.²⁶

Vefat haberi İslam coğrafyasında da yer bulmuş onun İslam birliği siyasetinin yansıması olarak oralarda büyük yankı yapmıştır. Bu da Gazi Osman Paşa'nın siyasi ufkunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Merhum Gazi Osman Paşa'nın vefatından dolayı Madras İslam Cemiyeti tarafından taziyede bulunduğu, Madras Camii'nde giyabi cenaze namazı kılınacağı belirtilmiştir.²⁷ Gazi Osman Paşa'nın vefatı münasebetiyle Ümit Burnu'nda bulunan Hintli Müslümanlardan gelen taziye mektubu da padişaha sunulmuştur.²⁸

70 yıla yakın ömrünü devletin ve milletin hizmetine harcayan Gazi Osman Paşa hâlâ tüm karalama çalışmalarına rağmen gönüllerde yaşamaktadır. Tuna Nehri Marşı hâlâ gönlümüzün bir köşesinde akmaktadır.

25 Hülâgu, a.g.e., s.267-271.

26 BOA, HR.ŞFR 3, 486/29, 489/49; Y.MTV., 211/32; Y.PRK.BŞK., 61/77, Y.PRK.EŞA., 34/12, 35/32.

27 BOA, Y.A.HUS., 406/40, 406/94.

28 BOA, HR.SFR 3, 488/66, 491/41.

Constantinople — Stamboul — Vue Panoramique de la Mosquée Suleymanie

Gazi Osman Paşa'nın Vasiyeti ve Miras Taksimi

SEBAHATTİN BAYRAM

Gazi Osman Paşa'nın Gelirleri

1833'te Tokat'ta doğmuş olan Gazi Osman Paşa'nın çok küçük yaşlarında iken ailesi ile birlikte İstanbul'a gelmeleri ve pederi Mehmet Efendi'nin sıradan bir gümrük katibi olduğu¹ dikkate alındığında varlıklı bir ailesinin olmadığı anlaşılır. İlk defa 1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi'nde subay olarak görev alan Osman Bey, memleketin birçok yerinde çeşitli görevlerde bulunmuş², 1877-78 Harbi'nde Ruslara karşı Plevne'de verdiği mücadele ile birlikte sadece Osmanlı coğrafyası değil tüm İslâm dünyasının kahramanı haline gelmiştir. Gazi Osman Paşa esaret dönüşü, Padişah Abdülhamid Han tarafından da hüsn-i kabul görerek önce Mayıs 1878'de Mabeyn Müşirliği'ne 4 ay sonra da aynı görevle birlikte seraskerlik makamına atanmıştır. Osman Paşa 1878 yılından vefat tarihine kadar tam 22 sene Mabeyn Müşirliği'nde kalmıştır. Bununla beraber Gazi merhumun devletin en üst askerî birimi olan Seraskerlik makamını işgali ise fasılalarla 7 senedir³. Merhumun bilfiil devletten maaş aldığı süre 47 senedir. Bu sürenin yarıya yakınının en üst düzey askerî memuriyetler olduğunu belirtmek gerekir.

1 Mehmet Metin Hülagu, "Gazi Osman Paşa" *DİA*, cilt: 13, s. 464

2 Prof. Dr. Metin Hülagu, *Yaralı Mareşal*, İstanbul 2006, s. 31

3 Hülagu, *a.g.e.*, s. 215-219

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Gazi Osman Paşa

Aile Efradının Durumu

Zatıgöl Hanımefendi ile evli olan Gazi Osman Paşa'nın Nurettin, Kemalettin, Cemaleddin ve Hüseyin Abdülkadir adlarında dört oğlu bulunuyordu. Ailenin Saray'la ilk irtibatı Paşa'ya gazilik unvanının verildiği 3. Plevne Muharebesi'nin (7-11 Eylül 1877) ardından olmuştur. Aynı günlerde Padişah II. Abdülhamid, Paşa'nın evlatları Nurettin ve Kemalettin beyleri huzura davet etmiş ve kendilerine iltifatta bulunarak sekizer bin kuruş ihsanda bulunmuştur. Ayrıca hizmetkârlarına iki bin kuruş vermiş, Zatıgöl Hanımefendi'ye de 10.000 kuruş göndermiştir⁴. Nureddin Bey'in 1865 doğumlu olduğu dikkate alındığında mahdumların bu tarihlerde henüz çocuk denilebilecek yaşta oldukları anlaşılır. Padişahın aileye karşı ilgisi bilahare de devam etmiştir. Kızı Zekiye Sultanı Şubat 1889 tarihinde Nurettin Bey ile⁵ diğer kızı Naime Sultan'ı ise Aralık 1898'de Kemalettin Bey ile evlendirmiştir.⁶ Böylece merhum Gazi'nin vasiyetnamesinde kullandığı tabirle bu iki evladı "kendilerini kurtarmış, ihtiyaçtan berî olarak müstağnî" hale gelmişlerdi. üçüncü mahdum, Cemal Bey ise merhumun sağlığında "yaverân silkine" dâhil olmuş, o da "aklını başına toplar da düzgün hareket ederse damathğa namzetli" idi. Paşa merhumu en çok düşündüren dördüncü oğlu Hüseyin Abdülkadir idi. Çünkü Hüseyin Abdülkadir "malül olduğundan işe güce yarar" bir durumda bulunmuyordu. Ama yine o da Paşa'nın sağlığında "maiyyet-i seniyye çavuşluğu hizmeti ile müftehir" olmuştu⁷.

Gazi Osman Paşa'nın Vefatı, Vasiyeti Ve Terekesi

Gazi Osman Paşa, uzun yıllar göğüs darlığı hastalığı çekmiştir. Vefatından bir buçuk sene evvel hastalığı krize dönüşmüş ve sonunda bu hastalık Paşa'yı yatağa mahkûm etmiştir. Nihayet 5 Nisan 1900 Perşembe günü vefat etmiştir. Gazi Osman Paşa, vasiyeti üzerine Fatih Camii avlusuna defnedilmiştir⁸. Vefat ettiği de Gazi merhumun bir vasiyeti de miras taksimi ile ilgiliydi. Vasiyet ve tereke işleri için Rüsumat Emîni Nazif Paşa görevlendirilmiş.⁹ Nazif Paşa 22 Nisan 1900 tarihinde Paşa'nın konağına gelerek tüm verese huzurunda nakit ve sair değerli

4 HR. TO,155/112

5 İ.DH,87682

6 HR. SFR.04,493/35

7 Y.EE., 90/18

8 Hülagu, *a.g.e.*, s. 290-297

9 Y.PRK.ML., 19/74

eşyaların mahfuz tutulduğu kasayı açarak emanetleri sahiplerine iade etmiş, vasiyetnamede yer alan tavsiyeler doğrultusunda miras taksimatını yapmıştır.

Kasadan Çıkan Tahviller ve Nakit Para

Kasada eşi Zatıgöl Hanım'a ait 15 adet Rumeli Şimendüfer Tahvilatı, her biri 110 Osmanlı altını kıymetinde İstikrazât-ı Mübeddele Tahvilatı, 167,5 nakit Osmanlı lirası bulunduğu görülmüş olup bu tahvil ve nakitler varislerin de onayı ile Zatıgöl Hanım'a verilmiştir. Kasada bir de emaneten dairelerinde misafir olarak mukim Münevver adında bir hanıma ait olduğu tespit edilen her biri 22 Osmanlı altını kıymetinde İstikraz-ı Osmanî Tahvilatı da sahibine verilmiştir¹⁰. Bunun dışında merhumun kendi malı olmak üzere de her biri 100'er kuruşluk olarak 18.482 adet ve bir çeyrek Osmanlı altını ve beheri 20'şer kuruş hesabıyla 62.731,5 kuruş Mecidiye akçe ve 2 adet İngiliz altını olduğu anlaşılmıştır. İlk olarak, hesapların birleştirilmesi için Mecidiye akçenin beher 108 kuruşu 1 lira itibarıyla ve İngiliz altınlarının 110'ar kuruş üzerinden liraya tahvil edilerek neticesi aynen zuhur eden Osmanlı altınlarına zam olunmuştur. Böylece merhumun kendi malı olan nakit akçenin miktarı toplamının 19.065 Lira-yı Osmanî 25 kuruş olduğu anlaşılmıştır.

Mevcut Nakitlerin Taksimatı

Borçları

Merhumun Hristo adlı bir terziye olan 49 lira borcu yerine ulaştırılmak üzere, 97 lira muhtelif masraflar karşılığı ile 90 lira mihr-i müeccel borcu hanımefendiye öncelikle teslim edilmiştir. Ancak verese kendi rızalarıyla mihr-i müecclele teberru ve hibe olarak 660 lira daha ilave etme hususunda birleşmişlerdir. Böylelikle nakit paradan toplam 1.021 lira Zatıgöl Hanımefendi'ye teslim edilmiştir. Ayrıca Merhumun 9 lira Terzibaşı Palma'ya, 57 lira Kuyumcubaşı Babayan'a ve Döşemeci Leo'ya 18 lira borcu olduğu anlaşılmış ve bu paralar da yerlerine teslim edilmek üzere büyük oğlu Nureddin Paşaya teslim edilmiştir.

Dinî Vecibeler ve Sadakalar

Merhum, vasiyetnamesine öncelikli olarak biriktirmiş olduğu paranın Allah indinde helal olduğunu ve kaynağının da kendisine tahsisli maaşları ve Padişahın ihsanları olduğunu açıklayarak başlıyor. Bilahare bu paranın 500 Lira-yı Osmanîsinin cenaze masraflarına ayrılmasını tavsiye ediyor. Ancak Rüşumat Emîni Nazif Paşa'nın tutanaklarından merhumun teçhiz ve tekfin masraflarının doğrudan Padişah hazinesince karşılanması sebebiyle, sadece zevcesi tarafından ruhuna okutturulan Kur'an hatimleri ve saire için zevcesi hanıma 125 Osmanlı lirası verilmiştir. Dinî vecibe olarak vasiyetnamede yapılması tavsiye edilen bir başka iş ise ulemadan ya da aklı başında başka bir zata 20.000 kuruş verilerek kendi adına hac ettirilmesi ile ilgilidir. Bu para mevcut nakitten ayrılarak yine Nazif Paşa tarafından veresinin büyüğü bulunan Nureddin Paşa'ya tevdi edilmiştir. Nureddin Paşa'ya tevdi edilen bir başka nakit kalemi de üç senelik namaz ve oruç sadakası karşılığı yine fukaraya verilecek olan 139 Lira-yı Osmanîdir. Ayrıca yine sadaka cinsinden vasiyetnamede belirtildiği üzere 4 konak çalışanına ve çalışanlardan birinin arkadaşına toplam 220 lira verilmesi gerekiyordu; bu da yine Nureddin Paşa'ya nakit olarak teslim edilmiştir.

Zatigül Hanımefendi'nin Hissesi

Rüşumat Emîni Nazif Paşa'nın hazırladığı tabloya göre borç ve dinî vasiyetler eda edildikten sonra normalde geriye kalan paradan İslâm hukukuna göre¹¹ 1/8'i olan 2.175 lirayı hanımefendiye vermek icap ediyordu. Ancak merhum vasiyetnamesinde Haremînin tekrar izdivaç zamanı geçmiş ve geçmese bile tekrar evlenmeye tenezzül etmeyeceğini düşündüğünden -her ne kadar yasal bir maaşı olacaksa da- daha müreffeh bir hayat sürmesi için normal hissesinin 3.000 liraya yükseltilmesini istemiştir¹². Bu sebeple Rüşumat Emîni Paşa tarafından, küçük oğlu hariç diğer evlatlarından eşit miktarda hisse çıkartılarak toplam 825 lira yukarıdaki paraya ilave edilmiş ve böylece merhumun bu konudaki vasiyeti yerine getirilmiştir.

Hüseyin Abdülkadir Bey'in (Küçük Mahdum) Hissesi

Yukarıda da belirtildiği üzere küçük mahdum Hüseyin Abdülkadir Bey, maluldür. Bu sebeple vasiyetnamede diğer evlatlardan ayrı tutulmuştur. Buna göre evlenmesi ve geçiminin devam ettirebilmesi için 4.000 lira ayrılması ve bu

11 İslâm hukukuna göre ölen bir şahsın geride bıraktığı mirasın 1/8'i zevcesinin hakkıdır. Bk. Şakir Berki: "Kur'an'da Miras Hukuku", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 38, S: 1-4, Y: 1981,

12 Vasiyetname için bk.: Y.PRK.,ML 19/74-3

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Gazi Osman Paşa'nın sandukası

paranın nemalandırılacak bir yere yatırılması gerekiyordu. Bunun için de validesi vasî tayin edilmişti. Hüseyin Abdülkadir Bey'e de normal olarak diğer kardeşleri gibi $\frac{1}{4}$ hisse karşılığı 3.806 Lira-yı Osmanî düşmesi gerekiyordu. Ancak bu rakamın 4.000 liraya çıkarılması için diğer kardeşlerinin hisselerinden 193,5 lira kesinti yapılmıştır.

Cemal Bey'in Hissesi

Cemal Bey, Gazi Osman Paşa'nın üçüncü oğludur. Vasiyetnamesinin yazıldığı zaman Yaverân silkinde olup, belli bir miktar maaş aldığı muhakkaktır. Bu sebeple geleceğini garantilemiş gibidir. Babasına göre büyük bir ihtimalle o da Damâd-ı Şehriyarî olacaktır. Ancak henüz evli değildir. Bu sebeple yine de babası tarafından kayırlmak istendiği anlaşılmaktadır. Bunun hakkında vasiyetnamede "tehî-dest" yani eli boş kalmaması, evlenmesi ve geri kalanı ile bir gelir sağlaması için 3.500 lira ayrılmıştır. Ancak toplam paradan kendisine düşen miktar söz konusu rakamdan 306 lira fazladır. Yani 3.806 liradır. Rüsumat Emîni bu fazla miktarı (306 lira) diğer büyük biraderlerinde olduğu gibi validesi ve küçük biraderine ayırmıştır.

Nureddin ve Kemaleddin Paşaların Hisseleri

Her ikisi de Damâd-ı Şehriyarî olarak "kendilerini kurtarmış" olan Nureddin ve Kemaleddin paşalara kasadan çıkan nakitten $\frac{1}{4}$ hisse olarak 3.806,5

BİR SULTAN BİR PAŞA
SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve GAZİ OSMAN PAŞA

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a report or account, written in Rika script. The text is organized into several sections, many of which are preceded by numerical headings (e.g., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100). The text is densely packed and covers most of the page area.

Gazi Osman Paşa'nın mirası hakkında yazılan rapor

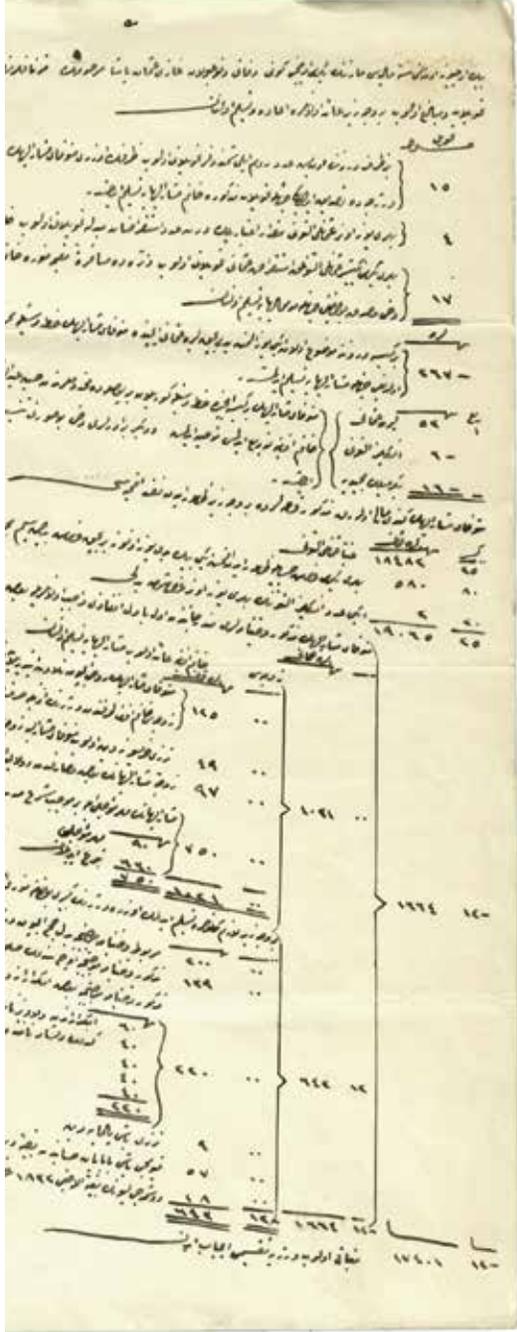
lira düşmüştür. Ancak validesi ve küçük biraderlerine muayyen olarak tahsis edilen paranın tamamlanması için bu paradan 356'şar lira düşülmüştür. Bu durumda her ikisine 3.450'şer lira kalmıştır.

Diğer varlıkları ve Gayrimenkulleri

Merhum Gazi Osman Paşa vefat ettiğinde yukarıda konu edilen menkullerinin dışında bir konağı, bir sahilhanesi ve bir de Cihangir'de yarım hisse arsası bulunuyordu. Söz konusu bu gayrimenkuller de Rüşumat Emini tarafından rapor edilmiş, bunların bilahare usulü dairende varislerinin üzerlerine intikal muamelesinin yapılacağı, ayrıca on bir parçadan ibaret bazı eşya ile muhtelif türdeki kitaplarının da yine evlatların kendi aralarında pay edileceği raporda yazılmıştır¹³.

Sonuç

Nureddin ve Kemaleddin paşalar Damâd-ı Şehriyârî olarak babaları tarafından kendilerini kurtarmış addedilmişler ve bu sebepten açıkça vasiyetnamede kendileri için herhangi bir nakit para tafufu yapılmamıştır. Hanımına 3.000, Cemal Bey'e 3.500 ve Hüseyin Abdülkadir'e de 4000 lira ayırmıştır. Hatta Rüşumat Emininin tutanağından Hüseyin Abdülkadir için verilmesi vasiyet edilen paranın bir kese içine ayrılmış olduğu da dikkat çekmektedir. Dinî vecibeler de yaklaşık 2.600 lira tuttuğuna göre bu vasiyet hazırlandığında merhumun 13.000 lira civarında bir parası olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda vasiyetnamenin yazılışı büyük bir ihtimalle merhumun vefatından hayli bir zaman önce olmalıdır. Ancak kasada toplam 19.000 lira çıkınca Rüşumat Emini muhtemelen varislerin de rızasıyla vasiyeti mevcut duruma göre yorumlamış olmalıdır.

Ayrıca, Mecidiye akçenin beher 108 kuruşu 1 lira itibariyle ve İngiliz altınının da 110'ar kuruş üzerinden liraya tahvil edilmesi, bir hac bedelinin 20.000 kuruş ile bedellenmesi, malî durumu iyi bir ölünün techiz ve tekvin masrafları için 500 lira ayrılması gibi hususlar da iktisat tarihi açısından önemli maddelerdir. Bununla beraber vasiyetname metninde geçen “İstikrazât-ı Mübeddele Tahvilatı”, “Rumeli Şimendüfer Tahvilatı” tabirlerinden de bu dönemde bu tür tahvillerin iyi yatırım aracı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

